

XX аср адабиёти манзаралари

Наим КАРИМОВ

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

Маърифий-биографик роман

“Шарқ” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2009 йил

Наим Каримов,

Мақсуд Шайхзода: Маърифий-биографик роман. – Т.: “Шарқ”,
2009. – ? б.

Шундай ижодкорлар бўладикки, улар вафотларидан кейин ҳам нафақат миллий адабиёт хазинасидан жой олган асарлари, балки ажойиб инсоний фазилатлари ва порлоқ образлари билан ҳам халқ хотирасида абадий яшайдилар. Шундай ижодкорлардан бири Мақсуд Шайхзодадир.

Низомий ватанида туғилган Шайхзода фалакнинг гардиши билан ўзбек тупроғига келиб қолиб, ҳаётининг бахтли ва фожиали кунларини шу ерда кечирди. Шу ерда шоир, драматург, адабиётшунос олим, таржимон ва педагог сифатида шаклланиб, ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги ва таржима мактаби тараққиётига улкан ҳисса қўшди.

Таниқли адабиётшунос олим Наим Каримовнинг янги маърифий романи Шайхзоданинг машаққатли тақдирига бағишланган бўлиб, унда шоир ҳаёти ҳақида замондошларнинг хотиралари ва махфий ҳужжатлар асосида ҳикоя қилинади.

Маърифий роман Мақсуд Шайхзода туғилган куннинг 100 йиллигига бағишланган.

Агар ўлсам, мени асло қаро туфроқдан ахтарманг,
Яшарман аҳли ориф кўнглини мангу макон айлаб.
Жалолиддин Румий.

Ҳар дам, эй аҳли замон, майли ситам қилмангким,
Ҳар нечаким деса бас, бизга замоннинг ситами.
Алишер Навоий.

МУҚАДДИМА

2008 йилда буюк ўзбек шоири Мақсуд Шайхзода туғилган кунга 100 йил тўлади.

Бу муборак сананинг ўзбек халқи ва унинг маданияти учун нечоғлик катта аҳамиятга молик эканини билиш учун Шайхзода ҳаёти саҳифаларини варақлаш, илмий ва ижодий фаолиятига теран назар ташлаш, гўзал руҳий оламининг нафис жилвалари билан яқиндан танишиш тақозо этилади. Афсуски, бу ажойиб инсон ва шоир вафоти (1967) дан кейинги даврларда дунёга келган, унинг сиёҳи қуриб улгурмаган асарларини ўқиш бахтини туймаган авлодлар Шайхзоданинг нақадар улуғвор инсон ва ижодкор бўлганини мутлақо билмайдилар..

Ҳимолай ёхуд Альп тоғларининг юксак чўққиларини тасаввур этиш учун, ҳеч бўлмаса, шу тоғ силсилалари тасвирланган киноёки телетасмаларни томоша қилиш лозим. Худди шунингдек, халқимизнинг бу ва бошқа улуғ сиймоларини кашф этиш учун уларнинг юрак қони билан битилган асарларини, шахсий ва ижодий ҳаётлари тасвирланган китобларни ўқиш айти муддао.

Мақсуд Шайхзода... Озарбайжон диёрида туғилган, фалакнинг гардиши билан ўзбек тупроғига келиб қолиб, мустабид тузумнинг тазйиқ ва таҳдидларига қарамай, завқ-шавқ билан ижод қилган, замонавий ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган бу буюк ижодкорнинг муборак номи ҳеч қачон халқ хотирасидан ўчмаслиги лозим.

У нафақат шоир, драматург, адабиётшунос олим, таржимон ва педагоггина эмас, балки том маънода мутафаккир сиймо эди.

Камина ёшлик ва талабалаик йилларимда бу ажойиб инсон билан танишиш, унинг оташин нутқларини тинглаш, нафис суҳбатларидан баҳраманд бўлиш шарафига эришганман. Унинг ҳозир Алишер Навоий номи билан аталаётган Тил ва адабиёт институтидаги ҳимоялардан кейин дастурхон атрофи мажлисларига раислик қилган пайтларидаги порлоқ ақл-заковати, бой билими ва биллур руҳий олами ёғдуларининг чаппор уриб парвоз қилганини кўп бор кўрганман.

Аммо шу билан бирга йигирма ёшида она юртидан Тошкентга сургун қилинган бу жабрдийда инсон бошига ўзбек диёрида тушган оғир савдолардан ҳам яхши хабардорман...

Шунинг учун қўлингиздаги китобни ёзишдан аввал узоқ йиллар давомида шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш билан бирга унинг сталинча қирғин-қатағон даврида дўстларнинг анъанавий кўрқоқлиги, душманларнинг бундан ҳам анъанавий тухматлари орқасида чеккан азоб-уқубатлари тарихи билан ҳам танишдим.

Одатда бўйи чоғроқ кимса ўрта бўйли бошқа бир кишига тавсиф берса, уни дароз, деб аташи ва, аксинча, бўйдов кимса худди ўша кишини сизга пакана, деб таништириши ҳеч гап эмас. Ҳеч кимнинг фикри ҳеч қачон айти ҳақиқат бўла олмайди. Шунинг учун ҳам камина ушбу китобда турли тоифадаги замондошларнинг Шайхзода ҳақидаги хотираларидан баракали фойдаланишга ва унинг ҳақиқатга яқин сийратини сиз, муҳтарам китобхоннинг олий ҳукмига ҳавола этишга уриндим.

Мен пакана ҳам, дароз ҳам эмасман. Шунга қарамай, айти ҳақиқат бўлиши учун сизни Шайхзоданинг ташқи қиёфаси ва асосий белгилари билан архив ҳужжатларига таянган ҳолда таништираман: бўйи ўрта (165-170 см), жасади тўла, елкаси кўтарилган, бўйни калта, сочлари қора, кўзлари қора, юзи думалоқ, манглайи баланд, қошлари ёйсимон, бурни катта ва кенг, оғзи катта, лаблари дўрдоқ, даҳани текис, қулоқлари катта. Шайхзода қиёфасининг бу белгилари чекистлар томонидан

тузилган.

Агар келажакда бирор рассом ёки ҳайкалтарош Мақсуд Шайхзоданинг расми ёхуд ҳайкалини яратмоқчи бўлса, бу белгиларнинг унга асқотиши шубҳасиз. Лекин бу белгилар бизга ўзбек халқининг дарду ҳасратлари, орзу ва умидлари билан яшаган, ўзбек адабиёти ва санъатининг гуллаб-яшнаши йўлида мардона ижод қилган, ҳеч кимдан саховат ва мурувватини аямаган, ўта ҳаётсевар, ўта жўшқин, ўта донишманд инсоннинг тирик нафасини етказишга ожиз. Шояд каминанинг бу ажойиб инсон хотирасига бўлган сўнмас ҳурмати сиз, азиз китобхоннинг ўлмас шоирни тирик инсон сифатида тасаввур этишингизга озми-кўпми кўмак берса...

Агар ушбу маърифий асар Мақсуд Шайхзоданинг ҳозир ҳаёт бўлган замондошларида ҳам, ёш авлод вакилларида ҳам унинг буюк шоир ва буюк инсон сифатидаги образини яратса ҳамда унинг хотирасига нисбатан самимий ҳурмат туйғуларини уйғота олса, камина ўзини бу дунёдаги энг бахтиёр кишилардан бири, деб ҳис этган бўлурди.

Биринчи қисм

БУЛУТЛИ ТОНГ

У йиллар ўтганлар Сайхундай оғир...
Мақсуд Шайхзода.

Болалик йиллари

Тақдирнинг ғаройиб ўйинлари бор.

Одатда инсон бир жойда туғилиб, шу жойда яшайди. Ва шу жойда абадий ором оғушига киради. Аммо ҳаётнинг бу темир қонуни ҳамиша ҳам ўз кучини сақлаб қололмайди. Қанчадан-қанча кишилар замона зайли билан киндик қони тўкилган ватанларини тарк этиб, бошқа юртлардан паноҳ излашга мажбур бўладилар. Бундай тақдир эгаларининг ҳаммасини ҳам иккинчи ватанларида ҳалол хизмат қилиб, илдиз отиб, бахтли-саодатли умр кечирганлар, деб бўлмайди. Борди-ю, Тақдир ҳазратлари уларга кулиб боқса, бу ватан бир умрга уларнинг ва фарзандларининг асл ватанлари бўлиб қолади.

Мақсуд Шайхзоданинг тарихий ватани - Озарбайжон.

Тақдир шамоли Шайхзодани Навоий ва Бобур ватанига учириб келганида, у, шубҳасиз, кўп ўтмай ота-онам бағрига қайтаман, деб ўйлаган. Ўз навбатида, ота-онаси ҳам тўнғич фарзандларининг озар тупроғига қайтиб келиб, худди ўзларидек, эл-юрт саодати йўлида меҳнат қилишига ишонган. Лекин умид ва хоҳиш бошқа нарса-ю, тақдир бошқадир. Одам зоти борки, тақдири азал-аввалдан чизиб берилади. Ҳеч бир инсон ўз тақдирини ўзгартира олмайди. У фақат шу тақдирнинг ҳаракати асносида айрим хатти-ҳаракатларига таҳрир киритиш имкониятига эга, холос.

Тақдир Шайхзодани Хазор денгизи оша олиб ўтиб, кўҳна Тошкентнинг қайноқ бағрига бир умрга олиб келиб ташлаган эди. У шу ерда оила қурди. Шу ерда ўзбек халқи, худди

озарбайжон халқи сингари, бағри кенг, меҳр-оқибатли, меҳнаткаш халқ эканлигини кўрди. Шу ерда ўзбек тилини мукамал эгаллаб, ўзбек адаби бўлди, забардаст шоир, баркамол драматург ва мутафаккир олим сифатида ўзбек халқининг қалбини забт этди. Унинг номи ўзбек адабиёти тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилди.

Аммо бу ҳол унинг ўз ватанини, ота-онаси, қариндош-уруғлари, ватандошларини бир дақиқага бўлса ҳам унутганини мутлақо англамайди. Шоирнинг улкан қалбида унинг ҳар иккала халққа бўлган муҳаббати ёнма-ён яшади. У ўзбек шеърятининг дурдоналаридан бири - “Тошкентнома” достонида озар диёрига бўлган муҳаббатини ифодалаб, бундай ёзган эди:

Умрим бино бўлди Озарбайжонда,
Кечди болалигим у гул маконда.
Низомий ватани, Ганжа ўлкаси
Ўпкамага тўлдирди шеър ҳавосин.
Қур наҳрин мулойим, тинч музикаси
Кўнглимда уйғотди куйлаш ҳавасин.

Ана шундай шайхона жўшқин сатрлардан кейин секин-аста Хазор денгизидан ўтиб, шоир туғилган “гул макон” сари яқинлашиб борсак.

Озарбойжон деганда ҳар бир кишининг хаёлига энг аввало “қора марваридлар” шаҳри - Боку келади. Агар қардош юртнинг шу пойтахтидан Қора денгиз соҳилларидаги Ботуми шаҳрини қора қилиб йўлга чиқиб борсак, дастлаб Сумгаит, сўнгра Шемаха ва Геокчай шаҳарлари келади. Ана шу Геокчай билан Ужар ўртасида жойлашган шаҳарча Агдаш, ўзбекча айтганимизда, Оқтош деб аталади. Озар ва ўзбек халқларини бир-бирига яна ҳам жипслаштириб, улар маданияти ўртасида олтин кўприк бўлиб хизмат қилган Мақсуд Шайхода 1908 йил 7 ноябрда, аксар манбаларда айтилишича, шу шаҳарчада дунёга келган.

Мақсуднинг ота-бобоси аслида Озарбайжоннинг Грузияга

чегарадош вилоятидан бўлиб, Қозоҳ шаҳарчасининг Салоҳли тумани уларнинг тарихий ватани ҳисобланган. Шоирнинг отаси Маъсумбек 1903 йилда Тифлисдаги тиббиёт мактабини тугатганидан кейин ота-онасининг иссиқ бағрида яшашдан кўра, турли-туман хасталиклар тарқалган, унинг тиббий билимига муҳтож бўлган жойлардан бири – Оқтошга келиб, шу ернинг аҳолисига хизмат қилишни ўзининг шифокорлик бурчи, деб ҳисоблаган. Шу ерда уй-жой қуриб, палак ёзган.

Маъсумбек ўтган аср бошларида етишиб чиққан озарбойжон зиёлиларининг дастлабки вакилларида бири бўлиб, безгак хасталигига чалинган аҳолини ярим аср мобайнида даволаб келган. У Озарбайжон тиббиёти тарихида ўз ҳаётини узоқ йиллар давомида қанчадан-қанча кишиларнинг ёстиғини қуритган шу ёвуз хасталикка қарши курашга бағишлаган фидойи шифокорлардан бири бўлиб қолган.

Адабиётшунос Тўхтасин Жалолов Шайхзода билан қилган суҳбатлари асосида ёзган “Яшасин табассум” сарлавҳали мақоласида шоирнинг отаси тўғрисида қуйидаги маълумотни берган эди:

“Унинг отаси Маъсумбек ўз замонасининг тараққийпарвар зиёлиси бўлиб, медицина илмларидан ташқари, санъат, адабиёт, тарих ва фалсафа илмлари билан қизиқарди. Маъсумбекнинг уйи ўша замонда Оқтош шаҳрининг маданий, адабий маркази бўлиб, шаҳарнинг энг илғор зиёлилари унинг уйига йиғилиб, санъат, адабиёт, сиёсат ва фалсафадан мунозара ва мубоҳаса қилишарди. Бинобарин, бу адабий муҳит учун Пушкин ва Лермонтов, Шекспир ва Бальзак, Фирдавсий ва Хайём, Низомий ва Навоий асарлари бегона эмас эди.

Бўлажак шоир – ёш Мақсуд бу адабий мунозаралардан кўп баҳра топиб, шоҳ асарларнинг жозибали оҳанги ва сеҳри остида яшади”.

Шоирнинг онаси Фотимахоним ҳам Тифлисдаги хотин-қизлар гимназиясини тугатиб, замонавий илм-фан асосларини эгаллаган, турмуш ўртоғи сингари ўтган аср бошларида

шаклланган озарбайжон хотин-қизларининг пешқадам вакиласи эди. У 20-йилларида Оқтошда хотин-қизлар шўъбасининг мудири бўлиб ишлаган чоғида тенгдошларининг янги имлода хат-савод чиқариши ва хотин-қизлар учун зарур турли касб-хунарларни эгаллашида фаоллик кўрсатган.

Ана шу ота-онадан беш фарзанд туғилди. Булар - Мақсуд, Сафура, Фуод, Нозим ва Саидалар. Маъсумбек билан Фотимахоним нафақат ўз фарзандлари, балки яқин жигарларининг ҳам илм-маърифатли кишилар бўлиб улғайишлари учун жон куйдириб, икки жияни - укасининг бир қиз ва бир ўғлини ҳам ўз бағрига олиб, уларга яхши тарбия берган.

Шайхзоданинг ҳозирда Озарбайжон Фанлар академияси Низомий номидаги Адабиёт институти архивида сақланаётган ҳужжатлари орасида Саидахонимнинг акаси ҳақидаги хотиралари ҳам бор. Шу хотираларда ёзилишича, Фотимахонимда тил ўрганиш қобилияти кучли бўлиб, у она тилидан ташқари, рус, грузин ва турк тилларини ҳам яхши билган. Тошкентга – тўнғич фарзанди ҳузурига бориб-келиб юрган пайтларида эса ўзбек тилини ҳам ўрганган. Умрининг маъно ва мазмунини халқ ва оила саодати учун курашда кўрган ва шу эзгу йўлда фидойилик кўрсатган Фотимахоним севимли фарзанди Мақсуд Шайхзоданинг вафотидан кейин куйиб-ёниб, 1970 йилда вафот этган.

Модомики, баҳс Саидахонимнинг хотиралари билан боғланган экан, шу ерда унинг акалари ҳақидаги қуйидаги маълумотини ҳам келтириш жоиз: “Отамиз Маъсумбек ва онамиз Фотимахоним бизни улғайтириб, қанот бахш этди. Ҳаммамиз ҳар тарафга йўл олдик. Мақсуд ўзбек шоири бўлди. Фуод Одессада профессор бўлиб хизмат қилди... Мақсуднинг менга айтишича, унинг исми “хушбахт” маъносини англатган. Маълумки, инсон ҳамма вақт хушбахтликка, бахт-саодатга интилиб яшайди. Аммо унга ҳеч қачон эриша олмайди”.

Саидахонимнинг юракни эзадиган бу сўзларидан кейин

шоирнинг болалик кезларига бир назар ташласак.

Аввало шуни қайд этиш жоизки, Шайхзода турли йилларда ёзган таржимаи ҳолларида ўз ҳаёти фактларини турлича талқин этади. Шулардан бири “Менинг таржимаи ҳолим” деб номланган рус тилидаги санасиз битик бўлиб, шоир унда, жумладан, бундай қимматли маълумотни берган:

“Мен, Шейхзода¹ Мақсуд 1908 йили Тифлис шаҳрида туғилдим. Отам Тифлидаги фельдшерлик мактабини тугатган фельдшер эди. У Қозоҳ уездидаги ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган бўлиб, шахсий ғайрат-шижоати ва бахтли тасодиф туфайли таълим олган. (У 18 ёшида алифбони ўрганишдан бошлаган.) 1908 йилдан бошлаб Оқтош шаҳри (собиқ Елизаветополь губерниясининг собиқ Ареш уезди), ҳозир да Озарбайжон совет республикаси туманида узлуксиз ишлаган. У энг яхши жамоатчи медик бўлгани туфайли 1924 йилда (46 ёшли кексалик пайтида) тиббий таълимини якунлаш учун Москвага борган. У 1928 йилда 2-Москва Давлат университетининг тиббиёт факультетини тугатиб, ҳозирги вақтда Оқтошдаги шаҳар амбулаториясида бош шифокор бўлиб ишламоқда.

Онам ҳам Қозоҳ уездли деҳқонлардан бўлиб, Оқтошда паранжисини биринчи бўлиб ташлаган ва уезд хотин-қизлари ҳаракатини биринчи бўлиб бошлаб берган. У ОзК(б)П уезд комитетида хотин-қизлар бўлими мудири бўлиб хизмат қилган.

Мен илк маълумотимни турк² тилидаги 1-босқич шаҳар мактабида олдим, икки йилдан кейин (1919 йили) эса, ўша ердан юқори бошланғич мактабга ўтдим...”

Шайхзоданинг бу сўзларидан аён бўлишича, унинг ота-онаси Тифлида ўқиб юрган пайтларида турмуш қуришган ва Мақсуд эски ҳисоб билан 1908 йил 25 октябрь, яъни 7 ноябрь куни Грузия пойтахтида туғилган. Шу воқеадан кейин кўп ўтмай, улар Оқтош шаҳрига кўчиб келганлар. Озарбойжон ва ўзбек халқлари

¹ М.Шайхзоданинг исм-шарифи Тошкентга кўчиб келгунига қадар Мақсуд Шейхиев бўлган.

² Ўша йилларда озарбайжон тили турк тили деб аталган.

шоирининг Тифлисида туғилгани, ғалат ҳодисалар жумласидан бўлганлиги сабабли, Шайхзода Оқтошни туғилган ватани, деб ҳисоблаган. Отаси Маъсумбек эса Тбилиси (Тифлис) да чиндан ҳам фельдшерлик мактабини тугатган. Аммо Оқтошда ягона малакали шифокор бўлганлиги сабабли аҳолини безгак хасталигидан даволаш устида кўп жон куйдирган.

Шундай қилиб, Мақсуд 1917 йилда 1-босқич шаҳар мактабига ўқишга боради.

Шайхзода 1966 йилда озарбайжон адабиётшуноси Жамол Муҳаррамлига йўллаган хатида “илк муаллими” Мухтор Афандизода бўлганини айтади. Шоирнинг озарбойжонлик бошқа бир тадқиқотчиси Халил Ризанинг “Мақсуд Шайхзоданинг адабий ижоди” (Боку, 1980) деб аталган китобида эса, Мухтор Афандизода ва Шайхзоданинг ўқувчилик йилларига оид бундай маълумот берилган:

“Ҳозирда Бокуда яшаётган Мухтор афанди инқилобдан аввал Озарбойжон зиёлиларининг бир гуруҳини тарбиялаб етиштириш учун заҳмат чеккан, университетнинг шарқ факультетида узоқ муддат араб тилидан дарс берган, “Мифтоҳ ул-лисони арабий”, “Араб тилининг очқичи” деган дарсликлар ёзган кекса педагог ва муаллимдир. 1904 йилда Қубода “усули савтия”, 1906 йилда Оқтошда “дорул урфон” (билим юрти) ни ва кейинроқ “рушдия” мактаблари (ибтидоий мактаб билан ўрта мактаб орасида бўлган билим ўчоғи) ни очган. Мухтор афандининг айтишича, Мақсуд, янглишмасам, бизнинг мактабимизга 1915 йилда келган. Биз кимёдан бошқа қарийб барча фанларни ўргатар эдик. Грамматикани учинчи синфдан бошлардик. Мақсуднинг биринчи синфга келгани ёдимда қолмаган, аммо унинг ёдида бор экан. Кўришганимизда менга хотирлатди:

- Биринчи куни мени доскага чиқардингиз. Мен “алиф”, “бе” ҳарфларини ёздим. Сиз “Вой, нор ўғли, нор-эй”, - дедингиз, - деди у.

Мактабимиз кучли шогирдларни етиштирган. Гори семинарийсидан ҳам кучли шогирдлар чиққан. Аммо у ерни

битириб келган таниқли педагог Меҳдибей Хажинский ва Закриябей менинг бир дарсимда иштирок этиб, ҳайрон қолганларини билдирганлар. Уларни ҳайратлантирган нарса мактабга илк бор келган боланинг ёзув доскасида ҳарф ёзишни эплай олгани эди”.

Тўхтасин Жалолов Шайхзода таҳсил ола бошлаган мазкур мактабни “Аҳмадия” мактаби деб тилга олган бўлса-да, у ўша йилларда Озарбайжон ва Ўзбекистонда кенг тарқалган “рушдия” мактабларидан бири эди. Жаидид маърифатпарварлари томонидан очилган “рушдия”, “усули савтия” ва “дорул урфон” мактабларида, Мухтор Афандизода айтганидек, қарийб барча дунёвий фанлар ўқитилган. Шу билан бирга жаидидлар бу мактабларда болаларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор берганлар. Дастлаб чор, кейин совет ҳокимиятлари даврида миллий халқлар дини, урф-одатлари, тарихи ва маданиятининг пайхон қилиниши улардан болаларни миллатпарварлик руҳида тарбиялашни тақозо этган. Шайхзода шу мактабларда дунёвий билим олиш билан бирга миллатпарварлик руҳида ҳам тарбиялана бошлаган.

Шоирнинг Боқудаги ҳужжатлари орасида шу даврга оид дафтарлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг бирида бундай сўзларни ўқиймиз: “Иккинчидан учинчига ўтаркан, олган баҳоларим: улуми дин – беш, туркча (озарбайжонча – Н.К.) – беш, русча – беш, ҳисоб – беш, ҳандаса – беш, табиат тарихи – беш, тарих – беш, жўғрофия – беш, ҳуснихат – беш, расм – беш, мумтоз қўшиқ – беш, гимнастика – беш, ҳусни ахлоқ – беш...”

Мақсуд “рушдия” мактабини фақат “беш” баҳолар билан яқунлабгина қолмай, шу йилларда шеърлар ҳам ёза бошлаган. Қуйидаги тўрт сатрли шеър ҳам ўша йилларда битилган:

Арслонлардан арслон тарқар,
Шер боласи шер бўлгин,
Улғай, қўзим, унутмаки,
Ўз зотинг-ла бир бўлгин...

Халил Рза бу сатрларда муаллим Мухтор Афандзоданинг болаларга берган ўғитлари ўз ифодасини топган, деб ҳисоблайди. Бу сатрлар, унинг фикрича, 1919 йилда тасодифан қоғозга тушган-у, тез орада унутилиб кетган сўзлар йиғиндиси эмас, балки Шайхзода бутун умри давомида амал қилган ҳикматдир.

* * *

1978 йили Мақсуд Шайхзода таваллудининг 70 йиллиги дастлаб Тошкентда, сўнгра Бокуда зўр тантана билан нишонланди. Қардош мамлакатдаги юбилей тадбирларида иштирок этиш учун бир неча ўзбек шоир ва адабиётшунослари Бокуга бордилар. Озарбайжон пойтахтидаги юбилей тантаналари яқунлангач, меҳмонлар шоирнинг болалик йиллари кечган Оқтошга йўл олдилар. Оқтош шаҳрига кираверишдаги биринчи кўча ҳам, шу кўчада савлат тўкиб турган мактаб-интернат ҳам ўзбек шоирининг номи билан аталган эди. Бино олдида Шайхзода ҳайкали бўлиб, меҳмонлар шу ҳайкал пойига гулчамбар қўйганларидан кейин, шоирнинг ўқувчилик йиллари ўтган табаррук мактабни, у ўқиган синфни, шоир ҳаёти ва адабий фаолиятига бағишланган музейни катта ҳаяжон билан томоша қилдилар. Адабий кечада шоирнинг оқтошлик ўқувчилар ижросидаги асарларини диққат-эътибор билан тингладилар. Ўзбек ва озарбайжон тилларида янграган бу асарлар икки қардош халқни бир-бири билан бутун умрга боғлаган шоҳи ришталар бўлиб кўринди. Шоирнинг машаққатли ҳаёти кечган, барча етук асарлари майдонга келган, ижодий меҳнати сингган мамлакатда бундай ҳайкал ва музейнинг, унинг номи билан аталган қарийб бирор манзилнинг йўқлиги эса уларда афсус ва надомат туйғуларини уйғотди.

Оқтош кичик бир шаҳар бўлгани учун шоир ҳайкали қад кўтарган гулзор шаҳарчанинг зиёратгоҳ манзилларидан бири бўлиб қолган экан. Янги турмуш бўсағасида турган келин ва куёвлар шоир ҳайкали пойига гул қўйиб, дўстлик ва

хушбахтликнинг бу оташин куйчисини зиёрат этар эканлар.

Ушбу унутилмас сафарда иштирок этган кишилардан бири, Шайхзода асарларини узоқ йиллар давомида тўплаш ва нашр этиш ишлари билан машғул бўлган Муҳсин Зокиров сафар хотиралари билан ўртоқлашиб, ёзган эди:

“Биз Мақсуд Шайхзода уй-музейини ҳам зиёрат қилдик. Икки қаватли чоғроққина бу уйда... Маъсумбек билан Фотимахоним оиласида тўнғич фарзанд – бўлажак шоир Мақсудбек дунёга келган. Шоирнинг энагаси тўқсон ёшга яқинлашиб қолган Сабохоним ўз оиласи билан ҳали ҳам шу ерда истиқомат қилади”.

Тошкентлик меҳмонлар шоирнинг уй-музейини зиёрат этганларидан кейин шаҳар жамоатчилиги билан учрашув, сўнгра қишлоқ хўжалик техникумида Шайхзоданинг 70 йиллигига бағишланган адабий кеча бўлиб ўтди. Бу кечага Оқтош зиёлилари ёғилиб келдилар. Улар орасида Шайхзода билан бир мактабда ўқиган, у билан тегишиб катта бўлган Идрис Алиев ҳам бўлиб, у мазкур мактабга ҳамон раҳбарлик қилаётган эди. У ўзбек диёрининг элчилари билан қилган суҳбатида шоир ҳақидаги қимматли хотираларини ҳикоя қилиб, бундай деди:

“- Биз, Мақсуд, Саид³, Шоҳид⁴ бир синфда ўқирдик. Оқтошда биз таълим олган билим даргоҳи инқилобдан анча аввал Мақсуднинг отаси Маъсумбекнинг саъй-ҳаракати туфайли ташкил топган янги усулдаги ягона мактаб бўлган. Маъсумбек мактаб ва ўқувчилар аҳволидан тез-тез хабар олиб турарди. Петербург университети⁵нинг тиббиёт факультетини тугатган бу маърифатпарвар зот шаҳарнинг энг обрўли кишиларидан эди. Инқилобдан сўнг мазкур ўқув маскани илк совет мактабига айлантирилди. Бу борада ҳам Маъсумбек муаллимнинг фаол иштироки бор. Ўрни келганда айтай: Мақсуднинг онаси

³ Саид Рустам – композитор, Озарбайжон халқ артисти.

⁴ Шоҳид – шоирнинг бу болалик дўсти тўғрисида ҳозирча бирор маълумотга эга эмасмиз.

⁵ Бу ва бошқа айрим манбаларда Маъсумбекнинг Петербург университетида ўқигани айтиладики, бу ҳатодир. Шайхзоданинг ўзи юқорида тилга олинган таржимаи ҳолида унинг Москва университетида ўқиганини айтган.

Фотимабегим дугоналари Фотимахон ва Озодабегим билан биргаликда Оқтошда хотин-қизлар шўъбасини ташкил этиб, аёллар озодлиги йўлида кураш бошлаган биринчи онахонларимиздандир. Халқ уларни “қўш Фотима ва бир Озода”, деб меҳр билан тилга олар эди.

Мақсуд ёшлигида ўзи ҳам тиниб-тинчимас, бизларга ҳам тинчлик бермас эди... Зийрак, синчков, шижоатли, бир ишни бошладими, охирига етказмай қўймайдиган йигит эди у...”

Идрис Алиев Шайхзода билан “рушдия” мактабида ўқиган кезлари ҳақида ҳикоя қилар экан, бир воқеани эсламай ўтолмайди. Бу, ҳали драматургия нималигини билмаган Шайхзода “пьеса”сининг ўқувчилар ижросида намойиш этилишидир. Шайхзоданинг ўзи ҳам болалик даврининг ширин хотираларидан бири – шу воқеани Жамол Муҳаррамлига ёзган хатида бундай элаган: “1923 йилда ёзган “28 апрель инқилоби” пьесам саҳнага қўйилди. Бу пьесанинг саҳнага қўйилишида Халил Амин, Исмоил⁶ Алиев (ҳозирги “Известия” муҳбири Эльза Алиева⁷нинг отаси, Неъмун Маммадли ва Саид Рустамов (ҳозирда машхур бастакор) каби ёр-биродарлар иштирок этишган”.

Модомики, баҳс Мақсудда ижод майлининг уйғониши билан боғланган экан, шу масалага бир оз ойдинлик киритиш айни муддао. Шайхзода ҳаётининг сўнгги йилларида эълон қилган таржимаи ҳолида шу масалага тўхтаб, бундай сўзларни ёзган: “...Мен агар китобхонларимга, ҳали алифбони эгалламасдан олдин шеър яратганман, деб айтсам, улар балки менинг бу гапимни ё ҳазил, ёки киноявий маънода бир муболағадур, деб талқин қилишлари мумкин. Аммо бу чин гап. Менинг отам раҳматлик (ўз замонасининг илғор зиёлиси, доктор) одатда болаларга шеър ўқиб берар ва кейин айрим сўзларни айтиб бериб, шу сўзга мос қофия топишни бизлардан талаб қилар эди. Қофия ҳам вазн оҳангига қулоғим ўрганиб кетиб, мен беш

⁶ Идрис Алиев назарда тутилмоқда.

⁷ “Известия” газетаси муҳбирининг исм-шарифи, Шайхзода ёзганидек, Эльза эмас, балки Эльвира Алиева бўлган.

яшарлигимда 8 - 10 мисрадан иборат бир масал тўқиганим эсимда. Албатта, муайян фикр ва сюжетдан холи бўлган бу “масал” бўри билан олмахон ҳақида тўқилган эди. Ҳар қалай, шеърга муҳаббат умримнинг илк йилларидан бошлаб қонимга, қалбимга, фикримга сингиб кетганини журъат билан айта оламан”.

Шундай қилиб, Шайхзода “рушдия” мактабида барча фанлардан аъло баҳолар олиб ўқиш билан бирга секин-аста шеърлар ҳам ёза бошлади. Мақсуддаги шеърий истеъдод куртакларини кўрган муаллимлар унинг эътиборини ўша давр учун аҳамиятли бўлган мавзуларга қаратиб, шу мавзуларда шеърлар ёзишни маслаҳат бердилар.

1920 йилнинг сўнги кунлари эди... Озарбайжонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши муносабати билан Оқтошга таниқли инқилобчи Наримон Наримонов келадиган бўлди. Машҳур инқилобчининг олис бир шаҳарчага ташрифини оқтошликлар катта шодиёна билан қарши олдилар. “Рушдия” мактаби Оқтошдаги кўркам бинолардан бири бўлгани учун Наримон Наримонов билан учрашув шу ерда ўтди. Таниқли давлат арбобининг узундан-узоқ нутқидан кейин сўз Мақсудга берилди. У “қўлбола” саҳнага кўтарилиб, муаллимларининг “буюртма”си билан ёзилган “Гирмизи аскар нағмаси” (“Қизил аскар кўшиғи”) деган шеърини болаларга хос кўтаринки руҳ билан ўқиди. Шеърнинг:

Қизил ўрду номимиз,
Йигитдир унвонимиз.
Мазлумлар кўп жанг қилган,
Халол бўлсин қонимиз.

Байроғимиз, шонимиз,
Усмонли унвонимиз.
Ватан - бизнинг жонимиз,
Халол бўлсин қонимиз, -

деган сатрлари жаранглаши билан қарсақлар чалина бошлади. Наримон Наримонов ҳаваскор шоирнинг олдига келиб, уни қучоқлаб ўпди. Сўнг у ёзган шеърни олиб кетиб, Бокуда нашр этилган “Коммунист” газетасининг 1921 йил 12 декабрь сонидида чоп эттирди. Бу, Шайхзоданинг матбуотда эълон қилинган илк шеъри бўлиб, у шу вақтда эндигина 13 ёшга тўлган эди.

* * *

...Оқтошда шоирнинг 70 йиллигига бағишланган учрашувлар ҳамон давом этарди. Идрис Алиев болалик дўсти ҳақидаги хотираларини сўйлар экан, бир оз нафас олди-да, сўнг давом этди:

- Мақсуд билан сўнгги бор 1961 йилда кўришдик. У Оқтошга келган эди. Мактабга бордик. Ёшлигимиз ўтган азим чинор тагида ўтириб, болалигимизни эсладик. Мен Мақсудга унинг ўқувчилик йилларида ёзган шеърларини ҳали ҳам сақлаб юрганганимни айтдим. Хотирасидан кўтарилган шекилли, “Қайси шеърлар?” - деб сўради. ...”Инқилобга”, “Афғонистон истиқлоли”, “Қишлоқда қиш кечаси”, “Оймомо”, “Етим бола”, “Қоринбой”, “Азмойиш”, “Ғарб жаллодларига” каби шеърларини эслатдим. У мендан нусха кўчириб юборишимни илтимос қилди. Ваъда қилдим-у, сўзимнинг устидан чиқолмадим...”

Идрис Алиевнинг бу хотира сўзларини ўқир эканман, юрагимда йигирма ёшида она юртидан сургун қилинган шоирнинг илк шеърий машқларини меҳр билан тўплаб, сақлаб, унинг хотирасини Оқдош шаҳри миқёсида абадийлаштиришга катта ҳисса қўшган бу ажойиб инсонга нисбатан ҳурмат туйғуларим жўш уриб кетади.

Дорилмуаллимин

Йигирманчи йилларнинг бошларида бир гуруҳ ўзбек ёшлари

Москвада очилган Ўзбек драма студияси, бошқалар эса Бокудаги Турк театр техникумига ўқишга борганлар. 1925 - 1926 ўқув йилини тугатиб, Тошкентга қайтган талабалар Бокуни дўст-ёрларига завқ-шавқ билан шундай таъриф ва тавсиф этганларки, уларнинг афсонавор ҳикояларини эшитган ёшларда бу гўзал шаҳарга бориб ўқиш истаги уйғонган. Шундай ёшлардан бири таниқли театр арбоби Назира Алиева бўлиб, у ўзининг ўша пайтдаги ҳолатини “Санъат – менинг ҳаётим” номли китобида бундай ифодалаган эди:

“Дугоналарим Бокунинг гўзаллиги, Хазор (Каспий) денгизининг дилкаш ҳавоси ва манзараси, тоғ ёнбағирларига жойлашган уйлар, истироҳат боғлари ҳақида, техникумдаги дарсларнинг жуда ҳам қизиқарли эканлиги, аллақандай менга нотаниш бўлган “этюдлар” ҳақида роса мақтовнинг кифтини келтиришди... Мени Бокуга бориш иштиёқи тутиб кетди...”

Бошланғич мактабни тугатган болаларнинг ўрта таълимни олишлари учун Оқтошда бошқа ўқув юрти йўқ эди. Шунинг учун 1921 йил охирларида Мақсуд бир гуруҳ тенгдошлари билан бирга ўқишни давом эттириш ниятида Бокуга йўл олди. Озарбайжоннинг олис бир шаҳарчасида туғилган ўсмирнинг республика пойтахтига ўқишга бориши ҳақидаги хабар унинг кўнглида, худди Назира Алиевада бўлгани каби, гўзал орзу ва умидлар фавворасини уйғотиб юборди. У аллақандай номаълум ҳаяжон қуршовида Бокуга келиб, ўша йиллардаги ягона педагогика билим юрти – дорилмуаллиминга ўқишга кирганида, шаҳарнинг ўзига хос нотекис ландшафти, денгиздан эсиб турувчи нефть ҳиди билан тўйинган шабада унинг қулфи дилини очиб юборди. У Шарқ маданиятининг бу қутлуғ масканларидан бирида таҳсил ола бошлаганидан фахрланиб, катта иштиёқ билан билим олишга киришди.

Ўша пайтда озарбайжон халқининг энг машҳур олим, шоир ва ёзувчилари шу билим юртида дарс берардилар. Шунинг учун ҳам дорилфунун Шайхзоданинг ёшлик йилларида билимдон устозлар руҳида шаклланишида катта роль ўйнади. Оқтошдаги

муаллимлардан фарқли ўлароқ, бу олим, шоир ва ёзувчиларнинг аксари совет ҳокимиятининг дастлабки одимлариданоқ большевиклар давлатининг асл моҳиятини тушунган, бу давлатнинг мусулмон халқларнинг эмин-эркин яшашлари ва нафас олишларига имкон бермаслигини сезган ва шу боис Озарбайжонда совет ҳокимиятининг мустақамланишидан манфаатдор эмас эдилар. Бинобарин, улар дорилмуаллиминда, “рушдия” мактабида бўлганидек, комсомол ташкилотининг тузилиши ва фаолият олиб боришига йўл қўмадилар. Ҳатто талабаларнинг бошқа бирор ижтимоий иш билан шуғулланишига ҳам монелик қилдилар.

Дорилмуаллимин ўғил болалар учун очилган билим юрти бўлиб, қизлар худди шундай мақомга эга бўлган дорилмуаллимада таҳсил олардилар. Ўша даврнинг машҳур кишилари шу билим юртларининг қарийб ҳар иккаласида ўқув-тарбия ишларини олиб борардилар. Мақсуд ва унинг тенгдошлари учун Абдулла Шоир ва Ҳусайн Жовид каби шоирларнинг дарслари байрам янглиғ кечарди. Улардан ташқари, талабалар Ж.Жабройилбейли, П.Қосимов, Мадинахоним Ғиёсбейли, Шафиқахоним Афандизода сингари муаллимларнинг дарсларини ҳам интиқлик билан кутардилар. Музика тўғарагида машҳур Узеир Ҳожибеков Ғарб музикасидан, машҳур Муслим Магомаев эса Шарқ музикасидан сабоқ берардилар.

Шайхзода билан дорилмуаллиминда бирга таҳсил кўрган, ўзбек шоирининг ёшлик чоғидаги дўстларидан бири Акрам Жаъфарнинг хотирлашича, дорилмуаллиминда дарс берган азиз муаллимлар, айниқса, бутун борлиғидан нур ёғилиб турган Ҳусайн Жовид талабалар нонини тотли қилиб, сувини эса шарбатга айлантлар эди.

“Аслида, - деган эди у, - кундалик ҳаётимиз унчалик яхши эмасди. Кунгабоқар ёғида тайёрланган таомни зўр иштаҳа билан истеъмол қилар, хом-хатала нонни ширмой ўрнида ердик. Бизлар 16 нафар ётоқдош дўстлар эдик. Мақсуд, Азиз, Саид Рустамов, Халил Эминли Оқтошдан келган эдилар. Озарбайжон адабиётини

турк адабиёти ила бирга ўтардик. Турк адабиётининг “Танзимат”, “Сарвати фунун”, “Миллий адабиёт” дея номланган даврлари, айниқса, диққат марказида турарди. Кўпчилик қатори, Шайхзода ҳам илмга, санъатга ташна эди. Унинг иши, амали ўқиш эди. Тавфиқ Фикратнинг “Рубоби шикаста” асарини шу қадар берилиб ўқир эдикки, ҳатто китоб varaқлари титилиб, сочилиб кетарди. Микойил Мушфиқ билан Мақсуд Шайхзода бу китобнинг дали-девоноси эди.

Кейинроқ бориб, адабий қизиқишимиз бошқача йўлдан кетиб, бир қадар турғунлашди. Баъзи ёзувчиларга муносабатимиз эса кескин ўзгарди. Фақат турк адабиётида уч доҳий санъаткор: Номиқ Камол, Тавфиқ Фикрат ва Абдулҳақ Ҳамид биз учун ибодат маскани бўлиб қолдилар. Шайхзода балоғат ёшига етган кезларида айтар эдики, “Номиқ Камол халқнинг ёлғиз адабиёти тарихига эмас, айти пайтда ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихига ҳам кирган, кенг табиатли, нодир санъаткорлардан биридир”.

Юқорида номи тилга олинган Мадинахоним Ғиёсбейли дорилмуаллиматнинг директори эди. Лекин у айти пайтда дорилмуаллиминда ҳам талабаларга сабоқ берган. Ўша йилларда ўқув юртларида озар қизлари оз бўлгани сабабли у Қозоқ, Оқтош, Тошсолоҳли, Мусақўй, Тоғкесаманли сингари олис туман ва қишлоқларга бориб, у ерлардан қобилиятли қизларни олиб келган. Шундай қизлардан бири озарбайжон шеъриятининг юлдузи даражасига эришган Марварид Дилбозий эди. Мадинахоним Қозоқ туманидан Марваридхоним билан бирга унинг опаси Ёқутхонимни ҳам ўзи раҳбарлик қилган ўқув юртига олиб келган эди.

Марварид Дилбозий Бокуга Мақсуддан бир-икки йил кейин келган бўлса-да, ўзбек шоирининг Бокудаги талабалик йиллари тўғрисидаги саволга жавоб бериб, 1926 йилда бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилган. Унинг хотирлашига кўра, ўша йили машҳур турк олими Меҳмет Фуод Кўпрулу Бокуга ташриф буюрган. Меҳмон шу ташрифи чоғида дорилмуаллимин ва

дорилмуаллимат талабалари билан ҳам учрашган. Бўлажак учрашувдан хабар топган талабалар турк шоирларининг шеърларини ёдлаб, учрашув чоғида шундай ифодали ўқиб берганларки, турк олими кўзларидан тўкила бошлаган ёшни яшира олмаган. Чинакам байрамга айланиб кетган шу учрашувда Марваридхоним Тавфиқ Фикратнинг “Биз болайдик, сени дафн айладилар...” сатри билан бошланувчи “Ҳамширам учун” деган шеърини ёд айтиб берган.

М.Дилбозийнинг бу хотиралари гарчанд Мақсуднинг дорилмуаллиминдаги ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлса-да, улар бўлажак шоирнинг қандай муҳитда нафас олгани, қандай ижтимоий ва маданий омиллар таъсирида шакллангани ҳақида ёрқин тасаввур беради. Тахмин қилиш мумкинки, шиддат билан яшаган ва Оллоҳ берган ҳар бир имкониятдан ижодий ўсиши йўлида самарали фойдаланган Мақсуд бояги адабий кечада фаол иштирок этган, турк шоирларидан бирининг ёки ўзининг шеърини, албатта, ўқиган.

Назаримизда, М.Дилбозийнинг бошқа бир хотирасида тасвирланган воқеа ҳам фақат дорилмуаллимат талабалари ҳаётига оид эмас. Шоиранинг эслашича, Озарбайжоннинг ўша йиллардаги таниқли давлат арбоби Оғамали дорилмуаллиматга келиб, дарс жараёни билан қизиққан, озар қизларининг билим даражаларини кўриб, ғоят мамнун бўлган. Аммо қизлардан “Қайси ёзувчиларни биласизлар?” - деб сўраганида, улар Юнус Эмро, Зиё Кўкалп, Абдулҳақ Ҳамид сингари турк шоирларининг номларинигина айтганлар, холос.

“Бу суриштиришлардан, - деб хотирлаган эди Марварид Дилбозий, - бир оз безовта бўлган Мадинахоним бизга Насимийдан, Фузулийдан саволлар бера бошлади. Жавобларимизни эшитиб, кўнгли ёришди. Дорилмуаллиматда дастлаб икки йўналиш, икки оқим бор эди: русча таҳсил олган ва туркча ўқиганлар. Рус тили муаллими Нурулла Шоҳсуворов ила Истанбулда таҳсил олган Жаббор афанди бамисоли икки кўчқордек дафъатан талашиб қолишарди... Бундай тортишувлар

натижасида ўқув дастурлари ўзгартирилди. Энди озарбайжон адабиёти чуқурроқ ўрганила бошланди. Кўнглимизга Воқиф булоғи оқиб кирди...”

Камина машхур шоиранинг бу сўзларини ўқир эканман, Мақсуд таҳсил олган дорилмуаллиминда ҳам худди шундай ўқув жараёни кечган, дастлаб турк шоирлари асарлари руҳида тарбиялана бошлаган талабаларнинг руҳий оламини шу йилларда Насимий, Фузулий, Воқиф сингари буюк озарбайжон шоирлари, уларнинг ўлмас асарлари забт эта бошлаган, деган фикр миямда қатъийлашиб боради.

Шу нарса ғаройибки, ҳали мактаб ва маориф ишлари яхши йўлга қўйилмаган, барча фанлар бўйича ўқув дастурлари ва дарсликлар яратилмаган 20-йилларнинг аввалида, худди Тошкентда бўлганидек, Бокудаги бу икки билим юртидан Микойил Мушфиқ, Марварид Дилбозий сингари машхур шоирлар, Меҳди Гусейн, Собит Раҳмон, А.Абдулҳасан сингари таниқли ёзувчилар, С.Сумбатзода, М.Таҳмосиб, М.Қулизода, А.Қулиев сингари атоқли олимлар, шунингдек, рассом Исмоил Охундов, композитор С.Рустамов, педагог М.Муродхонов ва бошқалар етишиб чиқди.

Шу машхур кишилар силсиласида бизнинг Мақсуд Шайхзодамиз ҳам бор эди.

Доғистон

1925 йили мазкур билим юртини аъло баҳолар билан тугатган Мақсуд Озарбайжон Маориф халқ комиссарлигининг йўлланмаси билан Дарбанд шаҳрига йўл олди.

Доғистон Каспий денгизи соҳилига жойлашган, Озарбайжонга шимол томондан чегарадош ўлка бўлиб, унинг Каспий денгизига туташ ерларини 1722 йилда Пётр 1 қўшинлари босиб олган эди. Гарчанд бу жойлар Ганжа шартномасига биноан 1735 йилда Эрон ихтиёрига берилган бўлса-да, 1813 йилда имзоланган Гулистон

шартномасига кўра, Доғистон Россия тасарруфига ўтган. Бироқ эмин-эркин яшаш тарзига кўниккан ва озодликни ҳамма нарсадан афзал билувчи тоғли аҳоли узоқ йиллар мобайнида Ғози Муҳаммад, Ҳамзатбек ва Шомил сингари имомлар раҳбарлигида мустақиллик учун кураш олиб борган. 1817 йилдан бошлаб қарийб узлуксиз давом этган кўзғолонлар, ниҳоят, 1864 йилда чор кўшинлари томонидан шафқатсиз равишда бостирилган. 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейин, ўша йилнинг 1 декабрида большевиклар Петровск портида катта намойиш ўтказиб, Доғистонда шўро ҳокимиятининг ўрнатилганини эълон қилганлар. Аммо 1918 йилда оқ гвардиячилар немис-турк кўшинлари ёрдамида ҳокимиятни қўлга олдилар ва икки йилга яқин Доғистонни идора қилдилар. 1920 йил мартда қизил армиянинг жанговар ҳаракати билан Доғистон узил-кесил большевиклар қўлига ўтди. 1921 йил 20 январда эса Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг қарори билан Доғистон Россия федерацияси таркибидаги автоном республика, деб эълон қилинди.

Дорилмуаллиминни аъло баҳолар билан тугатган Шайхзоданинг ана шу автоном республикага ишга юборилиши тасодифий эмас. Милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг охирларида Доғистон аҳолиси Озарбайжон ҳудудида вужудга келган йирик давлат – Кавказ Албанияси фуқаролигига ўтган. Аракс ва Кура дарёларининг қуйи оқимида жойлашган бу давлатга “албан” қабилалари асос солганлар. Албан элати ўша вақтда ўз тилига эга бўлган 26 қабиладан ташкил топган эди. Милодий Ш асрда Жанубий Доғистонни сосонийлар, IV асрда Каспий соҳилларини гуннлар, VI асрда эса араблар эгаллаганлар ва аҳоли ислом динини қабул қилган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Россия федерацияси таркибида яшаётган Доғистоннинг советлашиб бориш хавфи маҳаллий аҳолида Озарбайжонга яқинлашиб хоҳишини уйғотди. Озарбайжон ҳам ўз таъсир доирасининг Россия тасарруфидаги Кавказга тарқалишидан манфаатдор эди. Бунинг яна бир боиси

шунда эдики, Доғистон аҳолисининг муайян қисмини озарбайжонлар ташкил этган, Дарбанд, Табосаран, Самур вилоятларида, Темирхоншўро (Бўйноқ), Ҳожитархон шаҳарларида муаллим, шоир, журналист ва бошқа турли соҳа вакилларига эҳтиёж катта бўлган. Шунинг учун Озарбайжон ҳукумати қўшни автоном республика раҳбариятининг илтимосига кўра, Бокудаги ўқув юртларини тугатган ёш мутахассисларни Доғистонга юбориб турган.

Хуллас, Мақсуд Шайхзода¹ Дарбанд шаҳридаги 1-босқич мактаблардан бирида турк тили ва адабиётидан дарс берди. У муаллимлик фаолияти билангина шуғулланиб қолмай, Бўйноқда нашр қилинган “Маориф йўли”, Бокуда чиқарилган “Коммунст” газеталари билан алоқа ўрнатиб, шу нашрларга хабар, шеър ва мақолалар ҳам юбориб турди.

Мақсуднинг қизғин педагогик ва ижодий фаолияти Дарбандда бошланган бўлса-да, биз унинг бир ўқув йили мобайнида таълим ва тарбия жабҳасида олиб борган ишлари тўғрисида бирор тасаввурга эга эмасмиз. Унинг шу йили Дарбанд мактабида қандай из қолдиргани, қайси муаллимлар билан яқин алоқада бўлгани ва бошқа шу каби масалаларга ойдинлик киритиш иложсиз. Шоир муайян сиёсий мақсад билан ёзилган ва юқорида бир неча бор лавҳалари келтирилган таржимаи ҳолида фақат бир нарсани –ёшлар ҳаракатида фаоллик кўрсатганини айтган, холос. Аммо шу таржимаи ҳолдаги бошқа мулоҳазалари унинг Доғистонда, шу жумладан, Дарбандда жиддий сиёсий-ижтимоий фаолият билан ҳам шуғулланганидан шаҳодат беради.

“Ўша пайтда Доғистонда, - деб ёзади Шайхзода, - тил муаммоси чирсиллаб турарди. Доғистон республикасининг кўп тил (36 тил) лилиги пиравардида тилсизликка, яъни ягона ёки кенг тарқалган, Доғистон учун умумий бўлган тилнинг бўлмаслигига олиб келиши мумкин эди. Шу масалада эҳтиросли ва кучли баҳс-тортишувлар бўлиб ўтарди. Асосий ғоялар эса

¹ Ўша йилларда Шайхзоданинг фамилияси Шихов ёки Шейхиев бўлган ва у шу фамилия асосида Шихзода ёки Шейхзода деган тахаллусни қабул қилган эди

тўртта эди:

I – Давлат тили сифатида рус тилини қабул қилиш ғояси.

II – Давлат тили сифатида турк тилини қабул қилиш ғояси.

III – Давлат тили сифатида араб тилини қабул қилиш ғояси.

IV – Ниҳоят, барча миллат ва элатларнинг (уларнинг энг асосийлари 6 та бўлган) ўз маҳаллий тилларини қабул қилиш ғояси.

Доғистон Советларининг III қурултойи гарчанд 1924 йилда турк тилини давлат тили сифатида қабул қилиш борасида бир қарорга келган бўлса-да, бу ҳали масаланинг узил-кесил ҳал қилиниши эмас эди. Доғистондаги ўқитувчиларнинг аксарияти, шу жумладан, мен ҳам турк тилининг тарафдори эдик. Биз журнал мақолалари ва хусусий баҳс-мунозараларда Доғистон учун турк тилининг мақсадга мувофиқлигини исботлар эдик. Ана шу заминда ва, умуман, иш юзасидан, ҳаммада бўлганидек, менинг дўстларим ҳам, душманларим ҳам бор эди, сирасини айтганда, биринчилари иккинчиларига қараганда бисёр эди”.

Ҳаётининг аксар йиллари Тошкентда кечган Поша Ғаниевнинг Халил Рза билан қилган суҳбатидан маълум бўлишича, Шайхзода мазкур масала бўйича унга бундай сўзларни айтган: “Доғистонда кўп халқлар яшайди. Улар бир-бирларининг тилларига тушунмайдилар. Улар умумий алоқа воситаси сифатида турк тилидан, аниқроғи, қумиқ туркчасидан, ноғой туркчасидан фойдаланадилар. Қумиқ тили бизнинг озарбайжон тилимизга жуда яқин. Доғистон ва Озарбайжон халқларидаги дин бирлиги, одоб ва ахлоқ, турмуш, тарих ва маданиятдаги муштараклик, яқинлик туфайли улар бир-бирлари билан ажралмасдирлар. Шунга кўра, “Доғистонда қайси тил давлат тили бўлиши мумкин?” деган муаммо ўртага ташланган чоғларда мен айтдимки, қумиқлар ва ноғойларнинг турк тилларига давлат тили даражаси берилса, ленинча миллий сиёсатга тамомила мос бўлур эди”.

Шу йўналишдаги баҳс ва мунозаралар қизғин тус олган бир замонда турк тили ва адабиётидан дарс берган ёш муаллим учун

бошланғич мактаб синфлари торлик қила бошлади. Шайхзоданинг, айниқса, педагогика институтининг сиртқи бўлимига ўқишга қириб, базъан-баъзан Боқуга бориши ва у ердаги ижтимоий ҳаёт янгиликларидан воқиф бўлиши шоир сиёсий-ижтимоий қарашларининг изчил тус олишига сабаб бўлди. Хуллас, у 1925-1926 ўқув йилини тугатиши билан Доғистон автоном республикаси Маориф халқ комиссарлигига мурожаат этиб, Бўйноқ шаҳридаги таълим ва тарбия техникумига ўтказишларини сўради. Ва 1926 - 1927 ўқув йилидан бошлаб мазкур билим юртида жамиятшунослик фанидан дарс бера бошлади. Айни пайтда талабалар учун драма тўғарагини ташкил этиб, ҳатто тўғарак томонидан саҳналаштирилган спектаклларга Бўйноқда жойлашган ҳарбий гарнизон аскарларини ҳам таклиф этди.

* * *

Шайхзода Доғистонда кечган қисқа ҳаёти давомида ҳам муаллим, ҳам шоир, ҳам журналист, ҳам танқидчи сифатида намоён бўлди. У шу йилларда “Маориф йўли” газетасида “Бу оқшом”, “Ҳур тоғлар қизига”, “Соҳилда”, “Шайх Шомил” сингари шеърларини, “Красин” достонидан парчаларни, шунингдек, Доғистон шоирлари ижодига бағишланган “Адабий суҳбатлар” туркумидаги танқидий мақолаларини, “Коммунист” газетасида эса “Доғистондан мактублар”ини эълон қилди. Тили озарбайжон туркчасидан Туркия туркчасига яқинроқ бўлган бу шеър ва мақолалар ёш шоир ва танқидчининг қайси адабий булоқлардан кўпроқ сув ичгани ва ичаётганини яққол намоёиш этди. Умуман, шу даврда Мустафо Камол раҳбарлигида Туркияда рўй берган ва Наримон Наримонов томонидан қизғин қувватланган ўзгаришлар Озарбайжоннинг ижтимоий-маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатган эди. Ана шундай таъсир натижасида Шайхзода “Озарбайжон”, “Чеченлар”, “Ингушлар”, “Осетинлар”, “Кабардинлар”, “Эронлилар”, “Афғонистон истиқлоли” сингари шеърлар билан бирга инглиз мустамлакачиларига қарши

курашаётган турк халқига, “Туркия қаҳрамони Камол йўлдошга” бағишлаб шеърлар ёзди. Шайхзоданинг нафақат Туркия мавзуида ёзган “Иккинчи марш”, “Учинчи марш”, “Бешинчи марш” сингари шеърлари, балки она ватанига бағишланган машқларида ҳам турк шеъриятининг хушбўй шабадалари эсиб турди. Чунончи, ёш шоирнинг “Озарбайжон” шеъри Номиқ Камолнинг “Амалимиз-афкоримиз иқболи ватандир, Сарҳадимиз, галъа бизим хоки бадандир” байти билан бошланган шеърига назира эди. Шайхзоданинг илк шеърларидаги бундай туркона майллар Хусайн Жовид ва Аҳмад Жаводнинг 20-йилларда ёзган асарларига руҳан яқин бўлиб, ўша йилларда озарбайжон шеъриятида кечган ғоявий-услубий изланишларнинг инъикоси эди.

“Наримон ҳақида Шарқ масали” Шайхзоданинг Доғистон даври ижодида янги саҳифани очди. “Маориф ва маданият” журнали муҳаррири, таниқли давлат арбоби ва адабиётшунос Рухулла Аҳмедов мазкур асарни “жамият ҳаётида рўй берган ҳар бир ҳодиса халқ ижодида ўз аксини топади” қабилидаги илиқ сўзлар билан журналхонлар эътиборига ҳавола қилган эдики, чамаси, шу боис кейинчалик озарбайжон олимлари Шайхзоданинг бу асарини фольклор асари сифатида тилга олган эдилар. Шайхзода Жамол Муҳаррамлига йўллаган ўша хатида бу ҳақда ҳазил-мутойиба билан бундай ёзган эди: “Бу масалим кейинроқ шу қадар машҳур бўлиб кетдики, ҳатто озарбайжон фольклорчилари (Хулуфли ва бошқалар) менинг бу асаримни ҳақиқий халқ ижоди (яъни муаллифсиз бир нақл) сифатида шарҳ этиб, фольклор асарлари сирасига киритибдилар. Ҳолбуки, у менинг қалам маҳсулимдир”.

Шайхзоданинг “Маориф йўли” журналининг 1926 йил сонларида босилган “Адабий суҳбатлари”га назар ташлаган киши эндигина 18 ёшга қадам қўйган шоирнинг нафақат Номиқ Камол, балки Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гёте, Фирдавсий ижодидан ҳам хабардор, шеъриятнинг асосий вазифа ва талабларини билган шоир ва танқидчи бўлганига ишонч ҳосил қилади.

Чунончи, у мазкур суҳбатларидаги танқидий фикрлари билан келиша олмаган С.А.Сайидийнинг чиқишига жавобан “Суҳбатларим ҳақида” деган мақоласида бундай ёзган: “Фикрат, Шиллер, Гёте, Фирдавсий ва бошқалар ҳақиқий шоир бўлганлари учун буюк ўғитлар қолдириб кетишган. Мир Афзал эса, шоир эмас, насихатгўйдир...”

* * *

Мақсуд, дўсти Идрис Алиев айтганидек, Оқтош сингари кичик шаҳарларда камдан-кам учровчи тараққийпарвар кишилар оиласида туғилган эди. Бўлажак шоирнинг шаклланишида, юқорида тилга олинган омиллардан ташқари, отаси Маъсумбекнинг иштироки, айниқса, катта бўлган. Атоқли озарбайжон адиби Мирза Иброҳимовнинг шаҳодат беришича, унинг ота-онаси фарзандларининг қобилиятларини ўстиришга алоҳида эътибор бериб, уларда илм-фанга ихлос, гўзаллик ва эзгуликка эътиқод туйғусини тарбиялашга уринганлар. Мақсуд улар таъсирида хушёр, зукко, билимдон, танти, янгиликка талпинувчи, жамиятда рўй бераётган воқеа ва ҳодисалар моҳиятини англашга интилувчи йигит бўлиб ўса бошлаган.

Шундай зукко йигитнинг ўша пайтда ёшлар ўртасида тарқалган газета ва журналларни ахтариб-топиб ўқимаслиги ақл бовар қилмас ҳодиса эди.

Мақсуд Бокуда таҳсил кўрган йилларида “Ени Кавказ” журнали ёшлар ўртасида, айниқса, машҳур эди. Истанбулда Мамед Эмин Расулзода томонидан нашр қилинган ва Бокуга яширин йўллар билан келтирилган мазкур журналда босилган “Қизил империализм” мақоласи Мақсуднинг дунёқарашини кескин ўзгартириб юборди. Мақолада 1917 йил октябрида тарих саҳнасига келган совет давлатининг миллий республикаларга ва шу республикаларнинг туб аҳолисига эркинлик бермагани, аксинча, миллий халқларнинг диний ва дунёвий маданиятларини сиқув остига олгани айтилган ва муаллиф бу даъволарини Озарбайжоннинг 20-йиллар ҳаётидан олинган кўплаб ҳаётий

мисоллар билан асослаган эди.

Мақсуд Бокуда ўқиб юрган кезларида “Ени Кавказ” журнали билангина эмас, 1925 йили Бўйноқ шаҳрига келиб, “Маориф йўли” газетасини чоп эта бошлаган Эдҳем Файзий билан ҳам танишади. Унинг Дарбанддан Бўйноққа кўчиб бориб, “Маориф йўли” газетаси билан яқин ҳамкорлик қилиши, аслида, шу кимса билан бевосита боғлиқ эди.

Эдҳем Файзий Мустафо ўғли қримтатар миллатига мансуб бўлиб, 1885-1886 йилларда Руминиянинг Селистра шаҳрида туғилган. 1914 йилга қадар Туркия, Болгария ва Францияда яшаб, педагогика ва иқтисод соҳалари бўйича олий маълумот олган. 1914 йили турк-рус уруши бошланиши билан у ота юртига қайтиб келган. Эдҳем Файзий 1918 йили Қримда Миллий фирқа партиясига аъзо бўлиб, маълум вақт партиянинг “Миллат” газетасига муҳаррирлик қилади. Сўнгра “Ени дунё” журнали муҳаррири, таълим ва тарбия техникуми муаллими, шунингдек, Қрим Миллий банки комиссиясининг аъзоси сифатида фаолият олиб боради. 1925 йили эса Доғистонга кўчиб келиб, Бўйноқ шаҳридаги таълим ва тарбия техникумида ишлайди ва айни пайтда “Маориф йўли” газетасини нашр эта бошлайди.

Мақсуд Бўйноққа кўчиб борганидан кейин Эдҳем Файзий билан бир ўқув юртида ишлабгина қолмай, “Маориф йўли” газетасида қатор шеър ва мақолаларини эълон қилади, “Ени дунё” журналида эса асосан таржимон сифатида қатнашади. У шу аснода “эркин дунё”ни кўриб, оқ-қорани таниган, большевикларнинг Қримда қилган жиноятларига гувоҳ бўлган Эдҳем Файзийнинг таъсир доирасига секин-аста кириб боради.

* * *

Доғистоннинг Дарбанд ва Бўйноқ сингари шаҳарларидаги ҳар бир тош, ҳар бир бузилмай қолган хонадон Кавказни забт этиш учун олиб борилган кўплаб жангу жадалларнинг тилсиз гувоҳи эди. Рус армияси гарчанд 1864 йилда қайсар тоғли халқларни узил-кесил бўйсундирган ва бу сана рус қуролининг шонли

тарихига “олтин ҳарфлар” билан ёзилган бўлса-да, “эълон қилинмаган уруш” яна бир неча йиллар мобайнида давом этиб, қанчадан-қанча қонлар тўкилди.

Қарийб олтмиш йил давом этган бу урушда нафақат оддий генерал ва солдатлар, балки келажакда рус адабиётининг буюк намояндалари сифатида шуҳрат қозонган шоир ва ёзувчилар ҳам иштирок этганлар. Улар ўз ватанларининг қанчалик содиқ фуқаролари бўлишларига қарамай, Кавказни забт этиш даврида олиб борилган ҳарбий ҳаракатларнинг қонли изларини XIX аср рус адабиётига хос чин ҳақиқат билан тасвирлаб берганлар. Шундай ёзувчилардан бири буюк Лев Толстой бўлиб, у Кавказ уруши тасвирига бағишлаган машхур “Ҳожимурод” қиссасини бундай ғаройиб муқаддима билан бошлаган:

“Мен уйга дала билан қайтдим. Ёзнинг қоқ ўртаси эди. Ўт ўрилиб олинган ва қорабуғдойни ўришга эндигина ҳаракат қилинмоқда эди.

Йилнинг бу пайтида ранг-баранг чиройли гуллар кўп бўлади: қизил, оқ, пушти, хушбўй, момиқли чиннигуллар, сут сингари оқ, ўртаси оч сариқ, ёқимли хуш ҳид сочувчи “муҳаббат гуллари”, бол ҳиди берувчи сариқ гули раънолар, қаддини баланд кўтариб турувчи, бинафша рангли ва оқ лола кўринишли карнай гуллар, ...латиф, бодом ҳидли, гули дарров сўлиб қоладиган чирмов гуллар.

Мен турли-турли гуллардан каттакон гулдаста ясаб, уйимга қараб кетаётганимда зовур ичидаги бир ажойиб малина рангли, роса гуллаб турган, бизда қушқўнмас деб аталадиган, чалғичилар уни чопмасдан қолдириб ўтадиган, мабодо кўққисдан чопилиб кетган бўлса, қўлга кирмасин учун ўт ичидан олиб ташланадиган тиканакка кўзим тушди. Мен бу тиканакни юлиб олиб, гулдастамнинг ўртасига кўймоқчи бўлдим. Мен зовурга тушдим-да, гулнинг ўртасига ёпишиб олиб, ширин ва эринчак уйқуга кетган тукли бир арини ҳайдаб, гулни узишга тутиндим. Аммо бу иш жуда қийин бўлди, гулнинг тиканаклари ҳар тарафдан, ҳатто кўлимга ўраганим рўмолдан ҳам ўтиб санчиларди; бугина эмас, у

шу қадар маҳкам эдики, мен унинг дастасини титиб, ипларини бирма-бир узиб, беш минутча овора бўлдим. Ниҳоят, гулни узиб олган вақтимда гулнинг пояси тамом титилиб тўзиган эди ва гулнинг ўзи гўзал кўринмасди. Бундан ташқари, у ўзининг дағаллиги ва бадбурушлиги билан гулдастанинг нозик гулларига келишмас эди. Мен ўз жойида яхши бўлиб турган гулни беҳуда ҳалок қилганим учун ачиндим, кейин уни ерга ташладим. **“Ажабо, ҳаётнинг нақадар ғайрати ва кучи бор, - дея мен гулни узган вақтдаги чеккан машаққатимни хотирлаб ўйладим, - у ўз ҳаётини жуда зўр куч билан ҳимоя қилди ва осонликча жон бермади”** (бу ва кейинги таъкидлар бизники – Н.К.).

Уйга борадиган йўл шудгор қилинган, янгигина ҳайдалган қоратупроқли йўлдан ўтар эди. Мен қоратупроқли чанг йўлдан борардим. Ҳайдалган дала помешчик ери бўлиб, шу қадар катта эдики, ҳар икки тарафда ва тепаликка томон чўзилган олдинги томонда қора, теп-текис қилиб ҳайдалган, ҳали мола босилмаган шудгордан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Ер яхши ҳайдалган, даланинг ҳеч бир ерида биронта ўсимлик, биронта ўт кўринмас, ҳаммаёқ қоп-қора эди. Мен беихтиёр бу ўлик, қора дала ўртасидан бирор жон асарини ахтарарканман: **“одам - қандай емирувчи махлуқ, ўз ҳаётини сақлаш учун қанча ранг-баранг тирик ҳаёт эгаларини, ўсимликларни маҳв этган”**, - деб ўйладим. Менинг олдинги томонимда, йўлнинг ўнг тарафида аллақандай бир бута кўринди. Мен яқинроқ келгач, бутанинг ҳалиги мен гулини узиб олиб, ерга ташлаганим “қушқўнмас” навидан эканини билдим.

Бу бута уч шохдан иборат. Унинг биттаси синдириб олинган ва шохнинг қолгани, худди чопиб ташланган қўл сингари, чўччайиб туради. Қолган икки шохнинг ҳар бирида биттадан гул бор. Бу гуллар бир вақтлар қизил бўлганлар, энди эса қорайган эдилар. Шохнинг бир банди синган ва унинг ярмиси, бошидаги ифлос гули билан пастга қараб осилиб туради; бошқа бири, гарчи лойга беланган бўлса-да, ҳамон юқорига қараб чўччайиб туради. Бутун бутани ғилдирак босиб ўтганлиги, сўнг бутанинг яна

кўтарилганлиги, шунинг учун ҳам ёнбошлаб, аммо ҳар ҳолда қаддини кўтариб, турганлиги маълум эди, - худди унинг танасидан бир парчасини юлиб олганлар, ичак-чавоғини ағдариб ташлаганлар, қўлини суғуриб, кўзларини ўйиб олганлар, лекин у ҳамон қаддини кўтариб турар ва атрофидаги барча биродарларини маҳв этган инсонга таслим бўлмас эди.

“Нақадар зўр қувват! – дея ўйладим мен. - Инсон ҳаммасини энгибди, миллионларча ўтларни маҳв этибди, бу эса ҳамон таслим бўлмайди...”

Бу машхур муқаддимадаги ҳар бир поэтик образ мажозий маънога эга. Улуғ рус адиби миллионларча ўтларни маҳв этган инсонни эмас, балки ҳамон таслим бўлмаган ўсимликни кўриб, “Нақадар зўр қувват!” деб ҳайратланган. У ана шу сўзлари билан ҳамон эрк ва мустақиллик учун курашаётган тоғли халқларга бўлган ҳурматини ифодалаган эди.

* * *

1926-1927 йилларда “Маориф йўли” ва “Доғистон фуқароси” газеталарида ташкил этилган мунозараларда ўша давр ижтимоий ҳаёти учун ғоят муҳим масалалар кўтарилди. Биргина давлат тили масаласи бўйича бўлиб ўтган мунозарада Ҳасанали Рзаода, Раҳим Хонзода, Нуралиддин Доғларов, Гасим Алиев, Жалол Шихамирили, Билал Балабей сингари муаллифлар иштирок этдилар. Шайхзода ҳам мунозарадан четда қолмади. Бу мунозаранинг ташкилотчиси эса Эдҳем Файзий эди. У нафақат Миллий фирқа партияси “Миллат” газетасининг муҳаррири, балки Февраль инқилобидан кейин Қрим Мухтор ҳукуматига моддий ёрдам кўрсатган Миллий банкнинг етакчи ходими бўлганлиги учун ҳам ГПУ (Давлат Сиёсий Бошқармаси) нинг доимий назорати остида яшарди.

1923 йили Россиядаги мусулмонлар ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Муса Бегиев жаҳон мусулмонларининг Калькуттада ўтажак конгрессига таклиф этилган эди. У конгрессда Қрим мусулмонларининг вакили

сифатида ҳам қатнашиш истагида қримлик муфтий Иброҳим Тарпининг розилигини олмоқчи бўлган. Эдҳем Файзий шу жараёнда бевосита иштирок этиб, муфтийдан розилик хатини олган. Олибгина қолмай, уни Ленинградга, Муса Бегиевга шахсан олиб бориб берган. Шу воқеадан кейин ГПУ ходимлари нафақат Эдҳем Файзий, балки у билан мулоқотда бўлган бошқа кишиларни ҳам таъқиб остига олганлар.

Хуллас, Мақсуд Шайхзоданинг Бўйноққа кўчиб келиб, Эдҳем Файзий билан бирга ишлаши ва у муҳаррирлик қилган нашрларда қатнашиши унинг ҳам ГПУ назорати доирасига тушишига сабаб бўлди.

ГПУ ходимларининг Эдҳем Файзийга яқин бўлган кишилардан, шу жумладан, Шайхзодадан шубҳаланиши асоссиз эмас эди. Зеро, Шайхзода ва унинг дўстлари Тавфиқ Жалол ва Селим Фитрат ўзаро мулоқотлари пайтида “устоз”лари таъсирида бундай сўзларни айтиб юришган: “Озарбайжон ҳозир русларнинг мустамлакаси бўлиб қолди. Озарбайжон чиқарилаётган нефтнинг 10 фоизига ҳам эга бўлолмаяпти. Совет ҳокимияти Озарбайжоннинг Туркиядан ўзи хоҳлаган адабиётни сотиб олишига, долзарб масалалар бўйича матбуотда эркин чиқишимизга имкон бермаяпти. Агар Озарбайжонда мусовотчилар ҳокимияти ўрнатилганида биз анча илғорлаб кетган бўлардик. Биз ўз ишимизни ВЛКСМга кириш йўли билан олиб бормоқчи бўлган эдик, аммо бизни бу ташкилотдан миллатчи деб ҳайдаб чиқаришди...”

ГПУ ходимларининг аниқлашларича, Мақсуд Шайхзода 1927 йили Бокуга бориб, у ердан Истанбулда нашр этилган “Ени Кавказ” журналинини олиб келган. У Озарбайжоннинг мустамлакага айланиб, Доғистоннинг эса руслашиб бораётганидан ташвишланаётганини яширмаган. Ва нима учундир Бўйноқдаги ҳарбий қисмнинг сон-санови, аҳволи ва миллий таркиби билан қизиққан. Шунингдек, гарнизондаги Қозон татарлари билан яқинлашишга ҳаракат қилган. Гарчанд у ўзининг сиёсий қарашларини очиқ-ойдин баён этмаган бўлса-да,

у билан бирга Дарбанддан Бўйноққа келган ва билим юртида ўқитувчилик қилаётган Тавфиқ Жалол Доғистонга маҳаллий аҳолининг руслашиб кетишига йўл қўймаслик учун келганларини айтган.

Хуллас, 1927 йилнинг апрель ойида Қримдаги “Миллий фирқа” партиясининг Вели Ибраимов бошчилигидаги бир гуруҳ аъзолари қўлга олинган, навбат уларнинг Бўйноқ шаҳридаги издошларига келади. Ўша йилнинг июнь-июль ойларида Эдҳем Файзий ва Мамед Файзий билан бирга Шайхзода ҳам аксилинқилобий тарғибот олиб боришда айбланиб, қамоққа олинади. Эдҳем Файзий таъсирида ҳаракат қилган Селим Фитрат ва Тавфиқ Жалол эса Доғистон ҳудудидан чиқиб кетганлари учун улар иши алоҳида ажралиб чиқади. Махачқалъада бўлиб ўтган суд 1927 йил 6 декабрда юқорида номлари тилга олинган уч кишини ОГПУ (Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси) ихтиёридаги сиёсий қурилишга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради.

1927 йил 6 декабрда тузилган айбномада бундай сўзлар ёзилган эди:

“Эдҳем Файзий Мустафо ўғли 1925 йилда Қримдан Бўйноқ шаҳрига келиши, таълим ва тарбия техникуми муаллими ва ДАССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан нашр этилган “Маориф йўли” журнали (газетаси – *Н.К.*) нинг муҳаррири лавозимини эгаллаши билан ўз атрофига Озарбайжондан келган турк ёшларидан иборат муаллимлар гуруҳини тўплади.

Ўтмишда аксилинқилобчи шахс бўлган, ҳозирда эса чет элдаги муҳожирлар ва капиталистик давлатлар фойдасига жосуслик фаолиятини олиб боровчи шахслар билан пинҳона аксилинқилобий алоқада бўлган Эдҳем Файзий бу аксилинқилобий гуруҳга раҳбарлик қилган.

Гуруҳга асосан қуйидагилар кирган: Селим Фитрат, Тавфиқ Жалол, Мақсуд Шейхизода ва Файзи Мамедов.

Эдҳем Файзий раҳбарлик қилган гуруҳ шўро ҳукумати ва унинг миллий сиёсатига қарши қаратилган аксилинқилобий ишларни олиб борган: у ҳарбий қисмларнинг ҳолати, сон-саноғи

ҳақида маълумот тўплаб, ўзининг аксилинқилобий ғояларини шу қисмларнинг миллий таркибига сингдирган ва Доғистон аҳолиси ўртасида тарқатган. Гуруҳ баъзи бир аъзоларининг ВЛКСМ аъзолари бўлгани улар фаолияти учун ниқоб бўлиб хизмат қилган.

Эдҳем Файзий гуруҳини ташкил этган муаллимлар бир-бирларининг уйларида, шунингдек, Эдҳем Файзийнинг уйида тез-тез бўлиб, аксилинқилобий-мусовотчилик руҳидаги масалалар атрофида ўзаро баҳслашганлар. Бу баҳслар заминида улар “қизил империализм” деб атаган Совет ҳукуматининг миллий сиёсати ва уларнинг Доғистондаги таъсирларини мустаҳкамлаш масаласи турган.

Эдҳем Файзий ва унинг гуруҳи олиб борган фаолият натижалари қуйидагилар: Мақсуд Шейхизода 1927 йилда Боку шаҳрига бориб келганидан кейин маслакдошлари - муаллимлар: Селим Фитратзода, Тавфиқ Жалол ва Мамедов Файзига Боку мусовот ҳукуматининг ташқи ишлар нозири Мамед Эмин Расулзода томонидан Истанбулда нашр этилган “Ени Кавказ” мусовотчилар журналининг Бокуда кўп нусхада тарқатилаётгани, ...СССРга яширин йўллар билан келтирилаётган бу журналнинг Мақсуд Шейхизода Бокуда ўқиган сонларидан бирида Расулзоданинг “Қизил империализм” деган мақоласи босилганини айтган...

...Шу билан бирга Мақсуд Шейхизода Бўйноқда жойлашган ҳарбий қисмларнинг сон-саноғи ва ҳолати, шунингдек, миллий таркиби билан ғоят қизиқиб, партияли ёшлар – Қозон татарлари билан алоқада бўлган ВЛКСМ аъзоси сифатида юқори командирлар таркибига йўл топишга уринган...”

15 саҳифадан иборат шу айбномага кўра, Шайхзода ва унинг дўстлари “ижтимоий хавfli унсурлар” деб топилди ва уларни ОГПУ Доимий ваколатхонаси ихтиёридаги “сиёсий қурилиш”га юбориш ҳақида ҳукм чиқарилди.

Шайхзода ўзига қўйилган айблар бирор далил билан исботланмагани сабабли ўз ишини қайта кўришларини талаб

қилиб, тегишли идораларга аризалар ёзади. Шундан кейин ОГПУ коллегияси ҳузуридаги Махсус кенгаш бўйноқлик муаллимлар ишини қайта кўриб, Э.Файзийни концлагерда ўташ шарти билан 3 йиллик қамоққа, Шайхзодани эса 3 йиллик сургунга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради. Мазкур ҳукмга кўра, Шайхзода Москва, Ленинград, Тифлис ва Бокудан бошқа шаҳарларда сургун муддатини ўташи мумкин эди.

Шайхзода Махачқалъадаги 9 ойлик қамоқдан озод этилгач, онасининг маслаҳати билан (отаси ўша вақтда Москвада ўқишда бўлган) сургунгоҳ сифатида Тошкентни танлайди ва 1928 йил февраль ойининг сўнги кунларида сургун муддатини ўташ учун ўзбек юртига келади.

Иккинчи қисм

ГУЛЛАР БАРГИДАГИ ШАБНАМ

Ватан - мармар тўшли Қора денгиздан
Гуллар баргидаги шабнамга қадар...
Мақсуд Шайхзода.

Ассалом, Тошкент!

ХІХ асрнинг 60-йилларида Ўрта Осиё осмони мустамлакачилик булутлари билан қуршалди. Бу булутлар шу минтақада яшаган халқларнинг эрк ва хуррият куёши нурларидан баҳраманд бўлишларига монелик қилди. Шунга қарамай, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири – Тошкент ХХ аср бошларида тез суръатлар билан равноқ топа бошлади. Бир томондан, шу даврда Эрон, Туркия ва Россияда содир бўлган ижтимоий воқеалар, иккинчи томондан, Боғчасарой, Қозон, Уфа, Истанбул, Коҳира, Калькутта сингари шаҳарларда нашр этила бошлаган тараққийпарвар газета ва журналларнинг тарқалиши Туркистонда, айниқса, Тошкентда миллий уйғониш ҳаракатининг вужудга келишига замин ҳозирлади. Туркистон халқлари ҳаётида жилва қила бошлаган ўзгаришлар бу ерга кўплаб маориф ва маданият аҳлининг кўчиб келишига сабаб бўлди. Маҳаллий аҳолидан етишиб чиққан савдогар ва тадбиркорлар Туркистон бозорларини эгаллаган капиталистлар билан рақобатлашибгина қолмай, ўз молларини Россиянинг Нижний Новгород ва бошқа шаҳарларидаги ярмаркаларга ҳам олиб бора бошладилар. Айрим туркистонлик савдогар ва тадбиркорлар эса ҳатто Париж, Берлин, Хельсинки, Варшава сингари шаҳарларда ўз дўконларини очдилар.

Шундай ўзгаришлар туфайли Туркистон ва унинг пойтахти Тошкентга Кавказдан ҳам кўплаб турли соҳа вакиллари кела бошлади. Агар уларнинг бир қисми 1905 йил рус инқилобидан

кейин “ижтимоий хавфли унсурлар” сифатида Туркистонга сургун қилинган бўлса, бошқа қисми ўз халқининг маориф ва маданият соҳасида эришган ютуқларини тарғиб қилиш, айти пайтда ўзбек маорифи ва маданияти ривожига ҳисса қўшиш истагида келди. Чунончи, 1911 йилда машҳур актёр Аҳмадбек Қамарлинский раҳбарлигидаги озарбайжон театр труппаси Туркистонга келиб, Самарқандда М.Ахундовнинг “Ҳоди қора”, Н.Вазировнинг “Ёмғирдан қочиб селга”, А.Ҳақбердиевнинг “Оға Муҳаммадшоҳ кажар» сингари спектакллари намойиш қилди. 1915 йилда Озарбайжон музыка театри Туркистонга келиб, А.Қамарлинский томонидан саҳналаштирилган, Сидқий Рухулло, Алиакпар Хусаинзода, Жалил Бағдодбоев, Ҳусайн оға Ҳожибобоев сингари таниқли артистлар иштирок этган спектакллар Тошкент ва Қўқон шаҳарларида намойиш этилди. Ўзбек томошабинлари биринчи марта Мольернинг “Зўраки табиб”, Узеир Ҳожибековнинг “Машади Ибод”, А.Ҳақбердиевнинг “Пари жоду” сингари спектакллари кўриб, музыкали театр санъатидан баҳраманд бўлдилар. Озарбайжон театри гастролларининг катта муваффақият билан ўтиши Сидқий Рухулло бошчилигидаги театр труппасининг 1916 йилда “Лайли ва Мажнун”, “Аршин мол олон”, “Асли ва Карам”, “У ўлмасин, бу ўлсин” сингари музыкали спектакллари олиб келиши ва намойиш этишига имкон туғдирди. 1916 йил 12 ноябрда мазкур труппа томонидан “Лайли ва Мажнун” музыкали драмасининг намойиш этилиши Тошкент шаҳрининг маданий ҳаётида унутилмас воқеа бўлди. Тошкентлик тараққийпарварлар бу спектаклни катта қувонч билан қарши олибгина қолмай, ўша йилнинг 30 декабрида Сидқий Рухулло раҳбарлигида саҳналаштирилган “Лайли ва Мажнун” спектаклида бевосита иштирок ҳам этдилар. Шу тарзда ёш ўзбек театри намояндаларининг озарбайжон театри арбоблари билан ижодий дўстлиги бошланди.

Агар театр икки қардош халқ ўртасидаги маданий алоқаларнинг равақ топишида муҳим омил бўлган бўлса, бу алоқаларнинг илдизи икки халқнинг узоқ асрларга бориб

тақалувчи адабиётида эди. Узоққа бормайлик, Туркистонда фузулийхонлик, навоийхонлик, бедилхонлик сингари ўзига хос адабий мактаблардан бирига айланиши ёки 1906 йилдан бошлаб озарбайжон маърифатпарварлари Жалил Маматқулизода ва Собир томонидан “Мулла Насриддин” журналининг нашр этилиши ўзбек халқи маърифати ва маданиятига таъсир этмай қолмади. Хусусан, “Мулла Насриддин” таъсирида ўтган асрнинг 20-йилларида “Муштум” ҳажвий журнали, шунингдек, газета ва журналларнинг ҳажвий бўлимлари майдонга келди ва талайгина ҳажвнавис шоир ва ёзувчилар етишиб чиқдилар.

Худди шу йилларда ўзбек ёшлари Берлин, Москва, Петербург, Қозон, Оренбург шаҳарлари сингари, Бокуга ҳам ўқишга юборилди. Сайфи қори Алимов сингари артистлар, Ҳоди Зариф сингари олимлар, Ғайратий сингари шоирлар, Обид Каримой сингари математиклар Озарбайжонда таҳсил олдилар.

Озарбайжон ва ўзбек маданиятлари ўртасидаги бу алоқа айрим шахслар доирасидаги ҳодиса эмас, балки икки халқ ўртасида ўрнатилган барқарор ва кундан-кунга мустақкамланиб бораётган воқеа эди. Шунинг учун ҳам уч йиллик сургун муддатини ўтказиш ташвиши билан яшаётган Мақсуднинг Тошкентни танлаши тасодифий эмас эди.

* * *

Эндигина 20 ёшга қадам қўйган йигитнинг Тошкентни нажот соҳили сифатида танлаши отаси Маъсумбекнинг истак-хоҳиши билан рўй берди. Ўша кезларда хизмат сафари билан Москвада бўлган Маъсумбек хотини Фотимахонимга Тошкентда яхши танишлари борлиги ва шу танишлари аросатда қолган фарзандларига меҳр-оқибат кўрсатиши мумкинлигини хабар қилган эди.

Маъсумбекнинг бу таниши ёки танишлари ким бўлди экан?.. Мақсуд кичик бир юкхалтаси билан Тошкентга етиб келганида, ким унга ўз бағрини очган ва, ота-онаси орзу қилганидек, унга меҳр-оқибат кўрсатган?..

Афсуски, Шайхзода ҳаётининг шу мушкул даврини эслаб, уни очиқ чехра билан кутиб олган киши ёки кишилар номини бирор ерда тилга олмаган. Бундай маълумотни биз тергов ҳужжатларида ҳам учратмаймиз.

Шубҳасиз, ўша йилларда турли баҳонаи сабаб билан Тошкентга келиб, ўзбек диёрида истиқомат қилаётган озарбайжонлар оз бўлмаган. Шундай кишилардан бири номи юқорида тилга олиб ўтилган Поша Ғаниев эди. У гарчанд 1894 йилда Озарбайжоннинг Шемаха шаҳрида дунёга келган бўлса-да, болалигида, бизга номаълум сабабларга кўра, ота-онаси билан Оқтошга кўчиб борган. 1916 йилнинг октябрь ойида, машҳур халқ кўзғолонининг акс-садолари сўнмаган бир вақтда Тошкентга кўчиб келиб, ўша пайтда Сирдарё губерниясига қарашли Мирзачўлда истиқомат қила бошлаган. У ҳам бирор тазйиқ орқасида бундай қарорга келган бўлса керакки, кўп ўтмай, қора қилиб келгани акалари бағрида, Мирзачўлда рўзғор тебратмай, Самарқандга кўчиб борган.

Поша Ғаниев ўқимишли, билимдон кишилардан бўлганлиги туфайли 1930 йилга қадар Самарқандда яшаб, давлат идораларидан бирида хизмат қилади. Аммо ўша йилларда ўзбек юртининг пойтахти бўлиб турган Самарқанд ўз мавқеини яна Тошкентга қайтариб берган ва барча давлат идоралари яна Тошкентга кўчириб келтирилган. Поша Ғаниев ҳам хизмат қилаётгани идора билан бирга Тошкентга қайтиб келиб, 1930 йилдан бошлаб шу ерда туз-насибасини тотиб яшаган.

Маъсумбек Ўзбекистон Республикаси пойтахтининг 1925 йилда Тошкентдан Самарқанд шаҳрига кўчирилгани, бинобарин, Поша Ғаниевнинг ҳам ишхонаси билан бирга янги пойтахтга кўчиб кетганидан беҳабар, ўғлига хотини орқали унинг Тошкентдаги манзилгоҳини берган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда Шайхзода ўзбек юртига келгач, тергов ҳужжатларида қайд этилганидек, отасининг бошқа бир таниши Собир Шариповнинг Турк Янги шаҳар кўчасидаги уйини излаб топиб, шу ерда яшай бошлаган. Собир Шариповнинг бу отамерос уйида ўша вақтда,

унинг ўзидан ташқари, яна икки акаси ҳам бола-чақалари билан яшарди. Орадан икки-уч ой ўтганидан кейин бўйдоқ ҳолда яшаётган Собир Шарипов оила қуриб, хотини билан бошқа жойга кўчиб ўтган ва унинг Шайхзода билан бирга истиқомат қилаётган хонаси акаларининг ихтиёрида қолган. Уйсиз-жойсиз қолган Шайхзода Қашғар маҳалладаги мусофирлар учун меҳмонхона вазифасини ўтовчи чойхонадан паноҳ топишга мажбур бўлган.

Одатда бирор машхур ёзувчи ёки санъаткорнинг ҳаёт йўли тўғрисида сўз борганда, унинг қаерда ва қандай яшагани масаласи четлаб ўтилади. Аммо, бошқа машхур ёзувчи ва санъаткорлардан фарқли ўлароқ, Шайхзода Тошкентга кўчиб келганидан кейин бир неча йил мобайнида сарсон-саргардонликда яшаганки, бу ҳол унинг ижодига ва шу кезлардаги ҳаёт тарзига таъсир ўтказмаслиги маҳол эди. Шунинг учун, сиз ҳурматли китобхондан узр сўраган ҳолда Шайхзоданинг Тошкентдаги “одиссея”сини баён этишда давом этсам.

Шайхзода Қашғар маҳалла чойхонасида ётиб юрган кунларнинг бирида иттифоқо татар миллатига мансуб бир киши билан танишиб қолади. У мусофир йигитнинг ширинзабон суҳбатдош ва танти инсон эканлигига маҳлиё бўлиб, уни бирор қўнимли жой топгунига қадар ўз уйида яшашга таклиф этади.

Ўша кезларда Шайхзода учун турар-жой билан бирга бирор ишга жойлашиб, ризқ-насибасини топиш, очикроқ айтсак, иқтисодий муаммони ҳал қилиш масаласи ғоят муҳим эди. Унинг бахтига, ўша йилларда Тошкент вокзали яқинида озарбайжонлилар учун мактаб очилган бўлиб, у бир мунча муддат Наримонов номи билан аталган шу мактабда муаллимлик қилади. Мақсуд мазкур мактабда Дадакиши исмли муаллим билан танишади. Дадакиши мазкур мактаб яқинида умргузаронлик қилгани учун, Шайхзода, агар у рози бўлса, унинг уйида ижарада яшаш истаги борлигини айтади. Хуллас, озарбайжон миллатига мансуб Дадакишининг розилиги билан Мақсуд 1929 йил баҳорига қадар унинг уйида ҳамхона бўлиб яшайди.

Мақсуд Тошкентга кўчиб келган йилининг дастлабки ойларида, Наримонов номидаги мактабдан ташқари, қисқа муддат бўлса-да, шаҳардаги ўзбек мактабларида ҳам дарс берган. Шундай мактабларнинг бирида унинг қўлида атоқли ўзбек файласуф ва адабиётшунос олимларидан бири Воҳид Зоҳидов ҳам ўқиган.

“Бу воқеа 1928 йилда бўлган эди, - деб хотирлаган эди олим. – Ўқув йилининг биринчи куни Тошкентдаги “Учқун” мактабининг V синфига йигирма ёшлардаги муаллим Мақсуд Шайхзода кириб келди. У дарсни адабиёт ҳақидаги ғоят мароқли фикрлар баёни билан бошлади ва шу ондаёқ биз ундаги қизгин қалб, донишмандлик, чуқур билимнинг маҳлиёси бўлиб қолдик. Биз – V синф ўқувчиларини у ўзига мафтун этди. Йиллар ўтиши билан бу дўстлик меҳри мустаҳкамлана борди. Шундан бошлаб у менинг кўпгина дўстларим учун аъло хислатли чин инсонликнинг ибрат намунаси бўлиб қолган эди”.

(Кези келганда шуни эслатиб ўтиш жоизки, Воҳид Зоҳидов “Учқун” мактабининг бошланғич синфларини тугатар-тугатмас, Шайхзода таъсирида Озарбайжонга бориб, Бокудаги педагогика институтида ўқиган.)

Ўтган асрнинг 20-йилларида Тошкент ҳозиргига қараганда анчагина кичик шаҳар эди. Агар маҳаллий аҳоли Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги ота-бобосидан қолган уй-жойларда бир оз эмин-эркин яшаган бўлса, аср бошларида кўчиб келган турли миллатга мансуб аксар кишилар чекка жойларда бино бўлган тор ҳовли ва чоғроқ уйларда турмуш кечиришган. Дадакиши яшаган хонадон ҳам шундай жойлардан бўлганлиги сабабли Шайхзоданинг у ерда узоқ яшаши маҳол эди. У Дадакишининг уйини тарк этганидан кейин Бухор Оқилов исм-шарифли Бухоро яхудийсининг Бешоғоч даҳаси Арпапоя кўчасидаги уйига кўчиб ўтади ва шу ерда ярим йилдан зиёдроқ яшайди. 1930 йилнинг бошларида Исмоил исмли кишининг Арпапоядан унча узоқ бўлмаган Или маҳалласидаги хонадонига кўчиб бориб, дўсти Челабиев билан бирга 1932 йилга қадар ҳаётининг бир неча

йилини шу ерда кечиради.

* * *

Мақсуд Шайхзода Тошкентга кўчиб келган кезларда ўзбек диёрида мураккаб ижтимоий вазият ҳукмрон эди. Ер-сув ислоҳоти муносабати билан қўшни республикалар ўртасида муайян низо ва зиддиятлар юзага келиб, республика пойтахти Самарқанд шаҳрига кўчирилган эди. Барпо этилганига 10 йил бўлган совет давлати қадди-қоматини тиклаб олган ҳисоблаб, қишлоқ районларда ҳам, шаҳарларда ҳам турли-туман тадбирларни амалга ошираётган ва бу тадбирларнинг аксари, айниқса, миллий республикалар аҳолисининг ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга, уларнинг бир маромда кечаётган ҳаётини издан чиқаришга қаратилган эди.

Ёшлар давлат ва партиянинг ишонган тоғи эди. Шунинг учун, масалан, адабиёт оламида “Қизил қалам” жамияти, “Ёш ленинчи” газетаси қошида ёш пролетар адиб-шоирлари тўғараги ташкил этилиб, бу жамият ва тўғарақлар олдига совет давлатига садоқатли ёш қалам аҳлини тарбиялаш вазифаси қўйилган, завод ва фабрикалар қошида ташкил этилган тўғарақлар эса шундай ижодкорларни ишчилар “синф”и орасидан етиштиришга астойдил киришган эди. Ҳали қирқ ёшга тўлмаган ёзувчилар - “кекса авлод” вакиллари совет ҳокимияти назарида ёт унсурлар ҳисобланлиб, уларни матбуотда бадном этиш ва адабиёт оламидан сиқиб чиқариш ишлари авж олган, узоқ асрлар мобайнида халққа ҳалол хизмат қилиб келган араб ёзувидан лотин ёзувига ўтиш ҳаракати бошланган эди.

Шайхзода Тошкентга келган февраль ойдан бошлаб 1928 йил давомида республиканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида қуйидаги муҳим воқеалар рўй беради:

* Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Санъат бўлими энг яхши пьесалар учун танлов эълон қилади.

* “Қизил Ўзбекистон” газетасида Зиё Саиднинг жадид адабиёти ва матбуотини кескин қораловчи “Миллий буржуа

тили” ва Акмал Икромовнинг “Маданий инқилоб ва бизнинг вазифаларимиз” мавзудаги маърузаси матни босилади.

* Тошкентда ўзбек ва рус бўлимларидан иборат Ёш томошабинлар театри ҳамда Пролетар ёзувчилар уюшмаси ташкил этилади.

* Самарқандда Ўзбекистон халқлари куйларини ўрганиш бўйича илмий-текшириш институти ўз фаолиятини бошлайди.

* Дастлабки ўзбек профессионал артисткаларидан бири Турсунной Саидазимова Бухорода ваҳшиёна ўлдирилади.

* Садриддин Айнийнинг “Қулбобо” қиссаси нашр этилади.

* Самарқандда Ўзбекистон Компартияси Марказкомининг “Худосизлар” журнали чиқа бошлайди.

* Мейерхольд театри Тошкентга гастролга келади.

* Босмачиликка қарши кураш, халқ хўжалигини ривожлантириш, хотин-қизларни озод қилишдаги хизматлари учун Ўзбекистон республика комсомол ташкилоти Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланади...

Бу тўла бўлмаган тадбирлар рўйхатининг ўзиданоқ мамлакатимизда шу йилларда кечган мураккаб жараён – мафкуравий кураш ҳам, фуқаролар урушининг бошқа соҳаларда давом этаётгани ҳам, жамиятни советлаштириш ва миллий урф-одатларга қарши олиб борилаётган кураш манзаралари ҳам бир қадар ойдинлашса ажаб эмас.

Мақсуд Шайхзода ана шундай тарихий шароитда ўзининг ўзбек диёридаги ҳаётини бошлади.

* * *

1951 йилда бўлиб ўтган тергов чоғида Ориф Аюбов исм-шарифли гувоҳ Шайхзода билан 1928 йилда, у Озарбайжондан эндигина келган кунларда танишганини айтган. У берган маълумотга кўра, Шайхзода шу вақтда бир ойлар чамаси унинг уйида яшаган.

Ориф Аюбов машҳур журналист Аъзам Аюбовнинг укаси бўлиб, Шайхзода, шубҳасиз, у билан ҳам, унинг акаси билан ҳам

яқин муносабатда бўлган. Аммо Шайхзода Ориф Аюбовнинг тергов пайтида берган бу кўргазмасини тасдиқламаган ва уни қатъий рад этган. Бунинг сабаби, бизнингча, шунда эдики, агар Шайхзода 1937 йилда қамоққа олиниб, орадан бир йил ўтгач, Чўлпон ва Фитратлар билан бир кунда отиб ташланган “халқ душмани” билан бир уйда яшагани, демак, у билан ош-қатиқ бўлганини тан олса, шусиз ҳам ҳаёти қил устида турган шоирнинг аҳволи янада мураккаблашган бўларди. Шунинг учун у Ориф Аюбовнинг уйда бир ойлар миёнасида яшаганлиги фактини жон-жаҳди билан рад этган.

Ориф Аюбов берган маълумотга кўра, Шайхзода ўша вақтда “Шарқ ҳақиқати” газетаси таҳририятида штатсиз таржимон бўлиб ишлаётган эди. Демак, бу воқеа Шайхзода Тошкентга келган дастлабки кунларда ҳам, Ориф Аюбов айтганидек, 1928 йил ёзида ҳам эмас, балки 1929 йилда, яъни у Наримонов номидаги мактабдан кетиб, “Шарқ ҳақиқати” газетасида хизмат қила бошлаган кунларда рўй берган.

Шайхзода Жамол Муҳаррамлига йўллаган хатида шу даврни эслаб, бундай ёзган: “1928 йилда Тошкентда озарбайжонликлар учун очилган Наримонов номли мактабда муаллимлик қилдим. Айни вақтда ўзбек матбуотида иштирок этдим. Бир йилдан кейин ўзбек мактабларида ижтимоий фандан ҳам дарс бера бошладим. Таржима ишига киришдим. Ўзбек тилини яхши ўргангач, ўзбекча шеърлар ёзишга жазм этдим. Мен айни замонда Тошкентда нашр этилган “Шарқ ҳақиқати” газетасида ҳам адабий ходим, ҳам таржимон сифатида фаолият кўрсатдим”.

Шайхзода шу сўзларидан аввал: “Тошкентда педагогика институтини сиртдан битирдим”, деган сўзларни ҳам таъқидлаб ўтганки, шоир ҳаётининг бу фактини бир оз изоҳлаш тақозо этилади. Гап шундаки, у Дарбанд ва Бўйноқда муаллимлик қилган кезларида Бокудаги педагогика институтининг сиртқи бўлимига ўқишга кирган, ҳатто иккинчи курс бўйича барча имтиҳонларни топширган эди. Тошкентга келганидан кейин эса, “Шарқ ҳақиқати” газетасида хизмат қилиш билан бирга Ўрта

Осиё Давлат университетининг шарқ факультетида таҳсил ҳам ола бошлаган. Шоир ҳаётининг бу номаълум даври тўғрисида ёзувчи Мирзакалом Исмоилийнинг хотираларидан қуйидаги маълумотни топамиз.

Адибнинг нақл қилишича, у 1928 йилнинг кузида Субутой Долимов, Виктор Решетов, Нодир Назаров, Шербек Алиев сингари курсдошлари билан мазкур университетнинг шарқ факультетида ўқиган. Ўзбек тилини яхши билмаган, талаффузида озарбайжон тили ва нутқига хос хусусиятлар балқиб турган Мақсуд Шайхзода шу даврда улар билан даврадош бўлиб, талабаликнинг машаққатли туз-насибасини бирга тотиган. У ўзбек тилида сўзлашда қийналгани ва туркча-озарбайжонча сўзлардан кўпроқ фойдаланганига қарамай, ақл-заковати ва инсоний фазилатлари билан курсдошларининг эътиборларини қозонган. Кўп ўтмай, у ўзининг чуқур билими, ўзбек тилини, Шарқ тарихи ва маданиятини ўрганишга жиддий киришганлиги билан уларда ўзига нисбатан ҳатто ҳурмат туйғуларини уйғотган. Бошқа курсдошлари ўтилган дарсларни мустақкамлашга улгурмасларидан, у эртанги дарслар бўйича китоблар оламига шўнғиб, бу китоблардан ўтилажак мавзу юзасидан нималарнидир қидиради, нималарнидир кўчиради, нималарнидир домлалардан сўрайди. Қўйинг-чи, бирор дақиқасини беҳуда ўтказмай, Мирзакалон Исмоилийнинг тили билан айтсак, “ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасига, ҳар бир дақиқасига умр кошонасининг олтин ғишти деб қарайди”. Зеро, бу ғиштсиз, унинг назарида, кошона ҳам йўқ эди.

Шу вақтда Шайхзода билан шарқ факультетида бирга таҳсил кўрган замондошларнинг айтишларича, унинг ғаройиб бир одати бўлган. Домла маърузасини тугатиб, талабаларга: “Саволларингиз борми?” - деб мурожаат этганида, Шайхзода дафтар варағига тўлдириб ёзилган саволларини олиб бориб бераркан. Домла аксар ҳолларда бу саволларнинг бир қисмига жавоб беришга имкон топар, қолган қисмига эса тайёрланиб, келгуси маърузасидан кейин жавоб берар экан. Шоирнинг бу

фазилати, бир томондан, унинг билим олишга жон-жаҳди билан киришганини англатса, иккинчи томондан, билим ва илмий қизиқиш доираси бошқа курсдошларига нисбатан анча кенг бўлгани, ҳатто айрим ҳолларда домлалар билан ҳам барабар баҳслаша оладиган билимдон талаба бўлганидан шаҳодат беради. Ҳамиша хусусий мутолаа йўли билан илмий ва адабий эҳтиёжини қондирган Шайхзода шунинг учун ҳам на Бокудаги педагогика институтини, на Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетини тугатиб, олий маълумотли мутахассис бўлишни ўз олдига вазифа қилиб қўймади.

Шайхзода Ўрта Осиё Давлат университетига сабоқ ола бошлаган йилларда университет ижтимоий фанлар факультетига Ойбек, университет аспирантурасида эса Мухтор Аvezов сингари Ўрта Осиё фани ва маданиятининг бўлажак машъал сиймолари ҳам таҳсил кўрардилар. Афсуски, Ойбек билан Шайхзоданинг шу йилларда бошланган дўстлиги тўғрисида бирор хотира етиб келмаган. Аммо юқорида номи зикр этилган Мирзакалон Исмоилийнинг эсдаликлари Шайхзода Билан Мухтор Аvezов ўртасидаги самимий муносабат тарихига ойдинлик киритади.

Миразкалон Исмоилий ҳикояси

Мен ҳурматли Мухтор Аvezовни 1928 йилдан танир эдим. Ўша йили Мақсуд Шайхзода, Субутой Долимов, Виктор Решетов, Нодирхон Назаров, Шербек Алиев, яна бир неча йигит ва қизлар Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетига ўқишга кирдик. Баъзиларимиз билим юртини, қолганларимиз турли техникумларни битириб келган ҳали ёш ўсмирлар бўлганимиз учун ақли-ҳуши мукамал, ҳаёт тажрибаси бой бирор мураббийга эҳтиёж сезардик.

Биз орзу қилган ана шундай мураббий факультетимиздан дафъатан топилиб қолди. Бир маҳал бўйлари барваста, икки бети

нақш олмадек қизил, кўзлари хиёл қисиқ, қозоқсифат ўрта ёшли бир киши чехрасидан ёғилиб турган меҳр нури билан бизни ўзига жалб қилди. Ёшлик мароғи қўймадими ё қандайдир бир куч бизни ўз сеҳрига олдими, ҳар ҳолда у киши билан қизиқиб қолиб, унинг кимлигини суриштиришга тушдик. Лекин суриштириб улгурмаган ҳам эдикки, у кишининг ўзи биздан ҳол-аҳвол сўраб келиб қолди. Бизнинг олий ўқув юртига кирганимиз, илм кетидан тушганимиз билан қутлаб, оҳангидан она тилиси қозоқ тили экани шундоққина сезилиб турган мулойим, ширин бир шевада ўзини бизга таништирди. Бизни у кишининг салобати босиб қолгани аниқ эди. Шунинг учун бўлса керак, у билан очилиб-ёйилиб гаплаша олмадик. Биз бир гапирар, бир ерга қарар, бир қизарар, бир бўзарар эдик. Мухтор оғанинг каттакон бошидаги хиёл оқ оралаган тим қора сочларига, оҳори тўкилмаган оқ кўйлаги ёқасига бежирим қилиб боғланган антиқа галстугига, инглиз шевётидан тикилган хушбичим қора костюмига кўзимиз тушди дегунча нима учундир ўзимизни йўқотиб кўярдик. Лекин бу ётсираш узоққа бормади. Мухтор оғанинг меҳр офтоби бизни илтиб олди. Биз энди у кишига ўзимизнинг яқин оғамиз, жигаримиз, энг муҳими, мураббийимиз деб қарай бошладик.

Кунларнинг бирида Мухтор оға ҳаммамиз билан суҳбатлашиб туриб, бирдан Шайхзодага тикилиб қолди. У киши Мақсуд билан қаердадир, қачондир кўришган-у тусмоллаб ололмаётгандек эди.

- Мен сени кўрганманми-а, йигит? – деди Мухтор оға Мақсудга тикилиб.

Мақсуд ноқулай аҳволга тушиб қолган кишидек ғалати бўлиб қолди. Лекин уни ҳар қандай мушуқлдан ҳам қутқариб оладиган ўтқир зеҳни иш берди:

- Шу ерда кўргансиз, Мухтор оға, шу ерда, - деб жавоб берди у.

- Ажаб эмас. Лекин сен билан кўп бор кўришган, ҳатто сўзлашган кўринаман.

Мухтор оға ўз-ўзи билан гаплашаётган кишидек бир нималар деди-ю, яна Мақсудга тикилди. Бу сафар у Шайхзоданинг юз чизиқларини текширишга аҳд қилган кишига ўхшаб кетди.

Шунчалар қаттиқ тикилди. Кейин юз-кўзларини ёриштирган ёқимли бир жилмайиш билан:

- Қаердансан, бовурим? – деди.

Шайхзода ақл маъносидагина эмас, сиймо маъносида ҳам ҳаммамиздан ажралиб турарди. Мухтор оғанинг беозор саволи унга эриш туюлмади. Аксинча, ҳамма ерда, ҳамма вақт, ҳамма муҳит ва шароитда қалбини обод қилган фахр туйғусини жўштириб юборди. У суюниб, ҳатто фахрланиб, озарбайжонлик эканини, Озарбайжондан келганини айтди. Шу сўзларни айтиб турганида Мақсуднинг юзига худди осмондаги қуёш кўчиб тушгандек бўлди.

Ана шу тарзда келажакнинг бу икки буюги ўртасида яқинлик ипи боғланди.

Бу кичкина мулоқот бизда, айниқса, менда умр бўйи унутилмайдиган кучли таасурот қолдирди. Мухтор оға у маҳаллар ўттиз-қирқ ёшлар ўртасида бўлсалар керак. Сўзларни ўз ўрнида, муомалани жойида ишлатар, чуқур мулоҳаза ва муҳокамалари билан одамни ўзига ром қилиб оларди. Қалбларимизни меҳр-муҳаббат гавҳарлари билан тўлдириб кетган ана ўша қисқагина мулоқотдан кейин Мухтор оға билан тез-тез кўришиб турадиган, кўришганда ҳам энг қадрдон, энг меҳрибон оға билан кўришгандек қувонадиган бўлиб қолдик. Мухтор оғанинг юқорида хиёл сузилиб, хиёл жилмайиб боққан кўзларида бир олам саховат, инсон қадрү қимматини кафтдек кўрсатиб турган меҳру шафқат бор эди.

Бир нохуш воқеа Мухтор оғани ранжитгани ҳали-ҳамон эсимда. Биз билан бир вақтда ўқишга кирган талабалардан бири нима сабаб бўлди-ю ўқишни ташлаб кетиб қолди. Мухтор оға буни эшитиб, худди ўз ўғли кетиб қолгандек, қаттиқ таъсирланди. Бир неча кунгача ичидаги дардини ютолмай, қовоқлари очилмай юрди. У маҳал факультетимиз ҳозирги Ленинград⁸ кўчасида уч қаватли чиройли ғиштин бинода эди. Бир кун дарсдан кейин ётоғимизга кетаётсак, иттифоқо Мухтор оға учраб қолди. Йўл-йўлакай

⁸ Ҳозирги Матбуотчилар кўчаси.

гаплашиб кетдик. Лекин унинг гапларида малоллик, дилида сиёҳлик бордек эди. Мухтор оғанинг табиатига ёт бу тундлик боиси тезда маълум бўлди. Гап айланиб келиб, ўша ўқишини ташлаб кетган болага тақалди.

- Чақки қилибди! Жуда ёмон иш қилибди, - деди Мухтор оға чуқур хўрсиниб.

Биз ҳам шу фикрда эканимизни айтдик. У кишининг ўйчан кўзларида севинч учқуни чақнади. Бизни ҳам бирин-кетин кетиб қолишмасайди, деб хавотирда экан, ҳалиги гапимиздан чеҳраси очилди.

Ўқиш, ўрганиш, билим олиш машаққатлари билан тўлиқ серташвиш кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтаверди.

Ўқишнинг айни долзарб кунларида Мақсуд Шайхзоданинг тоби қочиб қолди. Бетоблик оқибатида бир неча кун ўқишга келмади. Мухтор оғанинг ҳамиша нақш олмадек қизариб юрадиган икки бети бирдан оқариб кетди. Бу, ичдаги ташвишнинг юзга ургани эди. Иккаламиз Олой бозорига ўтиб, ҳўл мева, седанали оби нон, яна алланималар олиб бордик. Мухтор оға одамлар фазилатини мақташдан завқ оладиган олий ҳиммат одам эди. Шу учун йўл бўйи Шайхзоданинг яхши сифат ва фазилатларини мақтаб, таърифлаб борди.

- Менга қара, Мирзакалон, қайси бир қуни профессорлар суҳбатлашиб ўтириб, Мақсуд тўғрисида ғаройиб бир гапни айтиб қолишди. Улар маърузаларини тугатиб, савол борми-ўўқлигини сўрашса, Мақсуд саволларини оғзаки бермай, дафтарнинг бир, ҳатто икки бетини тўлдириб, ёзма шаклда берармиш. Шу гап ростми?

Рост эди. У ҳамиша саволларини оғзаки эмас, ёзма берарди. Мен тасдиқладим. Мухтор оға жумбоқ олдида турган кишидек ўйга толди. Ҳўйла ўйланиб турганидан кейин менга юзланиб:

- Нимага шунақа қилар экан, билмадингми? – деб сўради.
- Билдим. Ўзидан сўрадим, - дедим мен.
- Нима деди?

- Дунёда “эҳтимол” деган сўз бор. Буни назардан қочириб бўлмайди. Назардан қочирдингми, ахир бир куни панд беради. Фараз қилайлик, домламиз саволга дарҳол жавоб қилолмади. Шундай бўлиши мумкинми? Мумкин, албатта. Шунда талабанинг саволига жавоб қила олмаган домла изза бўлади. Мен ана шундай “эҳтимол”нинг юз бериши мумкинлиги учун саволларимни ёзиб бераман, деди.

- Оббо, азамат-ей! – деб юборди Мухтор оға.

Ўша кезларда Шайхзода Қашғар маҳалладаги эски бир уйда турарди. У Мухтор оғани кўрди-ю, худди дардига малҳам топгандек ўрнидан даст туриб кетди. Истиқболнинг бу икки буюги ўз тилларида, фақат ўзлари тушунадиган икки қушдек, роса чуғурлашди. Гап, албатта, адабиёт, санъат, илму фан ҳақида борди.

Орадан кўп ўтмай, Мухтор оға Москвага кетиб қолди⁹.

Шу таҳлид орадан кўп йиллар ўтди. Бу, меҳнат ва ижод машаққати билан тўла сермазмун йиллар Мухтор оғани Шарқнинг улуғ соҳиби қаламларидан бирига айлантирган бўлса, Мақсуд Шайхзодани ҳам қатор фалсафий шеърий асарлар, умрбоқий драмалар муаллифи, мунаввар таржима устаси – катта адабиёт мударриси даражасига кўтариб, иккаласини бу дунёнинг машҳур кишиларига айлантирди.

Ижод майдонини ахтариб...

Мақсуд Шайхзода Ўрта Осиё Давлат университетига бор-йўғи бир йил ўқиди. 1928/1929 ўқув йилидан кейин университетни тарк этиб, Тошкент округ партия комитети ва ижроия комитетининг “Шарқ ҳақиқати” газетаси таҳририятида таржимон бўлиб хизмат қила бошлади. Мазкур газета 1928 йил

⁹ Шу воқеадан кейин кўп ўтмай, Мухтор Авезов “”аксилинкилобий” “Алаш ўрда” партиясига яқин кишилардан бири сифатида Тошкентда қамоққа олинган.

декабрида “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятининг ўша йиллардаги республика пойтахти Самарқандга кўчиши муносабати билан ташкил этилган эди. Биринчи сони ўша йилнинг 11 декабрида О.Ойсин муҳаррирлигида нашр этилган газета бор-йўғи икки йил давомида фаолият кўрсатди ва 1930 йил 24 декабрдаги сўнгги сони билан чиқишда тақа-тақ тўхтади.

Шайхзоданинг шу йилларда Ойбек, Ғафур Ғулом сингари ёш ўзбек шоирлари билан танишиши, ўзбек тилини мукамал эгаллашга ва шеърят оламида нафас олишга интилиши уни университетдан кетишга мажбур этган асосий сабаб эди. Аммо шу билан бирга университетда дадил ижтимоий-сиёсий қарашларини баён қилган Мухтор Авезовнинг “Алаш ўрда” партиясига дахлдор бўлганликда айбланиб, қамоққа олиниши ҳам уни - Мирзакалон Исмоилийга қараганда қозоқ адибига кўпроқ яқин шоирни ўз тақдири тўғрисида ўйлашга мажбур этган эди. Хуллас, “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририяти 1931 йили, республиканинг бошқа барча марказий идоралари қатори, Тошкентга кўчиб келиши билан “Шарқ ҳақиқати” газетаси республиканинг ўзбек тилидаги бош нашрига қўшилиб кетади. Ва Шайхзода журналистлик фаолиятини энди “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятида давом эттиради.

“Шарқ ҳақиқати” газетасида қисқа муддат ишлаганига қарамай, у худди шу даврда ўзбек тилини кунт билан ўргана бошлади. 1929 йили ўзбек тилида ёзилган “Трактор” сарлавҳали биринчи шеърини шу газета саҳифаларида эълон қилди. Бу, атоқли шоирнинг ўзбек тилидаги биринчи шеъри эди. У шу вақтдан бошлаб умрининг сўнгги сониясига қадар ўзбек адабиётининг равнақи йўлида тер тўкиб, адабиётимиз хазинасини ўзига хос шайхона жўшқин шеър ва дostonлар, драма ва таржималар, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар билан бойитди.

Шайхзода “Қизил Ўзбекистон” газетасида бир йилдан мўлроқ ишлаганидан кейин, 1932 йилнинг ёз ойларида, Карим Ғайбуллаев ёш шоирни ўзи муҳаррирлик қилаётган “Ёш ленинчи”

газетасига ишга таклиф этади ва у бир йил давомида шу газетанинг ахборот бўлимини бошқаради.

XX асрнинг оловли йилларида, замона зайли билан, ўзбек диёрига бошқа миллатларга мансуб кўплаб кишилар кўчиб келганлар. Шундай кишилардан бири Воғиз Музаффаров 1929 йили Тошкентга келиб, дастлаб “Комсомолец Востока” (“Шарқ комсомоли”), сўнгра “Ёш ленинчи” газеталари таҳририятида ишлаган. 1933 йилда ёшлар газетаси муҳаррири Карим Ғайбуллаев орқали Шайхзода билан танишган.

Воғиз Музаффаров шоир билан бўлиб ўтган учрашув ва ҳамкорлик йилларини эслаб, фарғоналик адабиётшунос Йўлдош Солижоновнинг: “Шайхзоданинг қандай хислатларини қадрлайсиз?” деган саволига: “Эътиқодини, – деб жавоб берган ва бундай сўзларни айтган эди. - У буюк эътиқод эгаси эди. Уни мақсади ва маслағидан ҳеч нарса ажрата олмасди. Кейин ғоят эҳтиросли одам эди. Ўзи доим қайнаб-тошиб юргувчи эди. Айни чоғда “эҳтирос” сўзини яхши кўрарди. Биласизми, биз у киши билан СССР ёзувчиларининг Биринчи қурултойи материалларини бирга таржима қилганмиз. Шу қадар ғайрат ва эҳтирос билан ишлабмизки, маърузалар “Ёш ленинчи” газетасида бошқа газеталарга нисбатан олдинроқ босилиб чиққан. Шу қурултойда Максим Горькийдан ташқари, Н.Бухарин ва К.Радек ҳам маъруза қилган эди. Таржимадаги бир жараён ҳақида - Шайх аканинг билағонлиги, онгининг теранлиги ва сўз қадрини яхши англаб етишини айтмоқчи эдим. Н.Бухариннинг нутқи “Надо дерзать!” деган чақириқ сўзлари билан тугалланган эди. Бу иборани “Шижоат керак!” деб таржима қилдим. Таржималаримизни Шайх ака таҳрир қиларди. Ўша охириги жумлага келганда шундай дедилар: “Яхши таржима қилибсан. “Надо дерзать!”ни “Шижоат керак!” деб умуман тўғри ағдаргансан. Лекин гап бу ерда меҳнат қилиш, ишлаш устида кетяпти. Шунинг учун бу ибора “Эҳтирос билан ишламоқ керак!” деб таржима қилинса тўғри бўлар? Нима дейсан? Мен рози бўлдим. Газетада худди шундай бўлиб чиқди”.

Ўша йилларда В.Маяковскийнинг “зинапояли” шеърлари билан бирга “Как делать стихи?” деган мақоласи ҳам ёш шоирлар ўртасида машхур эди. В.Музаффаров шу мақолани ўзбек тилига таржима қилиб, унинг сарлавҳасини “Шеърни қандай ёзиш керак?” деб ўгирган. Шунда Шайхзода таржимонга танбеҳ бериб, “Бу мақолада баҳс *шеърни ёзиш* ҳақида эмас, балки *шеър устида ишлаш*, яратиш ҳақида бормоқда, деб сарлавҳани “Шеърни қандай ишлаш керак”, деб ўзгартирган. Ва мазкур мақола таржимаси “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” журналининг 1938 йилдаги сонларидан бирида эълон қилинган.

Воғиз Музаффаровнинг бу хотирасини келтиришдан мурод шуки, биринчидан, Шайхзоданинг “Қизил Ўзбекистон” ва “Ёш ленинчи” сингари вақтли нашрлардаги фаолиятини бир оз бўлсада нурлантириш, чунончи, унинг 30-йилларнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа бўлган СССР ёзувчилари қурултойи материалларини ўзбек тилига таржима ва таҳрир қилишдаги фаол иштирокини кўрсатишдир. Иккинчидан эса, унинг қисқа муддат ичида ўзбек тилини мукамал ўрганибгина қолмай, В.Музаффаров сингари бошқа миллатга мансуб қалам аҳлининг ўзбек тилини ўзлаштиришига ёрдам берганини қайд этишдир.

Шу ўринда В.Музаффаровнинг шоир ҳақидаги қуйидаги сўзларини ҳам келтириш ўринли бўлса ажаб эмас: “Шайх ака (катта ёшдаги кишилар шоирни “Шайх”, ёшлар эса “Шайх ака” деб аташган – Н.К.) тилга ниҳоятда катта эътибор берарди. Ўзбек тилини ниҳоятда мукамал биларди. Шунингдек, форс, тожик, араб тилларини яхши ўзлаштирганди. Рус тилини-ку қўяверасиз. Бизларга ҳам тил ўрганишимиз зарурлигини қайта-қайта уқтирарди. “Биз ўзбек тупроғида яшаб, ўзбек халқининг тузини тотяпмиз. Унинг урф-одатларини, тилини эъзозлашимиз, ўрганишимиз керак”, дегувчи эдилар”.

Ўзбек халқининг тили ва урф-одатларини меҳр билан ўрганган Шайхзода ўзбек мактабларида дарс бериш билан бирга Навоий ва Чўлпон тилида шеърлар ҳам ёза бошлади. Шоирнинг юқорида тилга олганимиз ўзбек тилидаги илк шеъри билан 1933

йил феввалида ёзилган “Ҳаёт дафтарида” шеърини ўзаро қийасласак, ўтган бор-йўғи тўрт йил ичида унинг тили ва услуби анчагина сайқаллашгани ойдек равшан бўлади.

Шоирнинг “Трактор” шеърисида парча келтиришдан аввал бир масалага тўхтаб ўтиш жоиз.

1917 йилнинг инқилобий воқеаларидан кейин, айниқса, 20-йилларда собиқ совет мамлакатида бўлган ўзгаришлар, тала-тўпларнинг гувоҳи бўлган шоирлар адабиёт оламида ҳам шундай кескин ўзгаришлар рўй бериши лозим, деган ақида билан яшадилар: улар эски адабий шакллардан, анъаналардан воз кечишга, янги шеърини шаклларни ўйлаб топишга аҳд қилдилар. Шу тарзда аруз “эски адабиёт”нинг, бармоқ эса халқ оғзаки ижодининг мулки сифатида улоқтириб ташланди. Бу шеърини вази тизимлари ўрнига шу йилларда ижтимоий ҳаётдаги телбатескари ўзгаришларга гўё ҳамоҳанг бўлган “зинапоiali”, сарбаст, сочма шеър шакллари майдонга келди. Ёш шоирлар гоҳ Маяковский, гоҳ Нозим Ҳикмат, гоҳ рус футуристарига эргашиб шеър ёза бошладилар. Бундай жараён дастлаб турк шеърини кўзга ташланган, аммо турк шоирлари янги шеърини шаклларга мурожаат этганларида, шу шаклларни поэтик мазмунга бўйсундира олган эдилар. Уларнинг бу тажрибаси ёш озарбайжон шоирлари томонидан давом эттирилган эди. Дастлабки шеърлари турк шеърини таъсирида яратилган Шайхзода Тошкентга келганидан кейин ҳам ўзига таниш услубда шеърлар ёза бошлади. Шулардан бири юқорида тилга олганимиз “Трактор” шеъри эди:

...Эй бу қонли урушда
Менинг тўпим трактор...
...Будённий суворийси,
Эски омоч, ҳўкизнинг
Ягона бир “вориси”.
Эскилик харобаси
Устида янги жаҳон

Ташиган
Коммуна аробаси...

Энди бу шеърда ифодаланган поэтик мазмун билан шаклни “Ҳаёт дафтарида” шеърининг қуйидаги дебочаси билан қиёслаб кўрайлик.

Олтмиш йил фақат яшар
Бу дунёда одамзод,
Бу – етти юз олтмиш ой,
Бу – ўн саккиз минг соат.
Қурумсоқ чўнтагидан
Олғур судхўр табиат,
Берган қарзлари учун
Истар жонли просант...
Яшаймиз, аммо бизда
Ҳаракат ва сукунат.
Ёқалашиб талашар
Абадий бир зиддият...

Шайхзода бу шеърда нафақат ўзбек тили-ю поэтик шаклни эгаллаган, балки дунёга, воқеликка теран назар ташлай оладиган ёш файласуф шоир сифатида ҳам гавдаланади. Агар “табиат” сўзига “просант” (процент) сўзининг қофия қилинганини эътиборга олмасак, бу парча, умуман, “Ҳаёт дафтарида” шеъри юқори бадий савияда ёзилган. Шунинг унутмаслик керакки, Шайхзода шеър ёзганида, айрим шоирлар сингари, тайёр “қофиялар луғати”дан фойдаланмаган. Одатда бирор муҳим сўз “шайхона” шеърий нутқнинг табиий оқимида бошқа бир муҳим сўз билан жуфтлашади-да, қофия шаклини олади. “Табиат-просант” “қофия”си, гарчанд шоир ижодининг илк даврига оид бўлса-да, унинг шундай эстетик ақидаси асосида майдонга келган. Кези келганда айтиш лозимки, Шайхзоданинг машхур “Мен яшамоқ истайман Уч рақамли бир сонда” сатри ҳам шу

шеърдан жой олган.

Юқорида айтганимиздек, шоир бу шеърни 1933 йилда, эндигина йигирма беш ёшга қадам қўйган вақтида ёзган. Одатда шу ёшдаги шоирлар баҳор, қизлар ва муҳаббат ҳақида ёзадилар. Аммо Шайхзода бошқа зуваладаги шоирлардан эди. У ўзининг шу даврдаги эстетик қарашларини “Биз фронтда бадиий сўз ротасига аскармиз, Енгил батареядан оташ билан сўзлаймиз”, деган сатрларда аниқ ифодалаган ва бу сатрларга ҳаётининг сўнгги нафасига қадар содиқ қолган.

Иккинчи қанот

Шу даврда яшаган қайси бир давлат ёки маданият ходимининг меҳнат дафтарини варақламанг, унинг тез-тез хизмат вазифасини ўзгартириб турганига гувоҳ бўласиз. Бу ҳол ундаги қўнимсизлик “фазилат”ининг белгиси эмас, балки шиддат билан ўзгариб турган, турфа ҳодисаларга бой даврнинг “айб”и, ўзига хос хусусияти эди. Шу сабабли Шайхзода орадан бир йил ўтгач, “Қизил Ўзбекистон” газетаси қошида нашр этилган “Гулистон” адабий-бадиий ва ижтимоий журнаliga адабий ходим бўлиб ўтади. У бу ерда ҳам бир йил чамаси журналистика соҳасида кўз нурини тўкиб, 1934 йилнинг ўрталарида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳузуридаги Фан комитетининг Тил ва адабиёт институти аспирантурасига ўқишга киради.

Шайхзоданинг аспирантурага кириши унинг ижод оламини тарк этиб, ҳаётини илм-фанга бағишламоқчи бўлганини мутлақо англатмайди. Унинг учун ижод бамисоли бир қанот бўлса, илм иккинчи қанот эди. У ана шу икки қанот ёрдамида парвоз этмоқчи, ўзидаги Оллоҳ берган ақлий ва ижодий салоҳиятни рўёбга чиқармоқчи бўлди. Агар эсласангиз, у Бўйноқда муаллимлик қилган йилларида илк шеърлар билан бирга адабий-танқидий мақолалар ҳам ёзиб, уларни матбуотда эълон қила бошлаган эди.

Қолаверса, шу даврда Тил ва адабиёт институтини ўз елкасида кўтариб турган “кит”лардан бири - қомусий билим соҳиби Фитратдан ташқари, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун сингари шоир ва ёзувчилар ҳам шу илм дароҳида хизмат қилаётган, институт тадбирларида Чўлпон, Ғафур Ғулом, Усмон Носир сингари турли адабий авлод вакиллари қатнашаётган эди. Хуллас, институт шу даврда ўзбек фани ва маданиятининг йирик ўчоқларидан бири сифатида эътибор ва эътироф қозонган эди.

Шубҳасиз, ўша йилларда ҳам аспирантурага кириш учун даъвогардан олий таълим олганлиги ҳақидаги шаҳодатнома талаб этилган. Аспирантурада ўқиш истаги Шайхзодада бир мунча аввал пайдо бўлгани сабабли у 1933 йилда, сургун муддати тугагандан кейин, ота-онаси ва қариндош-уруғлари билан дийдорлашиш истагида Озарбайжонга борган. Айни вақтда Боку Олий педагогика институтининг барча назарий курслари ва амалий таълими бўйича имтиҳонларни топширган. Шайхзоданинг ҳозир Алишер Навоий номидаги Адабиёт интитути архивида сақланаётган ҳужжатлари орасида Боку Давлат Олий педагогика институти раҳбарияти томонидан берилган шаҳодатнома ҳам мавжуд бўлиб, унда шоирнинг ижтимоий адабиёт факультетининг адабиёт бўлимини тугатганлиги қайд этилган. 1933 йил 21 октябрь куни берилган ушбу ҳужжат Шайхзоданинг Фан комитети аспирантурасига кириб ўқиши учун етарли асос бўлган.

Шайхзода ҳали илм-фан масканига қадам ранжида қилмасидан аввал, 1932 йилда учта адабий-танқидий мақоласи эълон қилинган эди. Шулардан бири – мумтоз француз шоири Беранжега бағишланган “Камбағаллар куйчиси” “Ёш ленинчи” газетасида, “Болалар адабиётини яратиш – жамоатчиликнинг вазифаси” “Қизил Ўзбекистон” газетасида, “Зарбачига хат” деб аталган учинчи мақола эса “Ўзбекистон шўро адабиёти” журналида босилган. Шайхзоданинг бу мақолалари, шунингдек, турли йиғинлардаги чиқишлари орқали унинг бой билими ва ақл-заковати тўғрисида яхши фикрда бўлган Отажон Ҳошим уни

ўзи раҳбарлик қилаётган комитет аспирантурасига киришга таклиф қилган, илмий ишларига раҳбарлик қилишни ҳам ўз зиммасига олган. 1927 йилдан бошлаб республиканинг илмий ва маданий ҳаёти большевизм мафқураси тазйиқи остида кечаётган бўлса-да, у ўзбек адабиётшунослари, биринчи навбатда, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий сингари ёзувчилар ижодини ўрганишлари лозим, деган қарорга келган эди. Шу мақсадда у Ойбекни Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжонни Фитрат, Шайхзодани эса Чўлпон ижодларини ўрганиш ишига жалб этди.

Шайхзода шу йилларда бадий ижодни тарк этмаган ҳолда Чўлпон ижодини меҳр билан ўрганди; у билан мулоқотда бўлиб, унинг ижоди ҳақида рисола ёза бошлади. Афсуски, бу рисоланинг кейинги тақдири, ҳатто ёзилган ёки ёзилмай қолгани ҳақида бирор маълумот қолмаган. Аммо шу нарса аниқки, Шайхзода 1936 йилда Тил ва адабиёт институтида Чўлпон ижоди ҳақида маъруза ўқиган ва шу маърузада унинг миллатчилик руҳидаги қарашларидан воз кечиб, ўз асарлари билан ўзбек адабиёти ривожига катта ҳисса қўшаётган йирик шоир сифатида баҳолаган.

Шайхзоданинг илм-фан оламидаги ҳар бир қадамини оғаларча кузатиб юрган Отажон Ҳошим аспирантлар билан қилган суҳбатлари чоғида уни кўкка кўтариб, ундан чинакам илмий ходим, яхши адабиётшунос олим чиқишини айтар эди. Отажон Ҳошимнинг ёш тадқиқотчи ҳақида бундай фикр-хулосага келиши асосиз эмасди. Зеро, у аспирантурада ўқиб юрган кезларида Чўлпон ижоди билангина шуғулланиб қолмади. 1933 йилда, партиянинг адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақидаги қарорининг бир йиллиги муносабати билан бошқа ёзувчи ва танқидчилар партия шаънига ҳамду сано сўзларини айтиб турган пайтларида у “Қизил Ўзбекистон” газетаси саҳифаларида “Бизни истиқбол ҳам ўқисин” деган мақола билан чиқди. 1934 йилда “Ёш ленинчи” газетасида Жаббор Жабборлининг “Ўт келини”, Ҳусайн Жовиднинг “Шайх Санъон” драмалари, “Машъала” журналида эса Ҳасан Пўлатнинг “Постда”

шеърлар тўплами ҳақидаги ва “Маяковский – янги тип шоир” деган мақолаларини эълон қилди. 1935 йилда эса унинг “Салом, Пушкин”, “Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида”, “Қувноқ шоир” сингари мақолалари босилди... Агар Шайхзоданинг 40-йилларга қадар нашр этилган бу ва бошқа адабий-танқидий мақолаларига назар ташласангиз, унинг шу даврдаёқ билим ва қизиқиш доираси ниҳоятда кенг танқидчи ва адабиётшунос олим сифатида шаклланганлигини кўрасиз.

Шайхзоданинг “Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида”ги мақоласи таниқли адабиётшунос Миён Бузрук Солиҳовнинг шу номдаги рисоласига ёзилган тақриз сифатида, эҳтимол, алоҳида эътиборга сазовор эмасдир. Аммо шоирнинг азиз боши узра қора булутлар тўпланиб, унинг тақдири НКВД ходимлари қўлига тушганида, худди шу тақриз унинг бир неча уйқусиз кечаларига сабаб бўлди. Бунинг боиси шунда эдики, Шайхзодани озодликдан маҳрум этиш мақсадида “дўстлар” томонидан тайёрланган “далил ва ашёлар” орасида 1937 йилда қамоққа олиниб, отиб ташланган шоир ҳақидаги шу тақриз ҳам бўлган. Шайхзодани 1952 йилда “халқ душмани” сифатида айблашда унинг “халқ душмани” Сўфизода ҳақидаги рисолага тақриз ёзгани, яна бир “халқ душмани” Чўлпон ижоди ҳақида эса маъруза ўқигани бояги “дўстлар”-у НКВД терговчилари назарида “гўзал” фактлар эди. Шунинг учун ҳам улар бу “козирли карта”дан маҳорат билан фойдаланмоқчи бўлдилар. Улар ҳатто Сўфизоданинг 1926 йилда Ўзбекистон халқ шоири деган юксак унвонга биринчи бўлиб муяссар бўлганига ҳам павро қилмадилар. Унинг 1936 йилда юбилеи ўтказилиб, каттагина “Танланган асарлар”и нашрга тайёрланганини ҳам писанд қилмадилар. Писанд қилиш у ёқда турсин, ҳатто “халқ шоири”нинг шу биринчи ва сўнгги китобини йўқ қилиб юборган эдилар. Унинг номи тарихдан ўчирилган эди.

Ана шундай бир вазиятда Сўфизода ҳақидаги тақриз бамисоли заҳарли ўқ бўлиб, Шайхзоданинг кўкрагига бориб тегиши ва уни йўқ қилиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Аммо Шайхзода, худди қора қузғунлар тантана қилувчи келажакни

олдиндан кўргандек, шу тақриз тагига исм-шарифининг бош ҳарфлари билангина “М.Ш.” деб имзо чеккан экан. Буни қарангки, терговчи ўз маҳоратини қанчалик ишга солмасин, “М.Ш.”нинг Шайхзода эканини исботлай олмади! Шайхзода терговчи устидан ғалаба қозонди! Лекин НКВД зиндониде ётган маҳбуснинг ғалабаси шарафига ким ҳам карнай чалиб, тантана қиларди?!

Яна мавзуга қайтиб, гапнинг сирасини айтсак, Шайхзода 30-йилларнинг ўрталаридаёқ адабий-танқидий мақола ва тақриزلари билан ҳам адабий жараёнда фаол иштирок эта бошлади. Шунинг учун у аспирантурани тугатгач, Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими сифатида тадқиқотчилик фаолиятини давом эттирди.

Сакина исмли гул

Шайхзоданинг ўзбек диёридаги ҳаёти секин-аста изга тушиб, истеъдоди бадий ва илмий ижод бўстонларида илк меваларини бера бошлади. 1933 йилда шоирнинг “Ўн шеър” ва “Ундошларим”, 1934 йилда “Учинчи китоб”, 1935 йилда эса “Жумхурият” шеърый тўпламлари нашр этилди. Шайхзода шеърыйт мухлисларининг меҳрини қозонган шоирлар қаторидан ўрин эгаллади. Ва шу йили – 1935 йилда у СССР Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлди.

Тақдир шамоли инсонни қаерга олиб бориб ташламасин, ўзининг миллий илдизларидан узилмаслиги лозим. Бу кўз илғамас ҳаётбахш илдизлардан узилиш ўзлигини йўқотиш ва манқуртлашишнинг муқаддимасидир.

Шайхзода, биринчи навбатда, фикр шоири эди. У шеърыйтнинг сеҳрли оламида қалам тебратганида илҳом тулпорининг жилови туйғу эмас, балки фикрнинг “қўл”ида бўлган. Шу тоифадаги шоирлар одатда руҳий оламларини ларзага келтирган, севинч ёки қайғу билан боғлиқ туйғу ва кечинмаларни тасвир доирасига олиб кирмайдилар. Китобхон қанчалик уринмасин, Шайхзоданинг юқорида тилга олинган

тўпламларидан унинг руҳий олами манзараларини акс эттирган бирорта сатрни топа олмайди.

Аммо унинг, йигирма етти-йигирма саккиз ёшлардаги шоирнинг юрагида муҳаббат туйғуларининг уйғонмаслиги мумкин эмас эди. У фикр шоири бўлиши билан бирга эҳтиросли қалб соҳиби ҳам эди. У гўзалликнинг ҳар қандай кўринишларини севар, улардан ҳайратга тушар ва шу гўзалликка бўлган фаол муносабатини бадиҳа тарзида ифодалашга доим тайёр эди.

Ёшлик ва муҳаббат фаслида яшаётган Шайхзоданинг Тошкентда, “бегона муҳит”да, қариндош-уруғларнинг иссиқ бағридан олисда яшаши ота-онасини ўйлатиб, улар уйқусини қочирган мушкул масала эди. Маъсумбек ва Фотимахоним сеvimли фарзандларини уч йиллик сургундан кейин оила бағрига қайтишига умид боғлаган эдилар. Лекин Мақсуд уларнинг ширин хаёлларини пучга чиқариб, серқуёш юртнинг пойтахтида яшашга қарор қилди. Бу, унинг на фақат ақли, балки юрагининг ҳам амри эди. Шундан кейин ота-она Мақсудни бир умрга қариндош-уруғлар билан, Озарбайжон билан боғловчи бир кўприк бўлишини орзу қилдилар. Кўп ўтмай, ана шундай “кўприк” ҳам топилди.

* * *

1935 йилнинг май-июнь ойларида Отажон Ҳошимнинг ташаббуси билан аспирантуранинг сўнгги курсини тугатаётган адабиётшунос, тилшунос ва тарихчи ёш олимлар Москвага юборилди. Улар бир ой мобайнида СССР Фанлар академиясининг тегишли институтларида, кутубхоналарда, театрларда бўлиб, Москванинг илмий ва маданий ҳаёти билан яқиндан танишдилар. Ўзбекистонга ишга таклиф этилишидан аввал СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида илмий котиб бўлиб ишлаган Отажон Ҳошим аспирантларни бундай мароқли сафарга юбориб, уларнинг маданий ва маърифий оламларини бойитмоқчи, уларда катта илм-фанга бўлган муносабатларини кескин ўзгартирмоқчи эди.

Аспирантлар июль ойининг ўрталарида Тошкентга катта таассуротлар билан қайтдилар. 21 июлда уларга уч йиллик аспирантура курсини тугатганлиги тўғрисида шаҳодатномалар берилди. Шайхзода шаҳодатномани олиши билан Бокуга, ундан Оқтошга, уни орзиқиб кутаётган ота-онаси бағрига етиб борди. Бу, одатдаги ота-она билан дийдорлашув сафари эмасди. Шундан бир йил аввал, Мақсуд ёзги таътил кунларида Оқтошга борганида, Сакина Рзаева билан унаштирилган эди. Сакинахоним Шайхзодалар оиласига яқин Халил Рза деган кишининг қизи бўлиб, ўша вақтда эндигина йигирма ёшга кирган соҳибжамол эди. Унинг чақноқ кўзларидан отилган ёшлик ва гўзаллик учкунлари Мақсудни лоқайд қолдирмади. Унинг хусн-жамоли ҳам, ақл-идроки ҳам, оила рўзгорини тутиш ва муомала маданияти ҳам Мақсуднинг кўнглини ром этди. Шунинг учун у сўнгги аспирантлик стипендиясини олиши билан Оқтошга қанот қоқиб, учиб борган эди.

1935 йилнинг қиш ойларида ширингина тўй бўлиб ўтди. Қишнинг аёзли кунлари кечаётганига қарамай, Мақсуд билан Сакинахоним муҳаббат баҳорида яшаб, ҳаётларининг энг бахтли кунларини кечира бошладилар. Улар назарида, теварак-атрофни қоплаган нарса қор гилами эмас, балки баҳорда очилган олма ва ўрик дарахтларининг ер юзини қучиб-тўлдириб ётган гуллари, дарахт шохларига қўнган қарғалар эмас, балки нима учундир сайрашдан дам олаётган булбул ва қумрилар эди.

Сакина деган гулнинг Шайхзода бағридан жой олиши билан унинг ҳаётига чинакам бахт ва баҳор таровати кириб келганди.

* * *

Шайхзода шу йилларда Янги шаҳарнинг Финкельштейн номи билан аталган кўчасидаги 17-уйда Челобиев деган дўсти билан яшаган.

Шоирнинг 1933 йил 15 майда анкета саволларига берган жавоблари унинг ижодий ҳаёти ва дунёқарашини

тушунишимизга ёрдам бериши мумкин. Шу сабабли, мавзудан бир оз четга чиқиб бўлса-да, мазкур савол-жавоблар билан танишсак¹⁰:

“1. Исм-шарифингиз – *Мақсуд Шайхзода*.

2. Жанр – *шоир*.

3. Қачондан буён ёза бошлагансиз, ЎЗАПП¹¹га аъзо бўлганмисиз? – *1929 й.дан ўзбек тилида ёза бошлаганман. ЎЗАППга аъзо бўлмаганман. (ТашПП тўғарагида қисқа фурсат қатнашганим бундан мустасно, кўп ўтмай, ундан чиқиб кетганман.)*

4. Қандай асарлар ёзгансиз, қачон ва қаерда босилиб чиққан?

–
1) 1927 й. “*Маориф ва маданият*” журналининг 5-6-сонидан турк тилида ёзилган “*Наримонов ҳақида халқ масали*”м;

2) бошқа журналлардаг турк тилида ёзилган бир қатор лирик шеърларим:

3) 1931-1932-1933 йилларда вақтли матбуот (газета ва журналлар) да ўзбек тилида ёзилган ва 1933 й.да Ўздавнашр томонидан алоҳида нашр этилган “*Ўн шеър*” тўпламим босилиб чиққан.

5. ВКП(б) МКнинг 23 апрель қарори қандай таъсир қилган ва ВКП(б) МКнинг 1933 йил 23 апрель қароридан кейин нималарни ёзгансиз? – *МК қарорига қадар мен ўзимни малакали ёзувчи деб ҳисобламаганман (“Ўн шеър” тўпламимга ёзилган сўзбошига қаралсин) ва шу вақтга қадар (3 йилда) ёзганим фақат 10 шеър эди. Ҳозир эса бир йилнинг ўзида 15 та шеър ва битта дoston ёздим.*

а) нимани нашр этдингиз? – *юқорида баён қилганман;*

б) шартнома тузганмисиз? – *“Ундошларим” тўпламига;*

в) тақриздами? – *Ҳа.*

6. Ҳозирги вақтда нима устида ишламоқдасиз? – *Бир мунча*

¹⁰ Анкетанинг савол-жавоблари рус тилидан таржима қилинган ҳолда берилади.

¹¹ Ўзбекистон Пролетар ёзувчилари уюшмаси.

вақт мобайнида адабиётшунослик соҳасидаги билимимни фақат ва фақат назарий жиҳатдан қўтармоқчиман.

7 Адабиёт йўналиши бўйича қандай жамоат ишларини бажаргансиз ва бажармоқдасиз? – *Бажармаганман.*

8. ВКП(б) МК қароридан кейин Ўзбекистондаги адабий ҳаракатда қандай ўзгариш ва силжишлар бўлди? – *Эски адабий кадрларнинг соққурилиш сари бир оз (етарли даражада эмас) силжиши ва ёзувчи сифатида кўриниб қолган ёшлар ижодидаги қўтарилиш.*

9. Адабий ташкилотлар ишида қандай камчиликлар бор? Сизнингча, Ўзбекистондаги адабий ҳаракатни янада ўстириш ва камчиликларни бартараф этиш учун нима қилиш керак? – *Расмий ишим билан банд бўлганим сабабли адабий ташкилотларнинг амалий ишларидан яхши хабардор эмасман...*

Бу савол-жавоблардан шу нарса аён бўладики, Шайхзода анкетани тўлдирган вақтида бирор адабий ташкилотга аъзо бўлмаган ва дўсти Челабиев билан Финкельштейн кўчаси, 17-уйдаги кичик бир хонада яшаган. Бу уйдаги барча хоналар ўша йилларда Пахта комитети деб аталган ва Челабиев хизмат қилган ташкилотга қарашли эди. У хотини Сакинахоним билан Тошкентга келгач, бир неча ой шу хонада яшади. Келиннинг қадами хайрли чиқиб, Шайхзода 1936 йилнинг куз ойларида Шаҳрисабз кўчасидаги уюшмага қарашли бир уйни олишга муваффақ бўлди. Аммо шу уйга кўчиб борган дастлабки кунлардаёқ меҳнат таътилига чиқиб, хотини билан яна ота-онасининг ҳузурига йўл олди.

Шайхзода Оқтошда, ўзининг ва Сакинахонимнинг қариндош-уруғлари бағрида бахтли-саодатли кунларини кечири бошлади. Қарийб ҳар куни бирор дўсти ё қариндошининг уйида қадаҳлар кўтарилиб, озарбайжон қўшиқлари янгради, ёшлар жўшқин Кавказ куйларига монанд ҳарорат билан хиром айладилар...

Аммо кун билан тун, ёруғлик билан қоронғилик, бахт билан бахтсизлик ўзаро алмашиниб туради. Шайхзода дўст-ёрлари ва қариндош-уруғлари оғушида бахт ва саодат қўшиғини куйлаб

юрган кунларнинг бирида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан телеграмма бориб қолди. Телеграммада айтилишича, Шайхзода зудлик билан Тошкентга келиб, Шаҳрисабз кўчасидан олган 3-уйни бўшатиб бериши лозим эди. Шу телеграмма билан олдинмакейин Тошкентдан Поша Ғаниевдан ҳам хат келиб қолди. У ҳам Шаҳрисабз кўчасидаги уй ёзувчи Шокир Сулаймонга олиб берилгани ва Шайхзодага тегишли асбоб-анжомларнинг йўлакка чиқариб қўйилгани ҳақида ёзган эди.

Шайхзоданинг кўз ўнги бир зумда қоронғилашди. У хотинига яқин кунларда Ёзувчилар уюшмасидан уй-жой олажаги ва шу уйда бахтли-саодатли турмуш кечиражакларини айтиб, уни Тошкентга олиб кетган эди. Сакинахоним уюшма раҳбарларининг ўйинларини қаердан ҳам билсин? Эрини алдаган, ёлғон ваъдалар билан қўни-қўнжини тўлдирган, деб ўйлайди у энди... Йўқ, Сакина, азизим, бирор англашувчилик рўй берган, холос. Мен эртагаёқ Тошкентга бориб, аниқлайман. Кўчада қолмаймиз, ҳеч ҳам кўчада қолмаймиз, азизим! Тошкент – менинг ватаним! Тошкент – саховатли ва олижаноб кишиларнинг юрти!..

* * *

Шайхзода ўша куннинг эртасигаёқ Тошкентга келиб, тўппатўғри Ёзувчилар уюшмасига борди. Уюшманинг масъул котиби Хусайн Шамс унга Шаҳрисабз кўчасидаги уй - бири Халқ Комиссарлари Кенгашида, иккинчиси партия Марказий Комитетида ишлаган Мўмин Усмонов ва Қурбон Берегинларнинг қарори билан Шокир Сулаймонга олиб берилганини айтди. Шайхзода бу кимсаларнинг ҳузурига бориб, “Нима учун менга берилган уйдан мени кўчириб, бошқа бир ёзувчига бердингиз?» - деб сўраганида, улар: “Бу уйни кимга лозим кўрган бўлсак, ўшанга бердик. Бу ҳақда сизга ҳисоб беришимиз шарт эмас!” - деб жавобни калта қилдилар...

Кўчама-кўча кўчиб яшаган шоирда қандай буюм бўлсин? Уйсиз-жойсиз шоирга турмушга чиққан келин-чи? У Тошкентга

қандай кўч билан келиши мумкин эди? Уларнинг бор-йўқ асбоб-анжомлари бир карават-у бир стол, тўрт стул-у икки жомадон китоб эди, холос...

Шайхзода йўлакнинг бир чеккасида ғарибона ётган бу анжомларини кўриб, юраги увишиб кетди. Одатда эгаси ўлганда, унинг моллари шундай ғариб бир аҳволда инграб, унсиз фарёд чекиб ётарди...

...Поша Ғаниев шоирни бунчалик чўккан бир ҳолда кўрмаган эди. У Гоголь кўчасидаги уйининг эшиги олдида мўлтираб турган йигит билан кўришиб, бир қўлини унинг елкасига қўйган ҳолда, “Руҳинг тушмасин, йигит! Лочин парвоз қилгунига қадар неча бор йиқилиб-туради”, - деди.

Шайхзода унинг уйида бир-икки кеча тунагач, анжомларини олиб, Зайнаб исмли аёлнинг Қошғар маҳалласидаги уйига кўчиб борди. Бу ерда бир неча ой яшаган шоир бир тиш дўхтирининг Мерганча маҳалласидаги уйга кўчиб ўтди. У ерда бир қиш яшаб, 1937 йил ёзида Ёзувчилар уюшмаси томонидан берилган ҳозирги Хадича Сулаймонова кўчасидаги уйда хотини билан яшай бошлади. Аммо нима учундир куз ойларида бу уйни ҳам тарк этиб, эр-хотин Қошғар маҳалладаги Чемпион кўчасида яшай бошлашди.

1939 йил ёзида Тошкент педагогика институти Шайхзодага Шайхонтаҳур кўчасидаги ўзига қарашли уйдан каттагина ва ёруғ бир хонани ажратди. Сакинахоним шу вақтда опаси вафот этгани туфайли Озарбайжонга кетган эди. Кўп ўтмай, у ота-онаси ва марҳума опасининг икки фарзандини олиб, шу уйга кўчиб келди. Бу вақтда Алима 7, Расим эса 5 ёшли бола эди. Шайхзода Сакинахоним билан бу икки норасидани худди ўзларининг фарзандлари сингари меҳр-муҳаббат билан катта қилдилар.

Сакинахоним эрининг сарсонлик-саргардонликда кечган ёшлик йилларида ҳам, кейин ҳам унинг қалбига севги ва вафонинг хушбўй уфориини сочиб яшади.

Чимён тоғларида

Ҳар бир шоир - ўз даврининг фарзанди. У ўзи яшаган давр воқеа ва ҳодисаларига ҳеч қачон лоқайд қараб туролмайди. Аммо у ўз даврининг ўткинчи масалалари гирдобиди ўралашиб қолмай, абадий ҳақиқатларни катта маҳорат билан тасвирлай олса, улуғ шоир даражасига эришади. У шу жараёнда шундай асарлар яратадики, бу асарлар ўзи билан бирга инсониятни ҳам келажак сари етаклаб бориши мумкин.

XX асрнинг 20-30-йилларида қалам тебратган шоирлар бутунлай бошқа тарихий шароитда яшадилар. Улар шу давр билан ҳамқадам ва ҳамнафас бўлишни ўзларининг нафақат шоирлик, балки ватанпарварлик бурчлари, деб билдилар. Шунинг учун улар шеъриятга мутлақо алоқасиз масалаларга бағишлаб қоплаб шеърлар ёздилар. Чунончи, Шайхзода Чапаевга ҳам, Осовиахим ходимига ҳам, трамвай ҳайдовчисига ҳам бағишлаб кўплаб шеърлар ёзди. Биз бундай шеърларда унинг ўзига хос жўшқин овозини эшитмаймиз, кўнглининг рангин ва чароғон “кўча”ларини кўриш имконига эга бўлмаймиз. Бинобарин, бундай шеърлар катта бадий қимматга ҳеч қачон эга бўлмайди.

...Ёмғирсиз баҳор – баҳор эмас. Баҳор булутсиз, бинобарин, ёмғирсиз бўлмайди. Шайхзода, шубҳасиз, 1935 йилга қадар ҳам баҳор ёмғирларини кўрган ва ундан завқ олган. Аммо у фақат шу йилдагина ёғин олдидаги сирли бир ҳолатни кузатган ва тасвир этган. Мана, ўша ёмғир ёғиши арафасидаги манзаранинг Шайхзода мўйқалами билан чизилган тасвири: Тарк айлади толнинг бутоғин,

Чирқиллади, қочди чумчуқлар.

Булутлар ҳам солди қовоғин,

Англадимки, кўкда бир гап бор.

Учиб кетди ёғиш чопари,

Кишнар эди остида оти.

Қизиб кетган булут бағридан

Фарёд қопди, яшин чақнади.
Сўнгра ёғди шаҳарда, қирда
Салқин сувлар ғувуллаб бирдан,
Гўё кўкка чиқиб денгизлар
Сузулади улуғ ғалвирдан...

Камина шу сатрларни ўқир эканман, баҳор ёмғири ҳақидаги шеърнинг туғилиши кўз олдимда жонлана бошлайди. Умуман, шеърнинг, бадий асарнинг туғилиши, худди фарзанднинг туғилишидек, илоҳий бир жараён. Юксак санъат асари даражасидаги шеърнинг майдонга келишида қандайдир биз билмаган омиллар иштирок этади. Шу жараёндаги ҳис ва туйғулар оқими ўзининг кўринмас иплари орқали қандайдир сирли оламлар билан боғланади ва улардан руҳий қувват олади.

Ким билади, “Баҳорда ёмғир” шеърини ёзганидан кейин, Шайхзода ҳам балки шеърнинг яратилишидек сеҳрли ижодий жараён тўғрисида ўйлагандир. Ҳар ҳолда орадан бир қанча кун ёки ой ўтгач, у ўзининг яна бир лирик замзамаларидан бири – “Мисранинг туғилиши” шеърини яратган. У, худди “Баҳорда ёмғир” шеъридагидек, бу шеърни ҳам табиат тасвири билан бошлаган. У қуёшнинг ботишидек, табиатнинг бениҳоя гўзал манзарасини тасвирлаб бўлгач, бундай ёзган: Райҳонларнинг сархуш ҳидини

Тўплаб чўкар боғларда оқшом,
Хиромон бир шабада билан
Келаётир менга ҳам илҳом.
Сойга қараб эгилган толда
Нозли сувлар бўлдилар маддох,
Чўкиб келган кўк сояларда
Шоир топди танҳо хилватгоҳ...
...Оқшом чоғи эшикни қоққан
Азиз, гўзал, лекин ноғиҳон
Қутилмаган меҳмонлар каби,
Хаёлимда образлар бесон.

Ҳар бири ҳам ўсмоқ истайди,
Ҳар бири ҳам иззат, навозиш,
Ҳар бири ҳам наврасида, ёш,
Қилмоқ керак уни парвариш.
Уймаланган қатор ташбеҳлар
Карвонидир, сарбон истайди,
Штирлаган баргдан туғилган
Қофиялар мени қистайди.
Ой сузади ўз манзилига,
Жим бўшлиқда олтин бир воҳа,
Мана энди қалам тебранди,
Қўнди шеър учун сарлавҳа...

Шоир шундай сўз дурларидан кейин яна жаннатмонанд ватанимизнинг оқшом пайтидаги бетакрор манзарасини рассом янглиғ чизишда давом этади. Унинг назарида, бу тасвир ўз якунини топгач, бундай дейди:

Фикр кияр хаёл либосин,
Образларга макондир мия,
Руҳим кўчар шеърестонга,
Шўх қанотли учар қофия.

Камина бу сатрларни ўқир эканман, қаттиқ жисмоний меҳнатдан кейин деҳқоннинг мадори қолмагани ва унинг бутун кучини чошиб яшнатгани ер олганидек, шоирнинг ҳам қанотланиб, парвоз қилиб турган бутун руҳи шеърга, шеърятга кўчади. Шайхзода бу сўзлари билан шоир руҳи шеърятга ўтгандагина ҳақиқий шеър туғилади, деган фикрни айтмоқчи бўлади.

* * *

1937 йилда улуғ рус шоири А.С.Пушқиннинг ҳалок бўлганига 100 йил тўлган. Рус адабиёти тарихининг ана шу фожиали

санасига 100 йил тўлиши арафасида Ўзбекистон ҳукумати А.С.Пушкиннинг энг яхши асарларини ўзбек тилига таржима қилиш тўғрисида қарор қабул қилган. Шу қарорга кўра, Тошкент вилоятининг энг хушманзара жойи – Чимён тоғларининг сўлим этакларида еттита ўтов тикилиб, етти нафар шоир ва адиб 1936 йилнинг майдан бошлаб ана шу ўтовларда Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қила бошлаган. Бу шоир ва адиблар эса қуйидагилар эди: Ойбек, Элбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир ва Темир Фаттоҳ.

1936 йил баҳоридаги Чимён... Тоғ этагидаги ўтовлар. Аксари ҳали ўттиз ёшга тўлмаган шоир ва адиблар. Ва Пушкиннинг бадиий олами...

Ойбек ўша унутилмас кунларни эслаб, бундай ёзган:

“Табиат манзаралари гўзал, ҳаво ёқимли, қалин, хушбўй тоғ гуллари, тиниқ тоғ ирмоқлари. Тинимсиз сайраган булбулларни сел бўлиб тинглардик. Булар фикрга, юракка дам берарди.

Баъзан таржимадан ҳориганимизда бизга Пушкин асарлари, гўзал табиат илҳом булоғи бўларди. Булардан баҳраманд бўлиб, кичик-кичик шеърлар ёзиб қўярдик...

Зериккан ва чарчаган чоғларимизда баланд тоғ чўққиларига чиқиб, сайр этиб кетардик. Ҳайбатли, зўр қоялар устида қорлар секин эрир, пастга кичик-кичик ирмоқлар шарқираб йўл оларди. Ҳар кун бир-икки дафъа Ўн икки булоқ бошига чиқардим. Севардим ёлғиз кезишларни.

Аёллар олча, ўрик, олма келтирар эдилар.

Чойхонада қимиз ичиб, аския қилиб ўтирган вақтларимиз ёдимда...”

Ана шундай фусункор табиат бағрида - идеал ижодий шароитда камалак ранглари янглиф бир-бирига асло ўхшамаган етти шоир ва адиб Пушкин асарларини таржима қила бошлади. Ойбек зиммасига “Евгений Онегин” шеърый романи, Элбекка Пушкиннинг шеърый эртаклари, Абдулла Қаҳҳорга “Капитан қизи” қиссаси, Ҳамид Олимжонга “Кавказ асири” ва “Сув париси”, Усмон Носирга “Бағчасарой фонтани”, Темир Фаттоҳга “Лўлилар”,

Шайхзодага эса “Мис чавандоз” ҳамда “Моцарт ва Сальери” сингари шеърӣ асарларини таржима қилиш юклатилган эди.

Инсоният маданияти тарихида шундай антиқа воқеа бошқа бўлмаган. Ҳали рус ва, умуман, Европа адабиётидан бадиий таржима назарияси ишлаб чиқилмаган, бинобарин, бу соҳада муваффақиятли тажриба ҳам бўлмаган бир даврда, етти киши бор-йўғи битта жўнроқ русча-ўзбекча луғатдан фойдаланган ҳолда ўз зиммаларига кўйилган вазифани шараф билан адо этдилар. Пушкиннинг асосий асарлари ўзбек тилига илк бор таржима қилинди. Бу ижодий жараён, ўз навбатида, ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига баракали таъсир кўрсатди. Ана шу қутлуғ ижодий ишга бизнинг Шайхзода ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Шу нарса ажойибки, юқорида номлари тилга олинган асар шоирлар, шу жумладан, Шайхзода истеъдоди худди шу йилга келиб, чаман бўлиб очила бошлаган эди. Шу ҳолат унинг Пушкин асарларини маҳорат билан таржима қилишида муҳим омил бўлди.

Пушкиннинг лирик шеърларини таржима қилиш Миртемирдан ташқари, Шайхзодага ҳам таклиф қилинган. У улуғ рус шоирининг “Қишлоқ”, “А.П.Кернга (“Ёдимдадир у фусункор, гўзал дам...”)), “Анчар – заҳар дарахти”, “Кавказ”, “Сен узоқ ватаннинг соҳилларига...”, “Ҳайкал” каби машҳур шеърларини ўзбек шеърляти оҳангларига ўғирди. Аммо унинг олдида турган асосий вазифа Пушкиннинг икки буюк асари – “Мис чавандоз” достони ҳамда “Моцарт ва Сальери” кичик драмасини таржима қилиш эди.

Бу асарларнинг бири рус ҳаётидан олинган, унда тасвирланган воқеа Пушкин туғилган шаҳар - Петербургда бўлиб ўтади. Иккинчиси эса жаҳон мусиқий маданияти намояндалари Моцарт ва Сальерининг ўзаро муносабатларига бағишланган, бинобарин, бу асарда тасвирланган драматик ҳаракат Австрия пойтахти Венада кечади. Бу иккала асар воқеалари гарчанд бир-биридан узоқ бўлиб кўринган эса-да, улар заминида муштарак

ғоя ётади. Бу, инсон тақдирининг у яшаётган муҳитга, хусусан, муайян бир кимсага боғлиқлигидир.

“Мис чавандоз” “Моцарт ва Сальери” драмасидан кейин 1833 йил 31 октябрда Болдино қишлоғида 22 кунда ёзиб тугалланган. Пушкин ижодининг гултожларидан бири бўлган бу асар узоқ йиллар мобайнида рус адабиётшунослари томонидан турлича талқин этиб келинади. Ўз қарашларинга кўпроқ ижтимоий руҳ берган адабиётшуносларнинг фикрига кўра, Пушкин мазкур асарда Пётр томонидан олиб борилган ислохотлар ва бу ислохотларнинг Пётрдан кейинги тақдири ҳақида баҳс юритган. Бу фикр билан мунозарага киришиш - бизнинг ишимиз эмас. Аммо шу нарса аниқки, 1824 йил 7 ноябрь куни Петербургда содир бўлган даҳшатли тошқин ушбу асарнинг сюжет чизиғини ҳаракатга келтириб, мавжлантириб туради.

Одатда катта шаҳарлар катта дарёлар ёқасида барпо этилади. Рус давлатининг аксар йирик шаҳарлари, шу жумладан, пойтахт Москванинг шу номдаги дарё соҳилларида қад кўтаргани тасодифий эмас. Сув ҳар қандай шаҳарнинг яшаши, обод бўлиши ва аҳолининг ноз-неъматлар билан таъминланишида муҳим роль ўйнайди. Пётр 1 Россия тахтига ўтирган ва рус давлатига раҳбарлик қилган 1682-1785 йилларда ўз олдига Европага дарча очиш вазифасини қўйди. Бу вазифани бажариш ва илғор суръатлар билан ривожланаётган Европа давлатларига етиб олиш учун сув йўлини очиш, Россиянинг янги пойтахтидан Европага ва Европа мамлакатларидан Россияга савдо карвонларининг қатнаши учун катта сув йўлини очиш лозим эди. Шунинг учун ҳам Улуғ Пётрнинг Нева соҳилларида Петербург шаҳрини барпо этиб, рус пойтахтини Шимолга кўчириши оламшумул воқеа бўлди. Шу воқеа туфайли Россия билан Европанинг бошқа илғор давлатлари ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатилди. Натижада рус давлатигина эмас, рус фани ва маданияти ҳам шиддат билан ривожлана бошлади. Ана шу мислсиз тараққиёт дояси Нева дарёси бўйларида қад кўтарган янги пойтахт эди.

Аммо 1824 йилдан аввал ҳам, кейин ҳам бўлиб ўтган катта тошқинлар Нева дарёсининг мамлакат ва унинг аҳолисига катта зарар келтириши, қанчадан-қанча бинолар ва одамларни аждаҳо сингари ютиб юбориши мумкинлигини кўрсатди Айниқса, 1824 йилдаги Петербургни остин-устун қилиб ташлаган тошқин аҳолини талвасага солиб қўйди. Шу даҳшатли тошқиндан сўнг аксар рус зиёлилари пойтахтнинг асов дарё бўйларида қурилганини нотўғри, деб топдилар. Бу ҳол Улуғ Пётрнинг шаҳарсозлик соҳасидаги фаолиятига соя ташлади.

Ана шундай шароитда Пушкин “Мис чавандоз” достонини ёзди.

Маълумки, Петербургнинг Сенат майдонида Пётрнинг буюк ҳайкалтарош Фальконе ижодига мансуб муҳташам ҳайкали савлат тўкиб туради. Бу афсонавор ҳайкал, Пушкиннинг “енгил қўли билан”, халқ орасида “Мис чавандоз” номи билан машҳур бўлиб кетган.

Пушкин шу ном билан аталган достонида ўша мудҳиш тошқинни Евгенийнинг фожиали тақдири орқали кўрсатар экан, ўзи шахсан гувоҳ бўлмаган воқеани ишонарли ҳаётий тафсиллар ёрдамида шундай тасвир этганки, китобхон ҳозир ҳам бу асарни ўқиб, ўша одамютар тошқинни ўз кўзи билан кўргандек ва Мис чавандозни қарғаган Евгенийнинг руҳий оламига киргандек бўлади.

Даҳо санъаткор қаламига мансуб бу асарни ўзбек китобхонига нуқсонсиз етказиш осон эмас эди. Шайхзода елкасига қандай масъулиятли ишни олганини жуда яхши билган. Шунинг учун ҳам у асарнинг ларзакор фожиавий руҳига кириб, таржима қилишга интилан.

Асар бундай муқаддима сатрлари билан бошланади:

Кимсасиз тўлқинлар соҳилида ул
Турарди, ўйлари улуғвор буткул.
Боқарди йироққа. Сувлари ёйиқ –
Зўр дарё оқарди, мавжида йўқсул

Ва танҳо сирпанар эди бир қайиқ...

Шу руҳдаги муқаддимадан сўнг шоир ноябрь кунларининг бирида асар қаҳрамони Евгенийнинг бир зиёфатдан қайтгач, ечиниб ором олмоқчи бўлганини, аммо турли хаёллар гирдобиди ҳузур-ҳаловати бузилиб, ухлай олмаганини тасвирлайди. Шу пайт ҳаво айниб, дарё қутура бошлайди. Бундай пайтларда Нева кўприклари кўтарилиб қўйилажаги учун Евгений уйланмоқчи бўлгани Параша билан уч-тўрт кун кўриша олмаслигини кўз олдига келтиради. Унинг хаёлларида Парашага уйланажак, ундан фарзандлар, ҳатто набиралар кўражак ва Евгений билан Параша ҳаётдан кўз юмганларидан кейин, шу набиралар томонидан эсланажак кунлари жонланади.

Евгений шундай ширин хаёллар оғушида ётарди. Аммо ўша кечаси дарё сувлари қутуриб-тошиб, соҳилдан ошиб, уйку тўшагидаги шаҳарга ҳамла қилади.

Пушкин дарёнинг тунда ҳайқириб тошганини бир-икки чизгилар билан тасвирлайди. Аммо унинг кундузги ҳолати тасвирига шундай эътибор берадики, гўё бу даҳшатли манзарани томоша қилган оломон орасида ўзи ҳам бўлгандек. Шоир ёзади:Эртан бу дарёнинг лабида қалин

Тўпланди томоша учун оломон,
Сайр этар ғазабкор сувлар сачрашин,
Кўпириб ҳавога сакрашин ҳар он.
Бўғади Неванинг йўлин довул-сел,
Кўрфазнинг оғзига у борар, қайтар;
Пишқирар ғазабга тўлиб мисли сел,
Тошиб оролларни сувга ғарқ этар.
Ҳар лаҳза ашаддий жўшиб гуркираб,
Ҳайқириб, қайсарлик қаҳри-ла балқиб,
Қозонда сув каби қайнаб, буркираб,
Ахир ваҳшиёна қутуриб, қалқиб,
Ўзини отади шаҳар устига,
Одамлар қарамай баланд-пастига

Қочишди, атрофда қолмади ҳеч ким.
Кўчалар, уйларга кирди тўлқинлар...

Пушкин бу ва кейинги мисраларда 1824 йили Петербургда рўй берган фожиани шундай тасвирлаганки, биз бу бало-офатни худди экранда кўриб тургандек бўламиз. Улуғ рус шоирининг шундай аниқ, ёрқин, китобхонни ларзага солувчи тасвирини ўзбек тилида ифодалай билиш осон эмас. Бунинг учун таржимон катта поэтик маҳоратга эга бўлиш билан бирга шу воқеани кўз олдига келтириши, юракдан ўтказиши, Евгений билан бирга даҳшатга тушиши ҳам лозим.

Шайхзода Пушкиннинг шундай аниқ ва ёрқин картиналарга бой асарини таржима қилган ўтовдан ҳийла нарида Чимён дарёси оқар ҳамда шу дарё табиат ва инсоният уйқуга кетган ором соатларида шундай ваҳимали овоз чиқарар эдики, Ҳамид Олимжон ёзганидек, шу пайтда “Шағирларди осмон ва ҳаво, Шағирларди бутун коинот, Шағирларди бетиним дарё, Шағирларди дарёда ҳаёт... Ҳолбуки, тун...” Чамамда, ана шу ҳолат Шайхзоданинг 1824 йилдаги Нева тошқинини кўз олдига яққол келтириши ва Пушкин асарини катта маҳорат билан тасвир этишига ёрдам берган.

Яна Евгенийга қайтайлик. Дастлаб “мармар ҳайвон”лардан бирини миниб, даҳшатли манзарани кузатган, дарё ўз ўзанига тушганидан кейин эса Параша яшаган оролга бориб, на Парашани, на у яшаган уйни тополмаган Евгений девона бўлиб қолади ва ёруғ дунёдан кетади. Аммо бу фожиали хотимадан аввал у Мис чавандозга қараб бундай хитоб қилган эди:

Сен эй, тақдирларга қодир ҳукмрон!
Нақ тубсиз жарларнинг устидан ҳамон
Темир юган ила шу баландликка
Русияни сенми кўтардинг тикка?!

Шайхзода бу башорат-асарни таржима қилаётганида, орадан

бир йил ўтар-ўтмас, Нева тошқинига ўхшаш даҳшатли бир воқеа бутун советлар мамлакатини қамраб олиши ва минглаб бегуноҳ кишилар қони дарё бўлиб оқиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

* * *

Чимённинг жаннатмонанд бағрида яшаётган етти шоир ва адибнинг, бир томондан, Пушкин ижоди чаманидан, иккинчи томондан, ўзбек табиатининг илоҳий манзараларидан сархуш бўлмаслиги маҳол эди. Ойбек айтганидек, таржимадан чарчаган пайтларида улар тоғ қояларига тирмашиб, шу қоялардан бирини тешиб чиққан ва сават-сават гуллари шамол беланчагида тебранаётган наъматак сари интилар ёки Ўн икки булоққа чиқиб, жаннат сувларидек ширин чашма сувларини симирар ва бундай сайрлар улар кўкрагида яшаётган юксак ва порлоқ руҳга янги куч бағишлар эди. Ана шу куч уларнинг баъзан тонгга қадар уйқу карвонини қочириб, ижод қилишларига ёрдам берар эди.

Шайхзода Пушкиннинг бир неча шеър ва икки йирик асарини таржима қилиш билан бирга ўша кунларда “Чимён” туркумидаги сўлим шеърларини ҳам яратди.

Мақсуд Шайхзода ҳикояси

*Олам тинган, эл ухлаган,
Фақат ариқ куйлайди,
Унинг тилин ким англасин,
Нималарни сўйлайди?
Папироснинг тутунидан
Ўтов кўринмас бўлди,
Тун... Тутундан миям бутун,
Эсанкириб маст бўлди;
Ўрмалайди мушук каби
Ерни ўпиб аввало,
Сўнгра шипга кўтарилар*

Тутундаги ҳалқалар.
Соат бир... Соат икки...
Мен уйғоқ, қалам уйғоқ,
Соат икки... Соат уч...
Дафтарда кўндир варақ!
Ташқарида, осмонда
Ғулғула бошланади,
Яшин чақнар, селлар оқар,
Дафтар варақланади.
Шундай очар саёқ шамол
Ўтовнинг пардасини,
Чироқ нури ёритади
Толларнинг тепасини.
Учиб келар чироғимга
Адашган йўлчи каби
Дафта-дафта чечакларки,
Парвонадир лақаби!
Чаманларнинг минг бўёқли
Алвон-алвон гуллари
Парвоналар қанотига
Чўккандир чанг сингарки.
Олтин, кумуш, яшил, ёқут...
Ранг-баранг қанотлари
Чироғимнинг шишасига
Теккач ёнар, безори!
Буларними балки шоир
Шамга ошиқ, дер эди,
Ёлғон эмас, нур ишқида
Бошин қўйди бу дайди!
Йирик ёмғир доналари
Урар ўтов кийгизин,
Ёритади мудҳиш яшин
Бир онда қўкнинг юзин.
Сутдай оппоқ, ёруғ бир нур

*Кўзларни қамаштирар,
Йиртилиб тун пардалари,
Кўринади тоғ-тошлар.
Кеча ширин ва қўрқинчдир,
Оташ бир кўк бағрида
Гўё жинни дев ўтирмиш
Кўк отининг сағрида.
Туман... Шамол, ёмғир-яшин,
Гурлар момақалдироқ;
Соат тўртдан ошиб кетди
Шеърлар вароқ-вароқ!
Булутларда неча денгиз,
Неча вулқон сақланар,
Соат эса тинч юради,
Дафтар ҳам варақланар.*

Қонли тошқин

1937 йилнинг февраль ойида Москвада Пушкин вафотининг 100 йиллигига бағишланган тантаналар бўлиб ўтди. Ўзбекистон рус адабиётининг бу мотамсари байрамига катта ҳисса қўшиб, етти шоир ва адиб ёрдамида Навоий ва Чўлпон тилига таржима қилинган Пушкин ижоди дурдоналарини ўзбек китобхоналарига армуғон қилди.

Кўп ўтмай, Москвада ўзбек санъатининг ўнкунлиги ўтказилди. Москваликлар жаҳон маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган миллий санъатимиз намояндаларини самимий кутиб олдилар. Москвадаги Бадий театр филиалида “Гулсара” спектакли билан очилган ўнкунлик Совет давлати раҳбарларида ҳам, томошабинларда ўчмас таассурот қолдирди. 2 июнда Кремлда декада иштирокчиларига юксак ҳукумат мукофотларини топшириш маросими бўлди. 9 июнь куни Тошкент ўзбек санъати элчиларини катта шодиёна билан кутиб

олди. Ўнқунлик қатнашчилари ҳозир Абдулла Қодирий номи билан аталаётган маданият ва истироҳат боғида ҳисобот концертини бердилар. Шундай ҳисобот учрашувлари республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб ўтди. Лекин томошабинлар бу ҳисобот концертларини энди аввалгидек кўтаринки руҳ билан қарши олмасдилар: Ўзбек санъати арбоблари Тошкент вокзалига етиб келган кун - 9 июнда ўнқунликнинг муваффақиятли ўтишига улкан ҳисса қўшган республика раҳбари Файзулла Хўжаев Москвада қамоққа олинган эди.

“Акмал Икромов орадан кўп ўтмай, - деб ёзган эди Комил Яшин, - қаламкашларнинг жуда кўпчилигини Ижод уйига (Инжиқободдаги – *Н.К.*) тўплаб суҳбатлашди. Ўшанда Иосиф Сталиннинг халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш борасидаги фикрлари билан ўртоқлашиб, миллатлар ўртасидаги қардошлик алоқаларини кучайтиришга хизмат қиладиган асарлар яратишга чақирди.

Ўшанда бугун-эрта бир-биридан даҳшатли ҳамда мудҳиш воқеалар юз беришини, кўз кўриб, қулоқ эшитмайдиган ишларга навбат етишини хаёлимизга ҳам келтирмагандик. Москвага болачақаси билан кетган Файзулла Хўжаев ўша ерда қамалгани хабари Тошкентга ҳам етиб келди. Бу эса ҳатто тушимизга ҳам кирмаган даҳшат эди. Нега деганда Файзулла Хўжаевдек инқилобга фидойи инсоннинг бир юмалаб “халқ душмани” бўлиб қолганига ақл бовар қилмасди.

Тошкентда ҳам “қама-қама” бошланиб, катта-кичик лавозимда ишлайдиган ўртоқлар бирин-кетин ғойиб бўла бошладилар...

...Улуғ рус шоири А.С.Пушкин вафотига юз йил тўлиши муносабати билан республикамизда ҳам тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Зулфия¹²,

¹² Комил Яшиннинг бу саноғидаги Уйғун ва Зулфия Чимёнда яшашмаган ва Пушкин асрларини таржима қилишда юқорида тилга олинган шоирлар сингари фаол иштирок этишмаган.

Усмон Носир ва бошқалар улуғ устоз асарларини таржима қилишга киришгандилар. “Қама-қама” бошланганидан кейин улар ижод қилишаётган Чимёндаги оромгоҳ ҳам хаш-паш дегунча хувиллаб қолди”.

Файзулла Хўжаевга яқин бўлгани учун 24 апрелда Фитрат ёзувчилар орасида биринчи бўлиб қамоққа олинди. 27 майда Рафиқ Мўмин, 2 июлда Отажон Ҳошим, 12 июлда Қаюм Рамазон, 13 июлда Чўлпон, 14 июлда Усмон Носир, 3 августда Босит Қориев, 5 августда Зиё Саид, 6 августда Ғози Юнус, 7 августда Миён-Бузрук Солиҳов, 9 августда Анқабой, 14 августда Тавалло, 4 сентябрда Ашурали Зоҳирӣ, 26 сентябрда Муҳаммад Ҳасанов, 29 сентябрда Қосим Сорокин, 15 октябрда Аъзам Аюб, 29 октябрда Ғулом Зафарӣ, 31 декабрда эса Абдулла Қодирий ва бошқа ўнлаб, юзлаб ёзувчилар, олимлар, журналистлар, санъаткорлар қамоққа олиндилар. Маҳбуслар Ўзбекистондаги қамоқхоналарга саржин каби тахлаб ташланди. Тергов пайтида қанчадан-қанча бегуноҳ кишилар қийнаб ўлдирилди. НКВДнинг махсус хоналари ва қатлгоҳларида минглаб одамлар отиб ташланди. Агар бу бегуноҳ қурбонларнинг жасадлари дарёга ташланганида, дарёлар тўлиб тошган ва бу тошқин олдида 1824 йилдаги Нева тошқини ҳолва бўлиб қолган бўлур эди.

Бу даҳшатли қатли ом ташкилотчиси жаҳон тарихида илк бор социалистик давлатни барпо қилган, ўзини Улуғ Пётрдек ҳукмрон фаҳмлаб, миллионлаб кишилар тақдирини ҳал қилган Сталин эди. Агар Евгенийи шу кунларни кўрганида, “халқлар отаси”нинг ҳайкалига қараб:

Сен, эй тақдирларга қодир ҳукмрон!
Нақ тубсиз жарларнинг устидан ҳамон
Темир юган ила шу баландликка
Русияни сенми кўтардинг тикка?! -

дея хитоб қилган бўларди. Ва ғазаби қайнаб кетган мис доҳийнинг шаккок Евгенийга бўлган муносабатини Пушкин

қуйидагидек тасвирлаган, Шайхзода эса бундай таржима қилган бўларди:

Бу ёвуз подшоҳнинг юзи бир пасда
Қаҳрдан ёлқинга тўлиб кетди-ю
Ўгирди бошини телбага аста...
Бўш майдон ичидан қочар бечора,
Орқадан эшитиб турар якбора
Гулдираб мисоли момагулдироқ,
Тарақлаб югуриб келар арғимоқ...

Учинчи қисм

МОМАГУЛДИРАКЛИ ЙИЛЛАР

Узоқдан бир жавоб... ғариб... бемаъни –
Етди қулоғимга: “Ҳой, ким бор, қани?!”
Оҳ, бу инсон эмас, ўлик бир нидо,
Вайрона қайтарган бир акси садо...
Мақсуд Шайхзода.

Янги майдон

Шу даврда кўзга кўринган қарийб барча зиёлилар қатағон этилибгина қолмай, уларга яқин бўлган кишилар ҳам қувғинга учради. Матбуот “халқ душманлари”нинг “жиной ишлари”ни афкор омма ўртасида фош этишга жон-жаҳди билан киришди. Душман излаш ва озодликда юрган беозор кишиларни таъқиб қилиш оммавий жазава тусини олди. Шундай кунларда газетада бирор “халқ душмани”нинг “кирдикор”ини фош этувчи мақола чиқиб қолгудек бўлса, душманқуварлар матбуотдаги чиқишлари ва митинглардаги нутқлари орқали НКВД эътиборини шу мусичадек ғариб ва беозор кишиларга қаратар эдилар...

Ўша машъум кунларда душманқуварларнинг диққат марказида бўлган муассасалардан бири Тил ва адабиёт институти эди. Ж.Ш. имзоли муаллиф “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 14 сентябрда босилган “Тил ва адабиёт институтига ким раҳбарлик қилади?” деган мақоласида, жумладан. бундай деб ёзган эди:

“Институт директори Отажон Ҳошим ўз атрофига... ҳар қадамда ишга онгли равишда зарба келтиришга тайёр турган кишиларни тўплаган. Ошкора қилинган халқ душманлари Ғози Олимов, Қажум Рамазон, Сафо Зуфарий ва ҳаммага маълум миллатчи Фитрат каби кишилар институтнинг асосий суянчиқ кучи бўлиб келган...

...Миллатчи унсурлар учун институт кабинетларининг эшиклари кенг қилиб очиб қўйилган. Ҳоди Зарифий ва Буюк Каримий фольклор кабинетини миллатчи Ғулом Зафарий кабиларнинг советга қарши латифалар айтиб бериш жойи қилганлар. Шунинг учун Отажон Ҳошимов... партияни алдовчи, ҳатто совет гражданига муносиб ҳисни йўқотиб бораётган бир киши, деган хулосани чиқаришга ҳақлимиз...”

Шайхзода Отажон Ҳошимнинг севимли аспиранти бўлгани учун аспирантурани тугатганидан сўнг институтда илмий ходим сифатида олиб қолинган эди. Бинобарин, у Отажон Ҳошимнинг, ўша йиллар тили билан айтсак, “дум”и эди. Қолаверса, у Отажон Ҳошимнинг илмий раҳбарлигида “Чўлпон ижоди” деган тадқиқот устида иш олиб бораётган, ҳатто шу мавзу бўйича маъруза ҳам қилган эди.

Шу ерда мавзудан бир оз чекинсак-да, Шайхзоданинг 1937 йилда қурбон бўлган икки унутилмас шоир – Чўлпон ва Усмон Носир билан муносабатларига доир бир хотира билан ўртоқлашсак.

1933 йилдан бошлаб таниқли шоир ва ёзувчилар даврасида яшаган адабиётшунос Насрулло Давроннинг айтишига кўра, Шайхзода Чўлпон билан Усмон Носирни, айниқса, ёқтирар, уларнинг ҳам Шайхзодага бўлган ҳурматлари ғоят зиёда экан. “Созим” шеърлар тўплами нашр этилганида, Чўлпон бу тўпламига: “Созини қўлига қайтадан олган шоирлардан – улуғ Навоий ва Фузулий ватандоши бўлмиш шоир Мақсуд Шайх ўғлига”, деб ёзиб берган экан. Унинг айтишича, Шайхзода Чўлпон шеърларидаги бадиий нафосатни чуқур ҳис этган ва қадрлаган. Балки шунинг учундир, Чўлпон янги ёзган шеърларини Шайхзода ва бошқа ёш шоирларга ўқиб, уларнинг фикрини билишни истаган. “Шайхзоданинг яхши кўрган шеърларидан бири “Галдир” эди, - деган эди Насрулло Даврон. – Шайхзода фақат Чўлпон шеърларини севиб ўқибгина қолмай, ҳар бир истеъдодли шоир ёки ёзувчини янги асари билан табриклар ва у билан қувонарди. У яратилган ҳар бир яхши бадиий асарни ўзбек

адабиётининг ютуғи, деб биларди”. Насрулло Давроннинг эслашича, Шайхзода Усмон Носирнинг “Нахшон” достонини ёзиб тамомлаганидан хабар топиб, Инжиқободдаги Ижод боғига излаб келган ва дostonни қўлёзма ҳолида ўқигач, қаттиқ ҳаяжонланган. Усмон Носир “Нахшон”ни эҳтирос билан ўқиб берганидан кейин ғоят севиниб, муаллифни чин дилдан қучиб табриклаган.

Чўлпон ва Усмон Носир сингари “халқ душманлари” билан яқин алоқада бўлган, Отажон Ҳошимнинг ташаббуси билан дастлаб аспирантурага, кейин илмий ходимликка олинган, бунинг устига, Тошкентга сургун қилинган шоирнинг 37-йил тегирмонидан омон қолиши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам у даҳшатли воқеалар бошлангач, меҳнат таътили баҳонасида Озарбайжонга, ота-онасининг иссиқ бағрига бориб, бир неча ой улар паноҳида яшади..

* * *

1938 йилнинг ўрталарида қатағон бўрони бир оз тингандек бўлди. Шайхзода Оқтошдан хотини билан қайтиб, Самарқандда, Ўзбекистон Давлат университетининг тил ва адабиёт факультетида ўзбек адабиёти тарихидан дарс бера бошлади.

“1938 йилда, - деб ёзган эди Насрулло Даврон “Бағри кенг шоир” номли мақоласида, - Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университетида бизга ўзбек адабиёти тарихидан дарс берган чоғида Шайхзода билан кўп бор баҳсли суҳбатлар қурадик.

1938 йилнинг март ойлари бўлса керак. Ўқитучимиз, таниқли тилшунос олим Улуғ Турсун мени чақириб, бозор ҳаражатлари учун пул бераркан:

- Кечқурун уйимизга Абдулла Қаҳҳор ва Мақсуд Шайхзодалар келади. Уларни меҳмонга чақирганман. Керакли нарсаларни харид қилиб, Мукаррам опангизга ёрдамлашсангиз, мен улар билан бирга уйга ўтаман, - деди.

Домланинг илтимосини бажо келтирдим. Ўша оқшом улуғ кишилар даврасида дилтортар суҳбат эрта тонггача давом этди. Суҳбатнинг асосий мавзуси Самарқанд тарихи. бу ерда яшаган

шоирлар, олимлар ҳаётига қаратилди. Ўша кезде М.Шайхзоданинг тубандаги сатрлари менинг хотирамга ўрнашиб қолганди:

Улуғ Темур авлодидан
Хоҳ бўлсам-да озари,
Табаррукдир зиёратгоҳ
Менга унинг мозори.
Улуғбекнинг пойин излаб
Зарафшондан ўтганман,
Самарқанднинг тарихини
Юрагимга битганман.

Тарих ҳукм этган бу юрт -
Ўзбек элин диёри,
Елкасида улуғ тарих,
Ҳеч толиқмас мадори.
Қуёш ўша, осмон ўша,
Фақат юртим ўзгарди,
Маърифатнинг шуъласидан
Ҳар пучмоғи қизарди.

Бу шеър экспромт (бадиҳа – *Н.К.*) тарзида ёзилганлиги туфайли, шоирдан мерос бўлиб қолган қўлёзмалар ичида йўқ. Аммо менинг хотира дафтаримда ўтган йиллар рамзи сифатида ўчмай турибди...”

Шайхзоданинг Самарқандда, Ўзбекистон Давлат университетига ишлаганлиги тўғрисида бошқа бирор жойда маълумот учрамайди. Ҳатто шоирнинг турли даврларда ўзбек ва рус тилларида ёзилган таржимаи ҳоллари ва кадрларни ҳисобга олиш варақалари (анкеталар) да ҳам бу ҳақда бирор шама йўқ. Шунинг учун ҳам камина Насрулло Давроннинг бу хотирасига узоқ вақт ишонмай юрдим. Лекин Шайхзоданинг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланаётган ҳужжатлари орасидан

бир тақриз чиқиб қолдики, Шайхзоданинг ундаги: “Мен ўр. Юсуф Зиё Ширвонийни дастлаб Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университетида (1938-1939), кейин эса Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида (1942-1949) бирга ишлаган пайтлардан бери биламан”, деган сўзлари Насрулло Давроннинг хотирасига нисбатан ишонч ҳиссини уйғотди.

* * *

Шайхзода Самарқандда кўп ишламади. 1938-1939-ўқув йили тугагач, у Тошкентга қайтиб, педагогика институтининг кечки ва кундузги бўлимларида дарс бера бошлади. Кечки институтга кейинчалик улуғ рус танқидчиси В.Г.Белинский номи берилди. Кундузги институт эса озарбайжон мумтоз адабиётининг асосчиси Низомий номи билан аталди. Шайхзода бу ҳар иккала ўқув даргоҳида минглаб талабаларнинг ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари, шоир ва ёзувчилар бўлиб улғайишига доно ва меҳрибон мураббий сифатида бебаҳо ҳисса қўшди. Бу даврда ҳар иккала институтда, Мақсуд Шайхзодадан ташқари, Ҳоди Зариф, Мурод Шамс, Сиддиқ Ражабов, Ҳамид Сулаймон сингари ўз соҳасининг фидойи билимдонлари дарс беришган. Бу устозлардан фарқли ўлароқ, Шайхзода билим доираси бениҳоя кенг олим ва мураббийгина эмас, балки меҳрибон ота, ака ҳам бўлган.

30-йиллар охирида институтнинг кечки бўлимида таҳсил кўрган талабалардан бири таниқли болалар ёзувчиси Ҳаким Назирдир. Унинг хотирлашига кўра, кечки бўлимда ўқувчи айрим талабалар кундузги ишларидан чарчаб келганлари учун Шайхзоданинг завқ-шавқ билан ўқиган маърузаларини тинглаб бўлгач, секин-аста “қуён” бўлишар экан. Буни сезиб қолган институт маъмурияти интизомсиз талабаларни чақириб, уларга танбеҳ берган, агар шундай ҳодиса яна такрорланса, ҳайдаласиз, деб пўписа қилган. Бундай огоҳлантиришларга қарамай, талабаларнинг “қуён” бўлишлари давом этган. Шундан кейин маъмурият бундай ҳолларга барҳам бериш мақсадида

Шайхзоданинг ўзи билан келишиб, унинг маърузаларини сўнги соатларга қўйишган. Ва бу “тадбир” аҳволнинг яхшиланишига ёрдам берган.

Шайхзода билан 1939 йилда танишиш ва шу йиллардан бошлаб унинг маърузаларини тинглаш бахтини туйган собиқ талабалардан бири Маҳмудали Юнусовни ҳозирги илм ва ижод аҳли яхши билмаслиги мумкин. Филология фанлари доктори, фан арбоби даражасига эришган бу ўта маданиятли ва камтарин инсон ҳам ўзбек мумтоз адабиёти, ҳам замонавий адабиёт бўйича йирик мутахассис бўлган.

“Гарчи биз, талабалар, - деб ёзган эди Маҳмудали Юнусов 1975 йилда нашр этилган “Сахий қаламлар” китобида, - ўрта мактабда, рабфак (ишчилар факультети – *Н.К.*) ва техникумларда адабиёт фанидан озми-кўпми хабардор бўлиб келган бўлсак-да, институт даргоҳида ола бошлаган билимларимиз зеҳнимизда бутунлай янги дунё яратди.

Адабиётни ғоят севадиган, зўр ҳавас билан машқий шеърлар ёзиб юрадиган ёшлар учун Мақсуд ака қандайдир сеҳрли кишига ўхшар, баъзан ўқитувчи Шайхзода ўрнига бошқа бирор муаллим дарсга киргудай бўлса, шоир Шайхзода ўрни бўш қола берарди. Унинг ширинсўзлиги, сўзларни озарбайжончага мойил қилиб талаффуз этиши ва ўзига хос оҳанги бизларга хуш келар, маърузалари ҳам гўё шеър ўқиётгандек туюларди. Мақсуд ака ўз дўстлари, сафдошлари бўлган Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулوم, Уйғун, Яшин, Абдулла Қаҳҳор ижодини таҳлил қилганда уларнинг ҳар бирига хос, бошқаларда такрорланмайдиган индивидуал фазилатларини очиб беришга алоҳида эътибор қиларди.

Мана, қўлимда Мақсуд ака маърузалари ёзиб олинган дафтар. Уни тутганимга 32 йил бўляпти. Ўтган вақт ичида дафтар эскириб, сарғайиб кетибди-ку, аммо ундаги ҳар бир жумладан Мақсуд ака нафасининг ҳарорати сезилиб турипти.

Дафтардаги баъзи жумлаларни тинглаб кўринг, ўз сафдошларини қандай таърифлар экан у:

“...Ғафур Ғулом – кўп қиррали ёзувчи. Лекин унинг ижодида шеърят асосий ўрин эгаллайди. У шоир сифатида ҳозирги ўзбек шеърятига қатор янгиликлар киритди. Бу янгиликлар рус шеърятининг, биринчи навбатда Маяковскийнинг таъсири остида юз берди. Ғафур шеърятдаги новаторлик мавзуда, шоирнинг эстетик қарашларида, шеърларининг поэтикасида ва бадиий тилида равшан кўриниб туради. Шеърга ҳаётий мавзуларни олиб киришда Ғафур илк ташаббускорлардан бўлди...”

Ғафур мумкин қадар оригинал бадиий воситалар қўллашга интилади. Бу шоирнинг ташбеҳларида, истиораларида, муболағаларида сезилиб туради. Унинг шеърятда бадиий ифоданинг турли шакллари бир-бирига аралашиб кетади. Маъно товланишларига катта аҳамият берилади...”

М.Юнусов устознинг Ғафур Ғулом ҳақидаги шундай хулосавий фикрларини келтирибгина қолмай, шоир шеърларидан олинган парчалардаги қайси сатр ёки сатрларда шеър пафоси, қайси сатрда қайғириш ёки истехзо, қайси сатрлар тизмасида публицистик руҳ ифодалангани ҳақидаги таҳлилий мулоҳазаларини ҳам баён қилган.

Шайхзода замонавий ўзбек адабиёти ҳақидаги маърузаларида Ойбек, Ҳамид Олимжон ва бошқа ёзувчилар ижодини ҳам шу тарзда аниқ ва ёрқин таҳлил қилиб берган.

М.Юнусовнинг устоз ҳақидаги хотиралари билан танишар эканмиз, унинг қуйидаги сўзлари Шайхзода феноменини тушунишимизга ёрдам берса ажаб эмас:

“Мақсуд аканинг мулойим табиати, “тангри бандаларига жаҳл билан табассум улашганида, жаҳл ўрнига ҳам табассум олгани” унинг дарсларида, ёзган мақолаларида равшан кўриниб турарди. Гўё дўстлари тўғрисида танқидий фикр айтгиси келмагандай бўларди...”

* * *

Шу ерда Маҳмудали Юнусовнинг сўзларини бўлиб, унутилган бир воқеани ёдга олсак.

1938 йил бўлса керак, балки 1939 йилдир. Ўша йилларда жорий этилган расм-русмга кўра, 1 май, 7 ноябрдаги байрам намоишлари тугаганидан кейин, оқшом чоғида, шаҳар чеккасидаги “байрамхона”ларнинг бирида зиёфат бериларди. Биз эслаётган зиёфатда Ҳамид Олимжон, Насрулла Охундий, Ҳасан Пўлат, Александровский сингари ўзбек ва рус ёзувчилари иштирок этишган. Шу зиёфатда ҳозир бўлган Шайхзода қаламкаш биродарлари даврасида ширин суҳбат куриб, “шайтоннинг кўзёши”дан оз-оз ичиб, яхши кайфиятда ўтирарди. Аммо унинг рўбарўсида кўз уриштириб, қадаҳ чўқиштириб ўтирган ёзувчилардан бири байрам дастурхонидан узоқ, ҳатто киши ғашини келтирадига мавзуларда сўзлайверган. Унинг ўша кеча-кундузда НКВД зиндонларидан бирида азоб-уқубат чекаётган шоир ҳақидаги сўзлари Шайхзоданинг шароб туфайли яна ҳам сезгирлашган туйғуларини оловлантира бошлаган. Мазкур ёзувчи шу воқеадан бир йил аввал, қатағон аждаҳоси ўзбек ёзувчиларини бирма-бир ямлаб ютаётган кезларда, “Қизил Ўзбекистон” ва “Ёш ленинчи” газеталарида ўша ёзувчиларни кескин қоралаб бир неча мақолаларни эълон қилган ва ўзини “миллий қаҳрамон” деб ҳис қилар эди. Унинг ўзбек халқининг орномуси бўлган Чўлпонни миллатчидан олиб, миллатчига солувчи, ҳали матбуот юзини кўрмаган сўнгги “Жўр” шеърлар тўпламини эса: “Бу тўпلام эмас, балки халққа қарши қаратилган – совет ҳукуматиға қарши қаратилган ҳужжат”, деб баҳолаганди. Шу куни Шайхзода Т. исмли ёзувчининг бу ва бошқа сўзларини эслади. Т. унинг кўзи олдида тобора жирканчлаша бошлагандек бўлди. У навбатдаги қадаҳни чўқиштириш учун узатганида, Шайхзода “Сен ўзбек халқининг хоинсан! Сен билан бирга ичиш... хоин билан бирга оғиз-бурун ўпишиш билан баравар!” – деди-да, ундан юз ўгирди. Вазият кескин тус олди. 37-йил қаҳрамонларидан бири Шайхзодадан бундай муносабатни асло кутмаган эди. У тарсаки егандан бадтар тутоқди. Шайхзода яна унинг юзига юрагида ўртаниб ётган аламларини сочмоқчи бўлди. Вазиятнинг ёнғинга айланиши мумкинлигини сезган дўстлар

уларни ажратиб, Т.дан оғир бўлишни илтимос қилдилар.

Тангри бандаларига жаҳл билан табассум улашганида Шайхзодага озгина жаҳл ҳам теккан, аммо у бу жаҳлни доимо узоқ-узоқларга яшириб юарди.

* * *

Яна сиз, ҳурматли китобхоннинг ижозати билан Маҳмудали Юнусов хотираларининг айрим лавҳаларни ўқишда давом этсак:

“...Талабаларнинг қизғин истаги билан ора-сира дарсларимиз шеърхонлик билан тугар, бундай даврларда шоир Шайхзода ҳис-ҳаяжонларимизнинг ягона ҳукмдорига айланарди. Бир куни шогирдларнинг илтимоси билан яна шеър ўқишга бошлади. Фуқаролар уруши давридаги воқеаларга... бағишланган “Мерос” шеърдаги қўйма мисралар жаранглай бошлади:

Милтиқлар тинди туз-сахроларда...

Қочди душманлар – шикаст, пажмурда.

Кўк бағрини чок этмайин энди,

Оғзи қизиган милтиқлар тинди.

Милтиқлар тинди, лекин уларнинг

Ҳали сўнмаяпти йиртқич нафаси,

Тоғлар белидан халлослаб ўтар

Боя узилган ўқнинг сояси...

Илгарилари сингари, бу шеърнинг таъсири шу қадар кучли бўлдики, узоқ йиллар давомида “тоғлар белидан халлослаб” ўтиб кетаётган ўқнинг қабартма образи кўз олдимдан кетмади...

...Умрининг сўнгги дамларигача олим Шайхзода билан шоир Шайхзода бир-биридан кейинда қолмаган эса-да, ҳар ҳолда унинг вужудида шеърият ғалаба қилиб турарди. Шеърият унинг жону дили бўлса, фалсафа – у эркин ҳаракат қиладиган майдон эди. Бинобарин, шоир Шайхзода тилга кирганда аллаламайди, фикр уйғотади, билиш иштиёқини туғдиради. Бунга ёзувчи ороми – истироҳати, вақти, уйқусинигина эмас, орзу-умидларини, ширин

хаёлларини ҳам ижодга бергани туфайли эришади”.

Ҳаким Назир ҳикояси

...Кечки бўлимда таҳсил кўрган талабаларнинг кўпи Шайх акага тенгдош йигитлар эди. Ҳатто қирқ ёшни коралай бошлаган талабалар ҳам йўқ эмасди. Шайх ака бундай талабаларга “оқсоқол” сўзи билан мурожат этар ва уларга айрича иззат-хурмат кўрсатар эди. Шундай “оқсоқол” талабалардан бири шаҳар чеккасидан бир неча чақирим йўлни пиёда босиб келарди. Дарсда мудраб ўтирган вақтлари ҳам бўлган.

Шундай кунларнинг бирида Шайх ака Навоий ижодига бағишланган маърузани давом эттириб, Фарҳод ва Шириннинг ўзаро мугосабатлари тўғрисида жўшиб-қайнаб сўзлаётган эди. Бирдан овози пасайиб, юриб сўзлаётган домла стулга ўтириб олди. Биз Шайх аканинг тоби қочиб қолди, деган хаёлга бориб, ташвишлана бошладик.

- Нима бўлди, мазангиз қочдимми? – сўради талабалардан бири.

- Менда бош оғриқ дориси бор. Берайми, домлажон? - деди бошқа бири.

Шайх ака, одатдагидек, вазминлик билан жавоб берди:

- Менинг тобим-ку жойида. Фақат “оқсоқол”нинг оромини бузгим келмаяпти, - дея охирги қаторга имо қилди.

Биз “дув” этиб орқага ўгирилиб қарасак, “оқсоқол”лардан бири бошини деворга суяб, пинакка кетган ва аста хуррак ҳам отаётган экан. Унинг яқинида ўтирган талабалардан бири:

- Қойил-ей! – деб юборди баланд овозда.

Бу овозни эшитган “оқсоқол” чўчиб уйғониб кетди. Ҳамманинг кўзи ўзига ўқдек қаралганидан қаттиқ мулзам чекиб, узр сўради:

- Э, кечирасизлар... Узр, домлажон!..

Шайх ака “оқсоқол” у ёқда қолиб, унинг ширин уйқусини бузган талабага танбеҳ берди:

- Чакки қилдингиз-да, иним. Ёшингиз нечада?

Талаба қутилмаган саволдан доводирав, минғирлади:

- *Йигирма еттида...*

- *Жужуқлар борми? – сўради Шайх ака.*

- *Учта...*

- *Э, яшасинлар, умрлари узоқ бўлсин... Боқиш қийин эмасми жужуқларни?*

- *Нима десам экан? Энди, домлажон, осон бўлаётгани йўқ,*

- *Ташаккур, очиқ иқрор этганлари учун. Биласизми, “оқсоқол”да нечта бола бор?*

Талаба доводирав турганида Шайх аканинг ўзи жавоб берди:

- *Еттита. Икки мактабда ишлаб чарчаган...*

“Оқсоқол”имиз яна кечирим сўраш учун оғиз жуфтлаган эди, Шайх ака энгилгина ҳазил қилди:

- *Кечиримимиз мумкин, фақат битта шарт билан. Яъни, ўзингиз кўп тиришқоқ одамсиз... Имтиҳон чоғи бизни уялтириб қўймасангиз бўлгани...*

Мен урушдан аввал бўлиб ўтган бу воқеани эслар эканман, Шайх аканинг ниҳоятда ғамхўр ва меҳрибон инсон бўлганлиги унинг домлалик фаолияти даврида, айниқса, намоён бўлган, деб ўйлайман. Шубҳасиз, Шайх аканинг бу ноёб фазилати умрининг охирига қадар уни тарк этмаган эди.

Навоий гулшанида

Мақсуд Шайхзода тўғрисидаги хотираларида
замондошлардан бири бундай ёзади:

“1938 йилнинг баҳор фасли. Адабиёт кафедрасига янги, жуда билимдон ўқитувчи келибди, деган овоза институтга бирданига тарқалди. Кўп ўтмай, овозанинг сабабчиси билан иш устида бевосита танишиш шарафига муяссар бўлдим...”

Бу сатрлар Тошкент педагогика институтида узоқ йиллар давомида ишлаган, таниқли тилшунос олим Теша Салимовнинг қаламига мансуб. Хотиранавис гарчанд “янги, жуда билимдон

ўқитувчи”нинг педагогика институтига келган вақтини 1938 йил деб айтган бўлса-да, бу воқеа, бизнингча, 1939 йил баҳорида рўй берган. Ўша вақтда институтнинг ўзбек адабиёти кафедраси, бошқа ижодий муассасалар ва олий ўқув юртлари қатори, Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тараддуд кўраётган эди. Шу муносабат билан ўша куни кафедранинг кенгайтирилган йиғилиши ўтказилиб, унда кафедра мудири Олим Шарафиддинов Навоийнинг адабий меросини ўрганиш ҳақида маъруза қилди. Маъруза ҳаммага, жумладан, янги ўқитувчига ҳам манзур бўлди. Сўнгра маъруза бўйича муҳокама бўлиб ўтди. Муҳокамада қатнашганлар орасида бояги ёш олимнинг нутқи мажлис аҳлининг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Унинг эҳтиросли нутқи, Теша Салимовнинг ифодаси билан айтсак, “назарий жиҳатдан асосланганлиги, бой фактик материалларнинг теран илмий талқини, фикрни аниқ ва равшан ифода қила олишлиги” билан ажралиб турар эди. Бу ёш олим ўзбек адабиёти кафедрасининг янги аъзоси Мақсуд Шайхзода эди.

“Бугунги учрашув, - деб давом этади Теша Салимов, - менинг учун алоҳида аҳамият касб этди. Шайхзоданинг Навоий ҳақидаги ўйлари, хусусан, Навоий шеърятининг поэтикаси борасидаги кишини тўлқинлантирувчи ажойиб фикрлари ҳаммани ҳайратда қолдирди. Лекин Шайхзода Навоий лирикаси мисолида менинг учун бутун бир нафосат оламини очди. Шу-шу бўлди-ю, мен Шайхзоданинг содиқ мухлиси бўлиб қолдим. Узоқ йиллар давомида биз институтда бирга ишладик. Педагогик иш жараёнида ҳам Шайхзода мен учун ёрқин бир намуна бўлиб қолди”.

Камина 50-йилларнинг бошларида Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) нинг филология факультетида ўқиганимда, бир мунча муддат доцент Теша Салимовнинг тилшунослик масалалари бўйича маърузаларини эшитганман. Ўз соҳасини пухта билган домла ғоят камтарин, маданиятли, ажойиб инсон эди. Шундай инсонки, ўша пайтда “ёш олим”нинг Навоий тўғрисидаги билимига қойил

қолган экан, демак, Шайхзода Тошкентда яшай бошлаган 10 йиллик муддатда ўзбек тилини пухта эгаллабгина қолмай, шу тилда шеър ва мақолалар ёзиш, Пушкиннинг асарларини таржима қилиш, Чўлпон ижодини тадқиқ этиш билан бирга Навоий ижодини ҳам меҳр билан ўрганган. Ўрганганда ҳам улуғ шоир ҳақидаги илк рисола муаллифи Олим Шарафиддинов билан баҳс қила биладиган, ўзбек тили ва адабиёти кафедраси аъзоларини Навоий ҳақидаги билими ва янгича қарашлари билан мафтун эта оладиган даражада бўлган. Агар ўша йилларда Навоий ижодини ўрганиш ишига эндигина кирила бошлангани ва бу соҳада Олим Шарафиддинов, Ойбек сингари санокли адабиётшуносларнинг бўлганини эътиборга олсак, Шайхзоданинг қарийб улар билан бир вақтда Навоийни кашф этишга киришгани маълум бўлади.

Хўш, у кимнинг ёки кимлар таъсирида ва қандай манбалар асосида Навоий ҳаёти ва ижодини ўргана бошлади?

Биз Шайхзоданинг “Шарқ ҳақиқати” газетасида хизмат қилган кезларида Ойбек ва Ғафур Ғулом билан танишгани ва улар ёрдамида ўзбек тилини ўрганганини яхши биламиз. Шайхзода Фан комитетининг Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқигани, сўнгра шу институтда қисқа муддат ишлаган пайтида Фитрат, Отажон Ҳошим ва Ойбек билан яқин муносабатда бўлганидан хабардормиз. Маълумки, Ойбек 1928 йилдан бошлаб Навоий шахсига қизиқа ва у ҳақидаги мўътабар манбаларни ўргана бошлаган. Тахмин қилиш мумкинки, Ойбек шу манбалардан олган бир-биридан янги ва ғаройиб маълумотларни Шайхзода билан мулоқотлари пайтида айтган ва унда улуғ ўзбек шоирига нисбатан меҳр туйғуларининг ўт олишига туртки берган. Қолаверса Шайхзода, ижодини ўргана бошлагани, шу муносабат билан кўп бор мулоқотда бўлгани Чўлпон 1924 йилдаёқ Навоий таваллудининг 500 йиллиги яқинлашаётгани ҳақида бонг урган ва улуғ шоир ижодини жиддий ўрганиш масаласини кун тартибига қўйган эди. Балки Шайхзоданинг Навоий ижоди билан “чангганиши”да Чўлпоннинг

ҳам ҳиссаси оз эмасдир. Ҳар ҳолда педагогика институтига ишга келганида, у Навоий ижодининг билимдонларидан бири сифатида эътироф этилган.

Шайхзоданинг Навоий ҳақидаги бой билими ва бу билимнинг таркиб топиш сабаблари тўғрисида сўз борганда, яна Теша Салимовга мурожаат этиш жоиз. “Шайхзода билимдонлигининг сири, - деб ёзган эди у, - мутолаасининг зўрлиги, кенг кўламлилиги ва теранлигида эди”. Шайхзода билимдонлигининг сири бўлган бу уч омилнинг асосийси “мутолаанинг зўрлиги”дир. Шайхзода, ўтмишдаги барча олимлар сингари, билим бойлигига мутолаа йўли билан эришган. У Навоий ҳаёти ва ижодини ҳам хусусий мутолаа йўли билан ўрганди. Шайхзода 1938 йилда “Ўқитувчилар газетасида” “Классик адабиётимизнинг улуғ сиймоси”, “Ёш ленинчи” газетасида эса “Хамса”да муҳаббат проблемаси” мақолаларини эълон қилдики, бу ҳол унинг шу йиллардаёқ Навоий оламига кирганини ошкор қилди. У 1938-1941 йилларда Уильям Шекспир, Низомий Ганжавий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, А.Н.Радишчев, М.Ю.Лермонтов, Н.Г.Чернишевский, А.П.Чехов, А.М.Горький, В.В.Маяковский, М.Ф.Охундов, Анри Барбюс сингари ёзувчилар ёзувчилар ҳақида ўнлаб мақолалар ёзиш билан бирга улуғ ўзбек шоирини ҳам унутмади. Аксинча, Навоий Шайхзода адабий-танқидий фаолиятининг марказида турди. У юқорида тилга олинган икки мақоласидан ташқари, “Навоийда аёл образи” (1939), “Навоий - ўз даврининг энг маданий кишиси”, “Навоий – ватанпарвар”, “Навоий ижоди ва социалистик маданият”, “Илму маърифатнинг жўшқин куйчиси”, “Навоий ва Бобур” (1940), “Навоий ва ёшлик”, “Улуғ маорифчи”, “Навоийда адлу инсоф масаласи”, “Навоий ижодида фольклор мотивлари”, “Буюк шоир” деган мақолаларини ва “Гениал шоир” (1941) рисоласини эълон қилди. Шайхзода бу адабий-танқидий мақолалари ва илмий рисоласи билан шу даврда туғила бошлаган навоийшунослик фанига муҳим ҳисса қўшди ва бу фаннинг асосчиларидан бири бўлди, десак, хато бўлмайди.

Шайхзода Навоийни “ўлмас классик шоир”, “жаҳон адабиётининг порлоқ чўққиларидан бири”, “ўзбек классик адабиётининг марказий сиймоси”, деб таърифлайди. Навоий асарлари, Шайхзоданнг талқинига кўра, ўзигача бўлган Шарқ адабиётининг қаймоғи – квинтэссенциясидир. Бинобарин, улуғ шоир ва мутафаккир ижодининг барча қирраларини бир рисолада ёки бир неча мақолаларда ёритиш асло мумкин эмас. Шунинг учун Шайхзода Навоий ижоди ва дунёқарашининг 40-йиллар учун муҳим бўлган қирралари - сиёсий қарашлари, ватанпарварлиги, илмпарварлиги, гуманизми, ўз даврининг илғор кишиси эканлиги ва бошқа масалаларни шоир асарларини таҳлил қилиш орқали нурлантириб юборди.

Шундай масалалардан бири Навоийнинг сиёсий қарашларидир. Бу масала ўша давр учун, ўша даврда ҳукмрон бўлган сиёсий тузум учун, айниқса, муҳим эди. Агар Навоийнинг шу масаладаги қарашлари ҳукмрон мафкура билан уйғун бўлмаганида, унинг 500 йиллик юбилеи нишонланмаган, асарлари нашр этилмаган ва ижоди ўрганилмаган бўлурди. Шунинг учун ҳам дастлабки навоийшунослар шоир ижодининг совет даври ва шу давр кишиларига хизмат қиладиган нуқталарига кўпроқ эътибор қаратганлар. Шайхзода ҳам Навоийнинг сиёсий қарашларини талқин қилар экан, унинг ижодида яратилган золим ва идеал подшо образларини четлаб ўтмаган. Навоий лирикасида ҳам, “Хамса” дostonларида ҳам бу ҳар иккала гуруҳга мансуб қаҳрамонлар мавжуд. Агар Хусрав, Шеруя, Доро ва бошқа подшолар Навоий ижодидаги золим подшолар галереясини ташкил этган бўлса, идеал подшонинг умумлашма образи, шууюҳасиз, Искандардир.

Навоий асарларида, Искандардан ташқари, бошқа ижобий подшо образлари ҳам йўқ эмас. Уларнинг ҳар бирида яхши хислатлар, гўзал инсоний фазилатлар мужассамлантирилган. “Масалан, - деб ёзади Шайхзода, - Фарҳод ақл, зако, илм, мардлик, ихтирочиликнинг, Жавно саховатнинг, Суҳайл шафқатнинг, Маҳинбону тадбир ва чидамнинг, Фарруҳ дўстликнинг порлоқ

тимсолидирлар. Лекин, шубҳасиз, подшоҳ қандай бўлиши керак, деган саволга Навоий Искандар образи билан тўла жавоб беради. Сиёсий раҳбарликнинг, ҳарбий ва давлат ишларининг услуби Искандар образида жонланади. Албатта, бу образ тарихда ўтмиш Искандар Румий (милоддан 4 аср илгари) нинг худди ўз нусхаси эмас. Бу тарихий портрет эмас, балки тарихий сиймонинг бадиий қайта ишланган варианты, бадиий образидир”.

* * *

Шайхзода Искандар Румий номи билан тилга олган тарихий шахс Александр Македонскийдир.

Инсоният тарихидаги энг машҳур саркардалардан бири Александр -Македония подшоси Филипп II ва унинг хотини Олимпиадининг фарзанди бўлиб, милоддан аввалги 356-323 йилларда яшаган. У ўз даврининг энг қудратли армиясини ташкил этишга эришиб, Эрон, Турон, Миср, Ҳиндистон, Вавилоннинг обод шаҳарларини забт этиб, талаган. Тарихий манбаларда айтилишича, Александр Македонский Марвдан кейин Мароканда (Самарқанд) ва Уструшана шаҳарларини ишғол қилгач, Сирдарёни кечиб ўтиб, Фарғона водийсининг ғарбий чеккасида Александрия-Эсхата шаҳрига асос солган. (Тарихчилар Хўжандни ана шу шаҳар ўрнида вужудга келган, деб тахмин қилишади.)

Македонский ўз ватанларини қаҳрамонона ҳимоя қилиб, душманга қаттиқ қаршилиқ кўрсатган ўлкаларни шафқатсизлик билан вайрон қилган, минглаб мудрофаачиларни қиличдан ўтказган, Ўрта Осиё халқларининг маданий обидаларини, шу жумладан, “Авесто”ни ёндириб ташлаган. Лекин шунга қарамай, у ҳақда кўплаб асарлар яратилиб, секин-аста идеаллаштириб борилган. У Фирдавсий, Низомий, Жомий сингари мумтоз Шарқ шоирларининг дoston ва ғазалларида Искандар Зулқарнайн номи билан улуғланиб келган.

Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида талқин қилинишича, Искандар эроний подшолар қавмига мансуб шаҳзодалардан

бўлиб, Эронда подшолик қилаётган Дорони енгиб, тахтга ўтиради. Искандарнинг бирдан-бир орзуи бу дунёнинг ягона ҳукмдори бўлиш эди. Шундай орзу билан яшаган Искандар забт этилган ўлкаларнинг аҳолиси ўртасида ҳам эътироф этилиши ва севилишини истаган. Шу ниятига эришиш мақсадида қарам халқларнинг урф-одатларини қабул қилган, либосларини кийган, ибодатхоналарига бориб сиғинган. Туронликларнинг меҳрини қозониш мақсадида Равшанак-Роксанага уйланган. Балки шундай ҳоллар Шарқ аҳолиси ва шоирларининг Искандарни идеал подшо сифатида талқин қила бошлашларига сабабчи бўлгандир. Бу, масаланинг бир томони.

Масаланинг иккинчи томони шундаки, Искандар гарчанд фиръавн деб шарафланган бўлса-да, бу унвон унинг – жаҳонгир саркарданинг иззат-нафсини қаноатлантирмаган. Искандар фиръавнликдан ҳам катта обрў-эътибор қозонишни истаган. У Мисрнинг Сива воҳасида Аммон худоси шарафига барпо этилган ибодатхонанинг борлигидан хабар топгач, ишончли кишилари билан Сивага бориб, ибодатхонага кирган. Ибодатхонадаги оракул Искандарга Аммон худосининг ўғли эканини, онаси Олимпиада илоҳий йўл билан ҳомиладор бўлгант ва Искандар бутун дунёнинг яккаю ягона ҳукмдори эканини айтган. Худонинг хоҳиш-иродасини биладиган ва унинг номидан сўзлай оладиган оракулнинг бу сўзларидан Искандар қаноат ҳиссини туяди. Искандар образининг Шарқ шоирлари ижодида идеаллаштирилишида шу ҳол ҳам, шубҳасиз, роль ўйнаган.

Ана шу тарзда илоҳийлаштирилган Искандар ҳақида кўплаб ривоятлар яратилган. Шундай ривоятларнинг бирида нақл қилинишича, Искандар Зарафшон водийсидан ўтиб, Фолгар вилоятига борганида отининг туёқлари теккан ердан мевали дарахтлар ўсиб чиққан; Яғноб вилояти яқинида нонушта қилиб, дастурхонини қоққан жойида эса буғдойзор пайдо бўлган. Қуръонда келтирилган ҳикоятда айтилишича, у ҳаёт сувини ахтариб, ер ости салтанатига тушган...

Ана шундай ривоятларнинг туғилиши билан Искандар

тарихий илдизидан кескин узилиб, Шарқ халқларининг ёзма ва оғзаки адабиётидан идеал подшо сифатида ўрин эгаллаган.

Шайхзода шундай мулоҳазаларга асосланган ҳолда Искандарнинг Навоий ижодидаги идеал подшо сифатидаги образини таҳлил ва талқин этади:

“Навоий, - деб ёзади у, - Искандарнинг давлат идорасида тутган йўлини ўз замондошларига намуна қилиб бермоқчи бўлади ва агарда замондошлари Искандардан ибрат олсалар, улуғ подшоҳ бўлишлари мумкин эканини уқдириб ўтади:

Скандарки ондоқ карам айлади,
Қолур отни андиша ҳам айлади.
Бу нав ўлса кимда карам жавҳари,
Бу кун улдур офоқ Искандари.

(Шунча карам кўрсатган Искандар ўзидан кейин яхши ном қолдиришни ҳам ўйлади, кимда шунча карам жавҳари бўлса, бу кун дунёнинг Искандари бўла олур.)”

* * *

Шайхзода шу йилларда Навоий ижодидаги Искандарнинг идеаллашган образини талқин қилиш билан бирга “Искандар Зулқарнайн” номли дoston ҳам ёзган.

“Зулқарнайн” арабча сўз бўлиб, икки шохли демакдир. Одатда тарихчилар Искандар Зулқарнайн образининг тарихий шахс - Александр Македонскийдан ўсиб чиққанини инкор этадилар. Улар назарида, Искандар Зулқарнайн соф мифологик образ бўлиб, у билан тарихий шахс ўртасидаги муштарак нуқталарни ахтариш хатодир. Ҳолбуки, Искандарнинг Зулқарнайн лақаби билан тилга олинишининг ўзиёқ унинг Александр Македонскийга алоқадор эканлигини кўрсатиб туради. Яна шуниси ҳам борки, Александр Македонский Амон қиёфасидаги суратларида икки шохли худо сифатида тасвирланган.

Шайхзода ўз достонида ер юзини титратган Искандар

Зулқарнайн ҳақидаги халқ ривоятдан фойдаланган бўлиб, бу ривоятга кўра, Искандарнинг бошида иккита шох бўлган. Бу шохнинг борлигини Искандарнинг ўзи-ю, унинг сочини олувчи сартарошларгина билишган. Аммо Искандар ўз сирининг ошкор бўлиши ва халқ ўртасида кенг тарқалишидан қўрқиб, ҳар сафар сартарошни қатл эттирган. Натижада мамлакатда сартарош уруғи қуриган. Шунинг учун ҳам Искандар сўнгги сартарошнинг илтижосини инобатга олиб, уни тирик қолдирган. Лекин сирни сақлайман деб қорни кундан-кунга шиша берган сартарош, кунларнинг бирида, дала-тошга бориб, бир чоҳга: “Войдод, дунёлар шоҳи Искандарнинг бор шоҳи!” деб кўнглини бўшатган.

Шу воқеадан кейин кўп сувлар оқиб ўтади. “Юрт олишдан қутуриб, ...Оби ҳаёт қидириб, Тўлиб умрининг хуми Шароблардан, қонлардан, Севгидан, тўфонлардан Ўтди Искандар Румий..” – деб ёзади шоир. Орадан қанча йиллар ва қанча замонлар ўтгач, бояга чоҳ атрофида пода боқиб юрган бир чўпон қамиш кесиб, ундан най ясаб чалади. Найни ҳар пуфлаганида, устанинг дилини қон қилган сир отилиб чиқади: “Войдод, дунёлар шоҳи Искандарнинг бор шоҳи!”.

Шайхзода бу ривоят-достони билан подшолар тириклик пайтида қанчалик улуғ унвонларга сазовор бўлиб, кўкка кўтарилмасин, уларнинг энг пинҳона сирлари ҳам бир вақт келиб, албатта, ошкор бўлади, деган фикрни олға суради. Шайхзода хуми шароб ва қон билан тўлган Искандар образини яратиш орқали бизни 1937-1938 йилларда миллионлар қонини дарё қилиб оқизган Сталинни – “улуғ доҳий”ни эшлашга мажбур этади.

У 37-йилнинг момагулдиракли воқеаларига, бир қарашда, беозор ривоят-достони орқали ўз муносабатини билдиргандек бўлади.

* * *

Яна Шайхзоданинг “Гениал шоир” рисоласига қайтайлик.

Шайхзода наздида Навоий илм-фанни халқ бахт-саодатининг,

мамлакат тараққиётининг бош омили, деб билган ҳамда илм-фан аҳлига катта хурмат ва эътибор билан қараган, “Хамса”нинг биринчи достони бўлган “Ҳайрат ул-аброр”нинг хотимасида, - деб ёзади Шайхзода, - шоир Хусайн Бойқаронинг ўғли Ғариб Мирзога мурожаат қилиб, олимларга хурмат қилишликни уқдириб ўтади:

Бировки, қилса олимларга таъзим,
Қилур гўёки пайғамбарга таъзим.

Олимни пайғамбар даражасида хурматли киши қилиб тақдим этиш учун ўша замон кишилариининг савияси эътиборга олинсин!”

Шайхзода наздида ХУ асрда – диний эътиқод авж нуқтасида бўлган бир даврда олимларни пайғамбарга менгзаш ва валиаҳддан олимларни шу даражада хурмат қилишни талаб қилиш Навоийнинг буюк гуманистгина эмас, балки буюк маърифатпарвар бўлганини ҳам ёрқин намойиш этади.

Шайхзода шу сўзларни ёзган вақтда – инсоният тарихининг энг тараққий этган, маърифат ва маданият камол топган даври - XX асрда минглаб олимлар маърифат ва маданиятнинг бошқа ваиллари билан бирга отиб ташланган ёки ГУЛАГнинг бепоён қамоқ ва лагерларида азоб-уқубат чекаётган эдилар.

Оловли йиллар

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий туғилган кунининг 500 йиллик тантаналарига тайёргарлик ишлари бораётган эди.

Юбилейга аталган совғалардан бири “Алишер Навоий” кинофильми бўлажаги учун Ўзбек академик драма театри (ҳозирги Ўзбекистон Миллий театри) 1941 йил 14 июнда сўнгги спектаклини намойиш этиб, ижодий сафарга отланди. Театр ижодий жамоасининг бу сафари “Мосфильм” киностудиясида суратга олинажак фильм билан боғлиқ эди. Киностудияда макетчилар ва бутафорчилар кундузни кундуз, кечани кеча

демай ишлаётган, Сергей Эйзенштейннинг бадиий раҳбарлиги остида рассом ва операторлар гуруҳи “съемка”га тайёрланаётган, Комил Ёрматов ва Илья Трауберг эса режиссёрлик сценарийсига сўнги нуқта қўяётган эдилар. Поезд Москвага етиб келгач, суратга олиниши мўлжалланган фильмнинг тўхтатилгани маълум бўлди. Москва вокзалларидан устига танк ва замбаракларни ортиб кетаётган ўнлаб эшелонлар ҳарбий машғулотлар майдонига эмас, балки эрта-индин бошланажак жангоҳлар сари ошиқаётган, яқинлашиб келаётган уруш нафаси Москва ҳавосини чирмаб-бўғиб ташлаган эди.

Кўп ўтмай, 22 июнь кечаси даҳшатли уруш бошланди. Навоий юбилейига тараддуд кўраётган шоир, ёзувчи ва олимлар ҳаётига уруш ўзининг момагулдиракли нафаси билан кириб келди. Орадан бир-икки кун ўтмай, 24 июнда “Қизил Ўзбекистон” газетасида ёзувчиларнинг “Совет тупроғи дахлсиз ва муқаддасдир” деб номланган публицистик мақоласи босилди. Мақолага Ойбек, Ғафур Ғулум, Шайхзода, Уйғун, И.Султонов аа Ҳасан Пўлат имзо чеккан эдилар. Орадан яна бир мунча вақт ўтгач, Шайхзоданинг “Кураш нечун?” деган шеъри майдонга келди.

Ўша кунлари, ҳали оммавий сафарбарлик эълон қилинмай туриб, кўплаб кўнгиллилар ўз хоҳишлари билан фронтга бориб жанг қилиш истакларини билдирдилар. Ҳарбий комиссариатлар армияга олинаётган ёшлар билан тўлиб кетди. Шундай кунларда, ҳарбий комиссариат, ишлаб чиқариш корхоналари ва ўқув юртларида намоишлар ўтказилиб, шоирлар халқ ва армияни ғалабага илҳомлантирадиган шеърларни ўқидилар; советлар ватанини мудофаа қилишга шайланган йигитларга оқ йўл тиладилар. Шайхзода ҳам бояги шеъри билан фронтга йўл олган ватандошларининг жанг майдонларида нима учун курашажақларини бундай ўтли сўзлар билан тушунтиришга интилди:

...Бу кураш ҳаётнинг қонуни учун,

Бу чорак асрнинг якуни учун...
Пушкиннинг достони, Толстой учун,
Вақтинча тўхтаган холис тўй учун...
Бу элнинг гўдаги, чоли, гўзали,
Навий мисраи, Бобур ғазали,
Дуторнинг бемалол унлари учун,
Ижоднинг мухташам кунлари учун,
...Улуғбек даҳмаси, Хоразм нағмаси,
Қўшиқлар, рақслар... ҳамма-ҳаммаси...
Шу учун курашмоқ бизга фарз бўлди.
Юраклар муқаддас нафратга тўлди.

Куни кеча халқнинг бунёдкорлик ишларидан рағбат олиб, тинч турмуш манзараларини тасвирлаган шоирнинг нигоҳи энди уруш майдонларида жон олиб, жон бераётган жангчиларга қадалди. Бу жангчиларнинг қайси республика ё шаҳарда туғилгани, қайси халқ ё миллатга мансублиги унинг учун фарқсиз эди. У адолат тантана қилиб, Берлинда душман устидан суд бўлажаги, тез кунларда Ғалаба куни келажаги ҳақида ёзди. Душманнинг ифлос оёқлари остида азоб чекаётган шаҳар ва қишлоқлар аҳлига ҳамдардлик сўзларини йўллади.

Бу ниҳоятда оғир, машаққатли йиллар эди. Ким хоинлик кўчасига кирган, ким қаҳрамонлик намунасини кўрсатаёпти – ҳатто шу оддий ҳақиқатни ҳам билиш осон эмас эди. Қаҳрамонона курашиб ҳалок бўлди, деган хуш хабарларга ҳам, бедарак йўқолди, деган шум овозаларга ҳам ишониш қийин эди. Ҳаттоки Александр Матросов ёки капитан Гастелло номи билан боғлиқ жанговар жасорат намунасини биринчи бўлиб кимнинг кўрсатгани ҳам ўша пайтда аён эмасди. Лекин бундан қатъий назар, шоирларнинг, хусусан, Шайхзоданинг шундай фоний қаҳрамонларни шарафловчи шеърлари ҳам ўша йилларда армияни мардлик ва жасоратга илҳомланриб, минглаб жангчиларга куч ва қудрат бағишлади.

1941 йили, урушнинг дастлабки ойларида газеталарда

капитан Гастеллонинг жасорати ҳақида ёзилди. Унинг шикастланган самолёти билан душманнинг ёқилғи заҳираларига бориб урилгани ва икки-уч терак бўйи кўтарилган олов бўлиб, еру кўкни ёндириб юборгани айтилди. Бу воқеадан ҳайратга тушган шоир уруш даври лирикасининг дурдоналаридан бири “Капитан Гастелло” шеърини ёзди. Орадан олтмиш йил ўтгач, Гастелло гўё жасорат кўрсатиб ҳалок бўлган жойда бошқа учувчиларнинг мурдалари топилди. Борди-ю ёнаётган самолёти билан цистернага бориб урилган ва қаҳрамонона ҳалок бўлган Гастелло эмас, балки унинг бошқа бир жангдоши бўлса-да, Шайхзоданинг шеъри ўзининг улкан бадий кучини асло йўқотмайди. Негаки, у танҳо капитан Гастеллога эмас, бадки душман самолётларига хужум қилиб, бензин тўла цистерналарини машъалага айлантирган Буюк Жасоратни олқишловчи шеър эди. Шунинг учун ҳам бу Жасоратнинг фоний номи Гастелломи ёки бошқами, - бунинг аҳамияти йўқ. Бу шеърнинг: “Умрлар бўладики, Тиригида ўликдир, Ўлимлар бўладики, Ўлган одам тирикдир”, деган учқур сатрлари халқ бахти, мамлакат озодлиги ва нурли келажаги йўлида қилинган Жасорат соҳибларига берилган баҳодир. Бу шеър ана шундай уйғоқ руҳи ва ғояси билан ҳамон яшаб, халққа хизмат қилиб келмоқда.

* * *

1941 йили “Алишер Навоий” фильмининг ижодкорлари Москвага етиб борганларида, Луначарский номидаги Давлат театр санъати институтида таҳсил кўраётган Зебо Ғаниева, тенгдошлари қатори, эндигина ёзги таътилга чиққан эди. Бошланажак уруш шабадаси талабаларда қандайдир янги ҳис ва туйғуларни уйғотган, шу туйғулар Зебо Тошкентга, ота-онаси бағрига боришдан воз кечиб, уруш бошлангудек бўлса, қурдошлари билан бирга Москва муҳофизатчилари сафида бўлишга аҳд қилган эди. Кўп ўтмай, собиқ СССРнинг жанубий чегараларини эгаллаб олган душман Москва бўсағаларига ҳам

тахдид қила бошлади. Зебо Краснопресня тумани кўнгиллилари кўшинига ёзилиб, бошқа йигит ва қизлар қатори қурол-аслаҳа – ёнилғи солинган шиша-ю гранаталар олди.

Душман пойтахт мудофаачиларини пароканда, мудофаа иншоотларини эса вайрон қилиш учун тез-тез ҳаводан ҳужум қилиб турарди. Хаш-паш дегунча қиш келиб, қалин қор ёғди, совуқ авж олди. Шундай мушкул бир шароитда уўнгиллилар кўшини олдинги марра сари силжиб, бир кунда 20-30, баъзан эса 40 километр йўлни аранг босиб борди. Зебо 1942 йил февраль ойининг охирларида Новая Русь шаҳри ва саккиз қишлоқни озод қилиш операцияларида иштирок этиб, жанговар сабоқ олди. Секин-аста ҳарбий шароитга - ён-веридан дайди ўқларнинг хуштак чалиб учиши-ю теварак-атрофида гранаталарнинг портлашига кўникди. Шериклари билан разведкага бориб, “тил” тутиб келди. 10-12 соатлаб снайперлик милтиғи билан панада ётиб, “ўлжа” пойлади. Ўзи ҳам жароҳат олди. Бир куни тунги разведка пайтида белига ўқ тегиб, ҳушсиз снайперни плашч-палаткада олиб келдилар. Шундан кейин у узоқ вақт давомида Москвадаги Склифосовский институтида даволанди.

Зебо Ғаниеванинг жароҳати ўта хавфли эди. У қайтиб фронтга боролмади. Аммо унинг жанговар жасорати ҳақидаги овоза яшин тезлигида Ўзбекистонга етиб келди. Ўша кезларда Москва остоналарида жанг қилаётган ватандошларимизга совға-салом олиб борган делегация аъзоси Ойбек касалхонага бориб, Зебони ўзбек халқи номидан зиёрат этди, Тошкентдан олиб борган мевачеваларни бериб, унга бағишланган шеърини ўқиди. Ўзининг жанговар жасорат кўрсатганини хаёлига ҳам келтирмаган Зебо дам хурсанд бўлиб, дам хижолат чекди.

Шайхзода Зебони жуда яхши биларди. Зебо Поша Ғаниевнинг севимли қизи эди. Шоир ҳар сафар тоғаси Поша Ғаниевнинг уйига меҳмон бўлиб борганида Зебога атаб олган совғаларини – бўёқ қалам, дафтар ва китоблару ўйинчоқларни берар, унинг суюнганини кўриб, янада завқланар, келажакда машҳур олима ёки санъаткор бўлишини истаб, оташин қадаҳ сўзларини айтар

эди. Зебо ўрта мактабни тугатиб, Москвага ўқишга кетиши арафасида ҳам рафиқаси Сакинахоним билан Поша Ғаниевнинг уйига бориб, Зебони оталардек қучиб, унга кўнглидаги энг эзгу тилаklarини билдирган эди. Шайхзода Зебонинг ўзбек театрининг Турсуной Саидазимова, Сора Эшонтўраева сингари машхур намояналаридан бири бўлиб улғайишига ишонарди. Зебо унинг хаёлида шундай санъаткор бўлиб ўсаётган эди.

Шунинг учун ҳам Зебонинг Москва остоналарида бўлиб ўтган жангларда қатнашиб, ярадор бўлгани ҳақидаги хабарни эшитиши билан унинг кўз олдида турли истилолар даврида она юртини ҳимоя қилган машхур аёллар образи жонлана бошлади. У “Қуёш қизи Зебохон” сарлавҳали икки қисмли шеърини бундай сатрлар билан бошлайди:

Шарқ қуёши нурларини эмиб олган – биз,
Юз-юз йиллаб қўзғалганмиз, чўри бўлганмиз.
Лайлоларнинг, Ширинларнинг оҳу ноласи,
Кўп қонларга лим тўлганди жон пиёласи.
Босар экан ўлкамизни араб, мўғуллар,
Қалқон-қилич кўтарганди шонли ўғиллар.
Самарқанднинг, Хоразмнинг келин-қизлари
Сипоҳларга сув ташиди қалъада бари.
Самарқанднинг гули эди Шодимулк хоним,
Кўп қийнади, расво қилди уни ҳам ғаним.
Ўз ёрининг ўлимига чидашдан кўра
Кўкрагига ханжар тикди гўзал асира...

Шоир ўзбек халқи тарихий ўтмишининг олис даврларига назар ташлаб, хотин-қизларнинг юрт озодлиги йўлида олиб борган курашлари ва шу курашларда кўрсатган жасоратларини бежиз тилга олмайди. Унинг назарида, Зебо Ғаниева она-ватанни ёвуз душмандан ҳимоя қилган ўзбек хотин-қизларининг муносиб вакиласи эди. Унинг юрагида ўша аёлларнинг қони жўш уриб турарди. Тарих туйғуси билан йўғрилган шоир Зебо Ғаниевани

ана шундай тарихий шахслар ва воқеалар фониди кўрди ва унинг образини кўтаринки руҳда тасвирлади. У Нодирабегимнинг Қўқонга лашкар тортиб келган амир Насрулло томонидан ваҳшиёна қатл этилганини ёдга олгач, ёзди:

Аммо душман яна босди бизнинг элларни,
Эгмакчидир қад кўтарган озод белларни.
Йўқ, йўқ, эркин эл қизи
Бўлмас фашист канизини.
Шодимулкнинг асабин,
Нодиранинг ғазабин,
Зебинисо санъатин,
Қийналганлар қисматин
Эслайди ўзбек қизи,
Жангга боради ўзи.
Шундай бир қиз – паҳлавон
Ғаниева Зебохон
Қўчқор¹³ларнинг синглиси,
Нуроний қуёш қизи.

Уруш даври ўзбек шеърятига хос романтик руҳ Шайхзоданинг бу шеърида ҳам товланиб туради. Бу, шоирнинг болалигидан яхши билгани, севиб эркалагани, санъат соҳасидаги бахтли келажигига ишонгани қизнинг уруш майдонларида кўрсатган жасорати туфайли эди.

Мазкур шеърнинг иккинчи қисми Зебонинг ўз тилидан ёзилган. Унда халққа ўз санъати билан хизмат қилиш орзуси билан яшаган, ҳатто пашшага ҳам озор беришни истамаган қизнинг душманга бўлган нафрати ёрқин ифодаланган.

Шайхзода уруш даврининг Зебо Ғаниева сингари қаҳрамонлари образини яратиш, шу давр учун муҳим бўлган

¹³ Иккинчи жаҳон уруши бошларида жанговар жасорат кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланган Қўчқор Турдиев назарда тутилмоқда.

ватанпарварлик ғояларини ифодалашга алоҳида эътибор берди.

Уруш тугар-тугамас, кинорежиссёр Наби Ғаниев ўзбек саркардаларидан бири Собир Раҳимовнинг илтимоси билан “Тоҳир ва Зуҳра” фильмини суратга олишга киришди. Ҳали буткул соғайиб улгурмаган Зебо Ғаниева шу фильмда Хоразм шохининг қизи Моҳим ролини ижро этди. Жароҳати оғир, тузалиши ҳам қийин бўлган Зебо шу ролни ижро этиш жараёнида кўп азоб-уқубат чекди. Умуман, Зебонинг ушбу ролни хаста ҳолда ижро этишининг ўзи катта жасорат эди. Шайхзоданинг бу ҳар икки жасоратга қодир бўлган Зебо Ғаниевани “кўёш қизи” деб аташи бежиз эмас экан.

Қилич ва райҳон

Германиянинг Биелефелд шаҳри яқинида ҳарбий асирлар қабристонини бор. Бу қабристонда Иккинчи жаҳон уруши йилларида асир тушган ва “Шталаг-326” концлагерида азоб-уқубат чекиб, ҳалок бўлган маҳбуслар дафн этилган. Шу маҳбуслар орасида ўзбеклар ҳам оз бўлмаган. Камина Шимолий Райн Вестфален ерига бориб, мазкур қабристонни зиёрат қилганимда, ҳали уруш бошланмай туриб, Германиянинг бир неча чекка шаҳарларида шундай концлагерлар ташкил этилгани, урушнинг дастлабки кунлариданоқ бу азобгоҳларга совет ҳарбий асирларининг оқиб келганини эшитдим. Агар 1941 йилнинг 10 июлида шу концлагерга 7 минг ҳарбий асир олиб келинган бўлса, орадан уч ҳафта ўтгач, улар сони 12 мингга етган, 1941-1945 йилларда шу ерга жамъи 200 мингдан зиёд маҳбус келтирилиб, ҳалок этилган. 1942-1944 йилларда Германиянинг ўзида 20 та асосий концлагер ва уларнинг 100 та бўлими бўлган.

Бу факт ва рақамлар урушнинг дастлабки йиллари ниҳоятда оғир кечгани, кўплаб қурбонлар берилгани, ўнлаб шаҳар ва юзлаб қшлоқлар душман томонидаш тамоман хонавайрон этилганидан далолат беради.

Совет давлати раҳбарлари уруш йилларида Ўзбекистон зиммасига катта вазифаларни юклади. Ўзбек халқи фронтга ўз фарзандларини жўнатиш, қурол-яроғ, кийим-кечак, озиқ-овқат юбориш билангина кифояланмай, ота-онасиз қолган уруш болаларини, душман босиб олган ёки босиб олиши мумкин бўлган шаҳарлардаги завод ва фабрикалар, фан, санъат ва маданият муассасаларини, уйсиз-жойсиз қолган оилаларни, ярадорларни қабул қилиб олди. Фронт орқасида қолган аёллар ва кекса ёшдаги кишилар эса кечани кеча, кундузни кундуз демай фидойиларча ишладилар.

Мана бу рақамларга эътибор беринг:

* Ўзбек халқи 1941-1945 йилларда 1 миллионга яқин фарзандларини жангу жадал майдонларига жўнатган;

* фронтга 2 мингдан ортиқ самолёт, 17 мингдан зиёд авиамотор, 2, 3 миллион авиабомба, бир неча миллион мина, снаряд, гранаталар юборган; 1942 йили Москва остоналарида душманни талвасага солган “Катюша”ларнинг снарядлари Ўзбекистондаги ҳарбий заводларда ишланган эди;

* Мудофаа жамғармаси учун 475 мингдан ортиқ пул тўплаб берган;

* Ўзбекистонда шу даврда етиштирилган пахта, буғдой, қорақўл, сабзовот ва бошқа қишлоқ хўжалик молларининг 90 фоизидан зиёди фронтга юборилган.

Шу йилларда Ўзбекистонга:

* 1 миллион киши, шу жумладан, ота-онасиз қолган 200 минг бола эвакуацияга келган:

* 100 дан ортиқ “Ростсельмаш” сингари йирик саноат корхоналари ва бу корхонада хизмат қилган ишчиларнинг 30 фоизи кўчириб келтирилган;

* 14 та театр, 12 та олий ўқув юрти кўчириб келтирилган ва ҳ.к.

Юқоридаги рақамлардан бири Ўзбекистоннинг Мудофаа жамғармасига қўшган ҳиссаси ҳақида ҳикоя қилади.

Ёдимда бор, болалик чоғларимда маҳалла комитети раиси

билан котиби ҳар уч-тўрт ойда хонадонма-хонадон юриб, Мудофаа жамғармаси фойдасига пул тўплар, агар пул бўлмаса, қимматбаҳо буюмларни битта ҳам қолдирмай олиб кетишар эди. Бундай ҳоллар 20-йиллардан бери давом этаётгани боис ҳатто тирикчилиги оғир бўлмаган оилаларда ҳам қимматбаҳо буюмлар деярлик қолмаган эди. Шунинг учун улар кўзига нима ялтиллаб кўринса, шу нарса ғойиб бўларди...

Ўзбекистон урушнинг даҳшатли гирдобига тортилган эди.

Ўзбек халқи урушдан ана шу тарзда тинкаси қуриб чиқди.

* * *

1941 йил 27-28 декабрда Тошкент зиёлиларининг умумшаҳар йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилишда республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси А.Абдурахмонов зиёлиларнинг уруш давридаги вазифалари тўғрисида маъруза қилди. Музокарада Ҳамид Олимжон, А.Толстой, С.Михоэльс сингари ўзбек ва эвакуацияга келган ёзувчилар сўзга чиқдилар. Шу йиғилишдан бир неча кун аввал А.Абдурахмонов ҳузурида кичик бир йиғилиш ўтказилган бўлиб, унда санъат ва адабиёт намоянадалари олдига халқни ватанга муҳаббат, душманга нафрат руҳида тарбиялашга хизмат қилувчи асарларни яратиш вазифаси топширилди. Шу иккала йиғилишда белгиланган вазифаларга кўра, ёзувчилар машҳур тарихий шахслар ва фольклор асарлари қаҳрамонларининг ватан озодлиги йўлидаги мардлик ва жасоратлари тасвирланган асарларни яратишга бел боғладилар. Чунончи, Ҳамид Олимжон - Муқанна, Ойбек - Маҳмуд Торобий, Мақсуд Шайхзода эса Жалолоддин Мангубердининг мўғул ва араб босқинчиларига қарши курашдаги жанговар жасоратлари ҳақида сахна асарларини ёзишга аҳд қилдилар.

Шайхзоданинг қўлимизда мавжуд бўлган анкетасида 1941-1943 йилларда Опера ва балет театрида директор бўлиб хизмат қилганлиги қайд этилган. Афсуски, унинг шу лавозимда олиб борган фаолияти тўғрисида на бирор расмий ҳужжат, на бирор

хотира бор. Ҳатто А Корсакованинг “Ўзбек опера театри” (Тошкент, 1961) деган “ёстиқдек” китобида ҳам Шайхзода номи умуман учрамайди. Аммо Шайхзоданинг фақат бир нутқидангина ушбу фактнинг асоссиз эмаслиги равшан бўлади. Бу, унинг 1943 йил 28 март куни Мухтор Ашрафийни қутлов маросимида сўзлаган нутқидир. Ўша кунларда атоқли композитор ўзбек халқининг Иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатаётган жасоратига бағишланган “Қаҳрамонлик симфонияси” учун Давлат мукофотига сазовор бўлган эди. Шу қувончли воқеа муносабати билан театрда бўлиб ўтган қутлов кечасида Шайхзода Мухтор Ашрафийни “ЎзССР ХКК ҳузуридаги Санъат ишлари бошқармаси, Ўзбекистон совет ёзувчилар уюшмаси ҳамда ўзбек ва рус опера театрлари” номидан сўзга чиққан. Ушбу нутқ матнининг муаллиф қўли билан ёзилган дастхати ҳозир Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг Ўзбек ёзувчилари архивида сақланмоқда. Рус тилида ёзилган бу нутқ Шайхзода нотиклик санъатининг мумтоз намуналаридан бири бўлиб, шоир унда музика санъатини ҳам ниҳоятда пухта билганини намойиш қилган.

Айтиш мумкинки, Шайхзода уруш бошланишидан бир мунча аввал ўзбек ва рус опера театрлари директори лавозимга тайинланган. У шу вақтда Алишер Навоий ҳақида опера яратиш иштиёқида бўлган. Аммо кўп ўтмай, “шинелли йиллар” бошланиши билан, худди “Алишер Навоий” фильмидек, бу асар устидаги иш ҳам тўхтатиб қўйилган. Шайхзода янги тарихий давр талаби билан 1941 йил охири – 1942 йил бошларида Жалолиддин Мангуберди тўғрисида драма ёзишга киришгани сабабли, Опера ва балет театрининг ижодий ҳаётида чуқур из қолдира олмаган. Лекин ўйлаймизки, шоир шу йилларда театр артистларининг ҳарбий госпиталлар ва меҳнат жамоаларидаги концертларига раҳбарлик қилмаган бўлса-да, 1941-1942 йилларда шу театрда саҳналаштирилган “Даврон ота” (К.Яшин, С.Абдулла ва Чустий либреттоси, Т.Содиқов ва А.Козловский музыкаси), “Шерали” (Ҳ.Ғулом ва Б.Халилов либреттоси, М.Ашрафий, С.Василенко ва

А.Козловский музикаси) ва “Ўзбекистон қиличи” (Н.Погодин, Ҳ.Олимжон, Уйғун, С.Абдулла асари, Т.Содиқов, М.Бурҳонов, С.Вайнберг, Т.Жалилов, Н.Ҳасанов, А.Клумов музикаси) музикали драмалари ҳамда А.Козловскийнинг “Улуғбек” (Г.Герус ва А.Козловский либреттоси, Миртемир таржимаси) опера спектакларининг майдонга келишида иштирок этган бўлиши табиий.

Шеърят ва музика – санъатнинг эгизак фарзандлари. Агар шеърят сўзнинг фақат камалак ранглиригагина эмас, балки мусиқий садо ва жилваларига ҳам асосланган санъат тури бўлса, музика сўз билан бамисоли “она-бола бўлган” товушнинг ҳаво тўлқинларига урилиб, кумуш жилғалар ҳосил қилган майдонида туғилувчи санъатдир. Бу бир-бирига яқин ва ҳатто бир-бири билан чатишиб кетган икки санъат тури ўзаро яқинлашган ва бирлашган нуқтада қўшиқ туғилади, музикали драма ва опера санъатларининг намуналари дунёга келади.

Шайхзода Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан буюк шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган шеър ва мақолалар ёзиб, унинг ижоди билан “чангганиб” юрган кезларида унда шу қутлуғ мавзуда опера либреттосини ёзиш нияти пайдо бўлган эди. Шубҳасиз, бундай ният одатда бирор композитор билан ҳамкорлик бошланган ёки бошланажак паллада туғилади. Балки Шайхзодада шундай ниятнинг пайдо бўлишида Мухтор Ашрафий, Толибжон Содиқов ёки А.Козловский сингари бирорта композитор билан бўлиб ўтган мулоқот туртки бергандир.

Камина Шайхзода архивидан номаълум бир асарни топишга муваффақ бўлдим. Бу, юқорида тилга олинган “Алишер Навоий” операсининг либреттосидир. Мазкур қўлёзма гарчанд “Алишер Навоий” деб номланган бўлса-да, унинг заминиде Гули ва Навоий ҳақидаги ўзбек халқ эртаги ётади. Бу эртак 1926 йилда проф. А.А.Семёнов томонидан Ўрта Осиё Давлат университети бюллетенида эълон қилинган ва маълум вақтгача унутилиб келган. Ўйлаймизки, Шайхзоданинг мазкур эртак билан танишиши ва шу эртак асосида либретто ёза бошлашига ё проф.

А.А.Семёнов, ёки “Гули ва Навоий” эртагидан хабардор Ойбек сабабчи бўлган.

Ҳар бир кишининг оила қурмай, фарзанд кўрмай ўтиши – ота-она учун, ёр-биродарлари учун ташвишли ҳодиса. Фарҳод ва Ширинлар, Лайли ва Мажнунларнинг оташин муҳаббатларини куйлаган, лирик шеърларида ёрга бўлган муҳаббат туйғулари фаввора ўлароқ отилиб турган улуғ ўзбек шоирининг оила қурмай ўтиши эса бутун бир халқни асрлар давомида ўйлантириб келади. Шунинг учун ҳам Навоий ҳаётининг бу жумбоқли саҳифаси ўзбек халқ эртақларининг бирида ўзига хос равишда талқин ва тасвир этилган.

Навоий ва Гули...

Ўзбек халқи Навоийдек ишқ-муҳаббат куйчисининг бирор қизни севмаган бўлишига, агар севган бўлса, унинг ишқий туйғулари на қиз томонидан, на унинг ота-онаси томонидан рад этилганига ишонмаган, албатта. Шундай экан, улуғ шоир ва вазир Навоий нега уйланмаган? Унинг севимли қиз билан қовушишига, муҳаббати чечакларининг чаман бўлиб очилишига ким монелик қилган? ХУ асрдаги Ҳиротда шундай ишга қодир одам бўлганми?.. Халқ бундай саволларга доноларча жавоб берганки, бу жавобга ишонмаслик асло мумкин эмас. Халқ, бир томондан, биз берган саволга: “Ҳа, шундай одам бўлган. Бу, Ҳусайн Бойқаро!” деб жавоб берган-у, бироқ, иккинчи томондан, Навоий муҳаббатининг бахтсиз якунланишида Ҳусайн Бойқаронинг бевосита айби йўқлигини ҳам асослаб берган. Яъни, бу эртакка кўра, Навоийнинг саройдаги душманлари Ҳусайн Бойқаронинг аёл зотига ўчлигидан фойдаланиб, унинг ҳарамига гўё хушомад қилиш мақсадида Гулини келтириб қўйганлар. Аслида, Навоийни кўра олмаган, унга нисбатан тиш қайраб юрган кимсалар Навоийга зарба бериш, унинг руҳини синдириш, у билан подшо ўртасига раҳна солиш учун шундай қабих ишга қўл урганлар. Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Гулига бўлган муҳаббатидан Гули заҳарланганидан кейингина огоҳ бўлади...

Халқ Навоийнинг уйланмай ўтгани сабабини шундай нафис

бир шаклда талқин қилган.

Халқнинг ижодкор сифатидаги даҳоси шу эртақда, айниқса, яққол намоён бўлган.

Шайхзода Навоий ҳақидаги опера либреттосини ана шу эртақ мотивлари асосида ёзишга киришади. Опера тўрт пардага мўлжалланган бўлиб, биринчи парда, Шайхзоданинг режасига кўра, қуйидаги қизлар хори билан бошланиши лозим эди:

Қ и з л а р х о р и

Наврўзи шариф, олам шодмон,
Олам шодмон, саҳарлар хандон.

Саҳарлар хандон, наврўзи шариф,
Қизлар, этайлик севгини таъриф.

Эй мурғий саҳар, боқ, келди Наврўз,
Саҳардан ғофил, ким ухлар ҳануз?

Наврўзи шариф, олам шодмон,
Олам шодмон, саҳарлар хандон.

Х о р

Азиз дўстлар, хуш келдингиз, Наврўз муборак,
Байрамингиз қутлуғ бўлсин, Наврўз муборак.

Наврўз байрами кунларида кечаётган халқ шодиёнасида бошқа юртлардан келган меҳмонларнинг иштирок этишлари табиий. Аммо Шайхзода либреттонинг дастлабки нусхасида бу меҳмонларнинг чиқишларига катта ўрин ажратмаган. У воқеалар оқимининг тез суръат билан ривожланишини таъминлаш мақсадида бир-икки хорижий меҳмоннинг чиқишидан кейиноқ

асарга Навоий ва Жомий образларини олиб кирган:

Х и т о й и

Чину Мочиндан келдим бу элга,
Кўрдим ажойиб шаҳар ва ўлка.
Сувратни кўргач, айтай ҳаққоний:
Устоз Беҳзодга тан берур Моний.

О з а р и й

Саломлар гатирдим аҳли Табриздан,
Чўх нашъаёб ўлдик биз шеърингиздан.
Дийдор насиб этмиш, ўлди сир осон,
Биз мурид, чунки сиз пири Хуросон.

Х о р

Ҳазрат Жомий... мавлоно,
Табаррук пиримиз!

Н а в о и й

Устози кабир,
Наврўз муборак!

М е ҳ м о н л а р

Марҳабо!

Х о р

Устози кабир, Наврўз муборак!

Ж о м и й

(Бехзод чизган Навоий суратини кўрсатиб)

Дийда равшан мешавад аз суврати зебойи-ту,
Соҳиби сувратни ҳам кўрмоқ эрур кўп орзу!

Х о р

Офарин, пиримиз!

Ж о м и й

Қайси тилда қилсанг ҳам шоирлигинг,
Ажрата олмас фалак дил бирлигин!
Покиза бўлгай мудом номи башар,
Меҳрибон дўстлар, улуғ ҳиммат яшар.

Х о р

Покиза бўлгай башар,
Меҳрибон дўстлар яшар!

Ўз моҳияти билан опера спектакларининг муқаддимасини эслатувчи шу биринчи пардадан сўнг муаллиф томошабинлар эътиборини Наврўз айёмидаги сарой ва унинг аҳлига жалб этади:

Х о р

Олинг бода, базми Жамшиддур,
Олинг лола, ийди Хуршиддур.

Султон Ҳусайн ўз маҳрамлари билан кириб келади.

Х о р

Ассалом, эй ибни Султон, шоҳимиз хон Бойқаро!
Давлатинг Хуршид каби тутсин мақом олам аро.

Наврўз-Наврўз, Наврўзи замон!
Марҳабо, Бойқаро, соҳиби фармон!

Эгнида алвон либосу, қайда ўсган лолагул¹⁴,
Бизга этмай илтифотин қайда кезган лолагул?

Бир назар сол, аҳли дунё, ой жамолингга фидо,
Илтифотингга тасанно, ой жамолингга фидо!

Кўргали ҳуснингни юлдуз мубтало бўлди сенга,
Ўпкали рухсоринг наврўз мубтало бўлди сенга.

Нозанинлар муддаосин сиз гўзаллардан сўранг,
Аҳли ушшоқ илтимосин сиз гўзаллардан сўранг!

Б о й қ а р о

Кўп оғир экан бу тожу салтанат, ҳолим хароб,
Шоҳлик ғавғосида кўнглум топиб кўп печу тоб.

Умр ўтиб, жангу жадалда мен бир ором топмадим,
Андишадан бўлдим безор, йўқ тасалли олмадим.

Фақат, фақат нозанин дилбарларнинг
Ёқут лаблари,
Фақат бодаи ноб – унутдирар дардни,
Берар дилга ором!

¹⁴ Бу ва кейинги сатрлар бир-биридан гўзал қизлар даврасида Гулини кўриб қолиб, унга ошиқ бўлиб қолган Навоийга мансуб бўлиши керак.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида бошланажак зиддият учкунлари шу сўнгги сатрларда жилва қилаётган бўлса-да, Шайхзода навбатдаги учинчи пардани яна қизлар гурунги-ю Гули билан Навоийнинг оташин муҳаббатини тасвирлашда давом этади:

Х о р

Дарё бўйи қатор чинор,
Чинорларга қушлар қўнар,
Чинорларга қушлар қўнса,
Қизлар чалар, қизлар ўйнар.

Қўлида бор олтин узук,
Ўсма қошу – кўзлар сузук,
Қизлар умри мисли баҳор,
Куйла нозук, ўйна нозук!

Сен кулсанг ҳам кулдираман,
Кулмасанг ҳам кулдираман.
Муҳаббатнинг лаззатини
Севганингда билдираман.

Ўрмонларда сайёра оху,
Ёрин излар овора оху.
Сенсиз менга саҳродур гулшан,
Бирга – боғи сафодур гулшан.

Г у л и

Кошки бўлса эди Навоий.

Қ у м р и

Дунёда борми адолат?

Г у л и

Борми бу дунёда шафқат?
Нури дийдам бўлмаса...

Х о р

Жон Гули, нолангни қўй,
Кўнглимни вайрон айлама,
Ойжамолинг сўлмасин,
Кўзларинг гирён айлама...

1937 йил момагулдиракларининг акс-садоси ҳали тўхтамаган бир даврда ҳатто халқ эртагига асосланган асарда ҳам совет мафкурасининг синфийлик талабига амал қилиш зарур эди. Бу эртакнинг сюжет чизиғида Навоий ва Гулидан ташқари, Ҳусайн Бойқаронинг ҳам ҳаракат қилиши лозимлиги мазкур мафкура учун айни муддао эди. Шайхзода теваарак-атрофида ГПУ-НКВДга яқин кимсаларнинг борлигини ва шу кимсалар унинг ҳар бир нафас олишидан огоҳ эканликларини билгани учун асарни шу мафкурага мослашга, бинобарин, Ҳусайн Бойқаро образини синфийлик мезонидан туриб талқин қилишга мажбур бўлади. Асарнинг бадиий қиммати, чинни коса янглиғ, худди шу масалада дафъатан дарз кетади.

Шайхзоданинг буни сезмаган бўлиши мумкин эмас. У сезган, албатта. Балки шунинг учундир ёки бошқа бирор сабаб биланми, ҳар ҳолда мазкур опера либреттоси устидаги иш тўхтаб қолган. Шайхзода кейин ҳам шу либретто устидаги ишни давом эттириш ва унинг сахна юзини кўриши учун бирор ҳаракат қилмаган

Бизнингча, бунинг бирдан-бир боиси ер юзини ларзага келтириб, одамзодни ҳалокат ёқасига олиб бораётган уруш йилларида Навоий ҳақидаги, унинг муҳаббати ҳақидаги асарга

катта эҳтиёжнинг йўқлигида эди.

Урушнинг қонли қиличи райҳон ҳиди анқиб турган асарни чавақлаб ташлаган эди.

“Жалолиддин Мангуберди”

Ҳаёти хавф остида қолган пайтда ҳатто дахрий ҳам Оллоҳдан мадад кутади.

Душман совет мамлакатининг ғарбий чегараларини босиб ўтиб, бир неча ой мобайнида Москва остоналарига етиб келганида, тақдири катта хавф остида қолган давлат раҳбарлари ёзувчиларни ўтмишдаги машҳур саркардалар ҳақида асар ёзишга даъват этдилар. Улар фикрига кўра, бундай асарлар халқ ва армияни ўтмишдаги жасур саркардалардан, халқ қаҳрамонларидан ибрат олишга даъват этиши, уларни бу машҳур шахсларнинг ватанпарварлик фазилатлари руҳида тарбиялаши мумкин эди. Шундай ижодий буюртмани олган Шайхзода ўзбек халқининг жасур фарзандларидан бири Жалолиддин ҳақида саҳна асарини ёзишга киришди.

Мўғул истилоси даврида Моварауннаҳрда катта жасорат кўрсатган Жалолиддин ҳақида Шайхзодага қадар бирорта бадиий асар яратилмаган, совет тарихчиларининг илмий асарларида эса унинг на номи, на жанговар жасорати илиқ сўзлар билан тилга олинган эди. Шунга қарамай, Шайхзода бу ажойиб сиймо ҳақидаги Шаҳобуддин Муҳаммад Насавийнинг “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни” ва Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушойи Жувайний” каби асарларини ўқиб, шу асарларда тасвирланган тарихий давр воқеалари асосида ўз асарини ёзишга аҳд қилди. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, Жалолиддин ҳақидаги ноёб манбалардан бири – Насавийнинг номи юқорида қайд этилган асарида машҳур саркарданинг исми Жалолиддин Мангбурни деб аталган. “Мангбурни” лақабини айрим тарихчилар “бурнида холи бор”, “холдор” деб талқин

қиладилар. Аммо Шайхзода ўз асарида Жалолиддинни, тарихий манбалардан фарқли ўлароқ, “Мангуберди” деб атаган ва Насавий китобидаги “Мангбурни” сўзини ўзбек тилига шундай таржима қилган. Ва машхур саркарда ўзбек халқи ўртасида ҳанузгача шу ном билан яшаб келади.

Тарихий манбаларга қараганда, агар Хоразмшоҳ Чингизхоннинг тинчлик ва тотувлик ҳақидаги таклифини қабул қилиб, у юборган элчи билан бирга савдо карвонини ҳам қиличдан ўтказмаганида, қудратли Хоразм салтанати XIII асрда мўғуллар томонидан қонга ботирилмаган бўларди. Хоразмшоҳ Чингизхоннинг ўша даврдаги энг қудратли қўшинни тўплагани билан ҳисоблашмай, катта хатога йўл қўйган бўлса, чор атрофга ўлим уруғини сочиб, яъжуж-маъжуж сингари босиб келаётган мўғулларга қарши отланган Жалолиддинга ёрдам бермай, аксинча, унга ҳар томонлама қаршилиқ кўрсатиб, яна-да катта хато қилган. Жалолиддин ватан ва тарих олдидаги бурчини чуқур ҳис этгани учунгина кичик бир қўшин билан мўғулларга қарши тенгсиз курашга отланади ва чинакам жасорат намуналарини кўрсатади. Жалолиддин мўғулларнинг ашаддий душмани бўлганига қарамай, Чингизхон унинг довураклиги ва саркардалиқ маҳоратига тан беришга мажбур бўлади.

Шайхзода етук ёзувчи сифатида ёза бошлаган илк саҳна асарига ана шундай тарихий шахсни – мўғул қўшинларига ғулғула солган, ғалаба юз ўгирган жанг майдонларидан ҳам омон-эсон чиқиб кетган Жалолиддинни қаҳрамон қилиб олади.

* * *

Тарихий асар, шубҳасиз, ёзувчидан тарихий манбаларни қунт билан ўрганишни тақозо қилади. Шайхзода 1943 йили, уч-тўрттата шеър ёзганини эътиборга олмаганда, аксар вақтини тарихий ҳужжат ва санадларни ўрганишга бағишлади. Сўнгра 1944 йилнинг бошларидаёқ бевосита асар устида ишлай бошлади.

Уруш даври ўзбек адабиёти ва санъати йирик

намуналарининг майдонга келишида Усмон Юсуповнинг хизматлари оз эмас. Республиканинг ўша пайтдаги бу тиниб-тинчимас раҳбари бошқа муҳим ва долразб ишлари бисёр бўлишига қарамай, адабиёт ва санъат намояндаларининг самарали ишлашлари учун йўл-йўриқ кўрсатибгина қолмай, амалий ёрдам ҳам берди. У Шайхзода ёза бошлаган асарнинг тезроқ якунланиши учун уни Ўзбекистоннинг хушманзара масканларидан бири – Фарғона вилоятидаги жамоа хўжаликларидан бирига қарашли боққа юборди. “Бошқа ишлар билан хаёлингни бўлма. Халқ ва армия сендан Жалолиддин тўғрисидаги асарни интизорлик билан кутмоқда. Водилга бориб, уни тезроқ тугаллаб қайт!” – деди у шоирга. Шайхзода хотини Сакинахоним билан бирга Водилга йўл олиб, ўша ерда олти ойча бирор нарсага чалғимай ишлади.

Шоир Водилга етиб борганида, эрта баҳор бўлгани туфайли боғбонлар ҳам, бошқа колхозчилар ҳам кўчат экиш билан машғул эдилар. Шайхзода ижоддан ҳориган соатларида улар билан суҳбатлашиб, ўзи ҳам бир-икки кўчат экди. Шундай “кўчатхонлик” пайтларида манглайида ўтган йиллар изи бўртиб турган бир боғбон билан танишиб, унга бағишлаб шеър ёзди. Шоир вафотидан кейин эълон қилинган бу шеър гарчанд Жалолиддин мавзуига алоқадор бўлмаса-да, унинг ўша кезлардаги руҳий ҳаёти билан танишишимизга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Мана, ўша шеър:

Пешонада қадим ажинлар,
Кўзда аён тупроқнинг сири.
Эшитмоқни билгандан бери
Ариқларнинг нағмасин тинглар.
Хаёлида юзлаб гул-чечак,
Ҳар меванинг эсда лақаби.
Ёш дарахтлар мисли келинчак,
У меҳрибон қайнота каби

Кеча яна, илк баҳор куни,
Ул ўтқазди нокнинг кўчатин.
Уйлантириб ер билан уни,
Бу никоҳнинг ёзди ҳужжатин:
- Мен емасман балки мевасин,
Аммо дилда экмак ҳавасин -
Босолмайман..."Боболар эккан
Дарахтлардан фарзандлар еган!"
Боғбонларда шу одат экан!

Аслида, шоир ҳам боғбондек бир гап. У дарахт экмаса-да, асар ёзади. Бу асардан унинг ўзи эмас, бошқалар баҳраманд бўлишади.

Май ойи бўлса керак, Шайхзода шогирдларидан бирига икки энлик хат ёзади. Хатда унинг бир неча китоб олиб, Водилга бирров келиб-кетиши сўралган эди. Шогирд Хоразмшоҳлар тарихига доир бир-икки тарихий китобни олиб, Водилга етиб боради.. Сўнгра унинг илтимоси билан Марғилонга бориб, Худоёрхон лашкарида хизмат қилган кекса кишиларни суриштириб топади ва ўша пайтда қўлланган қурол-яроғларнинг номларини аниқлаб келади. Шундан кейин устоз шогирдни етаклаб, Хўжандга боради. Улар Сирдарё бўйидаги Хўжанд қалъасининг мудофаа қўрғонига бориб, қадимий истехком вайроналарини, Жалолиддин ва Темур Маликнинг излари ҳали ўчмаган жойларни ўз кўзлари билан кўрадилар.

Одатда шундай сайрлар чоғида Жалолиддин ёки Темур Маликнинг қайси йўлдан юриб, Сирдарёнинг қайси ёқаси орқали дарёни кечиб ўтганини "ўз кўзи билан кўрган" ё эшитган кишилар учраб қоладилар. Шайхзода шундай "тирик гувоҳлар" билан суҳбатлашар экан, улар берган маълумотлар қанчалик тўғри ё нотўғри бўлишидан қатъий назар, бу олис тарих билан қизиқувчи кишиларни учратганидан астойдил қувонар, уларни нотўғри маълумотлари учун ҳижолатга қўймаган ҳолда ўзи Жалолиддин Мангуберди ва Темур Малик ҳақидаги тарихий ҳақиқатни завқ билан сўзлаб берар эди...

Шайхзода асар устида ана шу тарзда берилиб ишлади. Бундан етти аср муқаддам рўй берган ўта мураккаб ва даҳшатли воқеаларни кўз олдига яққол келтиргандан кейингина асарни ёзиб тугатди.

Бояги воқеадан кейин роса бир ой ўтгач, июнь ойининг ўрталарида шоир яна бояги шогирдини хат билан чақирди.

- Хўш, Тошкенти азимдан қандай янгиликларни олиб келдингиз? – сўради шоир шогирди Водилга етиб келганидан кейин. – Шаҳар жойидами? Урушнинг олис гулдираклари тошкентликларни безовта қилмаяптими? Тошкентликларнинг кайфияти қандай?..

Шайхзода бу саволларга жавоб ҳам кутмасдан, давом этди:

- Биздан сўрасангиз, эккан кўчатларимиз униб, авж ола бошлади. Боғбонларнинг айтишларига кўра, Водил уч-тўрт йил ичида олма билан нокнинг кони бўлиб кетади. Шунда биз ҳам бозордан мева-чевани сотиб олмай, водилликлар юборган меваларни ер эканмиз...

Шайхзода енгилгина кулиб, яна давом этди:

- Биз ҳам водилликларнинг дуойи фотиҳаси билан асарни тугатдик. Фақат асар тўғрисида савол бермайсиз. Чарчадим. Умуман, иш ҳақида гапириш яхши эмас. Мен ҳам сиздан илмий ишингиз нима бўлди, деб сўрамайман... Мана, келишиб ҳам олдик. Энди ҳордиқ оламиз. Колхоз раиси машина берадиган бўлди. Шоҳимардонга бориб, салқин тоғлар этагида, муздек булоқлар ёнида бир яйраб келамиз.

Бир-икки чойнак чой ичганларидан кейин машина ҳам келди. Устоз ва шогирд икки-уч нафар водиллик мезбонлар қуршовида Шоҳимардон сари йўл олдилар. Июнь ойининг ўрталари бўлишига қарамай, Шоҳимардон салқин эди. Айниқса, тоғ этакларида, шарқираб оқиб турган сой ёнида жойлашган қароргоҳга етиб борганларидан кейин юпун кийинган шоир салқин тоғ ҳавосида шамоллаб қолди. Мезбонлар қаердандир эски топон топиб келиб, шоирнинг устани, яна нималардир ичириб, шоирнинг ичини қизитдилар. Икки кундан кейин шоир

ўзига келиб, “Жалолиддин”ни таҳрир қилишга киришди.

Шайхзоданинг Шоҳимардонга боришдан мақсади ҳам бир оз хордиқ олиб, асарга сайқал бериш эди.

Сора Эшонтўраева ҳикояси

1944 йил... Иккинчи жаҳон уруши фронтларида Ғалаба чақмоқлари чақнай бошлаган, ҳамма Ғалаба муқаррарлигига ишониб, фидокорона меҳнат қилаётган пайтлар...

Оға¹ шоир Мақсуд Шайхзоданинг ўзбек халқи тарихидан қаҳрамонлик трагедиясини ёзганлиги ҳақида Фарғонадан хушxabар келтирди. Водил қишлоғидаги Усмон Юсупов қурдирган ижодкорлар боғида Уйғур, Ойбек, Усмон акалар қатнашувида шу асар ўқилиб, асосан маъқулланганини айтди. Биз шу асарни интиқлик билан кута бошладик. Чунки шеърий драма ҳамма вақт ҳам томошабоп, ҳам артистлар маҳорати учун бир мактаб бўлишини “Ҳамлет”, “Рустам”, “Муқанна” сингари саҳна асарларидан билардик.

Асар театримизга етиб келиши билан залга туташган фойега тўпландик. Артистларимиз жуда билимдон, тажрибали эканини айтмасам ҳам бўлади. Шеърий драмани Мақсуд Шайхзоданинг ўзи ўқиб берди. Тўпланган санъаткорлар ҳар бир образнинг характерини, сўзини, диалогларини синчковлик билан эшитиб, дилларида таҳлил қилиб боришди. Қаҳрамонлик ва муҳаббат, лирика ва романтика, жўшқин ҳиссиёт ва эҳтиросга кўпроқ мойил бўлган ҳамзачилар учун бу тарихий драма янги кашфиёт бўлди. Шоир тилиннг фалсафийлиги, ҳикматли сўзларга бойлиги ва соддалиги, ҳар бир образнинг яхлитлиги ва мукамаллиги, унинг устига хореография, якка қўшиқларни киритиб ажойиб қўйилма яратиш нияти – асарнинг барча фазилатлари театрнинг “катта оғиз” артистларидан тортиб саҳна ишчиларигача маъқул тушди. Хуллас, асар ҳаммани ўзига

¹ Атоқли режиссёр Маннон Уйғурни шундай деб аташган.

шайдо қилиб қўйди.

“Жалолиддин Мангуберди” Мақсуд аканинг биринчи саҳна асари бўлишига қарамай, ҳам ўқишли, ҳам томошабоп эди. Ҳар бир артист ўз роли устида қаттиқ изланди, заргардек заҳмат чекди. Театрда бирор асар бунчалик иштиёқ, бунчалик сафарбарлик билан репетиция қилинмаган. Бу, ёзувчининг бахти эди. Қолаверса, асарни тезроқ халққа кўрсатиб, фронт орқасида мардона меҳнат қилаётган ватандошларимизга маънавий мадад бериш истаги кучли эди. Ўша кунларда артистлар ҳам, театр цехлари ҳам кеча-кундуз ишлади. Тўйга, катта байрамга ҳозирлик кўрилаётгандек ҳамма ҳаракатда, кўтаринки кайфиятда эди...

Ўшанда деярлик ҳар кун Мақсуд Шайхзода театрда келиб ўтирар, Оға талаб қилган жойда сўзларни ўзгартириб берар, композитор Манас Левиев билан баҳслашар, артистларнинг эзилиб ишлаётганини кўриб, раҳми келганидан: “Оға, кўп қийнаманг, буларни!” деб мурожаат қилар, Оға эса: “Агар Жалолиддин сизга ўхшаб юмшоқ қўнғил бўлганида, Чингиз сарбозларини қийқиратиб қуволмаган бўларди. Сиз ўз ишингизни билинг-у, бу ёғини бизга қўйиб беринг!” - деб жавоб қайтарарди...

“Жалолиддин Мангуберди”

(давоми)

“Жалолиддин Мангуберди” пьесасида бундай саҳна бор: Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг душманга қарши кураш олиб боришига фотиҳа бермай, ундан юз ўгиради. Шундан кейин изтиробга тушган Жалолиддин ким ҳақ эканлигини билмоқчи бўлиб онасидан сўрайди:

Ж а л о л и д д и н

Сўйла, она, ким ҳақли, отам ёки мен?

Қароримга ишонай, сўйла, токи сен!

О н а

(тумор беради)

Ўғлим, жавоб – туморни армуғон қилиш,
Отанг бўлсам берардим дудама қилич!
Тиз чўкмайсан дўзахдан келса фотиҳ ҳам,
Оқ сутимни оқлагин – сенга фотиҳам!

Ж а л о л и д д и н

Хоразмшоҳ йўқ деса, ҳа, дер хотини,
Жалолиддин онаси – дерлар отини.
Бу дунёда онасиз туғилган ким бор?
Жон берганга жон бермоқ мардларга даркор!
Онамизнинг онаси бўлса шу ватан –
Кўрлик афзал шу юртни асир кўрмоқдан.

Бу сатрларда Шайхзода ижоди учун бирламчи аҳамиятга молик масала – Ватанни озод кўриш масаласи катта эҳтирос билан ифодаланган. Шайхзода 1944 йил баҳорида шу сатрларни ёзганида ўзбек юртининг мустақил бўлиши билан боғлиқ орзумидларини ифодалаган, деб бўлмайди. Қаламкаш дўстлари сингари, унинг ҳам ўша даврда бу ҳақда ўйлаши ақл бовар қилмас ҳодисадир. Аммо бугун шу сатрларни ўқиганимизда, улар XIII асрда Хоразмни мўғул босқинчиларидан мардона ҳимоя қилган Жалолиддиннинг дил сўзларигина эмас, балки даврлар ўтган сайин ўз қимматини йўқотмай, аксинча, янги маъно касб этадиган сатрлар эканлиги маълум бўлади. Шайхзоданинг ўзбек халқи ўтмишига мурожаат этишдан мақсади ҳам ўша даврда рўй берган воқеаларни тарихий сабоқ сифатида тасвирлаш, дунёдаги энг юксак қадрият Ватан озодлиги эканини кишилар дилига қуйиш эди. Шунинг учун ҳам “Жалолиддин Мангуберди” драмасида олға сурилган ғоя умумбашарий аҳамиятга эгадир.

Асар театр санъати учун янгилик бўлмаган тўй саҳнаси билан бошланади. Томошабин эътиборига Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қизи Султонбегим билан Самарқанд ҳокими амир Бадриддиннинг висол оқшоми ҳавола этилади. Шайхзода бу анъанавий саҳна орқали, бир томондан, шундай осуда, ҳатто бахтли-саодатли кунларнинг бирида душманнинг Хоразмга бостириб келганини кўрсатган бўлса, иккинчи томондан, мўғуллар билан курашда қудратли Хоразм салтанатининг маҳлубиятга учраши сабабларини ҳам шу саҳнадаёқ оча бошлайди. Агар Хоразмшоҳ тўй маросимида ўзининг мислсиз қудрат соҳиби эканлиги ҳақида: “Парвардигор менга айлаб улуғ иноят, Беш иқлимда қура олдим шонли бир давлат... Бир пуфласам ирғиб тушар шоҳларнинг тожи, Карвонларнинг ташигани – хазинам божи”, деб керилган бўлса, Чингизнинг қўшин тортиб келаётгани хабарини эшитгандан сўнг: “Куласа қалъамда биргина девор, Остида минг Чингиз бўлур хокисор”, деб олдиндан ғалаба қарнайини чалади. Хоразмшоҳнинг ўзига ҳаддан зиёд ишонгани, тарихий вазиятни ўрганиш ва шу вазият билан ҳисоблашиш лозимлигини хаёлига ҳам келтирмагани уни маҳлубиятга олиб келган омиллардан бири эди. Бундан ташқари, у ўзидан юз ўгирган амир Бадриддиннинг Чингизхон тарафига ўтгани ва Хоразмга унинг жосуси сифатида келганини мутлақо сезмайди. Дарвоқе, Шайхзода шу масалани томошабиндан яширади ва шу тарзда тўй саҳнасига, бир томондан, бир неча бадий вазифани юклаган бўлса, иккинчи томондан, Хоразм салтанатининг мўғуллар ҳужуми натижасида вайронага айланиш сабабларини изчил равишда очиб боради.

* * *

Шайхзода Жалолиддин сиймосида Ўзбек Давлат академик драма театрининг истеъдодли артисти Шукур Бурҳоновни тасаввур этган эди. Шунинг учун Ўзбекистон радиоси ходимлари Шайхзодадан асарнинг айрим саҳналарини радио орқали ижро этишга рухсат сўраганларида, у Жалолиддин ролига Шукур

Бурҳоновни тавсия қилган. Шоир шундай йўл билан ҳам асарнинг, ҳам Жалолиддин ролининг ижрочиси Шукур Бурҳоновнинг “пишиб-етилиб” боришига эришган.

Таниқли театр артисти Зикир Муҳаммаджоновнинг хотирлашига кўра, 1944 йилда асар тайёр бўлганидан кейин Маннон Уйғур уни биргаликда ўқиш учун театрнинг ижодий жамоасидан ташқари, яна бир қанча адабиёт ва санъат намояндаларини ҳам таклиф қилган. Зеро, ўша кезларда Москва ва Ленинград, Украина ва Белоруссиядан ҳам таниқли театр арбоблари Тошкентга кўчириб келтирилган ва улар республиканинг маданий ҳаётида фаол иштирок этаётган эдилар. Яҳудий театрининг машхур бош режиссёри Соломон Михоэлс Ҳамза театрида Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна” трагедиясини Маннон Уйғур билан ҳамкорликда, И.Берсенев эса Иззат Султоннинг “Бургутнинг парвози” драмасини Амин Турдиев билан биргаликда саҳналаштирган эдилар. Асарни ўқиш жараёнида, бу санъаткорлардан ташқари, Алексей Толстой, Ойбек ва Ғафур Ғулом ҳам ҳозир бўлишган. М.Уйғурнинг бундай катта гуруҳни тўплашдан мақсади асарни С.Михоэлс билан биргаликда саҳнага олиб чиқиш эди. Аммо, узуқ-юлуқ гаплардан маълум бўлишича, у Муқанна кўзғолони ҳақидаги асарга қўл ургани учун Москвадан танбеҳ эшитган экан. Шунинг учун у Уйғурнинг бу сафарги таклифини маданий бир йўсинда рад этади.

Шу тарзда Уйғур тингловчилар томонидан яхши баҳоланган ва бир оғиздан қабул қилинган асар устидаги ишни бошлаб юборади.

“Биз, актёрлар, - деб хотирлайди Зикир Муҳаммаджонов, - спектаклда иштирок этишни жуда-жуда хоҳлардик. Отахон режиссёримиз ҳам роль тақсимотида ўйланиб қолганди. Айниқса, Жалолиддин билан Темур Малик ролини кимга топшириш устида кўп қийналган. Маълумки, буюк актёрлардан Аброр Ҳидояттов ҳам, Шукур Бурҳонов ҳам фожиавий ролларни ижро этишда ниҳоятда моҳир эдилар. Ўша йиллари Аброр ака Отелло ва Муқанна роллари билан дунёга машхур бўлиш даражасига

этган эди. Шукур Бурҳонов эса баҳодирона ролларни ижро этишда етилган эди... У жисмонан Аброр акага қараганда ёш, жўшқинлиги ортиқчароқ эди. Ниҳоят, Жалолиддин роли Шукур Бурҳоновга, Темур Малик эса Аброр Ҳидояттовга топширилди.

Кези келганда, - деб давом этади хотиранавис, - бир фикрни айтиб ўтгим келади. Буюкларнинг бағри кенглигини ўшанда ҳам сезганман. Аброр Ҳидояттовнинг ҳам нияти Жалолиддин ролини ижро этиш бўлган бўлса керак. Аммо роль тақсимоли эълон қилинганда у мардларча ўз шогирди Шукур Бурҳоновни бағрига босиб, унга ижодий юксалиш тилагани эсимда”.

Аброр Ҳидояттов ва Шукур Бурҳонов, шубҳасиз, мазкур спектаклнинг зўр муваффақият қозонишига катта ҳисса қўшганлар. Аммо ўша йилларда улар билан бирга театрнинг ижодий жамоасида яна шундай забардаст актёрлар бўлган эдики, уларнинг жила бўлса муборак номларини тилга олиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Булар – Обид Жалилов (Хоразмшоҳ ролининг ижрочиси), Амин Турдиев (Чингизхон), Олим Хўжаев (Амир Бадриддин), Сайфи Олимов (Муҳаммад Насавий), Сора Эшонтўраева, Шоҳида Маъзумова, Холида Хўжаева (Султонбегим ролининг ижрочилари), Тошхон Султонова (Она). Бу санъаткорларнинг расом Ҳамидулла Икромов, композитор Манас Левиев билан бирга спектаклнинг юксак санъат намунаси даражасига кўтарилишига муносиб ҳисса қўшганлари сир эмас.

Ҳозир нафақат Шайхзода ва ушбу спектаклнинг аксар ижодкорлари, балки уларнинг мислсиз маҳоратларини кўриб, ҳайратга тушган томошабинлар қарийб қолмаган. Камина эса ёш бўлганим учун бу асарни кўриш бахтига муяссар бўлмаганман. Шунинг учун Шайхзода ижодий ҳаётининг катта бир бобини ташкил этган мазкур асар ва спектакль тўғрисидаги айрим хотиралардан лавҳалар келтириш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек саҳнасида ўнлаб гўзал аёллар образини яратган Шоҳида Маъзумова “Саҳна сурури” (1962) китобида спектаклнинг дастлабки саҳнаси тўғрисида бундай сўзларни ёзган эди:

“Шоҳ саройи. Хоразмшоҳ қизи Султонбегимга атаб катта тўй

маросими ўтказмоқда. Саҳнада: Жалолиддин, Бадриддин, Насавий, Султонбегим, Хоразмшоҳ, ҳофиз ҳамда бир неча аъёну мулозимлар. Тўй базми авжига миниб турган кезде Чингизхоннинг элчилари келишади. Элчиларнинг номасидан маълум бўлишича, Чингизхон Хоразмшоҳга қаршилик кўрсатиш натижа бермаслигини таъкидлаган, пойтахтни топшириб, таслим бўлиш ҳақидаги шартини қабул қилиши кераклигини баён қилган. Бу хабарни эшитган саройдаги амир ва сардорлар турлича фикр ва мулоҳаза юритадилар.

М.Уйғур бу саҳнада ҳар бир персонажнинг юриш-туришига, уларнинг воқеага муносабатига алоҳида эътибор берди. Бу саҳнада мен Султонбегим ролида чиқар эканман, Бадриддиндек “ақлли ва доно” амалдорга куёвага чиққанимдан мамнун эдим... Афсуски, менинг Бадриддинга бўлган муносабатим ўзгариб боради. Чунки, у душманнинг босқин қилиб келаётганини билганда ҳам, заррача бўлса-да, ташвишланмайди, жанг пайтида эса юрти учун қайғириш у ёқда турсин, ҳатто сусткашлик қилади. Айниқса, мен, Султонбегимга Бадриддин (О.Хўжаев) томонидан келтирилган совғалар ичида қўлга туширилган узукни кўрганимдан кейин унга бўлган муносабатимни бутунлай ўзгартиришим керак эди... Ахир мен, Султонбегим, Бадриддинни севиб эрга чиқдим-ку! Шу боисдан мен ундан ажралишим ҳам мумкин эмас. Лекин шунга қарамай, унинг сотқинлиги, менинг ватанга муҳаббатим ўз севгимдан воз кечишга мажбур қилади.

“Подшоҳ Бадриддин – шоҳи барри бар,
Султони Самарқанд, Моварауннаҳр,

деб ёзилган узукдаги сўзга машғулот пайтида узоқ тикилиб қолдим.

- Ҳа, мунча ўйланиб қолдинг? Узукда ёзилган сўз эсингдан чиқиб қолдими? – деб сўради М.Уйғур менга яқинроқ келиб.

- Йўқ, - дедим мен, - асосий нарсани топдим, Бадриддиннинг совғасини кўришим билан унга бўлган муносабатим тубдан

ўзгариши керак экан.

- Тўғри, - деди Оға, - жуда тўғри.

Шундай қилиб, ўткир мулоҳазадан, яхши тарбия кўрган, довюрак, ватанпарвар қиз бўлган Султонбегим образини яратиш мени кўп изланишларга ундади”.

Спектаклнинг ҳар бир ижрочиси ўз ролига шундай тайёрланди. Сора Эшонтўраева Хоразмга бориб, либос ва безаклар олиб келди. Рассом Ҳамидулла Икромов Хоразм меъморий обидаларини, композитор Манас Левиев эса Хоразм халқ музыкасини ўрганиб, спектаклнинг тарихий давр руҳини ифодалашга хизмат қилувчи тасвирий ва мусиқий образини яратдилар.

Шайхзода спектаклнинг “Қамал” саҳнаси учун бундай қўшиқ сўзларини ёзган эди:

Баланд учган оқ лайлак,
Бир пас менга боқ, лайлак.
Лайлак, Урганч етарсан,
Ёрга салом айтарсан,
Ёр эшикни очмаса,
Сарсон бўлиб нетарсан?
Ғариб кўнглим интизор,
Интизорлик бас, етар...

Шоҳида Маъзумованинг хотирлашича, бу қўшиқни ёш актёр Ҳабиб Саъдиев тўқайзорда, жангчилар тўплиниб турган жойда айтар экан. “Шу қўшиқни, - деб ёзган эди Шоҳидахоним, - репетицияда ҳар гал эшитишни орзиқиб кутардим. Ҳар гал тўлқинланганимдан кўзимга ёш келарди. Бир кун тасодифан оғанинг ҳам кўзига ёш келганини кўрдим. Уйғур Оғанинг кўзига ёш олганини биринчи марта кўрганим учунми, барала йиғлаб юбордим. Бир вақт қарасам, Темур Маликни ўйнаётган Аброр ака ва Чингизхон ролида ўйнаётган Турдиев ҳам йиғлаб турибди”.

Ушбу спектакль Ҳамза театри саҳнасида узоқ вақт

қўйилмаган ва коммунистлар партиясининг 1946 йилдаги машъум қарорларидан сўнг феодал давр саркардаларини идеаллаштирган асар сифатида театр репертуаридан чиқариб ташланган. Шундай бўлса ҳам, у ижодий жамоа ҳаётида унутилмас воқеа бўлди. Орадан бир қанча йиллар ўтганидан кейин ҳам айрим артистларнинг ушбу спектаклдаги ролларини эслаб, шу роллар устида қандай ишлаганларини завқ-шавқ билан ёзганлари тасодифий эмас.

Афсуски, биз на Шукур Бурҳонов ва на Аброр Ҳидоятонинг ўз роллари устида олиб борган ижодий изланишлари тўғрисида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Аммо “Ҳамза” театри артистларининг сўнгги йилларда эълон қилинган хотираларида шундай лавҳалар борки, улар ёрдамида, масалан, Аброр Ҳидоятонинг Темур Малик образи тўғрисида озми-кўпми тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Шундай хотиралардан бири Зикир Муҳаммадҷонов қаламига мансуб. У Аброр Ҳидоятонни назарда тутиб, бундай деган:

“Жалолиддин” пьесасида Темур Малик образини устоз қиёмига етказиб ижро этгандилар. Мен Темур Малик саҳнасини ҳар спектаклда томоша қилардим. Ўзлари кузатганларми ё ролга одам тайёрламоқчи бўлганмилар, ҳар қалай кундузги спектаклдан кейин кетиб қолмаслигимни айтдилар... Спектаклдан сўнг: “Мен билан юр, йигит”, - дедилар. Устоз кўпинча яёв юрардилар. Бешоғоч томонга йўл бошладилар. Бир оз юрганимиздан кейин гап бошладилар. “Йигит, мана театрга келганингга беш йилча бўлди, баъзи кичик ролларни ижро этяпсан. Сенда артистликка имконият бор... Бу жуда катта илм. Энг муҳими, саҳнада бекорга ҳеч нарса қилма, ҳеч нарса айтма. Айтадиган гапининг маъноси бўлсин. Фикринг аввало юрагингда пишиб етилсин. Агар гапинг юракдан чиқмас экан, томошабинни ишонтиролмайсан...”

9-январь кўчасига бурилдик. Аброр ака мийиғида кулиб: “Сени кўп ушламайман, бир нарса бераман, олиб кетасан”, - дедилар. Аброр ака китоблари орасидан янгилигича сақланган,

машинкада кўчирилган Темур Малик ролини кўлимга тутқаздилар. “Шуни сенга бераман. Менда кўлёмаси бор. Сен билан шу ролни ишлаймиз, тайёр бўлгандан кейин Оғага кўрсатамиз”.

Ролни кўлимга аранг олдим. Аброр Ҳидояттовдек буюк актёр ижро этган ролни ўйнаш у ёқда турсин, кўз олдимга келтирсам ҳаяжонланардим. Устоз ҳар куни шу ерга келиб ишлашни айтдилар. Мен тортинганимдан “йўқ” дедим. Шунда устоз ҳар куни соат 10 да театрда кўришишга ваъда қилдилар. У киши аввал Темур Маликка тавсифнома бердилар: “Темур Малик – ҳақиқий ватанпарвар. Мард одам...”

Мен ишлаш жараёнида устоз айтган ҳамма топшириқларни бажаришга ҳаракат қилдим...”

Аброр Ҳидояттовнинг Темур Малиги Чингизхон билан яккама-якка учрашув саҳнасида ўзининг бутун куч-қудрати, иродаси, ватанпарварлик фазилатларини намойиш этган. Шунинг учун қуйида Чингизхон ролини ижро этган Амин Турдиевнинг хотиралари билан ҳам танишиш ўринли бўлса ажаб эмас.

“Мен, - деб ёзган эди Амин Турдиев, - Чингизхоннинг ички дунёси ва сиртқи қиёфасини топганча кўп ўйладим. Ниҳоят, репетициялардан бирида унинг қадам босишини топдим. Мўғул миллатига мансуб Чингизхон, албатта, кўп умрини от устида ўтказган. Кўп юртлар, мамлакатларни забт этган. Чингизхон ҳатто от устида ухлаш машқини ҳам олгандир. Шу сабабли унинг оёқлари тарвақайлаб, от гавдаси қолипига тушиб қолган бўлиши мумкинмиди? Мумкин эди. Мен тиззаларим орасини каттароқ очиб, оёқларимни от бўйинчаси каби кериб олдим. Чопганда от жилови, от ёлига энгашавериб, гавдаси сал олдинроқ эгилиб, бир қадар букирлашиб қолган. Лекин тетик, чунки текин ғалаба унинг дилига далда, белига қувват ато қилмоқда. Бу юришим Оғага маъқул тушди...”

...Бир куни машқ вақтида мен Оғамга бир фикр айтдим: “Оға, мана шу тахтим олдида бир неча инсон чаноғини кўйсангиз. Тахтга чиқиш пайтида шу чаноқларни боса-боса чиқсам, - дедим

ва у кишига атоқли баталист рассом Верешчагиннинг “Каллалар минораси” суратини пеш келтирдим. Шу куниёқ декорацияга қўшимча деталь сифатида олтита чаноқ буюрдилар. Мен Манас Левиеннинг даҳшатли музыкаси садолари остида оёқларимни қийшайтириб, “ҳиҳ-ҳиҳ”лаб саҳнага чиқиб келдим. Чаноқларни депси,б, тахтимга чиқиб ўтирдим. Бошланғич монологимни айтиб бўлдим. Аброр ака – Темур Маликни ҳузуримга олиб кирдилар. Ажабо, бу кунги машқда бўлак артист, бўлак Темур Малик турарди менинг қаршимда. Қўли, оёғи занжирбанд шер, рисоладаги дев турарди рўпарамда.

Бир дақиқа ўзимни йўқотдим, лекин сездирмасликка уриндим... Чингизхон сардорни алдашга уриниб, сотқинликка ундайди. Рад жавобини олгач, захрини соча бошлайди. Темур Малик зўр ирода билан... курашни давом эттиришга онт ичади...

...Ниҳоят, панжара орқасида Темур Маликнинг ўғли пайдо бўлади. 12-13 ёшлардаги бу бегуноҳ ўсмирнинг ҳаёти ўртага қўйилади. Темур Малик сардор ватан йўлида норасида фарзандидан жудо бўлишга рози бўлади. Ўғлидан изн ва кечирим сўрайди...

Боланинг кўзлари ўйилади, ҳалок этилади.

Бу саҳнани айтиб бериш осон, лекин уни барпо қилиш, ҳаққоний қилиб чиқариш биздан кўп куч-қувват талаб қилди”.

Ҳар бир артистнинг М.Уйғур раҳбарлигида ўз роли устида шундай меҳр билан ишлаши яхши самаралар берди. Спектаклнинг зўр мувафақият қозонишида Шайхзоданинг М.Уйғур билан бирга ишлаши, театрга тез-тез келиб, “ўз қаҳрамонларининг кўриниши, ҳаракати, қиладиган ишлари ҳақида артистлар билан ўртоқлашиши” (Ш.Маъзумова) ана шу муваффақиятнинг гаровларидан бири эди.

Дарвоқе, 1936 йилда Ҳамза театрида Соли Исмоилзоданинг “Темур” номли драмаси саҳнага қўйилган. Ушбу спектаклдаги Темур ролини Шукур Бурҳонов, турк саркардаси Анвар Поша ролини эса Қудрат Хўжаев ижро этишган. Қудрат Хўжаев ёшлигида турк зобитларини қанчалик кўрган, асарда тасвир

этилган давр тўғрисида қанчалик ҳаётий билимга эга бўлмасин, Анвар Пошанинг нутқини беришда бир мунча қийналган. Шунда Шайхзода Қудрат Хўжаевга ёрдамга келиб, уни туркча сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўргатган эди. Шайхзоданинг артистлар билан ана шундай ишлаш “тажрибаси” “Жалолиддин Мангуберди” да ҳам асқотган бўлиши шубҳасиз.

* * *

Ҳар қандай трагедия бош қаҳрамоннинг ҳалок бўлиши билан яқунланади. Мазкур асарда бош қаҳрамон Жалолиддин тенгсиз курашда ҳалок бўлади. Аммо у, Отелло ёки Ҳамлет сингари мумтоз драматургия қаҳрамонларидан фарқли ўлароқ, ўз ҳаётини Ватан озодлиги йўлида фидо қилади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида халқда ватанпарварлик ва сафарбарлик туйғуларини тарбиялаш мақсади билан ёзилган ва саҳнага қўйилган бу асарнинг ҳаётбахш руҳ билан тугаши шарт эди. Шунинг учун ҳам Шайхзоданинг Жалолиддини ўлими олдида халққа қараб бундай хитоб қилади:

Мангуликдан жой олган яшар абадий,
Мен-ку Мангубердиман, олам билади.
Кўкларданми, сувданми ё ер тагидан,
Балки саҳро бағридан, тоғ этагидан
Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу ерда,
Юрт шайдоси кўринмас ғурбатда – гўрда.
Ким юртдан ёвни қувса, мендурман ўшал,
Улуғвор ниятларга кор қилмас ажал.

Жалолиддиннинг шу сўнгги сўзларида асарнинг ҳаётбахш ғояси ёрқин ифодаланган эди.

* * *

“Жалолиддин Мангуберди” спектаклининг премьераси 1944 йил 26 декабрда зўр муваффақият билан ўтди. Бу, Шайхзода

ҳаётининг энг бахтли куни эди. У шу куни премьерадан сўнг тикка туриб қарсақ чалаётган томошабинларнинг даъватлари билан саҳнага чиқиб, спектаклнинг ижодкорларини қизгин табриклади. Улар, ўз навбатида, шундай ўлмас асарни яратиб бергани учун Шайзодага миннатдорчилик билдирдилар ва қутладилар. Сўнгра у бир неча дақиқа завқ-шавқ ларёсида “сузаётган” томошабинлар билан юзма-юз турар экан, ҳаётининг унутилмас бахтли ва изтиробли онларини кўз олдидан ўтказди. Шайхзода назарида, шу спектакль билан унинг ҳаёти ва ижодида юксак ва порлоқ давр бошланаётгандек эди.

Шукур Бурҳон ҳикояси

Шайх ака умрини умрдай қилиб яшаган эди. Ҳамма гап ана шунда. Шундай умрлар бўладики, йиллар ва асрлар ўтиб, неча-неча авлодларга ибрат намунаси бўлиб қолади. Шайх ака яшаган ва бугун ҳам кўз олдимизда кечагидек ёрқин бўй бериб турган умр ана шундай умрлар сирасидан.

Шайх ака аввалам бор барчага баробар, дилкаш, қадрдон ўртоқ, истараси иссиқ, ҳамиша дилга яқин инсон эдилар. Ҳамиша тўғриси, кўпинча тағдор қилиб, лекин самимий гапиргувчи эдилар.

Одамнинг неча ёшга кирганини унинг кечирган ойлари, йиллари билан ўлчамаслик керак. Унинг қилган ишлари билан ўлчамоқ лозим. Лекин бу гапларни ўзим тўқиб айтаётганим йўқ. Шарқ донишмандларидан қайси бириниям гапи бу, лекин топиб гапирган, отасига балли...

Мен Шайх ака асаридаги Жалолиддин ролини ўйнаганим учунгина куйиб-пишиб гапирётганим йўқ, Инсон Шайхзодани, шоир Шайхзодани, драматург Шайхзодани, ҳар синовга шай, ҳар қандай довонни ошиб ўтишга қодир Шайхзодани билган, кўрган, у билан ишлашган, суҳбатлашган ҳар бир одам шундай ҳаяжонланиб сўзламасдан иложи йўқ, десам хато қилмаган бўламан.

Мен Шайх ака билан ўттизинчи йилларнинг бошларида у киши Тошкентга кўчиб келган кезлариданоқ бирга бўлганман. Эски шаҳар билан Янги шаҳар ўртасидаги Қашғар маҳаллада турардилар у киши. Танишган кезларимиз “Ёш ленинчи” газетасида ишлардилар, чамамда. Жудаям ҳаракатчан эдилар: ҳам муаллим, ҳам янгиликни тарғиб этган, ҳам турли жойларда, турли касб эгалари орасида бўлиб қайтгувчи, ҳам дастлабки шеърлари биланоқ тилга туша бошлаган шоир... Икки киши учрашиб қолса, ҳеч бўлмаса, Шайхзодага алоқадор бир шингил сўз кетарди-да...

Қашғар маҳаллада турли миллат кишилари яшарди. Шайхзоданинг ҳамма билан бир лаҳзада танишиб кетиши ҳавасимизни келтирарди. Шайх ака кўп тилларни билар, озар ва ўзбекчани қанчалик яхши билсалар, форсийда ва, айниқса, рус тилида ҳам шунчалик бурро гаплаша олардилар. Суҳбат фалсафаси кучли эди. Шунинг учун ҳам Шайх ака ёнидан ҳеч жилгим келмасди.

Ўша пайтларда Қашғар маҳаллага ёндош Сталин, Абдулла Тўқай деган кўчалар туташган жойга яқин ерда Инженерний кўчаси бўлгувчи эди. Замона зайли билан биз шу кўчадаги 12-уйга кўчиб борганмиз. Шу-шу Шайхзода билан қалин бўлиб қолдик. Ҳатто кейинчалик кичик ўғлим туғилганида унга Шавкат деб исм қўйган ҳам Шайх ака эдилар...

Бир куни Шайх ака келиб қолдилар. У кишининг бизникига қадамранжида қилишлари хонадонимизда бамисоли байрам бўларди.

Ўша куни Шайх ака айтган гап ҳамон ёдимда: “Шукуржон, халқимизга оз бўлса-да, маънавий мадад бўлсин деб мозийдан мавзу танлаб, шу драмани ёздим. Жалолиддин Мангуберди ҳақида. Асарни ёзиш давомида ролларни кимлар ўйнашини ҳам ўйладим. Жалолиддин – сиз учун!” Бу хушxabарни қувона-қувона Маннон оға билан Усмон отага етказдим. Усмон отанинг топшириғи билан ўша пайтда Ёзувчилар уюшмасининг раиси Ҳамид Олимжон ҳам танишиб чиқиб, асарни маъқуллади. Ўшанда театримизда

драмани шоирнинг ўзи ҳаяжон билан ўқиб берган. Шайхзодадай шоир, ўтмишимизнинг катта билимдон олими, қомус ул-аъламнинг театримизда бўлиши артистларимиз учун бамисоли байрам бўлган бўлса, “Жалолиддин Мангуберди” асари артистларимиз томонидан катта совғадек қабул қилинган эди.

Асарни саҳнага қўйишда Шайх ака бевосита иштирок этдилар. Деярлик ҳар кун репетицияга келар, режиссёрнинг деганларига кулоқ солар, айна пайтда бизга, яъни ролларда чиқувчи артистларга маслаҳатлар берар эдилар. Кўпинча репетициядан кейин Шайх ака билан бирга қайтардик. Йўлда кетар эканмиз, Хоразмшоҳлар тарихи, Жалолиддин, Темур Малик сингари жасур саркардалар ҳақида, саҳна асарлари қандай бўлиши, савияси, актёрлар маҳорати, тил маданияти ҳақида гаплашардик. Ҳар бир суҳбатда Шайх ака катта санъаткор, машҳур драматург, файласуф, тарихчи, шоир, айна чоғда олижаноб инсон сифатида намоён бўлиб борардилар...

Шундай қилиб, “Жалолиддин” 25 кун деганда саҳна юзини кўрди ва республикамизнинг йигирма йиллик тўйига совға бўлди.

Боя айтганимдек, Шайх ака ролларни бўлиб беришда ҳам четда турмадилар. Султонбегим Сора Эшонтўраевага, Темур Малик Аброр Ҳидоятговга, Жалолиддин менга, Бадриддин Олим Хўжаевга, Чингизхон Амин Турдиевга теккан эди.

Амин Турдиев Хоразмга бориб, асар қаҳрамонлари учун қирқта чўгирма – бош кийим олиб келди. Саҳна кўринишлари шундай ишланган, безатилган эдики, томошабинда воқеа XIII асрда, Хоразм хонлигида бўлаётганига ҳеч бир шубҳа бўлмас эди.

Хуллас, асар 1944 йилдан бошлаб театримизда яшай бошлади ва қай даражада бўлмасин, қурашаётган халқ руҳига руҳ, кучига куч қўшди, десам муболаға бўлмайд.

Зафар саодати

Урушнинг сўнгги кунлари. Шайхзода, минглаб замондошлари

сингари, немис армиясининг таслим бўлгани ва орзиқиб кутилган Ғалаба кунининг келгани ҳақидаги хабарни сабрсизлик билан кутарди. Ниҳоят, 8 май куни, ярим кечаси, аниқроғи, 9 майнинг дастлабки дақиқаларида Москва радиосининг машҳур сухандони Левитан бутун дунёга Иккинчи жаҳон урушининг Ғалаба билан тугалланганини тантанавор овоз билан эълон қилди.

Бу хушxabарнинг бугун бўлмаса, эртага эълон қилинажагини яхши билган бўлса-да, Шайхзоданинг кўзларидан ёш томчилари отилди. Юраги тез-тез уриб кетди. Унинг вужудини кучли ҳаяжон қоплади. “Сакина! Ғалаба! Болаларни уйғот! Байрамни бошлаймиз!” - деди у рафиқсини чақириб. “Болалар ширин уйқуда, уларга эрта билан хабар қилсак ҳам бўлади”, - деди Сакинаҳоним Алима билан Расимнинг уйқусини бузгиси келмай. Лекин болалар оталарининг шодон қичқириғидан аллақачон уйғониб кетган эдилар. Шайхзода болаларни кучиб, табриклар, уйқуси бузилган болалар эса нима бўлаётганини ҳали англаб етмас эдилар.

Шоирнинг имоси билан Сакинаҳоним дастурхонни безашга киришди. Уруш йилларининг дастурхонини нима билан ҳам безарди бечора аёллар... Аммо эрининг феълени яхши билган Сакинаҳоним қаердадир яшириниб ётган бир шиша май билан бир ликопча ширинликни олиб, дастурхонга қўйди. Шайхзода патефоннинг кулоғини буради. Тантанавор куй хонани тўлдириб юборди. Ярим тун бўлишига қарамай, шоир телефон гўшагини олиб, дастлаб Ойбекнинг, сўнгра Ғафур Ғуломнинг хонадонига кўнғироқ қилди. Ҳали Ғафур Ғулом билан гаплашиб улгурмаган ҳам эди, телефонист аёлнинг овози эшитилди: “Илтимос, линияни бўшатинг. Ҳозир сизни марказком котиби билан улайман!” Зум ўтмай, телефондан таниш овоз келди. У: “Эшитдингми, Шайх, уруш тугади! Биз ғалаба қозондик! Сен бу ерда туриб душман билан қахрамонона олишдинг! Бу Ғалабада сенинг ҳам ҳиссанг оз эмас! Энди Ғалаба ҳақида ёз!..” Шайхзода Отанинг бу сўзларига нима деб жавоб берди – эслолмайди. У

нимадир демоқчи бўлди, аммо Ота ўзининг ҳаяжони билан унинг сўзларини яхши эшитмади. Шундай бўлса ҳам, Шайхзода зафар саодатидан сархуш бўлиб, нима қилишни, ўзини қаерга қўйишни билмай қолди. Қадаҳга қуйилган майни чўқиштириб ичди-да, рафиқасини кучиб, деди: “Майли, сен болалар билан ётиб ором ол. Мен...”

Сакинахоним бу сўзлардан кейин эрининг ёзув столига ўтириб ишлашини яхши биларди. У кўзларини ишқалаб ўтирган болаларни етаклаб, ётоқхонага йўналди. Шоир қадрдон стол қошига келиб, қоғоз-қаламни олди. Хаёлидан урушнинг халқни, ҳар бир оилани эзиб ташлаган оғир соатлари бирма-бир ўта бошлади.

Шу соатда кечалар бедор –
Оғир ойлар, ғамгин ҳафталар,
Йиллар – эрка у ошифталар
Навбат туриб бўлди интизор.

Шу соатни келтирмоқ учун
Эллар берди қонин ва кучин,
Ёз кундузи солди қовоғин
Ва сўндирди тун ўз чароғин.

Хуш келдинг, эй Зафар муҳлати,
Дўстлар, қўйинг янги сарнома,

Умрларнинг гули келади,
Энди бошланг тўю ҳангома.

Биз кўп кўрдик мусибат, мотам,
Аммо ишонч – энг улуғ мадор,
Юрт дер эди: «Бор экан отам,
Тўй бизники, айтгандир сардор!»

Минг аср ҳам қилади камлик
Бир соатнинг саодатига,
Бир соатки, мағзи хуррамлик,
Бир соатки, тарих бетига
“Зафар” сўзин ёзди кўп йирик..

“Шу соатда” деб аталган бу шеър ўзбек шеърятининг тарихий Ғалаба муносабати билан ёзилган илк асари эди.

* * *

Орадан бир ойдан мўлроқ вақт ўтди. Июнь ойининг адоғидан бошлаб ғолиб жангчилар она-ватанларига қайта бошладилар. Шундай кунларнинг бирида Шайхзода ҳам бир этак шогирдларини етаклаб Тошкент вокзалига йўл олди. “Бугун музаффар ўзбек жангчиларидан бир гуруҳи она-ватанларига қайтмоқда. Ўзбек диёрининг мард ва жасур ўғлонларини кутиб олиш маросимида иштирок этамиз. Бу, мен учун ҳам, сиз учун ҳам ҳаётимизнинг энг саодатли дақиқаларидан бири”, - деди у шогирдларига.

Шогирдлар устознинг ширин суҳбати билан вокзалга қандай етиб келганларини ҳам билмай қолдилар. Шайхзода перронга чиқиб, темир йўлнинг шимолий тарафига назар ташлаган ҳолда кўллари билан жужун шимининг чўнтақларини титкилай бошлади. Бу ҳол бир-икки такрорлангач, устоз ҳаловати йўқолганини сезган шогирдлардан бири оҳиста сўради: “Домла, бирор нарсани ахтаряпсизми?” Шайхзода шогирдига қараб: “Бугунги тантанага атаб бир манзума битган эдим. Уйда, стол устида қолганга ўхшайди”, - деди. Шоир поезднинг келиши икки соатга кечиктирилганини эшитиб, бир оз тинчланди ва шогирдларига: “Сизлар айланиб туринглар. Мен манзумани тиклашга уриниб кўраман”, - деб залга кириб кетди. Орадан бирор соат вақт ўтгач, шоир бир даста қоғозни шилдиратиб залдан чиқди. Ниҳоят, поезд ҳам етиб келди.

Вокзал жангчиларнинг қариндош-уруғлари, турли ташкилотларнинг вакиллари, журналистлар, раҳбар идораларнинг ходимлари билан тўла. Ҳарбий оркестр тантанали маршларни чалмоқда. Кечаги жангчилар шундай унутилмас бир вазиятда поезд вагонларидан туша бошлашди. Оркестр садолари орасидан кимларнингдир шодон қийқириғи, кимларнингдир йиғлаган овозлари эшитилиб турарди. Ҳамма ҳаяжонда. Жангчилардан бири кўлидан ажраган бўлса, иккинчиси оёғидан. Бирининг кўзи боғланган бўлса, иккинчисининг боши... Ҳам қувончли, ҳам мусибатли манзара...

Радиодан янграган овоз ҳаммани вокзал майдонига таклиф этди. Голиб юртдошларимизни кутиб олишга бағишланган митингни Усмон Юсупов ҳаяжонли кириш сўзи билан очди. Шундан сўнг жангчиларнинг вакиллари, улардан кейин эса шоир Шайхзодага сўз берилди. Шайхзода ота-оналари, севимли ёрлари бағрига омон-эсон етиб келган жангчиларни оташин сўзлар билан қутлаб, ҳозиргина қайта тиклаган шеърини ўқиди. У шеър ўқир экан, ҳамма бундан тўрт йил муқаддам, 1941 йилнинг ёз ойларида жангчиларнинг худди шу майдондан кузатилганини эслар, урушда ҳалок бўлган жангчиларнинг ота-оналари эса хўнграб йиғлар эди.

Вагон кетди,
биз узоқдан
кўтаришиб кўл,
Дилда ташвиш
катта эди,
тиладик: оқ йўл!
Энди келдинг
диёрингга,
вафокор ўғлон,
Юрак соғдир,
вафо бўлди
сийнангга қалқон.

Ҳа, пайқадим:
ўнг қўлингда
ярадан из бор,

Кўкрагингда
беш бурчакли
қизил юлдуз бор.
Ўтиб кетар,
битиб кетар
яралар, дардлар,
Жаҳаннамга
тушиб кетди
мурдор номардлар.
Сени кутар
боғи бўстон,
ойнабанд уйлар,
Сени кутар
кўп соғинган
ҳофизлар, куйлар...

Шайхзода шу куни вокзалдан буюк ҳаяжон билан қайтди. Шу тирик, аммо ҳали-вери малҳам топмайдиган жароҳатлар билан қайтган жангчиларнинг кўнглини оларли бирор сўз айта олдимиз? Жасадлари уруш майдонларида қолиб кетган жангчиларнинг ота-оналари ва фарзандларига қандай сўз билан таскин бериши мумкин эди? Бугун вокзалга не-не умидлар билан чиққан, аммо фарзандлари эртага келиши мумкин бўлган ота-оналарга-чи?.. Умуман, миллионлаб ватандошларини аждаҳо янглиғ ютган уруш йилларида халққа, Ватанга қандай хизмат қилди у?..

Шоир бундай саволларга жавоб ахтарарди...

* * *

“Бир кун уйда ёлғиз қолиб, Шайхзоданинг “Ўн беш йилнинг

дафтари”дан уруш йилларида ёзилган шеърларини ўқиб турганимда, - деб ёзган эди адабиётшунос Тўхтасин Жалолов, - Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Абдулхай Норбоев кириб келди. Қўлимдаги китобни кўриб, Шайхзоданинг уруш йилларидаги жанговар шеърлари хусусида ўз хотираларини бундай ҳикоя қилди:

- 1943 йилда Санъат ишлари бошқармаси мени бир сайёр труппа билан Фарғона водийсига юборди. Менинг репертуарим шоирларнинг жанговар шеърларидан иборат бўлиб, Шайхзоданинг “Кураш нечун?”, “Берлинда суд бўлғуси” шеърларини ўқиб берганимда томошабинлар мени зўр олқишлар билан қарши олиб, қайта-қайта шу шеърларни ўқиб беришни сўрар эдилар. Мен томоша залига қараб, одамларнинг юзларида, кўзларида душманга қарши туғён урган муқаддас ўч ва нафрат ҳисларини барала кўрадим”.

Шайхзода уруш йилларида фақат минбар шеърият намуналаринигина ёзмади. Шеърнинг қулоққа эмас, балки юракка етиб бориши лозимлигини яхши билган шоир жангоҳга кетган йигитлар ва уларнинг соғ-омон қайтишларини орзиқиб кутаётган ёрлари номидан шундай лирик шеърлар ёздики, бу шеърлар ҳозир ҳам уруш даври ўзбек шеъриятининг дурдоналаридан ҳисобланади. Бу шеърларда қанчалик ҳаётбахш ғоялар, зафарли келажакка умид туйғулари порлаб турган бўлмасин, тарихий давр билан боғлиқ фожиавий оҳанг шоирнинг шу шеърларида нола қилиб туради.

Ғалаба кунлари арафасида генерал Собир Раҳимов ҳалок бўлган ва унинг хоки Ўзбекистонга олиб келиниб, тантанали мотам шароитида дафн этилган эди. Машҳур саркардани яқиндан билган, тарихий Ғалабадан кейин у билан учрашиб, “Жалолиддин Мангуберди” музыкали драмасини бирга томоша қилишни орзу қилган шоир унинг кичик қутичадаги хокини кўриб, қаттиқ ларзага тушди, қалбидаги соғинч ва умид туйғулари дафъатан олов бўлиб ёнди.

Бир қути кул... хоки-поки сардордир албат,
Ўткир кўздан, забардаст кўл, кўрқмас юракдан,
Юзлаб жангда қалқон бўлган пўлат кўкрақдан
Бизга қолган нишона шу хокингми фақат?!
Мен сескандим бу хаёлот ичра якбора,
Хотирот туш бўлиб кетди, ўзим дилпора...
Элтдик уни ўз шаҳрингда сўлим бир боққа,
Киндик қони тўкилган у ошна тупроққа,
Токи бунда ўз ўғлининг тоза хокидан
Хушбўй, сўлмас гул ўстирсин у севган Ватан.

Уруш ўзбек халқининг шундай мард, асл, истеъдодли фарзандларини ўз қаърига тортган, халқ дарди ва тақдири билан яшаган Шайхзода эса бундай фожиаларни ич-ичдан ўтказган эди.

Шайхзода Тошкент вокзалида уруш майдонларидан тирик қайтган ўзбек жангчиларини кутиб олар ва улар қаршисида нутқ сўзлар экан, ана шундай мусибатли кунлар унинг кўз олдидан бирма-бир ўтди.

* * *

1945 йил. Сентябрь ойининг ўрталарида навбатдаги ғолиблар эшелони Тошкент вокзалига келиб тўхтади. Кечаги навқирон жангчилардан бири хоразмлик бўлгани сабабли Тошкентда бир неча кун тунаб, таниш кўча ва хиёбонлардан яна бир бор ўтмоқчи, урушдан аввалги Тошкентни, ёшлик йилларини эсламоқчи, имкони бўлса, пойтахт театрларининг бир-икки спекталини томоша қилмоқчи бўлди. Чорсу яқинидаги кўримсиз бир меҳмонхонадан жой олди-да, шаҳар бағрига отилди. Ўша пайтда Тошкентнинг диққатга сазовор манзилларидан бири Эски Жўвадаги Маданият ва истроҳат боғи эди. 1937 йилгача Акмал Икромов номи билан аталган, кейин эса улуғ рус шоири А.С.Пушкиннинг номи берилган бу каттагина боғ шаҳарликлар ва меҳмонлар билан доим гавжум бўларди. Ўша йилларда ўзини маданий ҳисоблаган кишилар дам олиш кунларида оила

аъзолари билан келиб, боғ хиёбонларида айланар, узун ўтиргичларда ўтириб, фавворалардан эсган салқин шабадани симираб, шарбат ва музқаймоқ сотиладиган гўшага бориб, мириқиб ҳордиқланар эдилар. Агарда “Ҳамза” театрининг ёзги биносига билет топишнинг иложи бўлмаса, пойтахт меҳмонлари дарахтлар устига чиқиб бўлса ҳам бирор спектаклнинг бир-икки саҳнасини томоша қилар, сўнгра уйига бориб, Аброр Ҳидоятлов билан Сора Эшонтўраевани ёки Шукур Бурҳонни ўз кўзи билан кўрганини айтиб, фахрланар эди.

Бояги жангчи йигит кейинчалик адабиётшунос олим сифатида эл-юртга танилган Матёқуб Қўшжонов эди. У “Дийдор” деб аталган китобида ўша кезларни эслаб, бундай ёзган:

“Ота-онам бағрига тезроқ етиб бориш истаги кучли бўлса ҳам, Тошкентдан тез жўнаб кетиш иложини топа олмадим. Ўн кунларча шу ерда қолиб кетдим. Ҳар куни истироҳат боғларида бўлдим, театрларни томоша қилдим. Ҳамза, Муқимий номидаги театрларнинг саҳналарида “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Икки солдат”, “Нурхон” сингари ҳар хил мавзудаги асарларни кўрдим. Бироқ бу спектакллар ичида мени – эндигина жангдан чиққан солдатни ларзага солган, дилимда сўнаётган жанг чўғини қайта тиклаган асарлардан бири “Жалолиддин Мангуберди” драмаси бўлди.

Бу пьеса муаллифи Мақсуд Шайхзоданинг номини эшитиб, айрим шеърларини ўқиган бўлсам ҳам, менда унинг бирор асари ҳақида таассурот йўқ эканлигини англадим. Жалолиддинни саҳнада кўрдим-у ҳайратларга тушдим. Энди ўйлаб қарасам, бу асарнинг менда катта таассурот уйғотганининг қатор сабаблари бор экан. Ўша даврнинг энг зўр актёрлари ҳисобланган Шукур Бурҳонов, Аброр Ҳидоятловлар саҳнада ўз санъатларини шундай намоиш қилдиларки, мен Жалолиддин, Темур Маликлар билан ёнма-ён туриб жангга кираётгандек ҳис қилардим ўзимни.

Спектаклда ўша давр қаҳрамонликларини изоҳлайдиган улуғ ғоялар ҳам акс эттирилганди. Султон Муҳаммад Аловуддин Чингизга қарши курашга отланмоқчи бўлган ўғли

Жалололиддиннинг шаштини қайтармоқчи бўлади. Жалололиддин кўп ўйлаб ҳам ўтирмасдан, бошидаги тожини тахт олдига қўяди-да, дейди:

Киши туғилмайди бошда тож билан,
Туғилар эркликка эҳтиёж билан,
Бошимнинг тожидир онамга қасам!..

Жалололиддиндек улуғ шахс тилидан бу сўзлар янграб экан, залдагиларнинг бутун борлиғи ларзага келиши табиий эди. Чунки шоҳми, гадоми, ҳар бир киши эркли бўлишга муҳтож. Хусусан, эндигина фашизмга қарши жанг ғалаба билан тугаган пайтда.

Айтиш мумкин, эрк тушунчаси Жалололиддин образини, умуман, бутун асар моҳиятини белгилаб берган эди. Асарнинг бошқа бир жойида Жалололиддин дейди:

Кўрлик афзал бу юртни асир кўрмоқдан...”.

Жалололиддиннинг бу ҳикматли сўзлари, адабиётшунос олим ёзганидек, фақат мазкур асарнинг эмас, балки Шайхзода ҳаёти ва ижодининг ҳам моҳиятини ифодалаган сўзлардир, десак хато бўлмайди.

Зеро, шоирнинг кейинги ҳаётида шундай даҳшатли бўронлар содир бўлдики, бу бўронлар унинг Совет давлатига ишонган кўзларини очмаслиги иложсиз эди.

Байрамдан сўнг...

1945 йилнинг май ойи... Ғалаба нашидаси билан музайян бўлган айём...

Тўрт йил давом этган ва ҳар бир кишининг бошига ҳисобсиз кулфат келтирган урушнинг тугагани тўғрисидаги хушxabар

яшин тезлигида тарқаб, ҳатто бир-бирлари билан яхши таниш бўлмаган кишилар ҳам ака-ука, опа-сингил, ота-бола сингари қучоқлашиб, бир-бирларини Улуғ Ғалаба билан қутлашар, бир-бирларининг уйларига боришар, қадаҳ кўтаришар эди...

Шундай кунларнинг бирида Шайхзода Максим Горький номидаги Рус драма театрининг пешқадам артистларидан бири Извеков билан иттифоқо учрашиб қолди. “Жалолиддин Мангуберди” спектаклининг премьерасида Рус драма театрининг бадий раҳбари Л.С.Фатин бошчилигидаги бир неча артистлари ҳам иштирок этган ва спектакль уларда катта таассурот қолдирган эди. Репертуарида ҳанузгача қарийб бирорта ўзбек драматургининг асари бўлмагани учун театр шаънига кўп бор аччиқ сўзлар айтилди. Шунинг учун ҳам театр раҳбарлари ўша куни Ҳамза театрига аниқ мақсад билан келган эдилар. Спектакль Л.С.Фатинга ҳам, Извековга ҳам маъқул тушди ва улар пьесанинг рус тилига таржима қилишни таклиф қилдилар.

Шайхзода, инсоний сажиясига кўра, ёши, жинси, миллати ва касб-коридан қатъий назар, ҳар қандай киши билан танишиб, агар бу киши унинг диди ва дилига маъқул келгудек бўлса, ҳатто тез қадрдонлашиб кетадиган соҳиби феъл эди. У инсоний сажиясининг ана шу қирраси туфайли турли миллатга мансуб кишилар билан дўстона алоқада бўлган.

Извеков билан 1944 йил декабрь ойининг сўнгги кунларида танишган Шайхзода у билан турли баҳонаи сабаб туфайли тез-тез учрашадиган бўлди. Натижада Извеков ўзбек шоирини яқин дўст-ёрлари даврасига олиб кирди.

Пушкин кўчасидаги 36-уйда уруш йилларида Тошкентга кўчиб келган Европа миллатига мансуб кишилар истиқомат қилишар эди. Кўп хонадонли шу уйда Наталья Покровская исм-шарифли соҳибжамол бир аёл ҳам яшар, Извеков ана шу аёл билан яқин муносабатда эди. Наталья Михайловна уруш йилларида “Ўртоқ” кондитер фабрикасининг кимё лабораториясида мудир бўлиб хизмат қилган. Ўша пайтда шу лабораторияда ишлаган Евгения Савина билан турли

байрамларда, оилавий дастурхон атрофида кўришиб турган. Извековни Наталья билан аслида унинг эри Михаил Савин таништарган эди. Савин қандайдир хўжалик идораларининг бирида ишлаганига қарамай, Извеков билан ҳам, Фатин билан ҳам яхши таниш эди.

Ғалаба тантаналари янграб турган кунларнинг бирида, 9 ёки 10 май куни Извеков Шайхзодани эр-хотин Савинларнинг Пушкин кўчасидаги 61-уйдаги хонадонига таклиф этади. Байрам дастурхони атрофида хонадон соҳибларидан ташқари, Шайхзода, Фатин, Извеков ва Покровскаялар ҳозир бўлишади. Ғалаба шарафига, армиянинг қахрамонона жасорати ва халқнинг мардона меҳнати шарафига, дастурхон атрофини безаб ўтирган аёллар шарафига қадаҳлар кўтарилади. Катта кўтаринки руҳда бўлган мезбонлар қадаҳ сўзини айтишда бир-бирларидан ўзишга ҳаракат қилишади. Извеков Константин Симоновнинг “Мени кутгил” ва бошқа шоирларнинг шеърларини ўқийди. Фатин ҳам ундан қолишмасликка ҳаракат қилади. Аммо улоқни аввал бошдан қўлга олган Шайхзода кечанинг охирига қадар ҳеч кимни унга яқинлаштирмайди. Шоир “Капитан Гастелло”, “Берлинда суд бўлғуси” шеърларини ўзбек тилида ёддан ўқиб, уларни шу заҳоти рус тилига таржима қилиб беради. Шайхзода бу таржима сўзларини шундай талаффуз этадики, тингловчилар уни шеърдек қабул қиладилар. Яна оралатиб Шарқ донишмандларига хос сермаъно қадаҳ сўзларини айтади. Фалакнинг гардиши билан уруш йилларида Тошкентга келиб қолган машҳур рус адиб ва санъаткорларини кўрган, уларнинг суҳбатларини эшитган Фатин ҳам, айниқса, аёллар ҳам Шайхзоданинг истеъдоди, билими ва шарқона маданиятини кўриб қойил қоладилар. Уларнинг: “Сиз қаерда ўқигансиз? Бундай фалсафий фикрлашга қандай эришгансиз? – деган саволларига жавобан Шайхзода дейди:

- Мен Озарбайжон тупроғида туғилиб, ўзбек диёрида улғайганман. Озарбайжон ҳам, Ўзбекистон ҳам Шарқ маданиятининг ўчоқларидан бири. Шарқ жаҳон маданиятига Фирдавсий ва Жомий, Низомий ва Навоий сингари юзлаб

донишманд шоир ва олимларни етказиб берган. Шарқда фақат шоирларгина эмас, Беруний ва Ибн Сино сингари олимлар ҳам серқирра истеъдод эгалари бўлишган. Улар бирор дорилфунунда ўқимаган. Уларнинг ҳаммаси мутолаа йўли билан улкан сиймолар бўлиб етишишган. Камина ҳам улардан ибрат олиб, хусусий мутолаа йўли билан билим хазинамни тўлдириб бораман. Шарқ – жаҳон маданиятининг бешикларидан бири. Мен шарқли бўлганим билан ифтихор қиламан...

Шарқ ҳақидаги бу қасидага ҳозир бўлганларнинг қўшилмасликлари иложсиз эди.

* * *

“Жалололдин Мангуберди” драмаси ўша йили кетма-кет уч кун намойиш этилди. 1945 йил январида бир неча марта ўйналганидан кейин, нима учундир, апрель ойига қадар тўхтатиб қўйилди. 1946 йилнинг октябрь ойида эса бир марта намойиш этилганидан сўнг, умуман, саҳнадан олиб ташланди.

1946 йил 14 августда ВКП(б) Марказий Комитетининг “Звезда” ва “Ленинград” журналлари тўғрисидаги машъум қарори эълон қилинади. Орадан икки ҳафта зтмай, 26 августда Марказий Комитетнинг адабиёт ва санъат оламини ларзага келтирган “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш йўллари” деган ва бошқа қарорлари чиқади. Урушнинг ташвишли йилларидан азиз жигарбандларини йўқотиб, ҳориб-чарчаб чиққан ижодий зиёлилар бошида яна қора булутлар тўплана бошлайди. Совет давлати тақдири хавф остида қолган уруш йилларида ардоқланган ўтмиш подшо ва саркардалари яна кескин қораланиб, улар ҳақида асар ёзган ёзувчилар эса феодал ўтмишни қўмсаш ва идеаллаштиришда айбланадилар. Совет мафкурасининг заҳарли қиличи биринчилардан бўлиб “Жалололдин Мангуберди”нинг бошига тушади.

Асарнинг Усмон Юсупов таклифи билан музыкали театр учун махсус ёзилган нусхаси ҳам, Рус драма театри учун тайёрланган таржимаси ҳам шу сабаб билан саҳна юзини кўрмайди.

Шайхзоданинг шу йилларда ёзмоқчи бўлгани Амир Темур ҳақидаги романи эса умуман қоғозга тушмай қолади.

Жалолиддин асар сўнгида тарихчи Насавийга мурожаат этиб, бундай сўзларни айтган эди:

...Менга айт-чи, урушдик, шунча жанг қилдик,
Гоҳо ёвни йиқитдик, гоҳо йиқилдик,
Қалъаларни фатҳ этдик, лашкарни эздик,
Боди сар-сар сингари элларни кездик,
Калламизни кесдилар, каллалар кесдик,
Саҳроларда югурдик, дарёда суздик,
Босдик, енгдик ва яна енгдик,
Қилич ўпиб, ўқ узиб, айғирлар миндик.
Шуни ютиб кетмасми бевафо замон,
Жайхун – сойга ташланган бир кесаксимон?

ВКП(б) қарорларининг бамисоли бўрон бўлиб, қаҳрамонона ўтмиш ҳақидаги асарларни театр саҳналаридан, ватан, муҳаббат ва дил наволарини эса газета ва журнал саҳифаларидан учуриб кетаётганини кўрган шоир Жалолиддиннинг Насавийга айтган шу сўзларини эслайди. Унинг назарида, Жалолиддин қалбини ўртаган бу саволлар билан Насавийга эмас, балки унга, Шайхзоданинг ўзига мурожаат этаётгандек бўлади.

Шайхзода шу кунгача дунёнинг кеча ва кундуздан, оқ ва қорадан, яхши ва ёмондан иборатлиги ҳаёт қонуни эканлигини яхши биларди. Шунинг учун у рўй бераётган мудҳиш воқеалардан қанчалик зил кетмасин, эртанги кунга умид ва ишонч туйғусини йўқотмаган ва унинг ўзи бу саволга Насавий тили билан бундай жавоб берган эди:

Кўп юлдузлар ўчади, ўчмас бу дафтар!..
Ўқир азиз авлодлар юз-юз йилларда!

Агар Шайхзода башоратчи бўлмаганида драмада Жалолиддин

тили билан Насавийга бундай савол бермаган ва Насавий тили билан бу саволга шундай жавоб қайтармаган бўларди.

* * *

1946 йилда собиқ жангчилар билан бирга армия қисмларида хизмат қилган чекистлар ҳам оилалари бағрига қайта бошладилар. Шулардан бири Владимир Мильчаков эди. У 1910 йилда Горький (ҳозирги Нижний Новгород) вилоятидаги қишлоқларнинг бирида туғилган. Қайсидир институтни тугатмай, совет давлатининг махфий идораларига жалб этилган бу кимса 1938 йилда махсус топшириқ билан Тошкентга кўчиб келган. Уруш бошланиши билан ҳарбий хизматга олинган. Аммо у фронтда бир кун ҳам қон кечиб, қон тўкмади. Совет давлатининг бу арзандаси ҳаракатдаги армия жангчи ва командирларнинг сиёсий ҳушёр ё ҳушёр эмасликларини ўрганиш ишлари билан машғул бўлди. Уруш тугаб, Тошкентга қайтгач. “Фрунзевец” газетасида адабий котиб бўлиб ишлай бошлади. Ўша йилнинг ноябрь ойида НКВДнинг йўлланмаси билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига ишга кириб, дастлаб уюшма масъул котиби Жуманиёз Шариповнинг ёрдамчиси, декабрь ойдан эътиборан эса уюшма партия ташкилотининг котиб бўлиб ишлай бошлади. Ҳали Ёзувчилар уюшмасига ишга келганига икки-уч ой бўлмасдан туриб, уюшма жilовини қўлга олишга, уюшманинг оддий аъзосидан тортиб, раҳбарига қадар ҳаммани назар-писанд қилмай, уюшма фаолиятини назорат қилишга уринди.

Ўша йилларда партия аъзоси бўлмаган одам одам ҳисобланмаган. Айниқса, кўзга кўринган ёзувчининг партия аъзоси бўлмаслиги ғайритабiiй ҳодиса ҳисобланган. Бундай ёзувчига уюшма йиғилишида ҳатто маъруза қилишни ҳам топшириб бўлмасди. Шу сабабли уюшма раиси Ойбек 1947 йилнинг бошларида Мильчаковни чақириб, Шайхзоданинг истеъдодли шоир эканлигини таъкидлаб, уни партияга олиш зарурлигини айтади.

- Шайхзода – катта истеъдод эгаси. У улкан шоир ва олим. Ҳозирги ўзбек адабиётининг Ғафур Ғулом, Уйғун, Яшин сингари йирик намояндаси. Унинг сўнгги йилларда яратган асарлари - ўзбек адабиёти тараққиётига қўшилган катта ҳисса. Шундай ёзувчиларни биринчи навбатда партиёга аъзо қилиб олиш лозим, - дейди у.

Уюшмага қудратли идоранинг “дуои фотиҳаси” билан келган Мильчаков:

- Мен Шайхзодани орқаваротдан 1938 йилдан бери биламан. У билан шахсан яқинда танишдим. Аммо таомилга кўра, партиёга аъзо бўлишни истаган киши партиё ташкилотига шахсан ўзи учрашиши лозим, - дейди калондимоғлик билан.

Ойбек котибнинг бу сўзларини жорий талаблар асосида иш юритишга ўрганган кишининг сўзлари, деб тушунади ва:

- Майли, ўзи ҳам учрайди. Аммо, билишимча, ташаббус партиё ташкилотидан бўлади. Ҳар қандай партиё ташкилотининг кучи ва обрў-эътибори аъзолари орасида шундай истеъдодли кишиларнинг бўлиши билан белгиланади, - дейди.

Уюшма раисининг қатъий йўсинда айтилган сўзларидан кейин бир неча кун ўтса ҳамки, партиё ташкилоти котибидан садо чиқмайди. Шундан кейин Ойбек Жуманиёз Шариповга Шайхзодани партиёга олиш масаласини тезлаштиришни топширади. Жуманиёз Шарипов ўзига хос камтарлик ва майинлик билан Шайхзоданинг тўлдириши учун Мильчаковдан анкета варақасини беришни сўрайди. Аммо Мильчаков партиёга кирмоқчи бўлган ёзувчи, яъни Шайхзоданинг шахсан ўзи унга учраб, партиёга кириш хоҳиши билдирмаганлигини ва бусиз унга анкета варақасини бермаслигини айтади.

Ойбек нима учун ва нима мақсадда Шайхзоданинг партиёга аъзо бўлиб киришини истаган? Нима учун Шайхзода Мильчаковга шахсан учраб, унга партиёга кирмоқчи бўлганини айтмаган ва ундан анкета варақасини беришни шахсан ўзи сўрамаган? Ёки у партиёга аъзо бўлиш ниятида бўлмаганми?.. Бундай саволларнинг туғилиши табиий. Гап шундаки, Мильчаков

Ёзувчилар уюшмасига махсус идораларнинг йўлланмаси ва топшириғи билан ўрнашиб олганидан кейин ўз атрофига ўттиз еттинчи йилда хушёрлик намуналарини кўрсатган ёзувчи ва таржимонларни тўплашга киришган эди. Улар, ўз навбатида, адабиёт атрофида ўралашиб юрган ўзлари сингари истеъдодсиз, аммо шуҳратталаб кимсаларни ўз тарафларига оғдира бошлаган эдилар. Ёзувчилар уюшмасининг Мильчаков котиби бўлган партия ташкилоти Ойбек раҳбарлик қилган уюшма фаолиятини ўз назорати остига олмоқчи, Ойбекни эса қўғирчоқ-раҳбарга айлантirmoқчи бўлди. Ойбек буни ўз вақтида сизди. Унинг ниятига кўра, Шайхзода сингари покиза ва олижаноб ёзувчиларнинг партиёга аъзо бўлиб киришлари уюшма қошидаги партия ташкилотини хаслардан тозалаш ва уюшмада куртак ёза бошлаган Анчар дарахтини илдиз-пилдизи билан қурутишга имкон берган бўларди.

Ойбек турли ташкилий ва ижодий ишлар билан банд бўлганида, кўпинча Шайхзодани ўз ўрнига қолдириб кетар ва у раис ўринбосари сифатида уюшма фаолиятини юргизиб турарди. Партия аъзоси бўлмаган Шайхзоданинг бундай масъул вазифани бажариши эса мильчаковчиларда норозилик кайфиятини уйғота бошлаган эди. Шундай носоғлом вазиятнинг бартараф этилиши учун Шайхзоданинг партия сафига аъзо бўлиб кириши ўша пайтда Ойбек учун ҳам, Ёзувчилар уюшмаси учун ҳам сув билан ҳаводек зарур эди.

Мильчаков уюшмадаги ишончли кишилари орқали Шайхзоданинг 1928 йилда Озарбайжондан сургун қилинганини яхши билган. У Ойбекнинг Шайхзодани партиёга олиш ҳақидаги таклифини эшитиши биланоқ сиёсий идорага мурожаат этиб, Шайхзоданинг сургун қилинишига доир махфий маълумотлар билан танишиш имконига эга бўлади. У яқин кунларда бу маълумотдан нафақат Шайхзодага, балки уни ўз паноҳига олган Ойбекка қарши курашда ҳам фойдаланиши мумкинлигини билади. Шунинг учун у уюшма раиси Ойбек билан ҳисоблашмайди. Аксинча, теварак-атрофидаги Ойбекнинг

академик-ёзувчи ва жамоат арбоби сифатида кундан-кунга ўсиб бораётган обрўсини кўриб, тишларини ғижирлатиб юрган ёзувчилар ёрдамида уюшмада тўнтариш қилишга тайёрланиб боради.

Шайхзода Мильчаковнинг разил кимса эканлигини билгани ва шундай кимсалар билан бир сафда бўлишни хоҳламаганига қарамай, Ойбекнинг юзидан ўтолмайди ва кунларнинг бирида Мильчаковнинг ҳузурига кириб, партиёга номзод бўлиб ўтиш учун зарур варақани беришни сўрайди.

- Қани, ўтиринг, - дейди Мильчаков. - Мен Ёзувчилар уюшмасига келиб ишлай бошлаганимга уч-тўрт ой бўлганига қарамай, бир-биримизни яхши билмаймиз. Келинг, танишиб олайлик. Мен фронтчи-ёзувчиман. Уруш йилларида ҳам ҳаракатдаги армияда масъул ишларни бажардим, ҳам урушни ўз кўзим билан кўриб, қуролдош дўстларим ҳақида шеър ва публицистик мақолалар ёздим. Мана, ҳозир Ўзбекистон ва уруш мавзуларида қисса-ю шеърлар ёзиб, ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилмоқчиман...

Мильчаков шу сўзларни айтгач, танишиш навбатини Шайхзодага бериб, ундан жавоб кутди. Шайхзода уруш арафаси ва уруш давридаги ижоди тўғрисида маълумот берди, йўл-йўлакай суҳбатдошнинг қитмир саволларини ҳам жавобсиз қолдирмади.

Шайхзода Мильчаковнинг сургун воқеасидан хабардор эканини биларди. Шунга қарамай, бу ҳақда оғиз очмади ва суҳбатдошда шу масалага тобора яқинлашиш истаги жўшиб бораётганини сезса-да, усталик билан чап бераверди. Ниҳоят, сабр-тоқати тўлган Мильчаков муддаога ўтди:

- Коммунист-ёзувчилардан эшитишимга қараганда, сиз Озарбайжонда туғилиб, 1928 йилда Ўзбекистонга сургун қилинган экансиз. Қандай сабаблар билан сургун қилингансиз? Ким сизни ҳибсга олган? Сизга қандай айблар қўйилган? Нега уюшмага аъзо бўлганингизда ҳаётингиздаги бу муҳим воқеани яширгансиз?.. Шулар ҳақида очикроқ гапирсангиз. Биз бу масалани аниқламасдан туриб, сизни партиёга тавсия эта

олмаймиз.

Шайхзода бу саволга усталик билан шундай жавоб бердики, Мильчаков англаб улгурмаган масалаларни ойдинлаштириш учун қанчалик уринмасин, шоирдан аниқ-тайин жавоб ололмади. Аммо шу нарса ёдида қолдики, Шайхзода бирор далил-ашёсиз айбланган ва ГПУ ўз хатосини тузатишни истамагани оқибатида ҳибсга олинган экан.

Мильчаков суҳбат охирида Шайхзодага бир неча кундан кейин келишни буюрди. Лекин ўша куннинг эртасигаёқ бюро аъзоларини йиғиб, уларга ГПУ томонидан ҳибсга олинган ва 1928 йилда Ўзбекистонга сургун қилинган ёзувчи Шайхзоданинг партия сафига ўтмоқчи бўлганини айтди. Ва мазкур фактни яшириб келгани катта сиёсий хато, деб таъкидлади. Мильчаковнинг Шайхзода сингари ёзувчиларга партия сафида жой йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деган буйруқона сўзларини коммунист-ёзувчилар бир оғиздан маъқулладилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, Шайхзода келишувга биноан, яна партия ташкилотининг котибига учради. Котиб:

- Сиз партияга кириш ҳақида ариза беришингиз мумкин. Бу сизнинг ҳуқуқингиз. Аммо мен сизга партияга киришингиз учун тавсия бермайман ва партия йиғилишида сизнинг партияга киришингизга қарши овоз бераман, - деди.

Шундай қилиб, Шайхзода қаршисида партиянинг “олтин дарвозаси” тақа-тақ ёпилган эди.

Йўлдош Муқимов ҳикояси

Мен Ўрта Осиё Давлат университетининг филология факультетида таҳсил олган кезларимда адабиётга қизиққанам туфайли ўша йилларда Ёзувчилар уюшмасида тез-тез ўтказилган адабий кечаларни канда қилмас эдим. Гарчанд ўша пайтдан бошлаб шоир Мақсуд Шайхзодани орқаваротдан билган бўлсам ҳам, у билан шахсан танишишим 1950 йилда рўй берди. Шу вақтда

мен Ўрта Осиё Давлат университети қошидаги аспирантуранинг биринчи курсида ўқирдим. Ўша йили, оёи ёдимда йўқ, акам Карим Муқимов хасталикка чалиниб, Тошкент шаҳрининг Жуковский кўчасидаги касалхонада даволанди. Шу воқеа сабаб бўлиб мен тез-тез акамни кўргани касалхонага борадиган бўлдим. Бир куни акамнинг аҳволдан хабар олиш учун борсам, акам касалхонада ўзи билан бир хонада Мақсуд Шайхзода деган шоирнинг ётганини айтиб қолди. Лекин шу куни нима учундир мен Шайхзодани кўра олмадим. Аммо кейинги сафар борганимда, хонада Шайхзода ҳам бор экан, акам мени шоир билан таништирди: “Сизга айтган укам шу йигит бўлади. Яхши ўқигани учун аспирантурада олиб қолишган. Китобнинг жинниси бу. Ўзи ҳам, билишимча, қалам тебратиб туради”.

Шайхзода ўша кунлари соғлиғини анча олдириб қўйган экан. Шунга қарамай, мен билан ғоят самимий кўришиб, қандай мавзу устида ишлаётганим, ўзбек ёзувчиларининг қандай асарларини ўқиганим ва шоир-ёзувчилар орасида кимларни кўпроқ севишим тўғрисида саволлар берди. Менинг жавобларимдан қанот ҳиссини туйган бўлса керак, “Яхши! Кўпроқ ўқинг. Фақат бадиий асарларни эмас, турли соҳаларга оид тарихий ва илмий-оммабоп асарларни ҳам ўқинг. Адабиётшуноснинг кругозори оламдек кенг бўлиши лозим”, - деди.

Шундан кейин касалхонада Шайхзода билан яна бир неча мартаба кўришдик. Орадан бир неча кун ўтганидан кейин акам ҳам, Шайхзода ҳам касалхонани тарк этишди. Шундай кунларнинг бирида Шайхзода билан кўчада иттифоқо учрашиб қолдик. Шайхзода мендан акамни сўради ва у билан қисқа муддат ичида қадрдонлашиб қолгани учун Чироқчига, акамни кўргани бирга боришни таклиф қилди. Маълум бўлишича, акам касалхонадан чиқиши олдида Шайхзодани, албатта, Чироқчи туманига меҳмонга боришни таклиф қилган ва ҳатто: “Мабодо бормасангиз, қаттиқ хафа бўламан”, -деб “қўрқитган” ҳам экан. “Агар бирга борсак, - деди Шайхзода, - мен лафзимда турган ва ваъдамни бажарган бўламан. Сиз эса бу воқеанинг ҳам жонли

гувоҳи бўласиз, ҳам акангизни кўриб келасиз”.

Акам ўша йилларда Чироқчи тумани партия комитетида котиб бўлиб ишлар ва хизмат юзасидан туман меҳнаткашлари – пахтакор ва чорвадорларнинг ҳаётидан яхши хабардор эди. Шайхзода ушбу сафар баҳонасида Бухоро вилояти (ўша йилларда Чироқчи Бухоро вилоятига қарарди) билан яқиндан танишмоқчи, пахтакорлар ҳақида ёзажак янги асарлари учун материал тўпламоқчи экан.

Биз, ваъдалашганимиздек, Чироқчи туманига бориб, акамнинг меҳмони бўлдик. Шайхзода икки кун мобайнида туман пахтакорлари ва чорвадорлари ҳузурида бўлиб, улар ҳаёти билан танишди, жамоа хўжалигига қарашли гидроэлектр станциясини бориб кўрди. Аммо, билишимча, содир бўлган хунук воқеалар тўғрисида ёзма ҳужжатлари бўлгани пахтакорлар ҳақидаги туркум шеърларини ёза олмади.

Шингил воқеалар

Кўнгли миллий айирма туйғусидан холи бўлган Шайхзода, юқорида кўрганимиздек, турли миллатларга мансуб кишилар билан яқин муносабатда бўлган. Шундай кишилардан бири 1919 йили Тоғли Қорабоғ автоном вилоятида дунёга келган Михаил Мелкумов эди. У 1946 йилдан бошлаб “Ўзбекфильм” киностудиясининг сценарий бўлимида муҳаррир лавозимида ишлаган ва айни пайтда Москвада, Бутуниттифоқ Давлат Конематография институтининг сценарий факультетида ўқиган. У 1947 йилда ўқишни тугатиб, “Ўзбекфильм” киностудиясининг мазкур бўлимига раҳбарлик қила бошлаган. Мелкумов Москвада таҳсил кўргани, кино ва адабиёт олаmidан яхши хабардор бўлганлиги сабабли Шайхзода гоҳо-гоҳо у билан кўришиб, “бир кружка пиво” атрофида суҳбатлашиб турарди. Шундай учрашувлардан бири 1947 йилнинг ёзида бўлиб ўтади.

Ўша кезларда адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган

партия қарорларининг акс-садоси ҳамон давом этаётган, бошқа асарлар қатори, “Жалолиддин Мангуберди” драмаси ҳам феодал ўтмишни идеаллаштирган асар сифатида тез-тез тилга олинаётган эди. Суҳбат мавзуи шу масалага бориб тақалганида, шоир:

- Феодал ўтмишни идеаллаштириш деган гап - қип-қизил бемаънилиқ, - деди. Сўнгра давом этди. - Мен “Жалолиддин”да феодал ўтмишни эмас, балки ўз ватанини мўғул босқинчиларидан Жалолиддин бошчилигида ҳимоя қилган халқни ва унинг саркардасини идеаллаштирган бўлишим мумкин. Аслида на Жалолиддин, на халқ идеаллаштирилмаган. Мен тарихий ҳақиқатни тасвирлаганман, холос. Тарихий ҳақиқат эса Жалолиддиннинг оз сонли ва яхши тайёрланмаган лашкар билан мўғулларнинг кўп сонли ва пухта тайёрланган лашкарига қарши қаҳрамонона курашганидир. Ҳатто Чингизхонни қойил қолдирганидир. Шунинг учун ҳам маҳаллий матбуотда эълон қилинган ва мени феодал ўтмишни идеаллаштиришда айблаган мақолалар тухматдан бошқа нарса эмас. Ахир 37-йилдаги тухматларнинг нимага олиб келганини кўрганмиз-ку? Кимлардир ўша даврларни қўмсашаётган кўринади. Хўш, сиз нима дейсиз? Мен ҳақманми ёки улар?..

Мелкумов сиёсий ҳушёр қаламкашлар муҳитидан бўлгани боис ҳатто бир кружка пиво атрофида ҳам Шайхзоданинг ҳақлигини тан олишга журъат этмади. Унинг мужмаллик қилаётганини кўрган шоир давом этди:

- Ахир Ўзбекистонда қанча истеъдодли ёзувчи бор? Саҳнага қўйиш ёки ўқиш мумкин бўлган қанча асар бор ўзи? Агар “Жалолиддин”га ўхшаш бор-йўғи икки-учта асарни ҳам турли баҳона билан саҳнадан олиб ташлайверсак, театрлар қайси асарни қўяди? Ҳадеб рус драматургларининг асарларини ўзбек томошабинларига тақдим этаверишадими? Томошабинлар: “Ўзбек ёзувчилари асар ёзмай, тухум босиб ётишяптими?” - деб биздан гинахонлик қилишмайдими?”...

Шайхзода шу куни тўлиб турган эди, юрагидаги бор гапни

тўкиб солди.

* * *

1948 йил... Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг навбатдаги йиғилиши..

Уюшма раиси Ойбек Марказқўмга шошилиш равишида қақирилгани сабабли йиғилиш унинг ўринбосари Шайхзода раислигида бошланди. Кун тартибида бир неча жиддий масалалар тургани ва бу масалаларни Ойбек иштирокида муҳокама қилиш лозим эканини айтгач, Шайхзода йиғилишни “турли масалалар”дан бошлашга қарор қилди. “Турли масалалар” эса уюшма аъзолигига ёзувчи Миркарим Осимни қабул қилишдангина иборат эди.

Уюшма масъул котиби Жуманиёз Шарипов ҳайъат аъзоларининг Миркарим Осимни ёзувчи сифатида яхши билишлари, унинг уюшмага кириши учун барча зарур ҳужжат ва тавсиялар тайёрлангани, бинобарин, масалани фақат овозга қўйишигина қолганини айтди. Шайхзода мазкур масалани овозга қўймоқчи бўлганида, Мильчаков даст ўрнидан туриб, Миркарим Осимнинг бир пайтлар Туркияга қочмоқчи бўлгани ва Грузия-Туркия чегарасида ушлаб қолингани ва бир неча муддат ГПУ қамоқхонасида ётганини айтди. Сўнгра Миркарим Осимга қараб: “Тўғрими?” деб сўради ва қўшиб қўйди: “Агар тўғри бўлса, нега шу ҳақда шахсий варақангизда ҳеч нарса ёзмагансиз?” - деди. Миркарим Осим: “Ҳа, сиз айтган гаплар рост. Ҳаётимда шундай ҳодиса содир бўлган. Ёш эдим ўшанда. Хорижий мамлакатга бориб ўқиш мароқли туюлганди. Аммо орадан анча вақт ўтгани туфайли мен бу ҳодисани шахсий варақада қайд этишни нутибман”, - деди эшитилар-эшитилмас овоз билан.

Миркарим Осим ўзини қаерга қўйишни билмай қолди. Масалани тайёрлаган Ж.Шарипов ҳам қип-қизариб кетди. Мильчаков тарози палласини ўз тарафига ағдариб олган, тарозининг осмонга кўтарилган нариги палласида эса кичрайган Жуманиёз Шарипов билан ундан ҳам кичрайиб кетган Миркарим

Осим турардилар...

Шу пайт улар бахтига, Ойбек кириб келди. Унинг салобати билан тароз паллалари тенглашгандек бўлди. Уюшма раиси етиб келганига қарамай, Шайхзода раислик қилишда давом этди. Ҳозиргина ўтмишдаги ва келажакдаги “халқ душманлари” устидан тантана қилган Мильчаковнинг сўзлари сувга отилган тошдек беоқибат қолди. У ёнида ўтирган М.Шевердинни туртиб, қулоғига нимадир шивирлади. Шевердин шусиз ҳам лабларини чўччайтириб турган экан, Ойбекка мурожаат этиб, сўради:

- Ҳурматли Ойбек Тошмуҳамедович! Сиз ёзувчи Миркарим Осимнинг уюшмага аъзо бўлиши учун тавсия берган экансиз. Марҳамат қилиб, айтинг-чи, сиз унинг Туркияга қочмоқчи бўлгани ва чегарада ушлаб қолинганини билгансизми?..

Ойбек Шевердиннинг савол беришда давом этишини кутмай, жавоб берди:

- Биламан, Михаил Александрович, биламан. Бу ҳодиса, янглишмасам, 1924-1925 йилларда бўлган. Ҳали йигирма ёшга тўлмаган бола эди у. Бу ёшда кимнинг таъсирига тушмайсиз. Ё сиз бирор кишининг таъсирисиз ёзувчи бўлганмисиз?..

Шевердин нима дейишни билмай қолди. Ойбек давом этди:

- Ўша вақтдан бери қанча йил ўтди. У Москвадаги Педагогика институтида, машхур совет тарихчилари қўлида ўқиди. Дунёқараши батамом ўзгарди. Ёзувчи сифатида эл-юртга танилди. Уни уюшмага номзодлик муддатисиз қабул қилсак, осмон узилиб ерга тушмайди.

Тарози палласи бошқа тарафга оға бошлаганини сезган Мильчаков, оёғи куйган товукдек, тинч туролмади. “У шу ҳақда таржимаи ҳолида ёзиши керак эди”, - деб фавқулодда хунук овози билан чинқирди.

Шайхзода унинг луқмасини эътиборсиз қолдириб, адибнинг уюшмага аъзо бўлиши учун ҳайъат аъзоларидан овоз беришларини сўради. Ҳали мағлубият аламини тотиб кўрмаган Мильчаков билан Шевердин қаттиқ қаршилик кўрсатиб, уввос солдилар.

Шайхзода мол бозорига айланиб кетган йиғилишни тинчлантириш мақсадида масала ечимини кейинги сафарга қолдирди.

* * *

1949 йилнинг кеч кузи... Навоий кўчаси... Шайхзода йўлка бўйлаб тўкилиб ётган заъфарон барглари босиб, нималарнидир пичирлаб бормоқда... Шу пайт ўзбек кузининг ҳазин мусиқаси бўлса керак, уни Шайхонтаҳурдаги таниш майхонага етаклади. У майхонага кириб, одатига кўра, бир бокал олтинранг майни олдида, бўш столлардани бирини танлаб, ўтирди. “Казбек”ни очиб, гугурт чақди. Ўт олган папирос дуди ҳалқ-ҳалқ бўлиб кўтарила бошлади. У эндигина майдан бир-икки хўплаган эди, майхонага эски таниши Шербек Алиев мастона қадам ташлаб кириб келди. У Шайхзодадан бир ёш кичик бўлса ҳам, бир томондан, Бокуда ўқигани, демак, шоир билан қарийб қардош бўлгани, иккинчи томондан эса, озарбайжон тилининг ўзига хос қонун-қоидаларига кўра, сенлашиб сўзлашарди. Ўзбекистон Телеграф агентлигида таржимон бўлиб ишлаган бу зот ичимликка ўч, суҳбат чоғида ўзини билимдон қилиб кўрсатишга мойил бир киши эди. У Шайхзодани кўриши билан унга бағрини очиб, қадрдон дўстлардек қучоқлашиб кўришди. Шайхзода у билан учрашиб, озар тилида сўйлашишни, таниш дўстларни эслаб, дилдан суҳбат қуришни хуш кўрарди. Хуллас, икки дўст олтинранг майни лаб-лаб қилиб, суҳбатга тушишди. Суҳбат нишаби “Жалолиддин” томон оғиб, Шербек Алиев нима учундир Жалил Бойбўлатовнинг “Жалолиддин”нинг ахтар-пахтасини чиқарган, аммо Шайхзоданинг хотирасидан кўтарилган мақоласини эслади. Ж.Бойбулатов 20-йилларда Фитрат ва унинг “Чиғатой гурунги” ташкилоти томонидан олиб борилган адабий-маърифий ишларга қарши курашиб, “Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик” (1929) мақоласи, “Пантуркизм “ўзбекларнинг адабий мероси” байроғи остида” (Москва-Тошкент, 1931) ва “Чиғатойчилик-туркчилик ўзбек адабиётида” (Москва-Тошкент, 1932) китоблари билан

Ўзбек адабиётига катта зарар келтирган татар коммунист-танқидчиси эди. Совет давлатининг ишончини қозонган бу кимса 1945 йилнинг 4-11 апрель кунларида “Жалолоддин Мангуберди” драмасига қарши 45 бетлик танқидий мақола ёзган ва асар муаллифини миллатчиликда кескин айблаган эди.

Ш.Алиев шу мақолани эслатганидан кейин Шайхзоданинг кайфияти бузилиб, унинг адабиётни мутлақо тушунмайдиган, ўта саводсиз, оми ва разил одам эканини айтди. “Бойбулатовнинг ўзи миллатчи. Ўзбекистонга кўчиб келганидан бери ўзбек ёзувчиларига қарши курашиб, ўзбек халқининг тарихий ўтмишда яшаган Жалолоддин сингари сиймоларини камситиб, улар гўрига туҳмат тошларини отгани-отган. Шундай кимсалар миллатчи бўлмай, биз, ўзбек халқининг бой тарихий ўтмишини қадрлаб, асар ёзувчилар миллатчи бўладими?” – деди жаҳл билан. Шербек Алиев: “Эй Шайх, нечук шундай кимсаларнинг мақолаларига қарши раддия билан чиқмайсан? Ахир ҳар бир ёзувчи ўз асарини ўзи ҳимоя қилмайдими?” - деди. Бунга Шайхзода бундай жавоб берди:

- Мен Бойбулатовнинг тенги эмасман. Унинг аҳмоқона мақоласига жавоб ёзишни ўзимга эп кўрмайман. У жавоб ёзишга арзийдиган одам эмас!

Ш.Алиев сархуш бўлишига қарамай, дўстининг алам билан айтган бу сўзларни, одатига кўра, яхши эслаб қолди.

* * *

Шайхзоданинг 1950 йилда ёзмоқчи бўлган асарларидан бири халқлар дўстлиги ҳақидаги китоб эди. У 1950 йил 16 майда Ёзувчилар уюшмаси ҳайъати номига ёзган аризасида шу ҳақда хабар бериб, август ойида даволанишни, сентябрь-ноябрь ойларида эса Москва, Ленинград, Киев, Тбилиси, Ереван, Боку сингари шаҳарларда тўрт ой мобайнида бўлишни режалаштирилганини айтган ва шу масалада ёрдам бериш ҳақида СССР Адабиёт жамғармасига мурожаат этишни сўраган эди.

Шайхзода ана шу режага биноан ўша йилнинг ноябрь ойида Москвада бўлганида тасодифан Михаил Мелкумов билан учрашиб қолади ва уни А.А.Фадеев номидаги Адабиётчилар уйининг ресторанига овқатланишга таклиф этади. Ўша йилларда Адабиётчилар уйида турли-туман адабий кечалар, учрашувлар, маърузалар бўлар, узоқ-яқиндан Москвага келган ёзувчилар шу ресторанга, албатта, ташриф буюрар, Шайхзода сингари серзавқ ва сермеҳр кишилар эса шу ерда ўзларини шаффоф сувдаги балиқдек эркин ҳис қилар эдилар. Шунинг учун ҳам Шайхзода Москвада бўлганида, Адабиётшучилар уйининг ресторанига боришни канда қилмас эди.

Ўша куни икки собиқ кавказлик мазкур ресторанга бориб, овқатланишди. Озгина майхўрлик қилишди. Таниш ва нотаниш ёзувчилар билан суҳбат қуришди. Сўнгра ўша куни бўлиши режалаштирилган М.М.Литвиновнинг “Искра” газетасининг яратилиш тарихи ҳақидаги маърузасини тинглашга қарор қилишди.

Шайхзода учун “Искра” газетасининг пайдо бўлиш тарихини билишдан кўра, машхур дипломатни кўриш, унинг овозини эшитиш муҳим эди. У мазкур газетанинг бундан роса 50 йил муқаддам, 1900 йилда, большевиклар томонидан дастлаб Лейпциг ва Мюнхенда, сўнгра Лондон ва Женевада нашр этилганини ҳам, 52-сонидан бошлаб эса Г.В.Плеханов қўлига ўтганидан ҳам яхши хабардор эди. У меньшевиклар томонидан чоп этилган газетанинг ғоявий йўналишида қандай ўзгаришлар бўлганини билишни истарди. Аммо Литвинов қоғоздан бош кўтармай, қалтис туюлган барча масалаларни усталик билан четлаб ўтди.

Маъруза тугагач, Воровский кўчаси бўйлаб пиёда кетишар экан, Шайхзода таассуротлари билан ўртоқлашиб, деди:

- Биласизми, Максим Максимович Литвинов – ноёб одамлар зуваласидан. Бир неча Европа тилларини мукамал билади. Йигирма йилга яқин Англияда муҳожирликда яшаган. Шу даврда фақат сиёсий партияларнинг тарихи ва дастурларинигина эмас,

Европа маданияти тарихини ҳам яхши ўрганган. Агар унинг уруш йилларида Америка Қўшма Штатларида элчи бўлиб ишлаганини чўтламай турсак, 21-йилдан 46-йилгача ташқи ишлар халқ комиссари ёки халқ комиссарининг ўринбосари бўлиб ишлаган. У совет давлати ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиққан давлат арбобларидан бири. Ўткир нотиқ... Аммо кейинги йилларда четлатиб қўйилди. Кўрдингизми, икки-уч соат ҳеч нарсага қарамай нутқ сўзлай оладиган оташин нотиқ бошини қоғоздан кўтармади-я! Қафасдаги булбул ҳам дардини наво қилиб айта билади...

Шайхзода “Казбек” кутисини олиб, чека бошлади. Бир оз тутун қайтаргач, давом этди:

- Совет саркардалари орасида Городовиков деган генерал бор. Оддий генерал эмас, генерал-полковник. Ока Иванович. Мен у билан Довуд Қуғултинов орқали танишган эдим. Мард, танти, бир қоп олов. Доим ёниб турадиган инсонлардан. Фуқаролар урушида донг қозонган. Агар Будённий 1-отлиқ дивизиянинг қўмондони бўлган бўлса, Городовиков 2-отлиқ дивизиянинг қўмондони эди. Иккинчи жаҳон урушида ҳам у отлиқ дивизияси билан ғалабага ўз улушини қўшган. Ана шу машҳур генерал ҳам урушдан кейин, худди Литвинов сингари, четлаштириб қўйилди. Биласизми, нима учун? Иккинчи жаҳон уруши йилларида сургун қилинган валмиқ халқига мансуб бўлганлиги учун!..

* * *

Бундай воқеалар бамисоли жилға янглиғ оқиб бориб, “Копромат” деган қора дарёга келиб қуюла бошлади.

Марям Ёқубова ҳикояси

Мен Мақсуд Шайхзодани 1937 йилдан бери биламан. Шайх ака ўша пайтда бўйдоқ бўлгани ё рафиқаси Озарбайжондан ҳали келмагани учунми, бизнинг уйимизга тез-тез келиб турар, ишдан

кейинги бўш соатларда китоб ўқир, турли мавзуларда суҳбат қилар эдик. У билан суҳбатлашиш, унинг ёзган янги шеърларини эшитиш менга катта завқ бағишларди.

Шайхзода ўша пайтда ҳам, кейин ҳам “Ҳамза” театрида қўйилган деярик ҳар бир спектаклнинг премьерасига, албатта, келарди. Аммо бундай пайтларда бу ажойиб инсон билан суҳбатлашиш имкони бўлмасди.

1935 йили театримизда “Ҳамлет” спектакли зўр муваффақият билан қўйилди ва томошабинлар томонидан яхши қабул қилинди. Шу воқеа театримизнинг Шекспир асарларига ўқтин-ўқтин мурожаат этишига сабаб бўлди. 1951 йили, янглишмасам, 25 июлда “Ромео ва Жульетта” трагедияси илк бор Шайхзода таржимасида саҳна юзини кўрди.

Ўша вақтда қабул қилинган таомилга кўра, ҳар бир спектакль махсус комиссия томонидан қабул қилинарди. Бу комиссия таркибида Санъат ишлари бошқармаси бошлиғи Муҳсинов, шу бошқарма ходими Собир Муҳамедов, драматурглардан Яшин ва Туйғун, яна кимлардир бор эди.

“Ромео ва Жульетта” спектаклини қабул қилиш пайтида Шайх ака қатнашмаган. У киши меҳнат таътилида ё сафарда бўлганми, ҳар қалай, иштирок этмаган. Яшин ака ҳам нима учундир йўқ эди. Муҳсинов билан Туйғун таржимада арабча-форсча сўзлар ҳаддан зиёд даражада кўп қўлланган, деган айб билан спектаклга рухсат беришмаган. Уларнинг фикрларига кўра, таржимадаги шу нуқсонни ё театр, ёки Ғафур Ғулом тузатиб бериши, шундан кейингина асарни томошабинларга кўрсатиш мумкин эди. Шундай хулосадан кейин театр Ғафур Ғуломга мурожаат этди ва Ғафур Ғулом таҳрир қилиб берганидан сўнггина саҳна юзини кўрди.

Ана шу воқеадан кейин кўп ўтмай, мен Шайх акани Чорсу даҳасида учратиб қолдим. Шайх ака театрга рафиқаси билан келган пайтларида мен билан саломлашар эди-ку, аммо бафуржа гаплашиш имкони бўлмасди. Ўша кун Чорсуда кўришиб қолганимизда мен “Ромео ва Жульетта”нинг комиссия томонидан

қабул қилиниши пайтида бўлиб ўтган можароларни айтиб бердим. “Агар спектаклнинг қабул қилиниши арафасида Тошкентда бўлиб, актёрлар билан бирга ишлаганингизда комиссия билдирган камчиликлар бартараф этилган ва шунча гап-сўзга ўрин қолмаган бўларди”, - дедим. Шайх ака бу сўзларимни эшитиб, шундай деди:

- Тўғри айтасиз, Марямхоним. Афсуслар бўлсинким, спектакль устида иш бошланган пайтда Тошкентда эмасдим. Шунинг учун актёрлар билан ишлай олмадим... Мен бу пьесани беш йил илгари таржима қилганман. Унда камчилик ва нуқсонларнинг бўлиши шубҳасиз.

Шайхзода шундай деди-да, яна қўшиб қўйди: “Умуман... кейинги пайтларда омад мендан юз ўгирган кўринади”.

Мен Шайх ака таржима қилган “Ромео ва Жульетта”ни қабуд қилиш чоғида бўлиб ўтган майда гапларни сўзлаб берганимда, у: “Ҳечқиси йўқ, Марямхоним, одамлар орасида нафрат билан ҳасад ҳам бўлади”, - деди.

Мен бу сўзлар билан унинг нима демочи бўлганини англай олмадим.

Моцарт ва Сальери

Пушкиннинг “кичик трагедиялар”и орасида “Моцарт ва Сальери” асари, айниқса, машҳур. Даҳо ижодкорнинг фожиали тақдири ҳақида нақл қилувчи бу асар узоқ даврлардан бери баҳс боиси бўлиб келади. 1830 йил 26 октябрда Болдино қишлоғида ёзиб тугалланган бу асарни европалик санъат тарихчилари Пушкин ҳаёт вақтидаёқ Сальерига туҳмат сифатида баҳолаб, улуғ рус шоирига маломат тошларини отганлар. Пушкин қаламига мансуб қарийб барча асарларнинг қўлёзмалари мавжуд бўлгани ҳолда “Моцарт ва Сальери”нинг қўлёзмаси йўқолган. Мазкур қўлёзманинг сақланиб қолган ягона муқова варағида “Моцарт ва Сальери” сўзларидан сўнг “Ҳасад” деб ёзилган. Бу сўз асарнинг

иккинчи сарлавҳаси бўлган. Ва худди шу ҳолат асарга катта умумлаштирувчи маъно-моҳият бағишлаган. Бир томони, шунинг учун, иккинчи томони, Моцартнинг Сальери томонидан заҳарлангани исботланмагани учун Пушкиннинг ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами”ни (1956) нашрга тайёрлаган пушкиншунослар мазкур асарни шарҳлаб, бундай ёзганлар: “Пьеса Моцартнинг (1791 йилда вафот этган) Антонио Сальери томонидан заҳарлангани ҳақидаги миш-мишларга асосланган. Сальери 1821 йилнинг май ойида вафот этган ва вафоти олдида қилган тавба-тазаррусида Моцартни заҳарлаганини айтган. Бу ҳақда Лейпцигда немис тилида чоп этилган “Умуммуслиқий газета”да мақола босилган”.

Сальери ўлимолди тавба-тазаррусида Моцартга заҳар берганини тан олганига қарамай, мазкур асарда тасвирланган ҳодиса ҳамон бадий тўқима сифатида талқин этилиб келади.

Пушкиннинг Шайхзода томонидан ўзбек тилига ўгирилган асарлари орасида “Моцарт ва Сальери” ҳам бор. Аммо Шайхзода нима сабабдандир бу асарни завқ-шавқ билан таржима қилмаган. Балки у ҳам Сальеридек ўз даврида машҳур бўлган композиторнинг буюк замондошини заҳарлаганига ишонмаган, бинобарин, бу асарни таржима қилишда ўзида рағбат сезмагандир...

* * *

Урушдан кейинги давр адабий ҳаётида рўй берган энг катта ва муҳим воқеа Алишер Навоий таваллуди 500 йиллигининг нишонланиши эди. Уруш туфайли кечиктирилган бу миллий адабиёт байрамига катта тайёргарлик кўрилди. 30-йилларнинг сўнгидаёқ Навоий ҳақида “Ўртоқ Навоий” сингари шеърий ва илмий асарлар ёзган Шайхзода маслакдош дўсти Ойбек билан бир сафда туриб, бу қутлуғ санани муносиб кутиб олди. У 1948 йилнинг ўзидаёқ “Классик адабиётимизнинг улуғ сиймоси”, “Навоийда лирик қаҳрамоннинг характеристикасига оид”, “Навоий лирикаси ҳақида”, “Навоийнинг лирик қаҳрамони”,

“Алишер Навоийни бутун мамлакат олқишламоқда”, “Алишер Навои – певец свободной и могучей Родины”, “Политические взгляды Навои”, “Навои и наше время” сингари ўзбек ва рус тилларида 20 га яқин мақолалар эълон қилди. Фирдавсий, Низомий, Шота Руставели, Шекспир, Беранже, Грибоедов, Лермонтов, Достоевский, Чехов, Маяковский, Шоу, Иқбол, Жамбул, Барбюс, Островский сингари жаҳон ва рус адабиёти намоёндаларининг йирик саналари шу йилларда асосан Шайхзоданинг мақолалари орқали нишонланди. У айна пайтда адабий ва ижтимоий мавзуларда ўнлаб мақолалар чоп этди.

1945 йил 8 сентябрда Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг раиси этиб сайлангани, Шайхзода эса раис ўринбосари этиб тайинланганидан кейин 1949 йилга қадар адабий жараёнга Ойбек билан баравар раҳбарлик қилди. Айна пайтда шеърят олаmidан бир қадам ҳам узоқлашмай, юзлаб шеър ва балладалар ёзиб, “Ўн беш йилнинг дафтари” (1947), “Юрт шеърлари” (1948), “Замон торлари”, “Олқишларим” (1949), “Шуъла” (1950) мажмуаларини шеърят мухлисларига тақдим этди.

Бундан ташқари, Шайхзода, юқорида эслаб ўтилганидек, “Ҳамза” театрининг таклифи билан Шекспирнинг “Ҳамлет” ҳамда “Ромео ва Жульетта” трагедияларини ўзбек тилига таржима қилди. Агар бу асарларнинг биринчиси фақат китоб шаклида нашр этилган, театр артистлари “Ҳамлет”ни Чўлпон таржимасида ижро этишда давом қилган бўлсалар, “Ромео ва Жульетта” 1951 йилда Шайхзода таржимасида сахна юзини кўрди.

Шайхзода бундай фавқулудда катта ҳажмдаги ижодий ишларни Тошкент педагогика институтидagi муаллимлик фаолияти билан бирга олиб борди. Бу ҳам озлик қилганидек, 1948-1949 йилларда ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети раҳбариятининг таклифи билан филология факультетида ўзбек адабиётидан маърузалар ўқиди. Шу йилларда ташкил этилган Илмий-оммабоп билимларни тарқатувчи “Билим” жамиятининг илтимоси билан Тошкент кинотеатрлари ва истироҳат

боғларида, давлат ва жамоа хўжаликларида турли адабий саналар ва юбилейлар муносабати билан маърузалар ўқиди.

* * *

Шайхзоданинг республикамиз адабий ҳаётида кундан-кунга ошиб бораётган мавқеи айрим коммунист-ёзувчиларга тинчлик бермади. Улар бахтига, тарқоқ коммунист-ёзувчиларни уюштирувчи, уларни бир байроқ остида бирлаштирувчи куч пайдо бўлган эди. Улар, оханрабога талпинган темир қипиқлар сингари, партия ташкилоти ва унинг котиби атрофида бирлашиб, Ойбек ва Шайхзодага қарши кураш тактикасини ишлаб чиқдилар.

1949 йил 8 июнда Шароф Рашидов ва Воҳид Зоҳидов Ёзувчилар уюшмасига аъзо этиб қабул қилинди.

1949 йил июль ойининг бошларида партия ташкилотидан олинган сигналлар асосида республика Компартияси Марказкоми “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг иши тўғрисида” қарор қабул қилди.

Ўша йилнинг 9-10 июль кунлари Ёзувчилар уюшмасининг пленуми чақирилди. Унда Марказком котиби Мавлон Ваҳобов Ёзувчилар уюшмасининг иши ва мазкур қарор асосидаги вазибалари тўғрисида маъруза қилди. Икки кун давом этган пленум ташкилий масала – уюшма ҳайъатининг янги таркибини сайлаш билан якунланди. Ойбек, Уйғун, Мирмуҳсин, Шевердин, Ойдин, Рамз Бобожон, Яшин, С.Сомова, Ж.Аймурзаев, Саид Назардан иборат уюшма ҳайъатининг раиси этиб Шароф Рашидов сайланди.

1950 йил 30-31 ноябрь кунлари уюшманинг навбатдаги пленуми чақирилди. Пленумда ўзбек адабиётининг Москвада ўтажак ўнқунлигига тайёргарликнинг бориши муҳокама қилинди. Уюшма ҳайъати раиси Шароф Рашидов Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Презиумига раис этиб тайинлангани муносабати билан ҳайъат раислигидан озод этилиб, ўрнига Уйғун уюшма ҳайъатининг раиси этиб сайланди.

Мазкур ташкилий ўзгаришларнинг юз беришида уюшма

партия ташкилоти котиби Мильчаков билан Марказком масъул ходими Шевердин фаол иштирок этдилар. Улар ўз мақсадларига эришгач, биринчи навбатда Ойбек билан Шайхзодага, қолаверса, улар гуруҳига қўшилмаган Туроб Тўла, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло ва бошқа уюшма аъзоларига қарши ҳам ошкора, ҳам яширин кураш бошлаб юбордилар. Бу, мазкур ёзувчилар попугини пасайтириб қўйишга эмас, балки қатағон этиб, улар номини тарихдан ўчириб ташлашга қаратилган шафқатсиз кураш эди.

1951 йил апрелида Шайхзоданинг ҳаёти, ижодий ва педагогик фаолиятдан сиёсий хато топиш мақсадида В.Мильчаков, С.Сомова, Темур Фаттоҳ ва Мирмуҳсиндан иборат комиссия тузилди. Комиссия Шайхзодани бадном этиш ишига у билан яқин алоқада бўлган айрим иродасиз кишиларни ҳам жалб этди ва улар кун иеча ижодий ёрдами, оғалик меҳри, хотамтойлик қурбини аямаган устозларининг бир неча йиллик ҳаёт ва ижодларини кавлаб, сальериларга сидқидилдан ёрдам бердилар.

Аммо уюшма раҳбарияти бу ишга ҳаддан зиёд катта эътибор бергани туфайли ўнқунликка тайёргарлик ишлари анча сустлашган эди. Шу сабаблми ёки комиссия хулосаларининг тегишли ташкилотларда маъқулланиш жараёни чўзилгани учунми, ҳар ҳолда уюшма ҳайъатининг “Шайхзода иши”га бағишланган кенгайтирилган йиғилиши тўққиз ойдан кейин, 1952 йил 31 январда ўтказилди. Уюшма ҳайъати раиси раҳнамолигида ўтган йиғилишда 44 киши иштирок этди.

* * *

Комиссия хулосаларида Шайхзодага қўйилган асосий айб кулгили эди.

...Уюшма раиси Ойбек ижодий сафарга кетган кунлар... Шайхзода, одатдагидек, унинг ўринбосари сифатида раис учун ажратилган хонада ишлаб ўтирган эди. Бир маҳал Мильчаковга чой ташиб, дастёрлик қилиб юрган таржимон С.Сомова кириб, партия ташкилотининг мажлис ўтказмоқчи бўлганини айтиб,

Шайхзодадан хонани бўшатиб беришни сўради. Мильчаковнинг ишдан кейинги соатларда раис хонасига кириб, Ойбек столининг тортмаларини очиб, титкилашидан яхши хабардор бўлган Шайхзода Сомовага: “Уюшмада нима кўп, хона кўп. Партия ташкилотининг хонаси ҳам кичкина хона эмас. Йиғилишни бошқа жойда ўтказинг. Мен ишлаб ўтирибман”, - деди.

Мильчаковга унинг худди шундай дейиши керак эди. Мана энди у Шайхзодани, шундай кимсаларнинг жағини ўчириш учун Ленин ва партия ҳақида ўнлаб шеърлар ёзган ва ёзаётган шоирни ҳаёсизлик билан партияни менсимасликда айбламоқда:

“Шайхзода Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларидан бири эди. У ўзини партия ташкилотига қарши қўйиб, унга нисабатан расмана уруш очди. Сичқон филга қарши ташланмоқчи бўлди – бу ўтакетган сурбетлик ва бетайинликнинг олий намунасидир...

Мен Шайхзода биз биланми ё биз билан эмасми, деган саволга фақат битта хулоса бўлиш мумкин, деб ҳисоблайман. Шайхзода биз билан эмас, биз у турган йўлдан бормаймиз. Шайхзодани уюшма аъзолигидан ўчириш лозим...”

Партия ташкилоти котиби бояги воқеадан юзсизларча шундай хулоса чиқарган эди.

Таҷрибали режиссёрлар томонидан саҳналаштирилган бу спектаклда комиссия хулосалари бир оғиздан тўғри, деб топилди. 1937 йил воқеаларининг фожиали оқибатларини ўз кўзи билан кўрган уюшма аъзолари шундай фожианинг энди Шайхзода бошига тушажагини кўра била туриб, уни Ёзувчилр уюшмасидан чиқариш учун яқдиллик билан овоз бердилар.

* * *

Моцарт ва Сальери... Узоқ йиллар давомида олиб борилган тиббий текширишлар Сальерининг Моцартни симоб ёрдамида заҳарлаганини тўла тасдиқлаган. Ҳамкасбларининг ижодий ютуқларини кўриб, ҳузур-ҳаловатини йўқотувчи Сальери, маълум бўлишича, қилмиш-қидирмишлари билан Бетховен ва Шуберт сингари буюк замондошларининг ҳам жонини халқумига

келтирган экан. Таниқли рус музикашуноси Игорь Бэлзанинг: “Сальери чиндан ҳам ёвузлик қилганми?” деган саволига 1947 йилда Австрия композитори Йозеф Маркс: “Кекса веналикларнинг бирортаси бунга шубҳа қилмайди”, - деб жавоб берган. Йозиф Маркснинг дўсти, музика тарихчиси Гвидо Адлер эса Вена архивида Сальерининг 1823 йили меҳроб олдида қилган тавба-тазаррусининг матнини ўқиган ва бу тазарруномада Сальери Моцартни заҳарлаганини эътироф этган ва Оллоҳдан шу гуноҳи учун кечиришни сўраган.

Тўртинчи қисм

БЎРОН ГУРЛАГАНДА

Ҳай, муҳтасиб, сизга қолса бутун миллатнинг
Ярми чириб кетар эди авахталарда...
Мақсуд Шайхзода.

Қуёш тутилган кунлар

1946 йил 5 ноябрь куни В.Мильчаков Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига номзод этиб қабул қилинган, орадан бир йил ўтгач, 1947 йил 16 ноябрда эса уюшманинг ҳақиқий аъзоси бўлиш шарафига эришган эди. Ўша куни уни уюшмага аъзо қилиб олиш чоғида Ойбек бундай башорат сўзларини айтган эди: “Биз ҳаммамиз Мильчаковнинг Ёзувчилар уюшмасида парторг ва масъул котиб ёрдамчиси сифатида ишлаётганини яхши биламиз, унда баъзи бир нуқсонлар ҳам йўқ эмас, аммо биз уларни бартараф этади, деб умид қиламиз”. Ойбек нуқсон деганда бу кимсанинг парторг ниқоби остида ҳар бир ёзувчининг шахсий ҳаётига аралашиб, унга тазйиқ ўтказиб, сиёсий идоранинг вакили сифатида уюшма фаолиятини назорат этиш сингари “фазилат”ларини назарда тутган эди. Аммо қудратли ҳомийларига ишонган бу кимса уюшма раисининг сўзларидан хулоса чиқариш ўрнига баттар авжга чиқди.

Шайхзодани яқиндан билган журналистлардан бири И.Я.Сиркинадир. “Правда Востока” газетасида хизмат қилган бу адабий ходиманинг гувоҳлик беришича, 1946 йил кузида Ёзувчилар уюшмасининг пленуми бўлиб ўтган. Марказком котиби Усмон Юсупов пленумда катта нутқ сўзлаб, Насрулла Охундий, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Туйғун ва Собир Абдуллани ижодий фаолсизликда айблаб, уларни Шайхзодадан ибрат олишга чақирган. Шундан кейин, унинг айтишича, Шайхзодага муносабат кескин ўзгаради. Бу ёзувчилар сафига

Марказком тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири М.И.Шевердин ҳам келиб қўшилади. Унинг топшириғи билан Марказком матбуот сектори ходими Одил Раҳимий “Литературная газета”га Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раҳбарлари Ойбек ва Шайхзодани уюшма фаолиятини издан чиқаришда айблаб мақола ёзади. Аммо “Литературная газета”нинг урушдан кейинги ўзбек адабиёти ютуқларидан хабардор бўлган таҳририяти бу мақолани эълон қилмайди. Шевердин Марказкомдан бўшаб, 1950 йилнинг ноябрь ойида уюшмага раис ўринбосари этиб тайинланади. У шу кундан бошлабоқ Мильчаков билан бирлашиб, Шайхзоданинг “Правда Востока” газетасидаги тез-тез чиқишларига чек қўйишга, Москвадаги адабий ўнкунлик муносабати билан тайёрланган китобини нашр режасидан чиқариб ташлашга, Ойбек, Шайхзода ва Ғафур Ғулом атрофида носоғлом муҳитни яратишга муваффақ бўлади. Уларнинг бу хатти-ҳаракатлари уюшманинг янги раҳбари кўмагида амалга оширилади.

И.Я.Сиркинанинг бу сўзларини тасдиқловчи ўнлаб ҳужжатлар бор. Шулардан бири Шайхзоданинг қўшниси М.Адамовичнинг турли ташкилотларга юборган аризаларидир. Унинг рақиблар томонидан уюштирилган аризаларидан бири 1951 йил 10 апрелда ёзилган. Бу аризада ёзилишича, 1943 йилда, Тошкент эвакуация қилинган фуқаролар ташвиши билан яшаётган ва ҳар бир қарич жой ҳисобда бўлган бир пайтда Шайхзодага беш хонали уй-жой (боғ ҳовлиси билан) берилган ва бу уй-жой давлат ҳисобидан таъмирланган. Асарлари газета ва журналларда мунтазам босилган, “Жалолиддин” пьесаси театр саҳнасида ўйналиб, овози кун ора радио орқали янграб турган Шайхзода Усмон Юсуповнинг эркаси эмиш. Қўни-қўшнилари 1 май, Октябрь байрами арафаларида кўча-кўйни тозалаб шанбалик қилсалар, бу совет ёзувчисининг оиласи рўза ва Наврўз кунларидагина шундай ишларни қилишармиш. Шайхзоданинг хотини Сакинахонимнинг ота-оналари ўтмишда бой-бадавлат бўлган эмишлар. Шоирнинг ўз фарзандлари сифатида тарбиялаётган

болалари эса унинг зурриёдлари эмасмиш...

1952 йил 31 январда бўлиб ўтган пленумга мутасаддилик қилган, комиссия хулосасини оғиз тўлдириб ўқиган ва сўзга чиққан нотиқлар шундай жирканч “далил”ларга асосланган ҳолда шоирга қарши овоз бердилар.

Шу кундан бошлаб Шайхзоданинг теварак-атрофи кескин торайди. Куни кеча шоир ҳисобидан май ичиб, таом еб, у билан яқинлигидан манфаат кўрган “дўстлар”, кузги қушлар сингари, иссиқ “ўлка”лар томон парвоз қилдилар.

Шайхзода ёлғиз қолди. Унинг назарида, теварак-атроф бўм-бўш, ҳатто қушлар ҳам учмай, хиёбонлар шивирламай, гуллар очилмай қўйгандек эди. Фақат шоирнинг адабиёт олаmidан узоқ майхўр танишларигина ундан юз ўгирмадилар. Шоир бу маданий дунёдан воз кечиб, улар даврасида алаmidан май идишларини бўшатишга тушди.

Тушкунлик, каламуш янглиғ, уни ич-ичидан кемира бошлади.

* * *

Куёш тутилган кунлар секин-аста ўтаётгандек эди.

Шайхзода шундай кунларнинг бирида, ўша йилларда расм бўлган таомилга кўра, кимнингдир маслаҳати билан “Правда Востока” газетаси таҳририятига қуйидаги тазарруномани ёзди:

“Ҳурматли ўр. муҳаррир!

Газетангизда қуйидаги хатга ўрин беришингизни сўрайман.:

Сўнгги вақтда республика партия матбуоти саҳифалари (“Қизил Ўзбекистон” ва “Правда Востока” газеталари) да, партиявий жамоатчилик муҳити ва ёзувчилар даврасида мафкуравий йўналишдаги, хусусан, ўзбек адабиётидаги аҳвол масалаларининг муҳокама қилинишида айрим асарларимда (масалан, “Жалолиддин” пьесаси ва “Алпомиш”га ёзган сўзбошимда ва Маяковский “В.И. Ленин” достонининг таржимасида) ўз ифодасини топган жиддий ғоявий чалкашликлар большевикларча кескин танқид қилинди.

Мен 20 йилдан зиёд давом этаётган ижодий фаолиятимда

ватанпарвар совет кишиси образини ҳаққоний куйлашга доим интилиб келдим. Аммо жонли совет воқелигига етарли даражада фаол кира олмаганим, бирламчи тарихий манбаларга танқидий ёндаша олмаганим ва марксизм-ленинизмнинг фалсафий асосларини етарли даражада ижодий англамаганим натижасида баъзи бир асарларимда – ўзим хоҳламаган ҳолда – миллатчилик руҳидаги қўпол хатолар ўрин олди. Бу хатоларнинг аввал содир бўлгани уларнинг зарарлик даражасини ҳеч бир камайтира олмаслигини яхши тушунаман.

Ўртоқларнинг менинг шаънимга айтган танқидларидаги барча фойдали ва принципиал соғлом фикрларни тўла масъулият ва миннатдорлик билан қабул қиламан ҳамда совет ёзувчиси сифатида ўзим учун хулоса чиқараман: ўз хатоларимни келажакда ижодий меҳнатим билан тузатиш, йирик асарларим ва олдин қилган таржималаримни ҳозирги кунимизнинг юксак талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта кўришга, ...буюк қаҳрамон халқимиз талаб этаётган асарларни ёзишга барча куч-қувватимни бағишлайман.

Мақсуд Шайхзода.

5/ У 1952 йил”.

Бу хат Шайхзода тақдирини енгиллаштириши мумкин эди. Буни сезган рақиблар яна жипслашиб, сўнгги ғалабага қадар курашни давом эттиришга аҳд қилдилар. Асл мақсади забардаст шоир, драматург ва олимни Абдулла Қодирий ва Чўлпон сингари йўқ қилиб юбориш бўлган рақиблар шотирларини шоир ҳаёти ва асарларини яна кавлаб, улардан сиёсий хато ва нуқсонларни топишга сафарбар қилдилар. Улар буюртмаси билан 1952 йил 4 августда адабиётшунос О.С. “Юрт кўшиқлари”, 11 августда таржимон М.С. “Шоир Шайхзоданинг шеърлар тўплами тўғрисида”, 13 августда ёзувчи Ҳ.Н. “Шайхзоданинг “Оқсоқол” номли асари ҳақида”, 14 августда шоир М. “Ўн беш йилнинг дафтари”, драматург Т. “Замон торлари” (санасиз), таржимон В.Р.

“Шайхзоданинг “Шуъла” тўплами ҳақида” (санасиз) деган тақризларни ёздилар. Бу тақризлардан кўнгли тўлмаган рус ёзувчиси Ш. 10 сентябрда 27 саҳифали “Шайхзоданинг иши тўғрисида”, рус шоири В.Л. эса 10 ноябрда “Шайхзоданинг “Иосиф Сталин” достони муносабати билан” каби мақолаларини ёзиб, армондан чиққандек бўлдилар.

Бу, рақибларнинг кўз билан кўриш, қўл билан ушлаш мумкин бўлган ишлари эди. Аммо улар орасида шундайлар ҳам бор эдики, бири хорижда, иккинчиси Иккинчи жаҳон урушида, учинчиси эса 1937-1938 йилларда орттирган пинҳона ишлаш тажрибаларини ишга солиб, 1952 йил сентябрида ўз мақсадларига эришдилар.

Алвидо, китобхон! Алвидо, офтоб!

1952 йил 20 сентябрда Мақсуд Шайхзодани ҳибсга олиш тўғрисидаги қарорга имзо чекилди. Шу куни Давлат хавфсизлиги министрлиги (МГБ) ходими Абдураҳмоновга Сталин (ҳозирги Хадича Сулаймонова) кўчасидаги 3-уйда яшовчи Шайхзода Мақсудни ҳибсга олиш учун ордер ёзилди. Абдураҳмонов шериклари билан шу куни ярим кечада Сталин ва Абдулла Тўқай кўчалари туташган жойдаги уйга 2 нафар гувоҳ-қўшни билан бостириб кирдилар.

Шайхзода масаланинг бундай хотима билан тугагини сезиб юрган бўлса-да, довдираб қолди. Хотини Сакинахоним нима қилишни билмай йиғлар, унинг опаси ва онаси эса йиғлашни ҳам, унга далда беришни ҳам билмай, фалажланган ҳолатда турардилар. Фарзандлари Алима билан Расим ҳали уйқу қочмаган кўзларини ишқалаб, нима содир бўлганини англашга уринарди. Шайхзода гоҳ улар ҳолатини кўриб, юпатмоқчи бўлар, гоҳ МГБ ходимларига ўзининг партияга, Ленин ва Сталинга бағишлаб кўплаб шеърлар ёзган, Совет давлатига содиқ, ватанпарвар шоир эканлигини уқдирмоқчи бўларди. Бундай ҳолатга кўникиб, дийдалари қотган чекистлар эса Шайхзодага

тезроқ кийинишни буюриб, ўзлари тинтув қилишга тушдилар. Бир неча соатлик тинтув натижасида 30 дона фотосурат, 74 дона араб ёзувидаги китоб, 9 дона хат, 9 дона ёзишма, Шайхзоданинг 54 та асари, қўлёзмалардан иборат 28 та папка ва бошқаларни олганлари ҳақидаги баённомани имзоладилар.

“Қора кўнғиз” бир зумда МГБ биносига етиб борди.

Назоратчи маҳбусни қабул қилиб, қўли билан унинг ҳамма жойини пайпаслаб текширди-да, камарини ечиб олди, сўнгра камералардан бирига киритиб, темир эшикни шарақлатиб ёпди.

Шундай пайтларда инсон зотининг фикри тез ҳаракат қилади. Шайхзода яна бир бор мудҳиш ертўлага олиб келган ҳаёти саҳифаларини кўз олдидан бирма-бир ўтказди. Бирор арзирли гуноҳ қилмаганига, булар ҳаммаси ҳасадчи рақибларнинг қилмишлари эканига амин бўлгач, худди шундай кимсалар туфайли қамалиб, ҳалок бўлиб кетган устоз ёзувчиларни эслади. Балки улардан бири ҳозир мен ётган хонада менга ўхшаб қандай гуноҳ қилганини ўйлаб, боши қотгандир, нажот йўлини излагандир, нажот келавермаганидан сўнг, зулм ва золим олдидаги ожизлиги орқасида тақдирга тан бергандир...

У шундай хаёллар гирдобида тонг оттирди.

* * *

Эртаси, 21 сентябрь куни, соат 14 дан 15 дақиқа ўтганда маҳбус сўроққа чақирилди. Соат 16 га қадар давом этган сўроқ пайтида Давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Куценко маҳбуснинг қайси ўқув юртларида ўқигани, Дарбанд ва Бўйноқ шаҳарларида ким бўлиб бирга ишлагани тўғрисида пайдар-пай саволлар берди ва маҳбусдан бу саволларга тўла жавоб олди. Шундан кейин 24 сентябрга қадар уни ҳеч ким безовта қилмади.

Маҳбусликнинг ғаройиб томонлари кўп. Терговчи тез-тез чақириб турса ҳам маҳбус учун азоб, чақирмай қўйса ҳам.

Шайхзода тергов пайтида ўзини оқловчи омиллар борлигига ишонар, тергов жараёнининг мунтазам бўлишини истар, шу боис икки кун камерада мужмал бир ҳолатда ётиш унинг учун азоб-

уқубат бўлди. Ниҳоят, 24 сентябрь куни соат 11 дан 30 дақиқа ўтганда терговга чақирилди. Агар дастлабки терговни ЎзССР МГБ тергов бўлими 2-бўлинмаси бошлиғининг ўринбосари олиб борган бўлса, бу сафар уни 1-бўлинма бошлиғи ўринбосари ДХ кичик лейтенанти Аубакиров сўроқ қилди. Терговчи унинг ота-онаси, Дарбанд ва Бўйноқдаги танишлари, нима учун ҳужжатларининг бирида таваллуд санаси 1906, бошқасида эса 1908 йил деб қайд этилгани сингари масалалар билан қизиқди. Ниҳоят, 2 октябрда терговчи маҳбусга қўйилган сиёсий айбларни эълон қилиб, ундан шу айбларни тасдиқловчи кўргазмалар беришни талаб этди. Ўша куни кеч соат 21.30 дан тунги соат 1.40 га қадар давом этган тергов терговчи томонидан қўйидагича талқин этилган:

“САВОЛ. Сиз советларга қарши фаол миллатчилик фаолиятинигиз учун ҳибсга олингансиз. Совет ҳокимиятига қарши кураш йўлига қачон ўтганингиз ҳақида кўрсатма беринг.

ЖАВОБ. Мен ҳеч қандай советларга қарши миллатчилик фаолияти билан шуғулланмаганим учун бирор кўрсатма бера олмайман.

САВОЛ. Ёлғон гапиряпсиз. Маълумки, сизнинг советларга қарши фаолиятингиз 20-йилларнинг ўрталарида бошланган. Сизнинг советларга қарши, миллатчилик қарашларингиз кимнинг таъсирида шаклланган?

ЖАВОБ. Менда ҳеч қачон советларга қарши миллатчилик қарашлари бўлмаган. Аммо айрим асарларимда миллатчилик руҳидаги хатоларга йўл қўйганимни инкор қилмайман.

САВОЛ. Сиз айтган бу хатолар нималарда аниқ ифодаланган?

ЖАВОБ. Ўзбек халқининг феодал ўтмишини идеаллаштиришимда, бу нарса, холисона айтсам, тарихий ҳақиқатнинг бузилишига олиб келган.

САВОЛ. Сиз “Жалолиддин” тарихий драмасини назарда тутяпсизми?

ЖАВОБ. Ҳа. 1943 йил ёзида ёзилган бу асарда Хоразмшоҳлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Жалолиддин Мангуберди миллий

қаҳрамонга айлантирилган. Мен Жалололиддиннинг Чингизхонга қарши курашини кўрсатиш билан чекланиб, унинг Кавказ халқларининг кушандаси сифатидаги фаолиятини ҳисобга олмаганман. Бундан ташқари, “Жалололиддин” пьесасида феодал жамиятга хос зиддиятлар етарли даражада очилмаган.

САВОЛ. Сиз “Жалололиддин”ни миллатчилик руҳини ўтказиш мақсадида ёзгансиз. Шу ҳақда ҳаққоний кўрсатма беринг.

ЖАВОБ. Мен Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўрта Осиё халқларининг бирор хорижий босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашини тасвирлашни ўз олдимга мақсад қилиб қўйган эдим. Менга, драматург сифатида, Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон босқинига қарши кураш даври энг мақбул мавзу бўлиб кўринди. Фақат шу мақсад менда “Жалололиддин” тарихий драмасини ёзиш мақсадини уйғотди. Бу драма асосида халқнинг айрим вакиллари образи турган бўлса-да, Жалололиддиннинг асар қаҳрамони этиб тасвирланиши ғоявий жиҳатдан нотўғри, холисона айтсам, зарарли бўлган...

...САВОЛ. Жалололиддиннинг Кавказ халқларининг кушандаси бўлганини била туриб нима мақсадда уни миллий ижобий қаҳрамон қилиб тасвирлагансиз?

ЖАВОБ. Юқорида айтилганидек, мен Ўрта Осиё халқларининг Чингизхонга қарши кураш даври ҳақида тарихий драма ёзишга интилганман. Бу курашда Жалололиддин, тарихий манбаларда айтилганидек, ўзини ижобий томондан кўрсатгани учун мен унга тўхтаганман. Шунини эътиборга олиш лозимки, Жалололиддиннинг бутун ҳаёт йўлини тасвирлаш менинг вазифамга кирмаган.

САВОЛ. Сиз бунга уринмагансиз. Сизнинг жиноий мақсадингиз феодал-патриархал ўтмишни идеаллаштириш ва Хоразмшоҳ Жалололиддинни ўзбек халқининг миллий қаҳрамонига айлантириб шарафлаш бўлган. Сиз шу мақсаддан келиб чиқиб, СССРда аллақачон бартараф этилган халқлар ўртасидаги низоларни тиклаш ва бир халқни иккинчи халққа қарши қўйиш учун қандайдир баҳона топишга ҳаракат қилгансиз. Шунини тан оласизми?

ЖАВОБ. Мен “Жалолиддин” пьесасида фақат ўзбек халқининг феодал ўтмишини идеаллаштирганим ва Жалолиддинни миллий қаҳрамон сифатида нотўғри тасвирлаганимни тан оламан. Аммо менда халқлар ўртасидаги низоларни тиклаш ва бир совет халқини иккинчи бир халққа қарши қўйиш нияти бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бунда мен ўзимни айбдор, деб ҳисобламайман”.

Китобхон терговчининг дастлабки сўроқдаёқ маҳбусни советларга қарши миллатчилик фаолиятида айблаганидан, “Жалолиддин Мангуберди” драмасини феодал ўтмишни идеаллаштирувчи асар сифатида баҳолаганидан, Шайхзоданинг эса Жалолиддинни Кавказ халқларининг кушандаси деб атаганию ўзига қўйилган қарийб барча айбларни тан олганидан ажабланиши мумкин. Гап шундаки, МГБ Шайхзодани ҳибсга олишдан анча аввал Ёзувчилар уюшмасидаги ва бошқа хуфялар ёрдамида шоирни бадном этувчи барча маълумотларга эга бўлган. Бироқ шу нарса ажабланарлики, Шайхзода қамоққа олинишидан бир ой аввал, 1952 йил 21 августда Мильчаков МГБга чақирилиб, сўроқ қилинган. У сўроқ пайтида Шайхзодани таниган пайтидан бошлаб сўнгги кунгача бўлган ҳаёти ва фаолиятини эгри ойнада тасвирлаб берган.

Мильчаковдан кейин, 27 августда сўроққа чақирилган драматург Т. Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг машъум йиғилишида қатнашибгина қолмай, Шайхзодани уюшма аъзолигидан чиқариш учун овоз бергани, 1937-1938 йилларда Чўлпонни фош этувчи мақолалар ёзгани учун Шайхзодадан ҳақорат сўзларини эшитганини айтган. Сўнгра бундай деган:

“Уруш тугаши арафасида (қачон бўлганини аниқ эслолмайман) пахтакорларнинг қаҳрамонона меҳнати ҳақида асарлар яратишга бағишланган Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтган. Шайхзода танаффус пайтида мен билан шахсий суҳбати чоғида: “Агар пахтакорлар, худди озарбайжон нефтчилари сингари, фақат Россия учун молдек ишлаётган бўлсалар, уларнинг қаҳрамонона меҳнатлари

тўғрисида қандай қилиб асар ёзиш мумкин?” - деган.

Шайхзода тахминан ўша йилларда “Жалолиддин” деган пьеса ёзган эди. Мен у билан учрашганимда, Шайхзодага XIX асрда яшаган ўзбек шоираси Нодири тўғрисида асар ёзиш ниятида эканлигимни ҳамда Нодири ҳаёти ва ижодида қатор салбий жиҳатлар борлигини, шунинг учун асарни тугата олмай жуда қийналаётганимни айтдим. Шайхзода бунга жавобан Нодири орқали феодал давр ва унинг “ҳашамдорлиги”ни кўрсатиш, ўзбек халқи феодал ўтмиши вакиллари ҳар томонлама тасвири, салбий жиҳатларга эга бўлсалар ҳам уларнинг улугворлигига урғу бериш зарурлигини айтди...”

МГБ ходимлари шундай маълумотлар асосида Шайхзода - советларга қарши миллатчилик маррасида турган ёзувчи, деган хулосага келган эдилар. Шунинг учун улар маҳбусдан шу хулосани тасдиқловчи кўргазмаларни олиш чораларини кўрдилар.

Дастлабки айбнома

Шундай фикрлар юрадики, гўё 50-йиллардаги қатағон 1937-1938 йиллардагидан кескин фарқ қилган: гўё терговчилар маҳбусларга нисбатан тазйиқ ўтказишмаган, уларнинг инсоний ҳақ-хуқуқларини топтаб, қийнашмаган. Тўғри, 50-йиллардаги тергов пайтида қийноқдан ўлиш ҳодисалари оз бўлган. Аммо терговчининг хоҳлаган кишини бирор далил-ашёсиз советларга қарши миллатчилик фаолиятида айблаши ва бечора маҳбуснинг 25 йилга озодликдан маҳрум этилиши ҳеч гап эмас эди.

4 октябрь куни соат 12 да терговчи маҳбусни чақириб, унга “Дастлабки айбнома ҳақидаги қарор”ни эълон қилади. Бу қарорда эса қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

“Шайхзоданинг узоқ давр мобайнида уюштирилган советларга қарши миллатчилик фаолияти билан фаол

шуғуллангани тергов материаллари асосида етарли даражада фош этилди.

Ўз асарларида Шарқ халқларининг феодал ўтмишини идеаллаштириб, совет воқелигини бузди, буржуа миллатчилик мафкурасини ўтказди, шу билан бирга ўз даврасида ВКП(б)нинг миллий сиёсатига туҳмат қилиб, советларга қарши тарғибот олиб борди.

ЎзССР ЖПКнинг 40 ва 41-моддаларига асосланиб,

ҚАРОР ҚИЛАМАН:

Мақсуд Шайхзода айбланувчи сифатида ЎзССР ЖКнинг 66, П қисми, ва 67-моддалари бўйича айблансин ва шу қарор, остига имзо қўйиш шарти билан, айбланувчига эълон қилинсин.

Қарор нусхаси прокурорга юборилсин.

ЎзССР МГБ тергов бўлими 1-бўлинмаси бошлиғи ўринбосари
ДХ лейтенанти АУБАКИРОВ.

“Розиман”: ЎзССР МГБ тергов бўлими 1-бўлинмаси бошлиғи
ДХ катта лейтенанти РОВЕНСКИЙ.

Қарор менга 1952 й. 4 октябрда эълон қилинди.

Шайхзода имзоси”.

Терговчи маҳбусни мазкур қарор билан таништиргач, соат 16.30 га қадар сўроқ қилишда давом этади ва унга кўз кўриб, қулоқ эшитмаган айбларни қўяди. Маҳбус бу бошдан-оёқ уйдирма айбларни рад этгач, 37-йил терговчиларидек, маҳбусга дўқ уриб, уни таҳқирлайди:

“САВОЛ. Мунофиқлик қилишни бас қилинг. Шу нарса аниқландики, сиз адабий асарларингизда совет воқелигини, партия ва ҳукумат арбоблари образини ҳар жиҳатдан бузиб, ўз даврангизда советларга қарши кучли тарғиботни олиб боргансиз...”

Маҳбус терговчининг бу туҳматига жавобан қатор

асарларини санаб, уларда ватанпарварлик ғояларини олға сургани тўғрисида оғиз очиши билан терговчи унинг сўзини бўлади ва дейди:

“САВОЛ. Сиз миллатчилик эътиқодингиздан келиб чиқиб, совет воқелиги ва ВКП(б) МК сиёсатига заҳарли тухмат қилганингизда қандай “ватанпарлик” тўғрисида сўз бўлиши мумкин?!

ЖАВОБ. Мен бор гапни айтяпман ва терговдан ҳеч нарсани яширмаяпман”.

Тергов материаллари билан танишган киши терговчининг 30-йиллардаги чаласавод терговчиларга нисбатан саводли бўлганини сезмай иложи йўқ. Аммо терговчининг маҳбусга бўлган муносабати, аввалдан белгиланган ва бошдан-оёқ тухматга асосланган айбнома бўйича ундан кўргазма олишга қаратилган ҳаракати унинг 30-йиллардаги шафқатсиз ҳамкасбларидан заррача ҳам фарқ қилмаганини кўрсатади.

* * *

Тергов ихтиёрида Шайхзоданинг Доғистондан сургун қилинишига доир ҳужжатлар мавжуд бўлса-да, уларда бирор далил-ашё келтирилмаган, бунинг устига шоир ўша пайтда анчагина ёш йигит бўлган. Терговчининг бу ҳолни инобатга олмай иложи йўқ эди. Аммо шунга қарамай, у Шайхзоданинг советларга қарши миллатчилик фаолияти ўша пайтдан бошланган, деган хулосани ўтказиш учун тоза ҳаракат қилди. Терговчи НКВД-МГБ картотекасини титкилаб, Шайхзода номи тилга олинган барча тергов баённомаларини ахтариб топди ва шу баённомаларда зикр этилган қуйидагидек “далил”лар ёрдамида бояги хулосасини асосламоқчи бўлди.

1937 йил 13 августда бўлиб ўтган тергов баённомасида қайд этилишича, Отажон Ҳошимов (Тил ва адабиёт институтининг собиқ директори) бундай кўрсатма берган экан:

“...Шундай қилиб, Шайхзода - Чўлпон, Ойбек - Абдулла Қодирий, Ёқубов эса Ойбек тўғрисида ёзишди ва ҳ.к. Биз

Файзулла Хўжаевнинг кекса аксилинқилобчи, миллатчи кадрларни авайлаш тўғрисидаги барча кўрсатмаларини бажардик: ашаддий аксилинқилобчилар: Фитрат, Ғ.О.Юнусов, Элбек, Ғози Юнус., Ойбек, Муҳаммадҷонов ва бошқаларни институт теварагида жипслаштирдик...”

1937 йил 25 сентябрда бўлиб ўтган тергов баённомасида эса шоир Чўлпоннинг бундай сўзлари қайд қилинган эди:

“...1937 йилда Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида менинг (Чўлпоннинг) ижодим ҳақидаги маъруза муҳокама қилинди. Маърузачи Шайхода Мақсуд мени аксилинқилобий миллатчилик қарашларидан воз кечиб, совет адабиёти томонига ўтган йирик ўзбек шоири сифатида тасвирлаб берди...”

20-22 октябрь кунлари Аубакиров терговни ана шу сўзларга асосланган ҳолда олиб борди.

“...САВОЛ. Шу йил 13 октябрда бўлиб ўтган сўроқ пайтида ўзингизга таниш буржуа миллатчилари қаторида Чўлпонни ҳам тилга олган эдингиз. Сиз уни қачондан бери биласиз?”

ЖАВОБ. Чўлпон тўғрисида илк бор 1928-1929 йилларда, яъни Тошкентга келганимдан кейин эшитдим. Уни катта авлодга мансуб ўзбек шоирлардан бири, деб айтишарди. Мен у билан тахминан 1932 йилда танишдим. Аммо бизнинг танишувимиз қачон ва қандай шароитда рўй берганини ҳозир эслай олмайман. Ҳар ҳолда мен ҳаваскор сифатида бориб юрганим Тошкентнинг ўша пайтдаги ёзувчилар ташкилотида ёки газета ва журнал таҳририятларидан бирида кўришган бўлсам ажаб эмас.

САВОЛ. Чўлпоннинг аввалги фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?

ЖАВОБ. Мен Чўлпон билан шу мавзуда шахсан суҳбатлашган эмасман. Бошқаларнинг сўзларидан, кимларнинг эканлиги ҳозир ёдимда йўқ, менга шу нарса аёнки, Чўлпон фарғоналик бўлиб, ўзига тўқ оиладан чиққан. Унинг адабий фаолияти, чамаси, инқилобдан аввал бошланган. У ўша пайтда жадидчилик қарашларига эга бўлган бошловчи шоир сифатида танилган. Унинг ҳақиқий исм-шарифи Сулаймонов Абдулҳамид, “Чўлпон”

эса адабий тахаллуси. Кенг китобхонлар даврасига у фақат тахаллуси билан маълум бўлган...”

Тергов ҳужжатларидан олинган парчаларни иқтибос сифатида келтирар эканмиз, бу парчаларда ва, умуман, барча баённомаларда ифодаланган фикрлар терговчи томонидан ўйлаб тўқилгани ёки жиддий таҳрир этилганини қайд этмай илож йўқ. Шайхзода терговчига шундай имкониятни бермаслик ва унинг тузоғига ўзини ҳам, бошқаларни ҳам илинтирмаслик учун тергов жараёнида аниқ маълумот беришдан қочади. Терговчи эса юқорида парчалари келтирилган тергов баённомалари асосида маҳбусдан унинг “халқ душмани” Чўлпон билан яқин алоқада бўлганини тасдиқловчи маълумот олишга уринади. Аммо Шайхзода рефератда ҳам, маърузада ҳам “Чўлпон - совет позициясига ўтмоқчи бўлган буржуа шоири” сифатида талқин этилган, деган фикрида қатъий туради.

4 ноябрь куни эрталаб соат 10. 30 да бошланган тергов чоғида таниқли журналист Аъзам Аюбнинг укаси маҳбус Ориф Аюбни назарда тутиб, терговчи бундай дейди:

“Мен ундан 1951 йил 25 январда бўлиб ўтган терговда сиз тўғрингизда нимани биласиз? - деб сўраганимда, у бундай кўрсатма берди:

“Шайхзода билан бўлиб ўтган суҳбатлардан шундай хулосага келдимки, у рус адабиётидаги бадиий асарларни ҳам, хорижий адабиёт намуналарини ҳам жуда кўп ўқиган. Аммо у турк бадиий адабиёти олдида кўпроқ таъзим қилар ва ҳамма жойда - шеърларида ҳам, таржималарида ҳам уни кўкка кўтарар эди... Унинг нафақат оддий китобхонлар, балки аксар зиёлилар ҳам тушунмайдиган арабча ва форсча сўзларни қўллагани сезилиб турарди”.

Шу сўзлардан кейин терговчи билан Шайхзоданинг савол-жавоблари бундай давом этган:

“САВОЛ. Сизнинг турк адабиёти олдида таъзим қилишингиз нималарда ифодаланган, (шу ҳақда) кўрсатма беринг.

ЖАВОБ. Агар сўз турк буржуа адабиёти тўғрисида бораётган

бўлса, мен унинг олдида ҳеч қачон таъзим қилмаганман. Мен Туркиянинг Нозим Ҳикмат сингари илғор адабиёти намоянадалари тўғрисидагина ижобий фикр билдирганман. Менинг арабча ва форсча сўзларни қўллаганим масаласига келсак, бу масала бўйича тушунтириш берганман.

САВОЛ. Ориф Аюбов билан суҳбат чоғида халқлар доҳийси тўғрисидаги достонингиз тўғрисида нима дегансиз?

ЖАВОБ. Бу дoston баъзи бир камчиликлар (баъзи бир боблардаги такрорлик, чўзилганлик ва ҳ.к.) дан холи бўлмаса-да, мен уни ўзбек адабиётида халқлар доҳийси образини яратишдаги муваффақиятли уринишлардан бири, деб ҳисоблайман.

САВОЛ. Аммо Аюбов билан суҳбат чоғида бошқа гапни айтгансиз. Аюбов, масалан, бундай кўргазма берган:

“...Шайхзода доҳий тўғрисида дoston ёзяпти. Бир куни, суҳбат чоғида, мен ундан дostonни қачон тугатишини сўраган эдим. Шайхзода бу саволимга аниқ бир жавоб бермади-ю, аммо кулиб: “Қанчалик уринмайин, бирор нарса чиқмаяпти”, деди”. Аюбовнинг кўргазмасини тасдиқлайсизми?

ЖАВОБ. Мен Аюбовга доҳий ҳақидаги дostonимдан ҳеч нарса чиқмаяпти, деб айтишим асло мумкин эмас. Эҳтимол, мен “Доҳий ҳақида дoston ёзиш қийин вазифа, аммо вақти келиб, мен бу вазифани уддалайман”, деган бўлишим мумкин.

САВОЛ. Аюбовнинг 1951 йил 25 январдаги кўргазмасидан парча ўқийди:

“...1947 йили мен Шайхзоданинг уйига бир неча марта борган эдим. У “Ўқитувчилар газетаси”нинг топшириғига кўра, Навоий тўғрисида мақола ёзиб бериши лозим эди. Шундай кунларнинг бирида қизиқиб, унда энциклопедиянинг “С” ҳарфли жилди борми-йўқлигини сўрадим. Шайхзода: “Бу жилдда доҳийнинг адабий фаолияти тўғрисида материал босилиши лозимлиги, аммо доҳийнинг бу соҳадаги асарлари оз бўлганлиги учун таҳрир ҳайъати нима қилишни билмай, жилд нашрини кечиктириб турибди”, деди. Шайхзода бу сўзларни катта киноя билан айтди”.

Сиз, бир томондан, доҳий тўғрисида дoston ёзгансиз, иккинчи

томондан эса, унинг айрим фаолияти тўғрисида киноявий гап қилгансиз. Бу икки фактни қандай қилиб бир-бири билан боғлаш мумкин?

ЖАВОБ. Мен халқлар доҳийсининг инқилобий фаолияти тўғрисида ҳеч қачон киноявий йўсинда фикр билдирмаганман. Эҳтимол, мен Аюбов билан адабий энциклопедия “С” ҳарfli жилдининг нашр этилиши кечикканлиги тўғрисида гаплашгандирман. Аммо Аюбовнинг кўрғазмасидаги гапларни айтишим асло мумкин эмас. Мен шу йўсинда бирор гапни айтмаганман”.

Терговчи Ориф Аюбовнинг кўрғазмасида қайд қилинган бундай сўзларга таяниб, Шайхзоданинг елкасига янада катта сиёсий айбларни қўйиши ҳеч гап эмас эди. Аммо, бизнингча, Шайхзода мантиқ ва факт кучига асосланган жавоблари билан терговчининг ҳаракат доирасини озми-кўпми чеклашга эришган.

Камина шоир Шухрат билан қилган суҳбатларимнинг бирида 50-йилларда у ўзи жонли гувоҳи бўлган қатағон воқеаларини эслаб, бундай деган эди: “Ҳибсга олинганимдан кейин, терговчи, агар мени юз марта сўроққа чақирган бўлса, шу юз мартанинг ярмисида мендан Шайхзодага қарши материал олмоқчи бўлган. У ҳадеб Шайхзода ҳақида сўрайверганидан кейин, кунларнинг бирида, мен унга бундай дедим: “Бундай саволларингизни унинг ўзига беринг. Билишимча, шу кунларда у ҳам менга ўхшаб қамоқхонада азоб чекиб ётибди”. Терговчи ўтақаси ёрилиб кетгандек бўлиб, сўради: “Қаердан биласан? Сенга ким айтди унинг қамалганини?” Очигини айтмай иложим йўқ эди. “Яқинда, тоза ҳаво олиш учун олиб чиққанларида, унинг ювилган куйлаги осилиб турганини кўрдим. Бунақа куйлакни фақат Шайхзода киярди”.

Терговчилар, шоир Шухрат хотирлаганидек, Шайхзода қамоққа олиниши арафасида ҳам, кейин ҳам адабиёт оламига яқин маҳбуслардан уни бадном этувчи маълумотларни олишда давом этдилар. Аммо Ориф Аюбовнинг, чамаси, қийноқ натижасида берган кўрғазмасини инобатга олмаганда, на 30-

йилларда қамоққа олиниб отиб ташланган, на 50-йилларда қамоққа олинган маҳбуслар, ҳамкасб биродарлари тўғрисида эркинликда юрган ичи қора кимсалардек тухматдан иборат кўргазмаларни беришдан ўзларини сақлаганлар.

Қора ханжарлар ўйини

Ҳар бир инсон қайси соҳада хизмат қилмасин, бошқа соҳалардаги кўни-кўшни, қариндош-уруғ, таниш-билишлар билан яқин алоқада бўлади. Айниқса, ёзувчи деган зот қайноқ ҳаёт ичида яшайди, кишиларнинг меҳнат ва курашлари, орзу ва интилишлари, дард ва ҳасратлари билан нафас олади. Шайхзодадек дилбар, одамохун, саховатли ижодкорнинг теварак-атрофи турли соҳа вакиллари билан ҳамиша гавжум бўлган. Шайхзода уларнинг аксар қисми учун машҳур шоиргина эмас, олижаноб инсон ҳам эди. Лекин улар орасида бармоқ билан санарли бўлса-да, тазйиқ остида шоир ҳақида салбий фикрларни айтишдан тоймайдиган кимсалар ҳам йўқ эмас эди.

Шундай кимсалардан бири Елена Яковлевна Самохваловадир. 1921 йили Украинанинг Новогород вилоятида туғилган бу аёл уруш йилларида опаси билан бирга Тошкентга паноҳ излаб келиб қолган. У опаси билан бирга Ўқитувчилар кўчасидаги адабиёт оламига яқин кишилардан бирининг уйида яшарди. Шайхзода иттифоқо шу хонадон соҳибининг уйида бўлганида, Елена билан ҳам танишган эди. Одатда дастурхон атрофидаги гурунглار расмий муомаладан ҳоли бўлгани сабабли Шайхзода ҳали ўттиз ёшни қораламаган аёлни Елена Яковлевна эмас, балки Лёля сифатида билган.

Фалакнинг гардиши билан ана шу Лёля шоир бошига ташвиш тушган кезларда “Ўзглавлит” деган идорада цензор бўлиб хизмат қилар, демак, сиёсий идорага яқин ва шу идоранинг ишончли кишиларидан бири эди. У 1950-1951 йилларда Тошкент театр ва рассомлик санъати институтининг театр санъати факультетида

ўқиган ва Шайхзода бояги хонадон соҳибининг илтимоси билан унинг диплом ишига раҳбарлик қилган. Афсуски, Елена “Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасида хотин-қизлар образи” мавзуидаги диплом ишини ёзишга мутлақо тайёр эмас эди. Шунинг учун Шайхзода унга илмий раҳбарлик қилибгина қолмай, ҳатто диплом ишининг айрим қисмларини ёзиб ҳам берган. Аммо “Иш битди, эшак лойдан ўтди” нақлига амал қилган шогирд 23 октябрь куни бўлиб ўтган сўроқда миллатчиликда айбланаётган устозининг шарқпараст эканлигини тасдиқловчи маълумотларни берган. Самохвалованинг айтишига кўра, у диплом ишида Ҳамза адабий ижодининг шаклланишига Октябрь инқилоби, рус мумтоз ва совет адабиёти катта таъсир кўрсатган, деган фикрни ўтказмоқчи бўлган. Аммо Шайхзода бу фикрни очиқ-ойдин рад этмаган бўлса-да, Ҳамзанинг ёзувчи ва шахс сифатида шаклланиши бевосита Шарқ маданиятининг таъсири остида кечганлигини унинг миясига қуйишга уринган. Гувоҳнинг сўзларидан аён бўлишича, Шарқ ҳақида сўзлаганида Шайхзоданинг оғзидан бол томар, Шарқ унинг учун ҳамма нарсадан устун, у маданият эстафетасини фақат Шарққа берар ва Шарқ деганда Қадимги Шарқни назарда тутар эди.

13 ноябрда бўлиб ўтган сўроқ пайтида Михаил Мелкумов Шайхзоданинг адабий-эстетик қарашларидаги “сиёсий хато”ларни фош этиб, терговчи эътиборини, жумладан, бундай масалага қаратади. Унинг айтишича, Шайхзода гўё Ойбекдан бошқа бирор ёзувчини тан олмаган. Ҳатто Ғафур Ғулом ҳам, Шайхзоданинг назарида, ўзи хоҳлаган мавзуларда ижод қилганида яхши асарлар ёзган-у, аммо кейинги пайтда у ҳам замонга тобора мослашиб бормоқда. Бошқа бирор истеъдодли ёзувчи бўлмагани учун Ҳамзани сунъий равишда кундан-кунга кўкка кўтаришмоқда. Ҳолбуки, ўзбек халқи орасидан том маънода истеъдодли ёзувчилар оз бўлмаган. Афсуски, улар ҳибсга олиниб, йўқ қилиб юборилган. “Шайхзода, - дейди давом этиб гувоҳ, - шундай ёзувчилар орасида кўпроқ Чўлпон номини тилга олар эди”.

Шу куни сўроққа чақирилган ёзувчи Н.С. Шайхзодага қарши бундай маълумотни беради: “Партия ташкилоти, - дейди у, - Ёзувчилар уюшмаси клубининг мудирлигига коммунист Мильчаковани (В.Мильчаковнинг хотини – Н.К.) тавсия қилганида, у (яъни Шайхзода – Н.К.) бу номзодни ёмонотлиғ қилишга ва уни мазкур лавозимга яқинлаштирмасликка уринди. Мен партия ташкилотининг котиби сифатида Шайхзодага унинг (яъни Мильчакованинг – Н.К.) партия аъзоси, рус миллатига мансуб эканлиги ва ишни эплай олиши мумкинлигини айтиб, нега унинг номзодига қаршилиқ кўрсатаётганини сўрадим. Шунда Шайхзода унинг бу ишни йўлга қўйишига кўзи етмаслигини айтди. Шундан кейин мен унга уни (яъни Мильчаковани – Н.К.) партия ташкилоти тавсия қилаётгани ва унинг рус эканига унинг (яъни Шайхзоданинг – Н.К.) эътиборини алоҳида қаратдим...”

Юқорида айтиб ўтганимиздек, шоир 1952 йилдаги ўзбек адабиёти ўнқунлиги арафасида янги шеърлар китобини тайёрламоқчи бўлган ва бунинг учун Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан СССР Адабиёт жамғармасига моддий имконият бериш масаласида мурожаат этишни сўраган эди. У шундай имкониятга эга бўлиб, Москвадаги Ижод уйларида бирида яшаётганида, уюшманинг янги раҳбарияти ундан Тошкентга қайтиб келишни талаб қилган. Шайхзода бу ноўрин талабга риоя қилмаганидан сўнг раҳбарият уни ўнқунлик қатнашувчилари рўйхатидан ўчириб, китобини эса нашр режасидан чиқариб ташлаган.

14 ноябрда сўроққа чақирилган ёзувчи А.М. шу фактга бутунлай тескари тўн кийгизиб, Шайхзодани “ўзбек адабиётини ўсишдан тўхтатиб қолиш” учун бутун кучини сарфлаганликда айблади, курортда юрган пайтида ваъда қилгани Маяковский асарлари таржимасини ва ўз шеърлари китобини вақтида тайёрлаб бермагани учун у ўнқунликда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум қилинганини айтди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, 20 ноябрда Шайхзоданинг собиқ шогирдлари ва университет домлаларидан бири З.М. сўроққа

чақирилади.

З.М. 1938 йилда Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедрасига ишга келганида, Шайхзода шу кафедранинг мудури эди. Шайхзода шу вақтдан бошлаб унга меҳр-оқибат кўрсатади. Унинг номзодлик диссертациясига илмий раҳбарлик қилиб, “қонуний” шогирд бўлганлиги туфайли унга катта ишонч билан қарайди. Улар ҳатто бир-бирларининг уйларига меҳмон бўлиб бориб турадилар. З.М.нинг 1948 йилда ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек адабиёти кафедрасига мудир этиб тайинланиши ҳам Шайхзоданинг “фотиҳа”сисиз бўлмайди. Аммо бу иродасиз кимса Шайхзоданинг ҳибсга олиниш даврида унинг рақиблари тарафида туриб, устозга қарши сидқидилдан хизмат қилади.

Тарих кишилар ўртасидаги кўплаб жиноятларга гувоҳ бўлган. Лекин бу дунёда ноқобил фарзанднинг отасига, ношуд шогирднинг устозига нисбатан хиёнатидан қабихроқ жиноят бўлмаса керак. Одамзод бу жиноятнинг қабихлигини қанчалик яхши билмасин ва ундан нафратланмасин, бундай жиноят, афсуски, давом этаверади. Балки шундай шогирдлардан бирининг устози тўғрисида айтган ва қуйида келтирилаётган сўзлари келгуси хиёнатларнинг озроқ рўй беришига сабабчи бўлар.

...Ўша куни З.М. Шайхзода билан ота-боладек яқин кишилар бўлганини айтгач, терговчига бундай кўрсатма беради:

“Шайхзода сўнгги йилларда республиканинг кўзга кўринган ёзувчиларидан бири ҳисобланди. Унинг ижоди тахминан 1950 йилга қадар ўрта мактабларнинг ўзбек шўро адабиёти дастури асосида ўқитилиб келди. Аммо сўнгги икки йил ичида рўй берган ҳодисалар шуни кўрсатдики, Шайхзода ижоди шўро ёзувчиси олдига қўйилган талабларга мутлақо жавоб бермайди. Қатор танқидий чиқишлар Шайхзода қаламига мансуб аксар шеърларнинг ғоявий жиҳатдан тўла қонли эмаслигини, уларда шўро воқелиги чуқур акс эттирилмаганини, улар дабдабавозлик ва схематизмдан холи эмаслигини исботлаб берди. Шайхзода

ўзбек тилини тушунарсиз арабча-форсча сўзлар, феодал-диний тушунчалар билан булғашда адолатли равишда айбланди...

...Менимча, Шайхзода Мақсуд, сиёсий эътқодига кўра, ишонарсиз одам. Унинг дунёқарашилини шўроларга қарши, миллатчилик, деб баҳолаш мумкин. Шайхзода ўзининг қатор фикр ва мулоҳазаларида СССРдаги сиёсий тузумга ошкора тўхмат қилган, партия ва шўро ҳукуматининг миллий сиёсатини бузиб кўрсатишга уринган. Бундан ташқари, Шайхзода илмий муассасаларда миллатчилик ишини олиб боришга у ё бу даражада даъват этувчи фикрларни айтган..."

З.М.нинг терговчига берган кўрсатмасидан шу сўзларни келтириш билангина кифояланиш мумкин эди. Аммо унинг кейинги сўзлари Шайхзоданинг шўроларга қарши унсур ва миллатчи сифатида айбланишигагина эмас, балки қандай ҳақгўй ва жасур инсон бўлганлигини тушунишимизга ҳам имкон беради. Шунинг учун мазкур кўрсатма билан танишишда давом этсак:

"...Мен Шайхзоданинг қатор ўзбек буржуа миллатчилари билан алоқасига тўхталишни хоҳлардим. Шайхзода 1928 йили Тошкентга келган. Кўп ўтмай, журналист Аюпов Аъзам билан "умумий тил" топишиб, у билан дўстона алоқада бўлди ва унинг, Аюпов Аъзамнинг уйида бир мунча фурсат яшади. Аюпов кейинчалик, тахминан 1928 йилда, буржуа миллатчиси сифатида қамоққа олинди. 1949 йилда эса шўроларга қарши фаолияти учун унинг укаси Аюпов Ориф ҳам қамалди. Шайхзода у билан ҳам дўстона алоқада эди..."

Мен 1936 йилда Тошкент шаҳридаги адабиёт ходимларининг кенгашида қатнашганман. Кенгаш ўша пайтда ЎзССР ХКС ҳузуридаги Фан комитети раиси лавозимида ишлаган Ҳошимов Отажоннинг хонасида бўлиб ўтган. Кенгашда Чўлпон ижоди тўғрисида маъруза тингланган. Маърузачи Шайхзода бўлиб, у ўз маърузасини "Инкордан инкорга" деб атаган эди. Шайхзода шу маърузасида Чўлпон ижодининг дастлабки даврида йўл қўйилган ва гўё шўро воқелигини чуқур кўрсатмасликда ўз ифодасини топган хатолар тўғрисида чала-чулпа гапирган, холос. Умуман,

Шайхзода Чўлпоннинг ўз камчиликларини тузатиб, шўро адабиёти томонига тўла ўтганини асослаб берган. Ҳолбуки, унинг (яъни Чўлпоннинг – Н.К.) сўнгги “Кеча ва кундуз” романи ҳамда “Соз” шеърлар туркуми бунинг аксини исботлайди. Чўлпон бу асарларида шўро воқелигини бузиб кўрсатишда давом этган ва ва ўзидаги миллатчилик қарашларини олға сурган.

Шайхзода маърузасини тугатганидан кейин Ҳошимов уни мақтаб, бошқа аспирантларни яхши ва фойдали маъруза қилишда ундан ўрганишга чақирди. Шу нарсани қайд қилиш керакки, 1936-1938 йилларда шундай маърузалар кўп бўлган. Ўша йилларда Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Фитрат, ўша Чўлпон кўкларга кўтарилган. Булар ҳаммаси, афтидан, бу буржуа миллатчиларини жамоатчилик олдида оқлаш учун қилинган...

Энди Шайхзоданинг миллатчилик руҳидаги фикрларига тўхталаман.

Шайхзода мен билан қилган айрим суҳбатларида юқорида номлари тилга олинган буржуа миллатчиларининг қамоққа олинганидан норози эканлигини айтган. Аммо халқ душманлари Икромов Акмал ва Хўжаев Файзуллаларнинг қамоққа олинганидан, айниқса, изтироб чеккан... “Ўзбеклар ҳозиргига қараганда яхши яшар эди”, - деган. Шайхзода бу сўзлари билан 1938 йилга қадар ўзбек халқининг фаровон яшаши тўғрисида шўро ҳокимияти эмас, балки Икромов билан Хўжаевлар қайғурганлар, демоқчи бўлган...”

З.М.нинг эътироф этишича, у Шайхзоданинг ҳибсга олингани хабарини эшитиши билан бўлиб ўтган суҳбатларни эслашга, унинг барча ножўя гап-сўзларини НКВД ходимларига етказишга интилган. У ўзининг онгли ва шўро давлатига ўта садоқатли фуқаро эканини исботлаб, сиёсий идора эътиборини қозонишга ошиққан. Терговчи томонидан чақирилгунига қадар у шу тарзда қора ханжарини чархлаб, тайёр бўлиб турган.

21 сентябрда бошланган тергов давом этар экан, терговчи маҳбусни қарийб ҳар куни, гувоҳларни эса оралатиб чақирди. 2 декабрда навбат шоир Р.Б.га келди. 1940 йили Кечки педагогика

институтида Шайхзода қўлида ўқиган бу гувоҳнинг айтишига кўра, 1951 йил кузида Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилотининг қарори билан у, Бобоев Мамарасул, Муслимов Илёс педагогика институти директори Исломовнинг хузурига бориб, ундан Шайхзода педагогик ишларининг сифати ҳақида маълумот беришни сўрашган. Исломов Шайхзоданинг материални билиши, яхши дарс бериши, аммо баъзан дарсларга келмай қолиши, чунончи, 1951 йилда институт маъмуриятининг рухсатисиз 3-4 ойга курортга кетиб қолиб, дастурнинг бузилишига сабаб бўлганини айтган...

* * *

...1952 йил 31 январь. Ёзувчилар уюшмаси ҳайъати йиғилиши.

Адабиёт оламига алоқадор қирқдан зиёд кишилар йиғилган бўлишига қарамай, қандайдир ғайритабиий вазият ҳукм сурар эди. Кўп ўтмай, уюшма раҳбарлари ва айрим идораларнинг вакиллари залга жиддий қиёфада кириб келиб, ҳайъатдан ва ҳайъатга яқин олдинги қатордан жой эгалладилар

Шайхзода уюшманинг рақиблар гуруҳига мойил бўлмаган аъзоларидан кимлар қатнашаётганини билиш истагида залга назар ташлади. Мана, Сарвар Азимов билан Зулфия, марҳум Ҳамид Олимжоннинг жигарлари, мана, Ўткир Рашид, Солиҳ Қосимов, Юсуф Султон, Аҳмад Бобожон, Саме Абдуқаҳҳор, Қудрат Ҳикмат, Камтар, Ваҳоб Рўзиматов, Суннатилла Анорбоев, Азиз Абдураззоқ.. “Ҳаммаси гидри-кири йўқ кишилар. Шояд улар рақибларнинг иғво тўрига илинмасалар. Ахир мен уларнинг барчаси билан қалин эдим. Орамиздан мушук ўтмаган. Бир майизни қирқ бўлиб еган кунларимиз оз бўлмаган...”

У ҳозир бўлганларнинг қандай ният билан келганларини билишни истаб, яна зални кўздан кечирди. Унинг нигоҳига Раҳмат Файзий, Қуддус Муҳаммадий, Ҳоди Зариф, Мажид Усмон, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин, Шукур Саъдулла, Лидия Соцердотовалар чалинди. Аллақачон бошланган йиғилиш жиддий босқичга кирганини сезиб, нотикларга диққат билан

қулоқ сола бошлади.

Минбарга чиққан навбатдаги нотиқ Шайхзоданинг педагогика институтидаги фаолиятида жиддий хатоларга йўл қўйгани, ҳатто институт маъмуриятидан рухсат олмай, 3-4 ой курортга кетиб, айш-ишрат сургани, уюшмадан узоқлашиб, ўнкунликка тайёрланиш ишларида қатнашмаганини кескин танқид қила кетди...

Шайхзода сўнгги сўзида бу адолатсиз танқидга жавобан бундай деди:

- ...Ўртоқлар, Ёзувчилар уюшмасидан узоқлашганим борасида, шуни айтишим лозимки, ҳар биримиз худонинг ожиз бир бандасимиз. Хаста бўлишимиз, ҳатто абадий уйкуга кетиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Мен курортга бориб, на қилайки, хаста бўлиб қолдим. Бу ҳақда тиббий гувоҳномам бор. Мен бир ой давомида юролмадим. Кейин ҳассага таяниб, аста-аста юра бошладим. Шундай бўлса ҳам, ўша ерда туриб ўнкунликка тайёрланиш жараёнида иштирок этдим. Кисловодскда эканлигимда 5 минг сатрдан иборат сўзма-сўз таржимани тайёрлаб, уюшмага, муҳаррир Дихтиёрнинг номига юбордим...

* * *

...Р.Б. мазкур йиғилишда Шайхзоданинг курортда касал бўлиб қолганини унинг ўз оғзидан эшитган эди. Шунга қарамай, у терговчига бояги гапларни айтишдан ўзини тиймади. Сўнгра устозни қоралашда давом этиб, деди:

- Шайхзода Қадимий Шарқни, умуман, Европага, хусусан, Россияга қарши қўйиб, уни арши аълога кўтаради. Одамлар Европада, айниқса, Россияда ялангоёқ юрган пайтларида Шарқ гўё жаҳон маданиятининг бешиги бўлган эмиш. Россия бўлак-бўлак князликлар шаклида яшаган пайтда Шарқда гўё қудратли давлатлар ҳукм сурган эмиш. Шайхзода Қадимий Шарқда яшаб ўтган баъзи бир олимларнинг номларини санаб, уларни улуғлашга, Шарққа хос бўлган ҳамма нарсанинг афзаллигини унутмасликка чақиради...

Нотиқ сўзида давом этиб, Шайхзоданинг бу сўзларида миллатчиликдан ташқари, совет кишиларига ёт мафқуранинг ҳам борлигига йиғилишда иштирок этаётган марказком котиби Ҳ.Турсуновнинг эътиборини қаратмоқчи бўлди.

Шу кун сўроққа чақирилган Шайхзоданинг яқин дўстаридан бири ҳисобланган Ш.А. Ж.Бойбўлатовнинг “Жалолиддин Мангуберди” пьесасини танқид қилганида мутлақо ҳақ эканини айтиш билангина кифояланмай, унинг бузуқ ахлоқли киши эканлигини ҳам оғиз кўпиртириб айтди.

Орадан уч кун ўтиб чақирилган Мильчаков аввалги кўрғазмаларида айтган: “Шайхзода ижодининг, агар уни “ижод” деб айтиш мумкин бўлса, ўзбек шўро адабиётига қандай катта зарар келтиргани ва Шайхзода ижодида миллатчилик руҳидаги қандай катта хатоларга йўл қўйилгани” ҳақидаги сўзларини яна бир бор такрорлади.

Нима учундир терговчилар маҳбусни фақат Мелкумов, Мирҳожиев ва Туйғун билангина юзлаштирдилар, холос. Унинг бошқа гувоҳлар билан юзлаштириш ҳақидаги илтимослари инobatга олинмади. Шайхзода бу уч гувоҳнинг дастлабки иккиси билан яқин муносабатда бўлганига қарамай, уларнинг тухматдан иборат кўрғазма берганлари сабабини тушунмади. Туйғун эса, унинг билишича, “Баҳодир” пьесасига ёзган тақризи туфайли ранжиб, рақиблар тарафида жой олган эди...

Суд

Шу уч нафар гувоҳ билан юзлаштиришдан сўнг, Шайхзода 17 декабрда икки марта терговга чақирилди. Ўша куннинг эртасига, 18 декабрь кун, терговчи маҳбусга жиноят таркибини қайта таснифлаш ҳақидаги қарорни кўрсатди. Қарорга кўра, Шайхзода ЎзССР Жиноят кодекси 66-моддасининг 2-қисми ва 67-моддалари бўйича, яъни СССРдаги мавжуд давлат тузумига ғаразли муносабатда бўлганлик, қатор йиллар мобайнида ўз даврасида

советларга қарши, миллатчилик тарғиботини олиб борганлик, қатор адабий асарларида феодал ўтмишни кўкка кўтаргаилик, буржуа миллатчилик кайфиятини олға суриб, совет воқелигини бузганликда айбланган эди.

1953 йил 12-14 январь кунларида бўлиб ўтган Тошкент вилоят суди маҳбус Шайхзода Мақсудга тергов жараёнида қўйилган ва “исботланган айблар”га асосланган ҳолда ҳамда судга чақирилган гувоҳларнинг ўз кўргазмаларида қатъий турганларини инобатга олиб, унга 25 йиллик қamoқ жазосини бериш ва жазо муддати тугагач, уни 5 йилга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шахсан унга тегишли мол-мулкни давлат фойдасига мусодара этиш ҳақида ҳукм чиқарди.

Маҳбуснинг ўзига қўйилган барча айблар уйдирма, гувоҳларнинг кўрсатмалари эса ноҳолис эканлиги ҳақидаги аризаси мутлақо инобатга олинмади.

“Дунёдаги энг одил ва енгилмас совет суд тизими” яна бир бор ўзининг инсонпарварлик моҳияти ва қудратли кучини намойиш этди.

Лагерь

Қатағон даврининг аччиқ тузини тотган кишилар азоб-уқубат лагерларидан соғ-омон қайтиб келганларидан кейин кўрган-кечирганлари тўғрисида бир оғиз бўлса ҳам гапирмай ўтдилар. Агар уларнинг аксар қисми лагердан озод бўлишлари олдида тилхат берганлари ва юракларида қўрғошиндек ўрнашиб қолган ҳадик туфайли оғизларига қулф солиб яшаган бўлсалар, бошқа бирлари мудҳиш замонларни эслаб, яна бир бор эзилмаслик, халқ ва мамлакатга янги куч билан хизмат қилиш учун чеккан жабр-зулмлари ҳақида чурқ этмадилар.

Шайхзода қатағон қурбонларининг ана шу иккинчи гуруҳига мансуб эди. У на бирор асарида шу ҳақда ёзди, на бирор дўстига ёки яқин қариндошига шу ҳақда сўз очди. Шунинг учун ҳам биз унинг лагердаги ҳаёти тўғрисида бирор маълумотга эга эмасмиз.

Бизга фақат шу нарса маълумки, у ҳукм қонуний кучга кирганидан кейин Иркутск вилоятидаги лагерлардан бирига жўнатилган.

Иркутск - Россиянинг Ўрта Осиё билан туташган этакларида, аниқроғи, Шарқий Сибирнинг жанубий қисмида жойлашган шаҳарлардан бири. Иркут дарёси Ангарага келиб қуйиладиган ерда барпо этилган бу шаҳар тарихи 1686 йилдан бошланади. Бу шаҳарга бориш учун Тошкентдан Қарағанда, Новосибирск, Улан-Уде йўналиши бўйича поездда юргандан кейин, Мўғулистон пойтахти Улан-Батор томонга бир оз бурилади. Бойкўлдан 66 км ғарбдаги бу шаҳар теграсида 1937 йилда Иркутск вилояти ташкил этилган. Вилоятда чувашлар, бурятлар, эвенклар ва тофалар яшаган. Қатағон йилларида бу ерга кўплаб украин, белорус ва бошқа миллат вакиллари келиб қолган.

50-йиллар қатағони арафасида янги меҳнат-тузатув лагерларини барпо этиш зарурати туғилди. 1947 йил 18 февралда Иркутск вилоятининг Китой туман-бекатида шу шаҳар номи билан аталган меҳнат-тузатув лагери қурилди. Тез суръат билан барпо этилган лагерь 1960 йилга қадар фаолият кўрсатди. Шу даврда лагерга юборилган 50 мингдан зиёд маҳбуслар Сибирнинг узоқ давом этувчи аёзли қишида нефтни қайта ишлаш комбинати, алебастр, ғишт ва нон заводлари, бетон комбинати, музлатгич, тикув ва мебель фабрикалари, Алоқа минисрлигининг махсус радиомаркази, шоссе ва темир йўл, уй-жой қурилишлари ва дарахт кесиш ишларида ишладилар.

Барҳаёт замондошларнинг шаҳодат беришларига кўра, Шайхзода билан бирга Ўзбекистон Телеграф агентлигининг масъул ходими, таржимон ва журналист Насибулла Ҳабибуллаев Иркутскдаги лагерга этап қилинган. Ҳабибулла аканинг фарзанди, тарих фанлари доктори Нозим Ҳабибуллаевнинг айтишича, улар поездда бораётган пайтларида ёнларидаги айблов хулосасида ёзилган “58-модда” деган сўздаги 58 рақамининг олдига 1 рақамини кўшиб қўйганлар. Ана шу айблов хулосаси асосида уларни дастлаб сиёсий маҳбуслар эмас, балки

ўғри ва каллакесарлар лагерига жойлаштиришган. Аммо орадан 10-15 кун ўтгач, сиёсий маҳбуслар лагерига етиб келмаган ўзбекларни ахтариш ишлари бошланган ва улар топилиб, маслакдошлари ётган бошқа лагерга олиб келинган. Маълум бўлишича, бу лагерда маҳбусларга бериладиган овқат ўғриларга аталган овқатга нисбатан анча сифатсиз ва тўйимсиз экан. Бу ҳолни кўрган Шайхзода: “Ажабо, совет давлатида тўғрилар эмас, ўғрилар иззат-икромда яшашади-я! Қани энди бирор ҳафта бизга ҳам ўғриларлардек муносабатда бўлишса!” - деб ҳайратланган экан.

Шайхзода сўнги йилларда рўй берган воқеаларни кўз олдидан ўтказар экан, Ҳамлетнинг ўз таржимасидаги монологини дамо-дам ёдга олар эли:

Олам қанча паст экан, эй Худовандим!
Бу оламга қарасанг кўнглинг айнийди!
Бу дунё Ҳечистон ё Ваҳшатзордир,
Ё ахлатга тўлган биёбондир у...

Бу сатрлар шоир хотирасида жонланар экан, у олис замонларда ҳам инсон қиёфасидаги разил маҳлуқлар бўлгани ва улардан нафақат Ҳамлет, балки Шекспирнинг ўзи ҳам озор чеккан бўлиши мумкинлигини ўйлаб, бир оз таскин топди. Унинг назарида, вақт ўтиши билан шайтон измидаги олам фуқаролари озайиш ўрнига кундун-кунга кўпайиб, кучайиб, ҳатто қутуриб бораётгандек эди. Шундай кимсалардан лагернинг ҳам холи эмаслиги унга, айниқса, таъсир этди. Аммо “ахлат билан тўла биёбон”нинг Шекспир давридан бери денгиз янглиғ чайқалиб, минглаб асл инсонларни ўз гирдобига тортаётганини эслаб, ўксинди у...

Шайхзоданинг қайси қурилишда ишлагани, нима билан шуғуллангани маълум эмас. Аммо бизга шу нарса аёнки, тергов пайтидаги қийноқларда Шайхзоданинг кўзойнаги синиб чил-чил бўлганлиги сабабли у лагерда кўзойнаксиз ишлашга кўниккан ва

Сибирнинг тоза ҳавосида унинг кўзлари ҳатто зийраклашган.

Аммо Оллоҳнинг инояти билан фавқуллода катта истеъдодга эга бўлган, ўз асарлари билан ўзбек маданияти ва илм-фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган шоирнинг ажал тегирмонига ташланиши, Совет давлатининг даҳшатли лагерларидан бирида қора меҳнат билан шуғулланиши чидаш мумкин бўлмаган адолатсизлик эди. У Чўлпон ва Фитрат сингари ватандошларининг фожиали тақдирини ўз кўзи билан кўрган бўлса-да, адолат қиличининг бу даражада эгилиши билан муроса қила олмади. Шайхзода ўз қисматини, содир бўлган вазиятни ўзгартириш учун қабиҳ кимсаларнинг ҳасад ва тухматлари орқасида қамалганини асослаб, Москвадаги олий даражали идораларга аризалар ёзди.

1953 йил баҳорида лагерь бўйлаб “халқлар доҳийси”нинг ўлганлиги хабари тарқалди. Ҳар куни Сталинни неча марта бўралаб сўкиб ишлаётган маҳбуслар, бошқа лагерлардаги тақдирдошлари сингари, бир неча кун мобайнида кўтаринки кайфиятда яшадилар. Бу, жабрдийдаларнинг чинакам байрамлари эди.

Тахмин қилиш мумкинки, Шайхзода қамалиши арафасида Сталинни кўкларга кўтариб шеърлар ёзганини эслаган, “доҳий”нинг ўлими мамлакат ҳаётига қандай таъсир кўрсатиши, ўз тақдирининг қандай ҳал қилиниши мумкинлиги ҳақида, албатта, ўйлаган.

Лагердаги сиёсий маҳбуслар ўша байрам кунларидан бошлаб Москвага ариза ёзишга киришдилар. Нафақат маҳбуслар, балки уларнинг ота-оналари ҳам адолатнинг синган қиличини тиклаб беришни сўраб Москвадаги турли идоралар номига кетма-кет аризалар йўллашди. Худди шундай хатларни маҳбус шоирнинг онаизори Фотима ая ҳам кўз ёшлари билан ёзиб, СССР Ёзувчилар уюшмаси раиси А.А.Фадеевга ва Москвадаги бошқа мансабдор шахсларга юборди.

Умид ва сароб

Сталин вафотидан кейин кўп ўтмай, СССР Олий Совети ҳузуридаги Жиноий ишлар бўйича суд коллегияси номига йўлланган кўплаб аризалар орасида Шайхзоданинг ҳам аризаси бор эди. Олий Совет ҳузуридаги суд коллегияси 1953 йил 19 сентябрда бўлиб ўтган йиғилишида Тошкент вилоят судининг Шайхзода Мақсудни 25 йилга меҳнат-тузатув лагерига юбориш ва уни 5 йил сайлов-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги ҳукмини бекор қилди ва мазкур ишни дастлабки терговдан бошлаб қайта кўриш учун Тошкентга юборди. ЎзССР ИИВ тергов бўлими 4-бўлими бошлиғи ДХ капитани Арзуманянц 1953 йил 20 октябрда Шайхзодага нисбатан қўлланган ҳукми тўхтатиш ва маҳбусни Ички ишлар вазирлиги (сиёсий идора ўша пайтда ИИВ ихтиёрида бўлган) нинг ички қамоқхонасига этап билан юбориш ҳақидаги қарорга имзо чекди. Ўша йилнинг 26 ноябрида лагерь бошлиғи маҳбусни чақириб, унга Олий Совет суд коллегиясининг қарори асосида Арзуманянц имзоси билан келган қарорни эълон қилди.

Шайхзода ҳаётининг бу фожиали даврига оид ҳужжатлар орасида машхур совет жамоат арбоби, “Ёш гвардия” романи муаллифи А.А.Фадеевнинг ҳам Шайхзоданинг онаси номига йўллаган бундай хати бор:

“1953 й. 30 ноярь

№ 663

Ф.Шихиевага

Сизга шу нарсани маълум қиламанки, Сизнинг ўғлингиз Шайхзода Мақсуднинг иши бўйича ёзган аризангиз СССР прокуратураси томонидан текшириб чиқилди ва СССР Бош прокурорининг норозилиги асосида СССР Олий Совети қошидаги жиноий ишлар бўйича Суд коллегияси Тошкент вилоят суди қарорини 19/1X 53 да бекор қилди ва ишни қайта кўришга берди.

СССР ОС депутати А.Фадеев.”

Шайхзода 21 ойлик қамоқдан кейин, 1953 йил 20 декабрда Тошкентга этап қилинди. У ўша йилнинг 30 декабрида маҳбуслар вағонида ва ДХ ходими назорати остида серкўёш ватанига етиб келди.

Аммо Ўзбекистондаги сиёсий вазият мутлақо ўзгармаган, маҳаллий сталинчилар ўз мавқеларини ҳали бой бермаган ва бой бермаслик учун барча чораларни кўраётган эдилар. Бир томондан, Шайхзоданинг катта кучга эга бўлган бу рақиблари, иккинчи томондан, демократия нормаларини пайхон қилган терговчилар, бинобарин, ИИВ ўз қарорини ўзгартириш ўз хатоларини тан олиш билан баравар эканини яхши англаб, терговни яна эски усулда олиб бордилар. Яна рақиблар ва юраги олинган, кўрқитилган гувоҳлар тухматли кўрғазмалар беришда давом этдилар.

1954 йил 4 январда бўлиб ўтган сўроқда терговчи Арзуманянц Шайхзоданинг адабий ижодини қайта ўрганиш учун экспертлар гуруҳи тузилажагини маълум қилади ва ундан бу гуруҳга кимларни тавсия этиши мумкинлигини сўрайди. Маҳбус бу таклифга жавобан тошкентлик ёзувчи Сергей Бородин, москвалик таржимон-шоир Семён Липкин, Ўзбекистон Партия тарихи институти директорининг ўринбосари Рихси Саҳибоев, москвалик тилшунос Константин Боровков, тошкентлик адабиётшунослар Натан Маллаев ва Дмитрий Вифлиемский сингари 10 нафар киши экспертлар гуруҳига кирган тақдирда бу гуруҳ ҳалол иш олиб бориши мумкинлигини айтади. 6 январь куни бўлиб ўтган сўроқ пайтида терговчи маҳбусдан экспертлар гуруҳига кириши мумкин бўлган яна бир неча кишининг исм-шарифини айтишни сўрайди. Маҳбус бу сафар “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятининг бўлим мудири Ҳамид Ғулом, Партия тарихи институтининг илмий ходими Рустам Абдурахмонов, Ўқув-педагогика нашриёти директори Ҳибзиддин

Муҳамедов, Марказком масъул ходими Баҳром Раҳмонов сингари 7 кишининг номларини беради.

7 январда ЎзССР ички ишлар министри А.Бизов қуйидаги таркибдаги экспертлар комиссиясини тасдиқлаш тўғрисидаги қарорга имзо чекади:

1. Саҳибоев Рихси, Партия тарихи институти директорининг ўринбосари (раис).

2. Муҳамедов Усмон, “Правда Востока” газетаси бош муҳаррири.

3. Умаров Мурод, Марказком хузуридаги лекторлар бюроси раҳбари.

4. Рустам Абдураҳмонов, Партия тарихи институти илмий ходими.

5. Абдусаматов Ҳафиз, Тил ва адабиёт институти директорининг ўринбосари.

13 январь куни Ички ишлар вазирлигида бўлиб ўтган йиғилишда капитан Арзуманянц экспертлар гуруҳига шоир ижодини қуйидаги масалалар асосида ўрганиш вазифаси топширилганини маълум қилади:

1. Халқлар дўстлиги мавзуининг қандай акс эттирилгани.

2. СССРдаги меҳнаткашларнинг фаровонлиги.

3. Коммунистик қурилишнинг қандай акс эттирилгани.

4. Рус халқи буюк сиймоларининг шоир ижодида қандай талқин этилгани.

5. Шоирнинг ўзбек халқи ва унинг маданиятига бўлган муносабати

6. Ўзбекистондаги рус адабиёти, хусусан, Шайхзода томонидан таржима қилинган Маяковский асарларининг шоир томонидан қандай тарғиб этилгани.

7. Совет Шарқи халқларининг эски маданиятига танқидий муносабати ва ҳ. к.

Терговчи экспертлар комиссияси шоир ижоди билан танишиб, ўз хулосасини бергунига қадар маҳбус ҳаётининг қоронғи ҳисоблаган саҳифаларини бирма-бир “варақлай

бошлайди”. Ундан Чўлпон ҳақидаги маърузаси пайтида кимларнинг иштирок этгани, Усмон Носир, Отажон Ҳошим, Қурбон Берегин, Мўмин Усмонов. Аъзам ва Ориф Аюбовлар сингари “халқ душманлар”и билан қачон ва қандай танишгани, кимларнинг хонадонларида умргузаронлик қилгани, у билан яқин муносабатда бўлган кишиларнинг нега унга қарши маълумот бергани ва ҳ. к.лар ҳақида кўргазма беришни талаб қилди.

Комиссия 17 январдан 20 мартга қадар бўлган даврда Шайхзода ижодини юқорида баён қилинган масалалар бўйича ўрганиб чиқиб, ўз хулосасини берди.

Ҳафиз Абдусаматов ҳикояси

Мен 1946 йилда домлам Мақсуд Шайхзоданинг илмий раҳбарлигида “Алишер Навоий” драмасининг ғоявий-бадиий хусусиятлари” мавзудаги диплом ишимни муваффақият билан ёқладим. Лекин ҳамма ҳангома кейин юз берди. Маълумки, 1946 йилнинг 14 августида ВКП(б) Марказий Комитетининг “Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳақида”ги, кейинчалик эса “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида”ги қарорлари чиқди. Бу ҳужжатлар мафкура соҳасининг барча ташкилотларида муҳокама қилинди. Шу жумладан, университет партия ташкилотиди бўлиб ўтган мажлисда, ҳамма жойларда бўлгани каби, салбий фактлар қидирилди, билиб-билмасдан асарлар қораланди, зўраки мисоллар келтирилиб, қатор адиб ва санъаткорлар асоссиз равишда айбланди. Ўша партия мажлисида тарих фанлари номзоди Абдураҳмон Ҳамроев минбарга чиқиб олиб, “Алишер Навоий” пьесасининг муаллифларига қўшиб, мен билан домлам Мақсуд Шайхзодани ҳам савалаб кетди. Эмиш диплом ишининг раҳбари ёш мутахассиснинг хатоларини тўғрилаш ва унга йўл-йўриқ кўрсатиш ўрнига уни чалғитган ва адаштирган, оқибатда ғоявий-сиёсий хатоларни янада чуқурлаштирган.

Ёш бўлганим, тажрибам йўқлиги сабабли қаттиқ изтироб чекдим. Нажот истаб, домламнинг ҳузурига йўл олдим. Унга бўлган гапларнинг ҳаммасини тўкиб солдим. Шайхзода: “Қандай нодон одамлар бор-а дунёда, санъатнинг оддий сирларини ҳам тушунишмайди. Ахир “Алишер Навоий” бадиий асар, у ҳужжат эмас-ку, - деб куюнди ва кўнглимни кўтариб: “Мулла Ҳофиз, шахсан ўзлари хафа бўлмасинлар, вақти-соати келиб ҳаммаси жойига тушади”, - деди.

Домлам айтганидек бўлиб, барча-барчаси ўз ўрнига тушди.

Москвада аспирантурани битириб, номзодлик диссертациясини ёқлаб келганимдан кейин Шайхзодага қарши уюштирилган хуружларни кўриб дилим тилка-пора бўлди. Қора ниятли кимсалар у зотни ҳибсга олмагунларича тинчимадилар. Ҳамкасбларимнинг ўша даврда қилган қабиҳ ишларидан қалбим нафратга тўлади. Булар эл ғазабига учраган Мильчаков, ёзувчилар орасига суқулиб кириб олган заҳарли илон Швердин...лар эди. Бу нобакорлар булоқ сувидай покиза қалбга аёвсиз маломат тошларини отдилар.

Шайхзода қамоқда ётиб, юқори идораларга бир неча бор ариза билан мурожаат этди. Сталин вафотидан кейин бир аризаси юзасидан тегишли идоралар шоир ишини қайта кўришга мажбур бўлдилар. Ўша кезларда мен Тил ва адабиёт институтида директор ўринбосари бўлиб ишлар эдим. Шайхзода ишини қайта кўриш бўйича тузилган комиссияга мени ҳам киритишди. Комиссия раиси жамоат арбоби, журналист Рихси Сахибоев эди. Комиссия аъзоларини Давлат хавфсизлик қўмитасида йиғишди. Унинг ходими - капитан бизнинг вазифамиз нимадан иборат эканлигини, яъни биз жиноятчининг ижобий жиҳатларини эмас, салбий томонларини аниқлаб ёзиб беришимиз кераклигини тушунтирди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, икки соқчи қузатувида, қўллари орқасида, ранг-рўйи ўчган, эзилган, эгнига эски пахталик кийган домлам Шайхзодани олиб чиқишди.

Қай кўз билан кўрай, қандай сўз топиб айтай шу дамдаги ҳолатимни... Аранг ўзимни тутдим, Сир бой бермасликка

интилдим. Шунинг ҳам айтиб ўтишим керакки, устозни кўриб, деярли барча комиссия аъзолари эзилиб, унга боқдилар. Фақат коммунист Рустам Абдурахмоновдагина шафқат сезилмади. Комиссия аъзолари Шайхзодани сўроққа тутдилар. У асосли далиллар билан ўзининг ҳақлигини исботлади. Бу ҳаққоний жавоблар фақат Рустам Абдурахмоновдагина маъқул тушмади шекилли, устозга дўқ қила бошлади. Бизлар Абдурахмоновнинг ўринсиз дағдағаларига қарши чиқолмаган бўлсак-да, имконият даражасида домлани ёқлашга, унга қўйилган айбларни юмшатишга уриндик...

Машаққатли ғалаба

Ҳафиз Абдусаматовнинг ҳикоясида тилга олинган Рустам Абдурахмонов номзодини комиссияга Шайхзоданинг шахсан ўзи таклиф этган эди.

Шайхзода тинч ва осуда шароитда - шоир сифатида китобхонлар, педагог олим сифатида эса талабалар меҳр-муҳаббатини қозонган кунларда танишиб, ҳамкорлик қилган, зиёли деб, самимий инсон деб ҳурмат қилган кишиларнинг уялмай-нетмай унга нисбатан ошқора хиёнат қилганликлари сабабини тушуна олмади. Тўғри, уларга ҳам осон бўлмаган. НКВД-МВДга чақирилган киши, аввало, шу ердан соғ-омон чиқишини ўйлаган. Лекин золим доҳийнинг ўлими билан замон ўзгара бошлаган эди. Қатағон қиличи синган эди. Ҳатто лагерда азоб-уқубат чеккан маҳбусларнинг бир қисми ўша пайтнинг ўзидаёқ озодликка чиқа бошлаган, бошқа қисми эса яқин кунлар ичида озод бўлишларига катта умид билан яшаётган эдилар. Наҳотки, улар тақдирини Рустам Абдурахмоновдек кўнглида нафақат раҳм-шафқат, балки инсоф деган нарса қолмаган разил кимсалар ҳал қилишган бўлса?!

Шайхзоданинг хаёлида нима учундир яна 1951 йилнинг 31 январидеги машъум йиғилиш жонланди.

Ана, Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатида уюшма раиси Уйғун, унинг ўринбосари Шевердин, Мильчаков, Мирмуҳсин, Фатхуллин, Сафаров, Станишевский, Брянцев, Липко, Владимирова савлат тўкиб ўтирибдилар... Шайхзода улар орасида Рустам Абдурахмоновнинг бўлган ё бўлмаганини эсламоқчи бўлди. Ҳайъатда яна Яшин, залда эса Рамз Бобожон, Асқад Мухтор, Парда Турсун, Туйғун, Удалов, Адҳам Раҳмат, Лиходзиевский, Чехоновец, Левитина, Пармузин, Свиридов, Андрей Ивановлар бор эдилар. Йўқ, Рустам Абдурахмонов бўлмаган... У ҳолда йиғилишда менга қўйилган айбларни у қаердан билган? Наҳотки, у ҳам сиёсий идоранинг хуфяларидан бири бўлган бўлса?!. Наҳотки, экспертлар комиссияси аъзолари ҳам, Мильчаков ва Шевердинларнинг қора гуруҳидек, уни яна жар ёқасига олиб бориб, чекистларга: “Ана энди бемалол отиб ташлайверинг!” – десалар...

У шундай изтиробли хаёллар гирдобиди қолди.

Экспертлар Шайхзода ижодидаги миллатчилик кўринишлари, феодал ўтмишнинг идеаллаштирилиши, тарихий ҳақиқат ва совет воқелигининг бузилиши ҳамда эскирган арабча-форсча сўзларнинг қўлланишига доир масалаларни муфассал ўрганиб, бундай хулосага келдилар:

“...Шундай қилиб, текшириш натижасида экспертлар комиссияси Шайхзода асарларида миллатчилик ва миллий маҳдудлик кўринишлари, феодал ўтмишни идеаллаштириш, совет воқелигини бузиб кўрсатиш, эскирган арабча-форсча сўзлар, шунингдек, диний сўз ва тушунчаларни қўллаш ҳоллари чиндан ҳам мавжудлигини аниқлади”.

Комиссия Шайхзода шеъридаги “Ўзига беклик – ўзбекка чирой” сатрига асосланиб, шоир асарларида миллатчилик кўринишлари мавжудлигини “исботлаган”, олимнинг айрим жадидларнинг совет позициясига ўтганлиги ҳақидаги қарашлари, Жалолиддин образининг ижобий қаҳрамон сифатида тасвирлагани, “Алпомиш” достонининг жаҳон маданиятини бойитган асар сифатида баҳолаганини эса феодал ўтмишни

идеаллаштириш ва тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатишнинг ёрқин намунаси, деб талқин қилган эди.

Шайхзода комиссиянинг шунга ўхшаш кулгили айблардан иборат хулосаси билан танишгач, экспертларнинг масалани холисона ўрганмаганларини кўриб, қатъий норозилик билдирди. Хулосада баён этилган танқидий фикрларни рад этувчи 10 моддадан иборат кўрғазмасини терговга тақдим қилди.

Агар маҳбус экспертларнинг масалага нохолислик билан ёндашганлари туфайли комиссия хулосасидан норози бўлган бўлса, терговчи уларнинг маҳбусга гўё ён босиб ишлаганлари туфайли улар хулосасидан қаноатланмади. У Шайхзоданинг “Правда Востока” газетасида рус тилида босилган мақолаларини И.Я.Сиркинага тақриз қилиш учун беради. Ида Яковлевна 1954 йил 31 март санали кўлёзма кўрғазмаси билан бу мақолаларда бирорта ҳам сиёсий хатонинг йўқлигини айтиб, шоирни мардона ҳимоя қилади. Аммо терговчига мутлақо бошқа руҳдаги тақриз лозим эди. Шунинг учун у маҳбуснинг мазкур газетада босилган 3 та мақоласини танлаб олиб, уларни қайта баҳолаш ишини Мильчаковга топширади. Мильчаков бу мақолаларни бир ой давомида ҳижжалаб ўқиб, 1954 йил 2 апрелда бошдан-оёқ туҳматдан иборат тақриз ёзиб беради. Шайхзоданинг ёзма кўрғазмаси билан танишган комиссия аъзолари эса санаси қайд этилмаган жавоблари билан ўзларининг бадий асарни ўқиш ва тушуниш маданиятидан мутлақо узоқ кимсалар эканликларини яна бир бор намоёниш этадилар.

Шайхзоданинг иши ЎзССР Ички ишлар вазирлигига гарчанд қайта кўриб чиқиш учун юборилган бўлса-да, юқорида айтилганидек, сиёсий идоранинг мақсади ҳукми ўз кучида қолдириш ва шу йўл билан 30-50-йилларда амалга оширган жиноятли ишларининг фош этилишига мутлақо йўл қўймаслик эди. Шунинг учун терговчилар, бир томондан, 1937 йил қурбонларидан олинган кўрғазмаларни яна ишга солишга, иккинчи томондан, кунги кеча қамоққа олинган маҳбуслар “хизмат”идан фойдаланишга қарор қилдилар. (Бу маҳбусларнинг

баъзилари виждонсизликлари, бошқалари эса қўрқоқликлари орқасида Шайхзодага қарши маълумот берган эдилар.) Терговчилар ўз мақсадларига эришиш учун ҳатто Шайхзодадан Туйғун, Мирҳожиев, Мелкумов сингари кимсаларнинг рақиблар тарафига ўтиб кетиш сабабларини билишга ва шу нарсадан ҳам усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Лекин Шайхзода улар мунофиқлиги сабабларини айтгани ҳолда бирорта ҳам қаламкаш биродарига гард юқтирмади ва ўзини ҳам мардона туриб ҳимоя қилди.

Тергов тўрт ой давомида маҳбусга қўйилган айбларни асословчи бирор далил-ашёни тополмади. Сталин ўлимидан кейин эса фақат гувоҳларнинг кўргазмалари асосида қамоққа олиш амалиёти бекор қилинган эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Ички ишлар министрлиги ходимлари 1954 йил 4 июнда Шайхзоданинг “жиноий иши”ни тўхтатиш ва уни озод қилиш тўғрисидаги қарорга имзо чекишга мажбур бўлдилар. 7 июнь куни бу қарор ЎзССР Министрлар Совети қошидаги Давлат хавфсизлик комитети раисининг ўринбосари генерал-майор Бизов ва ЎзССР прокурори 2-тоифадаги давлат адлия маслаҳатчиси Яцковский томонидан тасдиқланди.

Шайхзода, ниҳоят, ғалаба қозонди.

Эзилган, букилган, афтодаҳол адолат яна қадди-қоматини тиклади.

Аmmo бу қандай кураш-у қандай ғалаба эди?..

* * *

Ҳар қандай курашда кимдир ғолиб чиқади. Кимдир мағлубият азобини тартади.

Шайхзода гоҳ махфий, гоҳ ошкора кечган ҳаёт-мамот курашида ғалаба қозонди. Унинг душманлари мағлубият аламини тотдилар. Кураш қонунига кўра, улар Шайхзодага чеккан азоблари, йўқотган соғлиғи, тергов, қамоқ ва лагерда кечган умри ва азоб-уқубатлари учун товон тўлашлари лозим эди. Улар бундай товонни тўламадилар.

Улар олиб борган курашга раҳбарлик қилган кимса Шайхзода 25 йиллик қамоққа ҳукм қилиниши билан унинг уй-жойини зўравонлик билан тортиб олган эди. Сиҳат-саломатлигини йўқотган хаста шоир оқланганидан кейин уй-жойини қайтариб олиш учун қанчалик жон куйдирмасин, мағлуб раисдан ололмади. У уюшма раҳбарининг 9 январь кўчасида жойлашган Мутахассислар уйининг тўртинчи қаватидаги хонадонида яшашга ва ҳар куни тўртинчи қаватга ҳаллослаб чиқиб-тушишга мажбур бўлди. Унинг 16 йил давомида хизмат қилгани Тошкент педагогика институтига ишга қайтиши, Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига тикланиши, шеър ва мақолаларининг газета ва журнал саҳифаларида эълон қилиниши фавқулодда катта қийинчилик билан кечди. Унинг оиласи эса қанчалик руҳий, маънавий ва иқтисодий қийинчиликларни бошидан кечирганини ёлғиз Оллоҳнинг ўзи билади. Аммо юзсиз рақибларга бало ҳам урмади. Улар виждон азоби деган нарсанинг ҳатто нима эканлигини ҳаи билмадилар...

Демак, адолат тўла тантана қилмаган, Шайхзоданинг ғалабаси ҳам чин ғалаба эмас эди. XX асрда, мустабид тузум шароитида адолат ва ғалабанинг ранг-рўйи шу тарзда кескин ўзгарган эди.

Шайхзода адолат қиличининг эгилиб, занглаб ётганини кўриб, республикадаги ва Москвадаги турли идораларга кўплаб аризалар ёзди. Ёзувчилар уюшмасидаги бир гуруҳ тухматчилар ва улар чилдирмасига ўйнаган кимсаларнинг жазоланишини талаб қилди. “Бериячилар”нинг хоҳиш-иродалари билан беғуноҳ кишилар тақдири билан ўйнашган вилоят суди раисини ишдан бўшатишларини сўради. Аммо унинг барча талаблари эътиборсиз қолди. У рақиблардан ўч олиш учунгина эмас, балки уларнинг келгусида жиноий ишларга йўл қўймасликлари учун курашга отланган эди. Аммо бу курашда у мағлубиятга учради. Зероки, улар ҳали ўлмаган мустабид тузумнинг арзандалари эдилар.

Бешинчи қисм

ЯШИЛ ХИЁБОН

Қулаганда ғаразларнинг шумшук ҳайкали,
Шеъримга ҳам келиб қолди тирилиш гали.
Чиқиб қолдим Ватаннинг кенг хиёбонига,
Хиёбонки, элтар ёруғ нур давронига.
Мақсуд Шайхзода.

Эски кўчалар

Шайхзоданинг озод бўлиб, Тошкентга келганлиги хабари яшин тезлигида тарқалди.

Зарифахоним бу хуш хабарни келтириши билан Ойбек шошиб қолди. У хаста бўлишига қарамай, тили талаффуз этиши мумкин бўлган барча сўзлар билан рафиқасини қистади:

- Ттт...езроқ! Ккк...ийин! Ккк...етдик!

Зарифа опа Ойбекнинг илтимоси билан кенжа ўғлини Миртемирнинг қўшни кўчадаги уйига юборди. Кўп ўтмай, Миртемир етиб келди. Бекжон машинани қизитиб турган эди, Шайхзодани биринчи бўлиб қучиш ва ҳол-аҳвол сўраш истаги билан ёнган уч киши машинага ўтирди. Хизматчи Зарифа опанинг келишига мўлжаллаб кечки таомни тайёрлаб турган эди, уни ҳам, қўлбола шаробни ҳам олишди. Машина бир зумда Мутахассислар уйига етиб борди. Ойбек ҳар бир қаватда дам олиб, тўртинчи қаватга ҳорғин бир ҳолатда кўтарилар экан, кимнидир сўка бошлади:

- Инн..софсиз! Вижж..донсиз! Юзээ...сиз!

Меҳмонлар ҳали қўнғироқни чалишга ҳам улгурмаган эдиларки, Сакинахоним эшикни очди. Унинг таклифи билан меҳмонлар уйга кирдилар. Ётоқхонадаги караватда ётган Шайхзода сакраб ўрнидан турди-да, меҳмонлар билан кучоқлаша

кетди. Ойбек дўстини қайноқ бағрига олар экан, ҳадеб такрорлар эди:

- Шш...айх! Азз..зиззим!..

Миртемир Шайхзода билан кўришиш навбатини Зарифа опага бериб, бошқаларга билдирмаган ҳолда кўз ёшларини артди. Шайхзоданинг сочи қириб олинган, ранг-рўйи тўзиган, чеҳрасига ярашган кўзойнаги йўқлиги учунми, қарашлари қандайдир ўзгача эди.

Дўстлар шу куни бир-бирлари билан қанчалик узоқ дийдорлашиш ва суҳбатлашишни хоҳламасинлар, ортиқ ўтириш мумкин эмас: хаста Шайхзода хордиқ ва оромга зор эди. Меҳмонлар тез-тез келиб туришга ваъда бериб, яна қучоқ очиб хайрлашдилар.

Шу воқеадан кейин кўп ўтмай, Ғафур Ғулом кўз ёшларини дарё янглиғ оқизиб, фарёд кўтариб келди.

Аммо ундан кейин шоирни кўргани ким келди, ким келмади – бу бизга қоронғи. Ҳар ҳолда “бирор кор-ҳол юз бериб қолмасин”, деган андиша билан кўплар Шайхзодани зиёрат қилишдан ўзларини тийдилар, ҳатто кейинчалик кўча-кўйда кўриб қолганларида ҳам эҳтиёт юзасидан уни кўрмаганга олдилар. Замон шунақа эди...

Шайхзода сиҳат-саломатлиги бир оз тиклангач, кунларнинг бирида шаҳар маркази бўйлаб сайр қилиб юрар экан, кўчанинг нариги бетида Уйғуннинг келаётганини кўриб қолди. У уюшма раисини кўрмасликка олди. Лекин Уйғун йўлини кўчанинг бериги томонига буриб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек келди-да, кечаги рақибини қучоқлаб ўпди. Шайхзода ҳам гўё орада ҳеч нарса рўй бермагандек, унинг раъйини қайтармади. Замон шунақа эди...

* * *

Октябрь байрами кунлари... Шайхзода илгаригидек байрамона кайфиятда бўлмаса-да, кўчага чиқиб, намойишдан қайтаётган одамларга кўз ташлади. Улар нима сабабдандир

лагердан қайтаётган маҳбуслардек ҳорғин эдилар. Одатда байрам кунларида, дўст-ёрлар, талаба ва шогирдлар даврасида яйраб байрам нашидасини сурадиган шоир ўша даврларни қўмсаб, аста юра бошлади. Унинг хаёлида аввалги байрамлар, аввалги байрамлардаги жўралар секин-аста жонлана бошлади. Лекин энди эски кўчалар ҳам, эски жўралар ҳам ғойиб бўлгандек, шаҳар ҳам жиндек бегоналашган эди...

Шу куни шоир “Менинг ўйларим” деб номланган шеърини ёзди:

Йиллар ўтди. Хайрлашдик, яқинлашмадик
Биз айрилиқ кечасида, у ғамли чоғда.
Мен умрнинг йўлларида йиртдим кўп этик,
Кездим она юртида ҳам ўзга тупроқда.
Биз сен билан демагандик у дам “алвидо!”
Аммо тақдир бизни қилди бир-бирдан жудо.
Ахир қайтиб келдим бугун сенинг шаҳрингга,
Дилда умид, тилда номинг, танда жароҳат...
Хўп дер эдим, койисанг ҳам, сенинг қаҳрингга,
Аммо эски кўчалар йўқ... Янглишсам наҳот!..

Эски кўчалар ҳали Тошкент харитасидан ўчмаган бўлса-да, ҳамма эшиклар ҳам шоир қаршисида очиқ эмас эди. Ҳақиқий маҳбус билан собиқ маҳбус ўртасидаги яқин масофа бу эшикларнинг очилишига халал берарди. Шунинг учун Шайхзода катта сафарга имкон топиши билан Бокуга, дўст-ёрлари ва қариндош-уруғлари бағрига йўл олди. Улар билан дийдорлашиб, яна иккинчи ватанига қайтди.

Кечки институт

Шайхзода сихат-саломатлигини хийла тиклаб олгач, ўзини яна талабалар чехрасини кўриш ва уларга маърузалар ўқиш

истаги безовта қилаётганини сезди. Бироқ собиқ маҳбуснинг педагогик фаолиятини давом эттириши, ёзган шеърларини эълон қилиши осон эмас, ҳатто мазкур соҳаларнинг мутасаддилари ҳам унга бу оддий имкониятни бериш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Муҳаррирлар унинг озодликда ёзган янги шеърларини ҳатто қўлга олиб ўқишга ҳам ҳайиқар, узоқ йиллар мобайнида хизмат қилгани Низомий номидаги педагогика институтининг раҳбарияти эса собиқ маҳбусни аудиторияга киритиш мумкин эмаслигини айта олмай талмовсирар эди. Вазиятнинг мураккаблигини сезган Шайхзода яна ўзининг туҳмат орқасида қамалгани, унга қўйилган барча айблар далил-исботсиз бўлгани ҳақида тегишли идораларга аризалар ёзишга мажбур бўлди.

Ариза шу йилларда шоир ижодининг асосий жанрига айланди.

Нихоят, 1955-1956 ўқув йилида Шайхзоданинг В.Г.Белинский номидаги Кечки педагогика институтида ўзбек адабиёти ва адабиёт назарияси фанлари бўйича маърузалар ўқишига ижозат берилди. Тўғри, тегишли идоралар собиқ маҳбуснинг талабалар билан муносабати, ўқиган маърузаларининг мавзу ва мазмуни билан мунтазам равишда қизиқиб турдилар. Бу маърузалар тўғрисидаги тасаввур аниқ бўлиши учун ҳатто тез-тез “очиқ дарслар” ҳам ўтказдилар. Шундай “очиқ дарслар”дан бири 1955 йил 8 ноябрь куни бўлиб ўтди. Стенографист томонидан ёзиб олинган мазкур “очиқ дарс” қисса, ҳикоя ва драма жанрларига бағишланган эди.

Ушбу стенограмма билан танишар эканмиз, Шайхзода ўша йиллардаёқ “қисса” атамасини ўзбек тилига олиб киргани ва шу атама остида Европа адабиётидаги повесть жанрини назарда тутганини кўрамиз.

Сиз, ҳурматли китобхон, Шайхзоданинг кечки ва кундузги педагогика институтларида ўқиган маърузалари тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлишингиз учун ушбу стенограммадан олинган бир лавҳани эътиборингизга ҳавола этсак. Шайхзода

дарс давомида талабаларга ҳикоя, қисса ва роман жанрлари тўғрисида умумий тасаввур бергач, бундай фикрни олға сурган экан:

“...Лекин ҳикоя ва қисса билан роман ўртасидаги белгилар шартлик характерга эга бўлади. Бир хил ҳикоялар бўлиши мумкинки, қисса қадар ва ҳатто роман даражасида бой материални эгаллаб олиши мумкин. Масалан, Толстойнинг “Ҳожимурод” асари – қисса, аммо бир роман қадар жуда чуқур, жуда кенг, жуда маъноли, жуда ҳаётий материалларга эга.

Демак, эпик жанрларга келганимизда, қисса, ҳикоя ва роман ўртасидаги фарқлар шартлик. Гарчи булар ўртасидаги фарқ шартлик бўлса ҳам, лекин биз адабиёт назариясида, адабиётшунослик фанида эпик жанрларни шундай уч қисмга: катта, ўрта, кичик шаклларга бўлишга мажбурмиз. Чунки шундай бўлиш асарларнинг типик хусусиятларини текширишга қулайлик туғдиради. Шунинг учун Белинский ҳикоя, қисса ва романлар ҳақида гапирганда айтиб эдики, роман ва ҳикоя ўртасида принципиал фарқ йўқ, фарқ буларнинг фақат ҳажмларидангина иборатдир. Бу билан Белинский айтмоқчики, роман ва қиссага асос бўлган материал ҳикоя учун ҳам материал бўлиши мумкин. Фарқ шундаки, роман шу материални кенг тасвирлайди, ҳикоя қисқа тасвирлайди. Демак, гап сифатида эмас, қурилишида, дейди Белинский. Белинскийнинг шу таърифини кўзда тутиш керак. Белинский бир жойда айтиб ўтадики, бизнинг замонимиз, бизнинг турмушимиз жуда хилма-хил, жуда мураккаб ва жуда кўп тафсилотларга эга. Лекин шундай ҳодисалар ва шундай воқеалар бўлиб турадики, бу воқеа драмага етмайди, романга кифоя қилмайди, аммо қиссага – повестга жуда боп тушади...”

Камина устознинг шу маърузаси матнини ўқир эканман, бошқа бир воқеа ёдимга тушади. Биз 1950 йили Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) нинг филология факультетига ўқишга кирганимизда, адабиёт назарияси фанидан Шайхзоданинг шогирди, юқорида номи тилга

олинган Зиқир Мирҳожиев дарс берган. Ўша йилларда сиёсий ўйинларга араллашиб қолгани учунми, унинг дарс беришга тоқати йўқ эди. У кўпинча дарсга кириши биланоқ Марказкомга чақирилганини айтиб, “Мен сўл тарафдаги зинадан тушиб кетаман. Сизлар мендан кейин ўнг тарафдаги зинадан тушиб, университет атрофида айланиб юринглар», - дер эди-да, чиқиб кетарди. Ўша пайтда М.Горький номи билан аталган Маданият ва истироҳат боғи университетнинг шундоққина биқинида бўлгани туфайли биз, озод талабалар, тўғри боққа бориб, сайр қилар эдик. Не кўз билан кўрайликки, домламиз боғнинг шахматхонасида бемалол шахмат ўйнаб ўтирган бўларди...

Юқорида тилга олинган “очиқ дарс”нинг 8 ноябрь куни ўтказилгани тасодифий эмас. Совет давлатининг энг катта байрамида Шайхзоданинг ҳам, талабаларнинг ҳам дарсга келмай қолишлари табиий эди. Тегишли ташкилотлар “очиқ дарс”ни худди шу куни ўтказиб, Шайхзода келмай қолган ёки келган бўлса ҳам қай тарзда дарс ўтишини текширмоқчи ва рўй бериши мумкин бўлган салбий ҳолатдан фойдаланмоқчи эди, десак хато бўлмас.

Аммо Шайхзода “очиқ дарс”ни шундай юксак савияда олиб борганки, унинг адабиёт назариясини ҳам, замондош ёзувчилар ижодини ҳам, рус адабиётини ҳам мукамал билганини кўриб, ҳайратга тушасан киши...

* * *

Орадан бир мунча вақт ўтгач, Шайхзоданинг Низомий номидаги педагогика институтида дарс беришига ижозат берилди. У ўзбек адабиётидан маъруза ўқиш билан бирга филология факультетининг кечки бўлими қошидаги адабиёт тўғарагига раҳбарлик ҳам қилди. Унинг шу икки йўналишдаги фаолиятдан баҳраманд бўлган талабаларнинг бир қисми шоир, журналист ва адабиётшунос олим бўлиб вояга етди.

Икки шогирд ҳикояси

Мен, Юсуф Шомансур, 1955 йилдан то 1960 йилгача бўлган ўқиш даврида домладан ҳеч туганмас сабоқ олдим. Фақат дарс ёки адабиёт тўғараги машғулоти вақтида эмас, домла Шайхзода билан суҳбатлашган ҳар бир дақиқада бирор фойдали фикр, қизиқарли нақл, ҳеч бўлмаганда оҳори тўкилмаган, Устозга хос янги бир ажойиб иборани эшитиш мумкин эди.

...1955 йил. Ўқув йилининг биринчи соатлари. Биринчи бор домланинг дарсларида бўлишим.

Домла маъруза бошлашдан аввал рўйхат бўйича ҳар биримизни номма-ном чақириб, таниша бошладилар.

- Исмнингизнинг маъносини биласизми, нима? – деб сўрадилар домла ҳар бир талабадан. Сўнг ўзлари ҳар бир исм, фамилиянинг луғавий маъносини, келиб чиқиш тарихини тушунтириб бердилар.

Домла:

- Саидалихўжаева! – дедилар навбатдаги фамилияни ўқиб. Машхура деган қиз ийманибгина ўрнидан турди. - Бунча ноинсоф бўлмасангиз? – дедилар домла қадрдон кўзойнақларини ўнг қўлларида сал силкиб.

Ҳаммамиз ҳайрон эдик, айниқса, Машхура лол бўлиб қолди.

- Ҳам Саид, ҳам Али, ҳам Хўжа... Шунча номни бир ўзингиз эгаллабсиз, қандай қилиб кўтариб юрибсиз? Оғирлик қилмайдими?

Бутун аудитория шарақлаб кулиб юборди. Домланинг ўзлари ҳам ним табассум қилдилар-да, Машхуранинг фамилиясидаги сўзлар маъносини тушунтириб бердилар. Сўнг шу муносабат билан мумтоз адабиётимизда анъана бўлган тахаллус ҳақида узоқ вақт қизиқарли қилиб сўзлаб бердилар.

Домла суҳбат давомида талабаларнинг қаерда туриши, у турган жойнинг нима учун шундай аталиши билан қизиқдилар. Айниқса, тошкентликларнинг гапини берилиб тингладилар, “Казбек” папиросининг қутичасига нималарнидир ёзиб олдилар. Кейинчалик маълум бўлишича, Шайх ака “Тошкентнома”га материал тўплаётган эканлар. (Достон битгач, бизга ҳаммадан

илгари ўқиб берганлар.)

Мен шеърятда, айниқса, болаларга шеър ёзишда ўша вақтда қаламимни бир оз пишитиб олган бўлсам-да, кўпчилик дўстларимга қараганда қизиққон, жиззакироқ эдим. Бир куни тўғаракда бўлиб ўтган бир воқеадан сўнг ўзимни анча босиб олдим. Тўғарак бошланиши билан бир қиз шеър ўқиди, кейин муҳокама бошланди. Бу қиз ўқиган шеър ўзиники эмасди, каттароқ бир шоирнинг шеъри эди.. Ҳали домла: “Қани, ким гапирди?” – демасларидан мен ўрнимдан туриб кетдим. Қизни кўчирмачидан олиб кўчирмачига солдим, “текинхўр” деб роса кўпириб гапирдим. Домла эса, одатдагидек, кўзойнакни қўлга олиб, ўша шеърни ўқиб чиқдилар-да, мулойимлик билан қизга қарадилар. Менинг тарақа-туруқ сўзимдан кейин ўзини йўқотган, юзлари янги оловдан чиққан темирдай қизиб, кизариб кетган қиз аста енгил тортди.

- Шомансур акамнинг ўғиллари, сиз унақа дағдаға қилманг шоирамизга, - дедилар домла юмшоққина қилиб. – Балки синглимиз бизни синамоқчи бўлганлар, шундайми?

Қиз оталарча эгилиб гап сўраган устозга қувонч билан: “шундай, шундай”, - деб юборди. Енгил, беозор кулги кўтарилди.

Машғулот тугагач, Шайхзода домла менга алоҳида насиҳат қилдилар:

- Ука, ҳозироқ биров сизга шу шеърни шу қиз номидан босиб чиқаргин”, деб қистаётгани йўқ-ку. Бунақа қаттиқ гапирмаслигингиз лозим эди. Чунки у қиз нима қилса ҳам адабиётни яхши кўради. Ёшлик қилган, бировнинг шеърини кўчириб келиб. Аслида, бирор китобни титиб, бирор шеърни кўчириб олиб ўқиш ҳам шеърятга меҳри борлигини кўрсатади. Биз эса шу меҳрни парвариш этишимиз лозим. Шундайми, мулла Шомансур ўғиллари?

Мен боя тўғаракда ўртоқларим ичида қизарганимдан баттар ҳижолат чекдим.

Домла елкамга қоқиб. “пишийсиз”, - дедилар-да, деканатга ўтиб кетдилар...

* * *

Мен, Тўлқин Расулев, 1958 йили Тошкент педагогика институтининг филология факультетида ўқирканман, файласуф шоир Мақсуд ака Шайхзодани биринчи машғулотда кўрибоқ минглаб талабалари қатори мафтун бўлдим..

Мақсуд Шайхзода бизнинг курсда ўзбек адабиётидан дарс ўтардилар.. Ҳар бир дарс шу қадар қизиқарли, теран ва мароқли бўлардики, биз талабаларнинг бутун вужудимиз қулоққа айланарди.

Ёзги имтиҳон пайти эди. Домла Мақсуд Шайхзода институтнинг забардаст ўқитувчиларидан Абдулла Бобохонов билан бирга ўтириб, талаблардан имтиҳон олардилар.

Жавоб бериш навбати менга келди. Шайх ака ҳар саволга бир-икки жумла айтишим билан:

- Кейинги саволга ўтинг, ўғлон, - деб далда берардилар.

Мен уч саволга жавоб бериб бўлгач:

- Сизга “аъло” баҳо! – дедилар кўзойнак остидан жилмайиб қараб.

Шу пайт мен дадиллик билан илтимос қилдим:

- Домла, сизнинг “Йўқ, мен ўлган эмасман!” шеърингизни ёддан айтсам майлими?

Шайх ака кўзойнак орасидан “ярқ” этиб қарадилар-да, сўнг Абдулла Бобохоновга мурожат қилдилар:

- Шеърни эшитамизми, Бобохон ўғиллари?

- Албатта, эшитамиз. Ўқинг, ука, - деди Абдулла ака менга ишора қилиб.

Шеърни ўқияпману азиз ўқтувчиларимдан тортиниб, деразадан олисларга қарайман, Шайхзоданинг шеъри эса дилимдан қуйилиб келяпти.

Йўқ, мен ўлган эмасман! Йўқ, мен ўлган эмасман!

Умрим буюк пиёла, ҳали тўлган эмасман,

Мен яшайман боламда, экиб қўйган даламда,

Дами синмас қиличда, учи ўчмас қаламда...

Мен шеърнинг сўнги мисраларини, айниқса, ҳаяжонда ўқирдим:

*Овозимни эшитиб, мендан кўрқди Азроил,
Азроиллар чўчиса, мен яшарман юзлаб йил.
Эшитдимки, суратим машҳурдир Фарғонамда,
Демакки, мен ўлмайман, ўлмаслик пешонамда!..
Йўқ, мен ўлган эмасман!*

Шеърни ёд ўқиб бўлиб, Мақсуд акага миннатдор қарадим. Шу пайт... Ё алҳазар, Шайх аканинг кўзларидан юмалаб-юмалаб тушаётган ёш томчилари кўзонаклари тагидан кулча юзларига сизиб-сизиб тушарди. Мен бу ҳолатни кўриб, сеҳрланиб, қотиб қолдим. Хаёлимдан шундай бир фикр кечди. “Халқ душмани” деб бадарға қилинган бу улкан шоир ўша жаҳаннамдан эсон-омон қайтиб, бир пайтлар ёзган шеърини ёш бир талабасидан эшитаётганига юраклари тўлиб, ҳислари уриб кетди...

Мақсуд ака кўзойнагини кўлига олиб, уни оқ дастрўмол билан артди-да, Абдулла Бобохоновга қараб деди:

- Бу ўғлонга дилдан эҳтиром айтамин... Ўзларидан сўрасак...

Олий ўқув юртида узоқ йиллар Мақсуд ака Шайхзодадан таҳсил олган ҳар бир кунни тилла хазина топгандан ҳам аъло деб биламан.

Шифохонадаги учрашув

Талабаларга илҳом ва ихлос билан сабоқ бераётгани, адабиёт тўгараги машғулотларини завқ-шавқ билан олиб бораётганига қарамай, Шайхзоданинг сиҳат-саломатлиги ёмон аҳволда эди. НКВД зиндони ва Сибирь лагерларида чеккан азоб-уқубат изсиз кетадиган нарса бўлмаган. Шунинг учун у қамоқдан қайтган

кундан бошлаб то умрининг сўнгги нафасига қадар шифокорлар назоратида яшади. Сакинахоним малакали шифокор бўлгани ва турмуш ўртоғига ўз вақтида тиббий ёрдам кўрсатиб турганига қарамай, ҳукуматнинг тиббий муассасаларига қарашли шифокорларга ҳам ўқтин-ўқтин қаратиб турди.

Шайхзода 1957 йилнинг 9 июлидан 16 сентябрига қадар шифохонада даволанди. Агар беморнинг шифохонадан чиқиш олдида тўлдирилган хасталик тарихига назар ташласак, унинг шу вақтда гипертония хасталигининг цереброкардиал шаклидан озор чеккани ва асаб тизимининг ғоят бўшашганини кўрамиз. Шунинг натижасида унинг нафас олиши қийинлашган, боши оғрир, сўл кўзида қора нуқталар пайдо бўлар, юраги санчар, қулоғи шовуллар, хотираси эса сусайган эди.

Шайхзода шундай хаста кунларининг бирида Луначарский шоссеси (Шўртепа) даги ҳозир “Она ва бола” пансионати жойлашган шифохонада даволанар экан, таниқли расом Абдулҳақ Абдуллаев ҳам шу ерга шифо излаб келиб қолади.

Абдулҳақ Абдуллаев асосан портрет жанрида ишлаган расомлардан эди. У санъат ва адабиёт намояндаларига айрича меҳр ва эътибор билан қарагани сабабли машҳур артист, шоир ва ёзувчилар портретини яратишга кўпроқ мойил эди. У яратган асарлар орасида Ойбек портрети ўз даврида, айниқса, шуҳрат қозонган. Абдулҳақ Абдуллаев Аброр Ҳидоятловнинг Отелло ролидаги образини яратишни қанчалик орзу қилган бўлмасин, бу ролнинг машҳур ижрочиси дастлаб унга розилик бермаган.

Абдулҳақ ака Мақсуд Шайхзода билан аввал ҳам бир-икки марта учрашган эди. Учрашибгина қолмай, ҳатто Шайхзода ва Миртемир билан бирга сафардош ҳам бўлган. Бу воқеа 1944 йили рўй берган бўлиб, республика компартияси раҳбари Усмон Юсупов бир гуруҳ адабиёт ва санъат арбобларини Хоразмга, вилоят меҳнаткашлари билан учрашиш учун юборган. У ўшанда икки шоир билан бирга Урганч кўчалари бўйлаб сайр қилиб юрар экан, Мақсуд Шайхзодани билимдон ва ҳамма нарсага қизиқувчан ижодкор сифатида кашф этган эди.

Шайхзода ҳақида шундай илиқ таассурот билан яшаган рассом шифохонада шоир билан бирга даволанар экан, шу вақтгача унинг портретини яратиш имконига эга бўлмаганидан афсусланади, ниҳоят, қулай пайт келганидан Оллоҳга шукроналар айтади. Аммо Шайхзода унинг истагини бажо келтириш ўрнига, томдан тараша тушгандек, “Мен рассомлар орасида фақат Чингиз Аҳмаровнигина тан оламан!” – дейди.

Абдулҳақ ака хаста шоирнинг бу сўзларидан кейин тез ўзига келолмайди. У машҳур рус ёзувчилари, композитор ва артистларининг портретларини яратган рассомларни кўз олдига келтиради. Наҳотки, улар ҳам бирор ёзувчи ёки артистдан шундай совуқ муносабатни кўрган бўлсалар, деб ўзига-ўзи савол беради. Унинг кўз олдига Репин, Крамской, Брюллов сингари буюк рус рассомларининг Третьяков галереясидаги бир-биридан баркамол портретлари келади. Абдулҳақ ака бир оз ўзига келгач, шоирга дейди:

- Мен яратган Ойбек портрети Москвадаги Третьяков галереясида осифлиқ турибди. У Бутуниттифоқ рассомлар кўрғазмасида ҳам намоиш этилган!

Шайхзода бўш келмай:

- Ойбекка бўлган ҳурматлари туфайли шундай қилишгандир! – дейди у.

* * *

Камина бу воқеани эслар эканман, бирор кишининг дилини оғритмаган шоирнинг шифохонада даволанаётган истеъдодли рассомга шундай муносабатда бўлгани сабабларини ўзимча тушунишга уринаман. Балки у бирор кишидан Абдулҳақ Абдуллаевнинг портрет устида узоқ ишлаши, қиёфасини тасвирламоқчи бўлган кишини қийнаб юбориши, ҳаддан зиёд инжиқлиги ҳақида эшитгандир. Балки рассомнинг ўша пайтгача яратган портретлари Шайхзодага хуш келмагандир. Балки шоирнинг ўша кезлардаги руҳий ҳолати, асаб тизими унинг шундай дейишига сабаб бўлгандир...

Абдулҳақ Абдуллаев 1966 йилда, шоир вафотидан бир йил аввал, унинг портретини ишлаш имконига эга бўлган. Лекин бу портрет рассомнинг “Абдулла Қаҳҳор”, “Миртемир” асарларида истифода этилган композициядан, образни тасвирлаш усули ва ранглар колоритидан қарийб фарқ қилмайди.

Шайхзода ўзбек рассомлари орасида Чингиз Аҳмаровни кўпроқ ҳурмат қилган. Афсуски, шоирнинг замонавий миниатюра санъатига асос солган бу рассом билан муносабатлари тўғрисида бирор маълумотга эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам рассомнинг Шайхзода ҳақидаги хотиралари билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Чингиз Аҳмаровнинг “Мафтун этган қалбларни...” деб номланган хотирасида бундай сўзларни ўқиш мумкин:

“Ҳаммамиз учун азиз бўлган атоқли шоир, истеъдодли олим ва ажойиб инсон Мақсуд Шайхзода билан мен биринчи марта 1934 йилда “Қизил Ўзбекистон” таҳририятида танишдим. Жингалак соч, кўзойнакли, хушмуомала, зиёли йигит доно нигоҳи, илиқ табассуми билан бир кўришдаёқ кишини ўзига жалб этар эди. Мен, ёш рассом, ўшанда эндигина Самарқанддан келиб, “Ёш ленинчи” таҳририятида иш бошлаган эдим. Ўша кезларда Шайхзода билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турардик. Шеърятдан, тасвирий санъатдан баҳслашардик. Ҳар бир суҳбат олам-олам маърифат, янги фикр ва ўй бағишлар эди. Қанчалик заковатли, аллома, хушсуҳбат, самимий ва камтарин эди у...”

Шайхзоданинг Ч.Аҳмаров билан ижодий ҳамкорлиги “Улуғбек юлдузи” фильмидан, яъни 60-йиллардан бошланган. Тахмин қилиш мумкинки, Ч.Аҳмаров ижодида Шарқ тасвирий санъати анъаналарининг давом эттирилиши Шайхзодага, айниқса, манзур бўлган. Афсуски, умр улар ҳамкорлигининг давом этиб, гўзал самаралар беришига имкон бермади.

Абдулҳақ Абдуллаев “Гўзаллик истаги” деб номланган китобида ўзи тўғрисида бундай сўзларни ёзган эди: “Мен – қисқа умр кўрувчи гулман, ҳамиша ҳайратланувчи, ҳамиша ажабланувчи, ҳамиша ошиқ бўлиб қолувчи романтикман”.

Балки бу сўзлар маълум мънода Шайхзодага ҳам тааллуқлидир.

Яшил чироқ

Шайхзода эркин нафас ола бошлаганидан кейин асосан педагогик фаолият билан шуғулланди. Шеър ёзиш учун унда руҳий қувват ҳам, борди-ю шеър ёзса, уни босиб чиқара оладиган мард муҳаррир ҳам ҳозирча йўқ эди. Шунинг учун у - филология фанлари номзоди илмий даражаси ва доцент илмий унвонининг соҳиби бўлмиш муаллим - докторлик диссертацияси устида ишлашга аҳд қилди.

Шайхзода хизмат қилган педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедрасида ўша пайтда докторлик диссертацияси мавзуини муҳокама қилиб, тасдиқлай оладиган салоҳият бўлмаган. Шу туфайли у Москвага бориб, диссертация мавзуини Ломоносов номидаги университетнинг СССР халқлари адабиёти кафедрасида муҳокамадан ўтказишга мажбур бўлади. 1956 йил 26 декабрда тадқиқотчининг “Алишер Навоий ижодида лирик қаҳрамонни яратишнинг ғоявий-бадий қонун(ият)лари” деган докторлик диссертацияси мавзуи муҳокамага қўйилади.

Шу нарса ғаройибки, собиқ иттифоқнинг бу машҳур олий ўқув юртида ҳам ўша пайтда СССР халқлари адабиёти фани бўйича бирорта фан доктори бўлмаган. Шунинг учун кафедрада ўриндошлик асосида ишлаш учун СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтидан йирик шарқшунос олим, филология фанлари доктори И.С.Брагинский таклиф этилган эди. Мадина Богданова раҳбарлик қилган кафедра эса фан номзодлари А.А.Шариф, С.И.Василёнок ва Х.Г.Кўрўғлидангина иборат бўлган. Йўғилиш қатнашчилари Шайхзодани нафақат атоқли шоир, балки ўзбек адабиёти тарихининг нозик билимдони, забардаст адабиётшунос олим сифатида ҳам билганлари туфайли унинг Навоий ижоди бўйича докторлик

диссертациясини ёзишга киришганини қўллаб-қувватладилар. Айни пайтда диссертация мавзуини “Алишер Навоий лирикасининг бадиий-поэтик хусусиятлари” ёки “Алишер Навоий лирикасининг асосий муаммолари” тарзида ўзгартиришни маслаҳат бердилар. Диссертантга зарур ҳолларда илмий маслаҳат бериш вазифасини Брагинскийнинг зиммасига юкладилар. Шайхзода ижодий сафардан кўтаринки кайфиятда қайтиб, докторлик диссертациясини шиддат билан ёза бошлади.

(Биз, аспирантлар, ўша пайтда “Навоий” кутубхонасидаги мутолаадан сўнг, ҳозирги Амир Темур хиёбонидаги университет сари бораётганимизда илмий ишдан ҳориган шоирнинг гоҳ ҳозирги Сайилгоҳ кўчасидаги партия мактабининг, гоҳ Хадича Сулаймонова кўчасидаги Сиёсий-маърифат уйининг деразасидан “Казбек” дудларини ҳалқа-ҳалқа қилиб учираётганини кўрар, бизнинг саломимизга жавобан у ним табассум билан “Ўзларидан сўрасак”, деб турар эди.)

* * *

Илм-фан - ақлнинг, адабиёт, шеърият эса юракнинг иши.

Шайхзода учун ижодий меҳнатнинг бу ҳар иккала тури қанчалик яқин ва азиз бўлмасин, шеърият юрак тўлқинларини ифодалаш ва хумордан чиқишнинг яккаю-ягона воситаси эди. Шунинг учун у қалтироқ муҳаррирлар кўзига камроқ кўринишга қанчалик ҳаракат қилмасин, бунинг эвини тополмади. Ахир у ҳасадгўй ғанимларнинг тухмати билан қамалган-ку!. Бирор айби исботланмагани учун НКВДдек қайсар ташкилот уни озод қилишга мажбур бўлган-ку!. Қолаверса, у ўзбек адабиётининг тараққиётига шоир сифатида озмунча ҳисса қўшганми? Йўқ, у шеър ва дostonлар ёзиши, юрагида жўшиб-қайнаб турган туйғулар оламини қоғозга тушириб, уни китобхонга тақдим этиши лозим!

Шайхзода шундай мулоҳаза билан уни кўрганда оёғи қалтираб, тили калимага келмай қоладиган муҳаррирлар ҳузурига шеър кўтариб бораверди. Бу шеърлар Ленин, партия ва

коммунизмни алқовчи шеърлар эди. Шоир бу шеърлари билан совет давлатига, партияга содиқ эканини айтмоқчи ва совет матбуотининг темир эшикларини унинг қуроли билан очиб кирмоқчи бўлди. Ниҳоят, “Тошкент ҳақиқати” газетасининг 1956 йил 14 февраль сонидида “Партия бизники, биз партияники!” шеъри, “Совет Ўзбекистони” газетасининг 1956 йил 29 февраль сонидида эса “Коммунизм йўлларида” сарлавҳали рубоийлари босилди. Кунни кеча лагердан қайтиб келган шоир шеърларининг партия газеталарида чоп этилиши унинг шоир сифатида оқланганини англатар эди.

Муҳаррирлик фаолиятини “Тошкент ҳақиқати” газетасида бошлаган Мақсуд Қориев шоир ҳаётининг худди шу даврини эслаб, бундай ёзган: “Ҳеч эсимдан чиқмайди. Ўшанда Шайхзода янги ёзган шеърларини олиб келиб қолди, биргалашиб ўқиб чиқдик. Шеър бир неча кундан кейин “Тошкент ҳақиқати” газетасида босилиб чиқди. Бу, шоирнинг қувғинда, бадарғада юрган йилларидан кейин газетада босилиб чиққан биринчи шеъри эди”¹.

Хотиранавис давом этиб, ёзади: “Ўшанда Шайх ака камтарлик билан бизга ўз “сир”ини айтиб қўйди. Тошкент ҳақида катта нарса ёзаяпман. Яқин ойларида ичида тамомласам керак, - деди”.

Шайхзода Сибирнинг сахий қуёш нурларидан бебахра, совуқ ва серёғин ўлкаларида маҳбуслик ҳаётининг аччиқ тузини каппалаб отиб юрган йилларида нафақат Тошкентни, ҳатто унинг бир-биридан тотли турфа меваларни етказиб берувчи жазирама ёз ойларида ҳам соғинар, қани энди ўша серқуёш шаҳарни кўриш ва бир кун бўлса ҳам унда яшаш насиб этса, деб орзу қилар эди. Тошкентни шундай соғиниб яшаган шоирнинг дилида балки ўша ердаёқ қуйидаги сатрлар туғилгандир:

Тошкентда уч фасл ёз,
Баҳор – шошган ички ёз,

¹ Бу шеърдан аввал Шайхзоданинг бир неча шеърлари “ республика партия ташкилотларининг органи бўлмаган ” Ленин учкуну”, “Ёш ленинчи” ва “Ўқитувчилар газетаси”да босилиб чиққан.

Ёз катта ва асл ёз,
Куз кечиккан кечки ёз.
Гўё ёз зўрлик қилиб,
Ўнгу чапни талабди.
Қўшилари сиқилиб,
Унга божлар тўлабди,
Ҳар божи бир неча ой,
Шу туфайли ёз кўп бой.
Ёзнинг ҳукми кучайган,
Қишнинг зарби кичрайган.
Шунинг учун қиш гаранг,
Муҳлатни ўтар аранг.
Тошкент халқи куйлайди,
Еттидан то етмишга,
Нақоратни боғлайди
Ошга, ишққа ва ишга...

Мен юқорида ушбу шеърнинг дастлабки тўрт сатрнигина келтирмоқчи эдим. Лекин бу сатрлар шунчалик қуйма ва равонки, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш осон эмас. Ростини айтсам, “Ошга, ишққа ва ишга” сўзларидан кейинги уч нуқтани ҳам аранг қўйиб, шайхона жўшқин шеър оқимини тўхтатишга мажбур бўлдим.

Шайхода лагердан қайтгач, йигитлик йиллари ўтган, кўплаб дўстлар орттирган, севги ва вафо майини лиммо-лим ичиб, бахтнинг камалак рангларини кўрган шаҳар – Тошкент ҳақида лирик дoston ёзишни ният қилди. Шоирда ушбу дostonни яратиш ғояси қачон пайдо бўлганлиги ҳақида унинг шогирдларидан бири бундай деб ёзган эди:

“1955 йил 1 январь куни домлани Янги йил билан қутлаш ниятида уйларига бордим. Салом-алиқдан кейин одатдагидек суҳбатга берилиб кетдик. Суҳбат асносида мен домланинг иш столи устига тахлаб қўйилган “Тошкент ҳақиқати” газетасининг бир неча йиллик сонларига қараб-қараб қўйдим. Бунинг сезган устоз шундай деди:

- Газета тўпламларига қараб ажаблანаяпсиз-а? Бир ижодий сирни айтай. Тошкент ҳақида дoston ёзиш ниятидаман. Тошкентимизнинг ўтмиш тарихи ва шу кунлардаги ҳаётини тўлиқ тасаввур қилиш учун газеталардан яхши манба йўқ-да. Ҳа, ҳали бу қилинажак ижодий ишга тайёргарликнинг бошланиши, холос.

Шайхзода Тошкент тарихини газеталар орқали ўрганибгина қолмай, академик Яҳё Гуломов ва профессор М.Е.Массон сингари машҳур тарихчилар билан ҳам суҳбатлашиб, улар кўмагида Тошкент тарихига оид билимини кенгайтирди. Сир эмас, айрим кишилар шоирнинг Тошкентда туғилмай туриб, бу кўҳна шаҳар ҳақида дoston ёзмоқчи бўлганидан ҳайратга тушдилар. Бундай ҳайрат сўзларини “Тошкент ҳақида дoston ёзишни сенга ким қўйипти!” қабилида қабул қилган шоир дostonдаги қўйидаги сатрлар билан уларга жавоб берди:

Тошкентни севмоқлик – юракнинг иши,
Шунинг учун шартмикан бунда туғилмоқ?
Шартми бу романга ишқибоз киши
Ўзи у романда қаҳрамон бўлмоқ?
Умрим бино бўлди Озарбойжонда,
Кечди болалигим у гул маконда.
Лекин шоирликнинг нозик толеи
Кулди Сирдарёнинг ҳавзаларида.
Ўзбек қуёшининг чин оталиги
Акс этди мастоба косаларида.
Ҳазрат Навоийнинг ўпиб қўлини,
Ўзбек водийсида отимни сурдим.
Ижод карвонининг узоқ йўлини
Азиз йўлдошлар-ла ўтолдим, юрдим.

Аввалги фаслларда айтиб ўтганимиздек, Шайхзода Тошкент кўчаларида пиёда кезинишни севарди. У Тошкент ҳақида дoston ёзиш нияти билан яшаган кунларида эса бундай сайр ва

кезинишлар ижодий мақсадга йўналтирилди. Энди ҳар бир қадимий бино ва кўча Тошкент тарихининг бир парчаси сифатида шоир эътиборини ўзига қаратди. Шаҳар кўчаларида учраган ҳар бир донишманд кекса, ҳар бир муниса кампирунга ўтиб бораётган Тошкент ўтмишининг сўнгги алвон шуълалари бўлиб кўринди. Ҳаёт, айниқса, Тошкентдек азим пойтахтнинг ҳаёти ранг-ба-ранг воқеалар-у, турфа кишиларнинг ўзаро муносабатларидан иборат. Шайхзода бу севдиги шаҳарнинг ўтмиши ва ҳозирги кунини лирик шоирнинг қалами билан тасвирлашга киришди. Унинг ўзи шу лирик дostonнинг лирик қаҳрамони бўлди. У Тошкентни ўз ҳаёти силсилалари кўзгусида тасвирлаб, унинг муҳташам ва маҳобатли образини яратишга эришди...

Мана, у “Тошкент ҳақиқати” газетаси таҳририятига сўнгги нуқта қўйилган дostonини олиб келиб, ўқимоқда:

...Бу шаҳар шеъримнинг тиниқ чашмаси,
Яшадим ўттиз йил бунда чамаси.
Бу ерда туғилган Ғафур ва Ойбек,
Умримнинг бошланғич мавсумларида
Мени ардоқлашжда қучиб оғадек,
Инилик кўрсатдим таъзимларимда.
Бири – шеъримизнинг ўтли юраги,
Бири – наср уйининг баланд тираги.
Очдилар уй бўлиб қалб эшикларин,
Аямай ўгит ва мезбонликларин.
Йигитча эдим мен, ҳаваскор, содда,
Бўлдим оқибатда шоир Шайхзода!..

Шоир шу сўзларни ўқиётганида кўзидан бир-икки томчи ёш тўкилиб, овози ўзгарди. Олдидаги совиб қолган чойни хўплаб, бармоғи билан билдирмай кўз ёшларини сийпалади-да, ўқишда давом этди:

...Дерлар, кам ўқилар узун дostonлар,
Айниқса, саргузашт кам бўлса агар.
Аmmo яхши кўрган нарса туфайли
Киши сергап бўлса, бу узр, майли!
Ошиқ ўз ишқидан сўйласа нуқул,
Ўйларки, севгиси ҳаммага маъкул...
Узрим шу тариқа, азиз китобхон,
Сергап бўлганлигим суйганимдандир.
Тошкент тақдирида келажак аён,
Дилда келажакни туйганимдандир.
Куйладим ўн саккиз бобда-қўшиқда
Ва “Тошкентнома”га қўйдим сўнг нуқта.

Бир соатдан мўлроқ ўқилган дoston бир нафасда ўқилгандек бўлди. Таҳририят ходимлари ўзларини ҳайрат туйғусининг олий чўққисида сезаётган ва ҳамма нарсани унутиб, ҳамон шайхона буюк шеъриятнинг шаффоф ва гўзал оламида яшаётган бўлсалар-да, муҳаррирдан аввал бирор илиқ фикрни айтишга ботинмай турдилар. Муҳаррир шоирни яхши асар билан самимий табриклар, уни, албатта, босамиз, деганидан сўнг мақтов сўзлари ёғилди.

Дoston “Тошкент ҳақиқати” газетасининг 1958 йил 12 январь сониде босилди. Бу, шоирнинг ижодкор сифатида оқланиши, қаршисидаги темир панжараларнинг синиб, чил-чил бўлиши эди. Бу, Шайхзоданинг, нечунки, ёлғиз унинг, балки ўзбек адабиётининг ва, умуман, севимли шоир асарларини интиқиб кутаётган ўзбек халқининг улуғ байрамларидан бири эди.

Лазиз Азиззоданинг Шайхзодага мактуби

Фазилатмаоб Мақсудбей!

Бугун тасодифан бир орқадоддан Сизи фаолиятигиза ўтуз ил дўлдуғини эшитмак бена муяссар ўлди. Фавкулода севинжли бу

ҳодиса табиий бени чўҳ шод этди. Ишта шу муносабат-ла бир-ики сатр ёзмая журъат эдиюрум. Узлатда даёлдим¹, на ўлмушки Сизин ҳаққингиза ёзилан ғазетани мутолаа этмак насиб ўлмамиш. Усмонлиларин шеър ва санъатинда хариқалар, лоямут асарлар² яратан, танзимат даври³нинг энг юксак ва порлоқ юлдузи Абдулаҳақ Ҳомидбей сақзимжи⁴ ил ихтилолиндин сўнг ёзан ашъоринда:

*Шемдиги аҳволдан йўқдур бақо,
Одамият буйла қолмаз мутлақо.
Бир мусовот асри лобулди галир,
Ул замон хонги замон ҳоқим билир,*

дея ёзмишди.

Буюк Ҳомидни орзу эдан аср ишта бизим асримиздир.

Ҳар даври Ҳуммири, Имра ул-Қайси, Фирдавси, Сервантиси, Ҳеттиси, Ҳўҳуси, Байрони, Ҳомиди, Пушкини ўлдиғи кеби сувет асрининда Горкиси, Толстойи, Шолохови, Вандаси, Авази, Вурғуни, Ҳамзаси, Олимжони, Ойбейи, Рашиди, Ғафури, Зулфияси, Шайхзодаси ва Қаҳҳори вордир. Биз бунларин адабий улвиятлар⁵ин таҳлил эдаркан, Толстойми санъаткор ёхуд Ҳейнеми диян кеби масалаи майдона ота билмариз, зеро, бунларин ҳар бирин гандина гўра айрижа бир мазияти⁶ вордир. Бошқалари билмам, беним шахси қаноатима гўра, Сизин шеъригизда ўлан самимият сижоқлиғи, сафват севимлиги, даринлиқ, ўржиноллиқ⁷, ватарпарварлиқ дуйғуларин ҳароратли ўлмаси, мароқли чашид

¹ Узлатда даёлдим - узлатда эмасдим.

² Хориқалар, лоямут асарлар – ажойиб, ўлмас асарлар.

³ Танзимат даври – Усмонли турк салтанатидаги ислоҳотлар ва юксалишлар даври (1838-1870 йиллар).

⁴ Сақзимжи – саккизинчи.

⁵ Адабий улвиятлар – адабий улғ мерослар.

⁶ Кандина гўра айрижа бир мазияти – ўзига хос алоҳида бир хусусияти.

⁷ Сижоқлиғ, сафват, даринлиқ, ўржиноллиқ – илиқлик, софлик, теранлик,

мавзўглар, хассос қалблари Нилин Клеопатраси, ҳиндин Рубматиси, арабин Базли, Эронин Бинти, осурийларин Семеромиси кеби чўҳдан кандина асир этмишдир.

Лисонигиз шаъшаъдор, услубингиз тантанали ўлмаса-да, рақиқ, муассир, тотли, даҳо дўғрисин хулоса эдарсам, руҳлара илиқ бир ҳазверан⁸ баҳор гунашин онгдирандир... Бу кеби хусусиятлар ва санъаткорлк Сизи чўҳдан ихтирома касби ҳуқуқ этдирмишдир.

Жасорати томла демак улурки, агар Сиз Юнони қадимда яшамиш ўлайдингиз, шубҳасиз, ҳукамои сабъа⁹: Талис ва Сулунлар сирасинда “софос” унвони верилажакди.

Беним риёя ихтиёжим йўқ, косалислик эса бена бегонадир, ёлғиз ҳақиқати сўйламая виждоним савқи-ла мажбурам. Чолишдиғингиз соҳада бундан даҳо буюк муваффақиятлара восил ўлароқ, чўҳ саналар имрори ҳаёт¹⁰ этмайингизи орзу-ла табрикими қабулингизи истирҳом эдарам¹¹ ва элларингизи сиқарим.

Беним бу мактубим лисон эътибори-ла Идуард Ҳортмонин Псикулужиси, Виндилбандин фалсафаси кеби эклектикдир.

Бу сатрларимин чўҳ қисмин Кучик Осиё лисони ташкил эдиурса-да, озар ва ўзбек лисонлари таъсири-да бир қадар ҳис эдилар. На эса турк лисонина тақлидан ёздиғим бу сатрларда ўлан бир тоқим қусурлар 35 сана ичарисинда турк лисони-ла адами иштиғол¹²имин табиий натижаи фожасидир. Даҳо бир дафъа элларингизи сиқарим.

Лазиз Азиззода.

Тошканд, 1956 сана 25 декабрь, Сағбон жададаси, 8-чиқмаз. Эв

⁸ *Шаъшаъдор, рақиқ, ҳазверан – жимжимадор (ширали), безакли, шушнудлик бахш этувчи.*

⁹ *Ҳукамои сабъа – егти китъа ҳукмдори.*

¹⁰ *Имрори ҳаёт – умргузаронлик.*

¹¹ *Истирҳом эдарам – илтимос қиламан.*

¹² *Адами иштиғол – шуғулланмаслик.*

нумараси 37.

Малҳам истаб...

1895 йилда дунёга келган Лазиз Азиззода – тақдирнинг кўплаб машаққатли синовларидан ўтган жабрдийда инсонлардан бири. 1930 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов ва бошқа “Миллий иттиҳод” ташкилотининг аъзолари билан бирга қамалган бу инсон чорак асрдан зиёд совет мустабид тузумининг азоб-уқубатларини ўз бошидан кечирди. У кўрмаган қамоқхона ва лагерлар қарийб қолмаган. Лекин у бу азобгоҳлардан синиқ руҳ билан эмас, жанговар ва ишчан кайфият билан қайтган.

Лазиз Азиззода кўп ажойиб кишиларни кўрган, ундан ҳам кўп нарсани билган, билим ва тафаккур доираси кенг инсонлардан эди. У нотиқ эди. У рус тилидан ташқари, турк, озарбайжон, татар, бошқирд сингари бир неча туркий халқларнинг тилларини яхши билган. Тақдирдоши Шайхзода билан суҳбатлашганида турк ва озар лаҳжасида сўзлашишни севган ва шу қоришиқ тилда гурунглашганида ўзини бошқалардан бир оз бўлса-да, баландликда ҳис этувчи ва шундан шавқ-завқ олувчи киши эди.

Ўйлаймизки, Шайхзоданинг Тошкентдаги ижодий фаолиятига 30 йил тўлиши муносабати билан ёзилган унинг бу хати шоирона услуби билан ҳам, мазмуни билан ҳам шоирга манзур бўлган. Сирасини айтганда, шу вақтда шоир учун, азобгоҳлардан омон-эсон қайтиб келган бошқа жабрдийдалар учун руҳ ва некбин туйғулар бағишловчи сўзлар сув билан ҳаводек зарур эди.

Шоир ижоди тотли мевалар бериб, асарлари ҳақида самимий фикр ва мулоҳазалар баён этила бошлаган 50-йилларнинг иккинчи ярмида рафиқаси билан бирга Бокуга йўл олди. У қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари билан дийдорлашди, 30-йилларда танишиб қадрдонлашгани озар шоир ва ёзувчилари билан учрашди. Шундай самимий мулоқотлардан бири таниқли

адиб ва жамоат арбоби Мирза Иброҳимовнинг хонадонида рўй берди.

Мирза Иброҳимов Боқунинг марказий кўчаларидан бири – Хоқоний кўчасидаги шинам ва ҳашаматли уйлардан бирида истиқомат қиларди. Тошкентлик меҳмонлар бу уйга ташриф буюриб, қучоқ очиб кўришишлар ва “ваҳ-ваҳ”лардан сўнг меҳмонхонага қадамранжида қилишди. Байрамона безалган дастурхон турфа неъматлардан лов-лов ёниб турарди. Лекин бирикки самовий қадаҳ сўзлари ва май косаларини енгиллатишдан кейин икки ижодкор фоний дунёнинг лаззатларини унутиб, боқий дунёга хос суҳбатга тушишди.

“Дастурхон атрофида, - деб эслаган эди мезбон ўша унутилмас оқшомни, - Мақсуд одатдагидек вазмин ва салобатли суҳбат қурди. Лекин кўзларидан ҳаяжонланаётгани, аллақандай хаёл оғушида эканлиги аён эди. Бунинг сабабини дарҳол тушундим. Қайнотам, машҳур созанда, республика халқ артисти Қурбон Пиримов садаф нақшлар билан безатилган торида ўлмас “Чошгоҳ” ва “Рост” мақомларини маромига етказиб чалмоқда эди.

- Ўзбек ва озарбайжон халқларининг маънавий олами, адабиёти, маданияти бир-бирига нақадар яқин! – деди Мақсуд гўё ўз-ўзи билан мусоҳаба қилаётгандек оҳиста. – Навоий ва Фузулий бир онанинг азиз эгизак фарзандларидир!..”

Мезбон Шайхзоданинг кўзларига тикилиб, сермаъно сўзларини тинглар экан, у билан илк учрашувини эслади. Ўшанда Шайхзода ёш шоир бўлишига қарамай, мезбонга салобатли, сокин дарёдек вазмин бўлиб кўринган эди. Унинг ҳамиша чақнаб турувчи зийрак кўзлари кўзойнак оша жиддий ва ўйчан боқарди. Машҳур озар композитори Узеир Ҳожибеков шундай нигоҳ билан қарарди ҳамсуҳбатига. Бу туйғун кўзларнинг хаёлчан нигоҳи кишини ғайриихтиёрий равишда жиддий ва зийрак бўлишга чорлар эди. У ҳозир ҳам ана шу кўзларга қараб ўзининг беихтиёрий равишда сергакланганини сизди.

Мезбоннинг уйида не-не машҳур ёзувчилар, давлат арбоблари, санъаткорлар бўлишмаган. Улар билан кўп суҳбат

қурган, уларнинг тарих ва фалсафа, адабиёт ва санъат ҳақидаги фикрларидан баҳраманд бўлган мезбон бу сафар Шайхзода билан ярим тунга қадар суҳбат қурган бўлса ҳам, бу суҳбатга тўймади. У Шайхзоданинг билими, ширинсўзлиги, маданиятига қойил қолиб, тасаннолар ўқиди.

“Ўша куни, - деб давом этади Мирза Иброҳимов, - биз адабиёт ҳақида, мумтоз мерос тўғрисида, бугунги кунда ёзувчи зиммасидаги вазифалар хусусида, музика ҳақида узоқ суҳбатлашдик. Суҳбат асносида Мақсуд енгил-елпи фикр билдирган бирор масалани эслай олмайман. Гапнинг сираси, мен унинг қувваи муҳофазасига, фикрий хассослигига қойил қолдим.

Ҳаётим давомида дунёнинг турли жойларида, расмий анжуманларда, оддий, дўстона давраларда хилма-хил одамлар билан мулоқотда бўлдим. Бу учрашув ва суҳбатлар мобайнида даврадаги бирор киши андак хатога йўл қўйгудек бўлса, унинг сўзини дарҳол бетакаллуфона чўрт кесиб, шу билан изҳори фазилат қилишга уринувчи кимсаларни кўп учратдим. Мақсуд билан ўтказган суҳбату мушоҳадаларим натижасида шунга ишонч ҳосил қилдимки, бундай ҳолларда у ўзини тамомила бошқача тутар, мумтоз адиб ва олимларимизга хос шарқона одоб ва такаллуфга изчил риоя этарди. Кимдандир ноаниқ ва янглиш фикр эшитса, сўзловчининг иззат-нафсига тегмай, камситмай, хатони жуда усталик ва назокат билан тузата олар эди.

Албатта, бундай гўзал фазилатлар: инсонга муносабат, унинг шахсиятини юксак даражада қадрлаш Шайхзода асарларида чуқур из қолдирмаслиги мумкин эмасди. Мақсуд Низомий ва Навоидан, Данте ва Шекспирдан, Гёте ва Пушкиндан мерос бўлиб келаётган буюк, ўлмас гуманистик фикрларни замонамизнинг реал ижтимоий кураши билан боғлай олган, уларга янгича ижтимоий маъно юклай билган мутафаккир шоир эди. У бизнинг давримизда инсонпарварликни, инсон шахсиятининг озодлигини замонавий муносабатлар билан узвий боғлиқ ҳолда тасаввур этарди. Уйимиздаги ўша суҳбат асносида унинг ҳикматга тўла фикрларини мароқ билан тинглар эканман,

кечмиш асрлар тафаккури ва замонанинг илғор ғоялари бир инсон қалбида шу қадар уйғунлашиб, шу қадар гўзал ва ажиб маънавий ҳосила касб этганлигига қойил қолдим”.

* * *

Шундай учрашувлар чоғида Шайхзода қанчалик янгиланиб, яшаш ва ижод учун куч ва рағбат олмасин, унинг вужудини тирнайдиган, кўкрагидаги ғурур туйғусини совун кўпиги янглиғ парчалаб ташлайдиган ҳолат ҳам йўқ эмас эди.

“Тошкентнома” достони китобхонларга ҳам, адабиётнинг қиличбоз посбонлари – танқидчиларга ҳам манзур бўлганидан кейин, айниқса, Шайхзода 1959 йил мартида бу асари билан Москвадаги ўзбек адабиёти ўнкунлигида зўр муваффақият билан иштирок этганидан кейин унда ҳукумат мукофотини олишга умид уйғонган ва бу умид асоссиз эмас эди.

Ўнкунлик тугаганидан кейин Шайхзода ёш қаламкаш биродарлари: Шухрат, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Туроб Тўла билан бирга Фарғона водийсига ижодий сафарга боради. Учрашув ҳар сафардагидек китобхонларда катта қизиқиш уйғотади. Уларнинг самимий муносабатлари, қарсақлар, гуллар, тўнлар Шайхзоданинг кўнглидаги эски ғуборларни чиқариб юборади.

18 март куни ёзувчилар меҳмонхонада ором олиб ўтирганларида радиодан ўнкунлик қатнашчиларига давлат мукофотлари берилганлиги хусусидаги хабар эълон қилинади. Ҳамма бу рўйхатда ўзининг бор-йўқлигини билиш учун тараддуланиб қолади. Кимдир Тошкентга телефон қилиб билайлик, дейди. Туроб Тўла билан Саид Аҳмад шаҳар телефон станциясига бориб, Ўзбекистон телеграф агентлигига қўнғироқ қилади. Телефон гўшагини агантлик раҳбари Рихси Сахибоев кўтариб, мукофот олганлар рўйхатида Асқад Мухтор, Туроб Тўла ва Саид Аҳмаднинг борлигини маълум қилади. Ундан: “Илтимос, яна бир қараб кўринг, Шайхзода домла ҳам борми?” деб сўрайдилар. Р. Сахибоев “йўқ”, деб қатъий жавоб беради. Бу

нохуш хабарни умидвор шоирга айтиш унинг бағрига ханжар санчиш билан барабар эди. Шунинг учун ҳам “элчилар” Тошкентга телефон қилишнинг иложи бўлмаганини айтишади.

Шайхзода шу куннинг эртасига газетани, албатта, топиб ўқиши мумкин. Шунинг учун мукофотланган ёшлар домлани бу нохуш ҳолатга тайёрламоқчи бўладилар.

- Домла, - дейди ёш ёзувчилардан бири, - сиз билан менга мукофот беришармиди? Шу ёруғ дунёда юришимизнинг ўзи мукофот эмасми?

- Йўқ, - дейди домла ишонч билан. – Сизни-ку билмайман, аммо менга мукофот беришлари керак!

- Орденга шунчалик ишқивозмисиз? – дейди ҳазилга суяги бўлмаган ёшлардан бири.

- Гап орденда эмас. Орденсиз ҳам яшаш мумкин. Орден олмаганлар ўлиб қолаётгани йўқ. Аммо менинг юзлаб талабаларим шу топда радио карнайига қулоқ тутиб ўтиришипти. Шулар олдида хижолат бўлмай, дейман, холос.

Шайхзода Мирза Иброҳимов сингари озарбайжонлик, туркманистонлик, тожикистонлик, қирғизистонлик, россиялик қаламкаш дўстларининг, ҳатто шогирдлари – ёш шоир ва ёзувчиларнинг кўкраклари орден ва медаллар билан тўла бўлган пайтда ўзининг давлат томонидан назар-писанд қилинмаётгани учун улар олдида, айниқса, талабалари олдида хижолатланар эди.

Шундай мужмал кунларда совет тегирмонининг қонли тошлари орасидан омон чиққан, оташзабон шоирнинг кадр-қимматига етувчи, уни ҳатто жаҳон адабиётининг улуғ сиймолари билан бир қаторга қўювчи Лазиз Азиззода сингари самимий кишиларнинг икки энлик хати ёки телефонномаси унинг жароҳатланган руҳига малҳам бўлар эди.

Дунёнинг бир куни

Ҳар бир инсон – Инсоният аталмиш буюк мавжудотнинг бир

зарраси. Агар бу мавжудот бўлмаса, ер юзи буюк маданий ва техник тараққиёт маскани эмас, балки Саҳрои кабир янглиғ ўлик манзарадан иборат бўлган бўларди. Дунё шу Инсоният ва унинг қарийб ҳар бир зарраси билан тирик ва гўзалдир.

Агар бирор ёзувчи дунёнинг бир кунини танлаб, шу куни ким туғилди, ким оламдан ўтди, ким нима билан шуғулланди, ким қандай бахтли ёки бахтсиз воқеаларни бошидан кечирди, деган ҳаётий масалалар билан қизиққанида, Инсоният тарихининг бир куниёқ неча жилдлик ҳужжатли асарга ғаройиб материал берган бўлар эди.

Дарвоқе, шундай ёзувчи бўлган. Аммо унинг ёлғиз ўзи бу залворли юкни зиммасига олиши маҳол эди. Шу сабабли у кўплаб ёзувчиларни шу ишга жалб этмоқчи бўлган. Бу, Максим Горький эди. У 1935 йилнинг 27 сентябрини танлаб, шу кун ҳақида ҳикоя қилувчи “Дунёнинг бир куни” деган китобнинг яратилишига бош-қош бўлди. Орадан чорак аср ўтгач, яна кимдир унинг ғаройиб ташаббусини эслаб, шундай жамоа китобининг майдонга келиши учун собиқ иттифоқдаги барча журналистларни оёққа тургизди. Ана шу антиқий жараёнда қайсидир газета таҳририятининг илтимоси билан бизнинг Шайхзодамиз ҳам иштирок этди.

Биз шу баҳонаи сабаб билан Мақсуд Шайхзоданинг 1960 йил 27 сентябрнинг атиги бир соатида қандай юмуш билан шуғуллангани хусусида муайян тасаввурга эга бўлишимиз мумкин:

“Бугун – 1960 йилнинг 27 сентябрь куни, - деб бошлайди шоир “Бир соатлик саёҳатнома” номли очеркни, - эрталаб Тошкентнинг қадимий Бешёғоч даҳасидаги Беруний майдонида “такси” автомашинасига ўтирдим. Шу пайтдаёқ, ғайриихтиёрий равишда хаёлимда таққослаб олдим. Ҳа, чиндан ҳам, 1935 йил 27 сентябрда на улўғ донишманд Абу Райҳон Берунийнинг номи бор эди ва на бу майдонда шахмат катакли “такси” автомобиллар! У маҳаллар бу ерда ҳануз эски қиёфасини сақлаб келган нобоп ва нопок “Осиё бозори” қойим эди.

Мен минган машина ўз туроғидан эндигина жилган эдики, кўзим Комсомол номли боғ-кўлнинг пештоқига тушди. Ростдан ҳам, ўша йилларда бу боғ ва бу кўл ҳали яратилмаганди.

Мен машинада катта кўчадан кетяпман. Оббо! Чорак асрдан илгариги манзарани ёдимга олсам, ҳозирги бу янгиликларни санаган билан адо бўлмас экан...”

Шайхзода газета таҳририятининг хоҳиш-истаги билан қадрдон кўчалар бўйлаб сайр қилиб, Тошкентнинг қоқ марказида 1917 йилдан кейин қандай янги бинолар, хиёбон ва майдонларнинг қад кўтаргани ҳақида шавқ-завқ билан сўзлайди.

Куни кеча қамоқдан озод этилган шоирнинг марказдан икки қадам четга чиқиб, XIX асрдан мерос бўлиб келаётган илон изидек эгри-бугри кўчалар ва нураб турган уйларга назар ташлаши, бу уйларда яшаётган аҳоли турмушининг нохуш манзараларини қаламга олиши мумкин эмас эди. “Дунёнинг бир куни” деган китобни яратишдан мақсад халқ ва мамлакат ҳаётининг 27 сентябрдаги ҳаққоний манзарасини экс эттириш бўлиши лозим эди. Аммо большевиклар давлатига халқнинг 27 сентябрдаги ҳаёти мисолида социалистик тузумнинг афзаллигини намойиш этадиган китоб зарур эди.

Афсуски, бизнинг қўлимизда Шайхзоданинг худди шу кундаги ҳаётини нурлантира оладиган на бирор шеър, на бирор ҳужжат, на бирор хотира бор. Ҳолбуки, 60-йилларнинг бошларига келиб Шайхзода нафақат педагог олим, балки шоир, публицист, таржимон ва нотик сифатида аввалги баланд мавқеини тиклабгина қолмай, катта шуҳрат ҳам қозонган эди. Унинг дилбар ва олижаноб инсон эканлиги бу шон-шуҳратнинг ошишида асосий омиллардан бири бўлганди.

60-йилларнинг бошларида мамлакатимизга Москва ва Ленинграддан ташқари, қўшни республикалардан ҳам олим, шоир ва ёзувчилар кела бошлашди. Шундай олимлардан бири ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетига ҳам келган эди. Меҳмон адабиётшунос олим бўлгани туфайли, университетнинг ўша йиллардаёқ кўзга кўринган домлаларидан бири Озод

Шарафиддинов уни уйига таклиф этган.

Озод Шарафиддинов шу вақтга қадар Шайхзода билан яқин алоқада бўлмаган эди. Шунга қарамай, озарбайжонлик адабиётшунос билан ҳамсуҳбат бўлиш Шайхзода учун ҳам ёқимли бўлиши мумкинлигини эътиборга олиб, Озод ака шоирни Сакинахоним билан бирга меҳмонга таклиф этади.

Афсуски, умрининг сўнгги кунларида не-не замондошлари тўғрисида қулоч-қулоч ажойиб хотираларини ёзиб кетган Озод ака шу воқеани батафсилроқ тасвирлаш чорасини кўрмаган. Ҳолбуки, у Шайхзода ҳақидаги мазкур воқеа ҳам тилга олиб ўтилган шоир мақоласини бир неча марта айнан эълон қилган.

На илож, биз ҳам шу ўтиришни Озод аканинг мухтасар тасвирида сиз, азизларнинг эътиборингизга ҳавола қиламиз. Аммо муаллифга сўз беришдан аввал воқеанинг Чилонзор тумани савдо маркази ёнидаги “Ёзувчилар уйи”нинг учинси қаватида кечганини айтишимиз лозим.

“...Одатдагидек, қадаҳ баҳона дўстларимиз, меҳмонларимиз шаънига яхши сўзлар айтилди. Навбат Шайхзодага келди. Шайхзода уй бекасининг шаънига алёр айтди. Лекин бу алёр шунчаки қадаҳ кўтариш эмас эди. У ажойиб бир жўшқинлик билан қисқагина гапида Шарқ аёлининг ўтмишини, кураш йўлларини, тарихий тақдирини тасвирлаб берди, унинг бугуни ҳақида гапирди, шундай гапирдики, ўтирганларнинг ҳаммаси аёлларга янгича назар билан қарай бошлашди. Бу, алёр эмас, бутун бошли лекция эди, лекин у жонли деталларга, тарихий мисолларга, рангларга бой бўлганидан ҳаммамиз жуда мириқиб эшитдик. Шунда мен домлага яна бир карра тан бердим, - у ҳар бир имкониятдан фойдаланиб, билимларини одамларга улашар экан”.

60-йилларнинг бошларида Тошкент ва Боку университетлари ўртасида илмий алоқа ўрнатилиб, бир неча ўзбек талабаси Боку университетида, бир неча озарбойжонлик талаба эса Тошкент университетида таҳсил кўра бошлади. Айни пайтда ўзбек ва озарбайжон домлалари ҳам шу тартибда миллий адабиётлари

тарихидан маърузалар ўқидилар. Тошкент университетига озарбайжон адабиётидан маъруза ўқиш учун келган ва Озод аканинг уйида меҳмон бўлган муаллимнинг исм-шарифи Ҳидоят Афандиев эди. Маълум бўлишича, у Шайхзоданинг мактабдош дўсти ва синглисининг эри экан. Шу сабабли Ҳидоят муаллим Тошкентга келганида, дастурхон дастлаб унинг шарафига Шайхзоданинг уйида тузилар ва шундай пайтларда Тошкент университетининг домлалари ҳам иштирок этган эдилар...

* * *

Назаримда, дунёнинг бир куни тўғрисида баҳс борганда, ўлик рақамлар, жонли ҳаётдан узилган муҳташам бинолар, ғаройиб фавворалар ва файзиёб хиёбонлар ҳақида эмас, балки тирик одам хусусида, унинг, жила курси, бир соатдаги меҳнат-машаққати, шодлик ва қувончи, қалбидан сизиб чиққан ҳис-туйғулар ва бошида чарх урган тафаккур шалоласи хусусида сўз юритиш ўринли бўлса керак.

Биз юқорида баён қилинган лавҳада м е ҳ м о н Шайхзода билан танишдик. Ҳолбуки, у қанча меҳмон бўлган бўлса, ундан-да кўпроқ м е з - б о н л и к вазифасини адо этган бўлиши шубҳасиз.

60-йилларда Шайхзода баъзан хасталик тақозоси билан, баъзан эса, ўнкунлик сингари адабий анжуманларда иштирок этиш учун Москвага бир неча марта борган. У ҳар сафар собиқ иттифоқ пойтахтига борганида, сиҳат-саломатлиги ва вақти имкон бериши билан М.Горький номидаги Адабиёт институтига бориб, у ерда адабий малакасини ошираётган Азиз Абдураззоқ ва Сайёр сингари шогирдларни кўриб қайтарди.

Ўша пайтларда талабалар ярим оч, ярим яланғоч ҳолатда ўқиганлар. Заҳмат чекмаган мулладан на олим чиққан, на шоир. Оғир шароитда шаклланган инсон одатда ҳам яхши мутахассис, ҳам камтар, меҳнаткаш ва олижаноб бўлади. Заҳмат инсоннинг камолотга эришувидаги энг самимий дўстдир. Аммо заҳмат фақат иқтисодий қийинчиликкина эмас.

Шайхзода бу ҳақиқатни ҳаётининг илк давридаёқ кашф этган

эди. У яна шу нарсани кашф этган эдики, дунёда оз бўлса ҳам саховатли кишилар бўладилар ва дунёнинг гўзаллиги худди шу кишилар туфайли мукамаллик касб этади. Ана шу саховатли кишилар илм йўлида заҳмат чекаётган ёшларни унутмасликлари, улар ҳолидан хабар олиб, уларнинг бошларини силаб туришлари лозим. Шундагина бояги талабаларда эзгуликка, унинг ҳаётбахш кучига ишонч ва садоқат туйғуси парвариш топади.

Ана шундай эътиқодга эга бўлган шоир Азиз Абдураззоқ ва Сайёр сингари Москвадаги ёш дўстларини “зиёрат” қилиш баҳонасида уларнинг пучайиб қолган қоринларини овқат билан, шамол ғувуллаб турган киссаларини эса пул билан қаппайтирар эди.

Шайхзоданинг бу муллаларни йўқлаб келишига бошқа талабалар ҳам кўниккан ва улар Азиз ёки Сайёрга: “Отанг келди. Ташқарида кутиб турипти”, - дейишарди. Улар ҳам дарҳол югуриб ҳовлига чиқар, Шайхзода эса одатдагидек папиросини тутатиб тутар, сўнгра биргалашиб, Москвани кезишар эди. Йўл-йўлакай кўчаларда, у жойлашган меҳмонхона номерида ёки ошхонада овқат устида шеърхонлик қилишар эди.

“Шундай дамларнинг бирида, - деб хотирлаган эди Сайёр, - дарсхонамизга талабалардан бири югуриб келди:

- Сени йўлақда отанг кутяпти.

Эшикка югурдим. Қарасам, Шайхзода домла. Қувончимнинг поёни йўқ... Ҳаяжонимни босолмай, зиналардан-зиналарга сакраб учиб борардим. Бағрига отилдим... Мен учун унинг кучоғи дунё қадар кенг эди.

- Биз учун иккинчи қаватга кўтарилиш кўп маҳол-да, - дедилар домла, ҳали мени кучоқдан қўйиб юбормай.

Мен устознинг доимо нур ёғилиб турадиган, табассум аримайдиган юзларига, кўзларига, қорасидан оқи кўпроқ ўсиқ сочларига боқаман...

- Қалай, домлалар сабоғи поёнига етдими? – сўрайдилар домла.

- Яна бир жуфт дарс бор эди..., - дейман ёлғон сўзлашни эп

кўрмай.

- У чоқда камина бир хиёбон айланиб келсинларми?

- Йўқ, йўқ. Агар ижозат берсангиз...

- Ундоқ бўлса... “Бақы” борурмиз. Яқин ошналардан уч-тўрт нафарини ҳам ўзларига ҳамроҳ этадиларми?

- Хўп бўлади.

Шундай қилиб, озарбайжон Жаҳонгир Мамедов, хакас Маис, қорақалпоқ Даулен Айтмуротов, арман Ашот Сакротян, туркман Италмас Нуриев, рус Володя Савельев бизга ҳамроҳ бўлишди. Домланинг сўзлари билан айтганда, пити егани “Бақы”га бордик. (Пити - хурмачага ўхшаш идишда тайёрланадиган нўхот шўрва.)

Айниқса, ширин суҳбатни айтмайсизми? Домла шунчаки гап орасида Искандар Зулқарнайндан тортиб Жаҳонгир Темургача, Берунидан Жордано Бруно, Улуғбеккача, мамлакатлар тарихи-ю турли халқлар урф-одатигача сўзлаб кетдилар...”

Шундай йўқлов соатларида Шайхзода чалақурсоқ муллаваччаларни меҳмон қилибгина қолмай, уларнинг ҳаёт, адабиёт ва тарих ҳақидаги билимларини бойитувчи, улар бадиий диди ва дунёқарашига таъсир кўрсатувчи фикрларни айтар, бундай бой ва рангба-ранг билимни улар Адабиёт институтининг манман деган профессорларидан ҳам ололмас эдилар.

“Мақсуд муаллим, - деб эслайди шундай суҳбатларнинг иштирокчиси Азиз Абдураззоқ, - адабиётда ҳам, ҳаётда ҳам доимо тилнинг софлиги учун жанг қилар эдилар. Бизни эстетик жиҳатдан тарбия қилар, биздаги гўзалликка интилиш ҳиссини ривожлантириб борар эдилар. Домладаги эстетик завқ, шоирнинг тахаллуси-ю шеърга қўйиладиган сарлавҳадан тортиб, то ошхона-ю кафеларнинг номларигача у кишини ташвишга солар эди. Масалан, озарбайжонлик шоир Наби Ҳазрийнинг илгариги имзоси Наби Бобоев эди. Бирданига Наби Ҳазрий бўлиб қолганини кейин билсак, бу, домланинг ташаббуси экан. Бу ҳақда Мақсуд муаллим бир суҳбатда айтган эдилар:

- Исминг шоирона бўлмаса, сен қандай шоирсан? – дедим Набига...”

Шайхзоданинг катталар билан ҳам, ёшлар билан ҳам ўтказган бундай сайру гурунглари кўрган ёки эшитган киши уни маишатга берилган, вақт қадрига етмаган, азиз умрини кўча-кўйларда, кафе ва ресторанларда нисор этган, деб ўйлаши мумкин. Ҳолбуки, у шундай соатларда кимларнингдир бошини саховат қўллари билан силар, кимларгадир донишманд мураббий ёки меҳрибон отадек таълим ва тарбия берар ва айни пайтда унинг ўзи катта, қайноқ, зиддиятлар билан тўла ҳаётни, кишилар ўртасидаги муносабатни кузатар, уларнинг руҳий оламига назар ташлаб, нима билан нафас олаётганини, дарду аламлари, орзу ва умидларини қалб кўзи билан кўрарди.

Дунёнинг бир куни Шайхзоданинг ўша йиллардаги ҳаётида тахминан шу тарзда кечган. У кундуз кунларини тахминан шундай ўтказиб, тунги ва тонгги соатларини ижодга, Адабиёт ҳазрати олийларига тўла-тўқис бағишлаган эди.

“Мирзо Улуғбек”нинг яратилиши

Аниқ ёдимда йўқ, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети аспирантурасининг сўнгги курсида ўқиб юрган пайтимдами ёки орадан бир йил-ярим йил ўтганидан кейинми, бир воқеа рўй берган. Биз ўша вақтда Лазиз Қаюмовнинг университет ҳовлисидаги ётоқхонасида тез-тез учрашиб, гурунглашиб турардик. Шундай кунларнинг бирида ўзбек театрининг атоқли арбобларидан бири Шукур Бурҳон ҳаддан зиёд ҳаяжонланган, тўлқинланган ҳолда кириб келди. У ўша йилларда машҳур театрда хизмат қилиш билан бирга университет қошидаги драма тўғарагига раҳбарлик ҳам қилар, шунинг учун кўпчилик домла-ю талабалар билан яқин, самимий муносабатда эди. Биз авваллари ҳам бу буюк санъаткор билан суҳбатдош бўлиш шарафига эришган бўлсак-да, уни ҳали шу қадар катта ҳаяжон оғушида кўрмаган эдик. Бунининг ўзи ҳам сезган бўлса керак, салом-алиқдан кейиноқ дабдурустан: “Мен ҳозир Шайх аканинг

олдидан келяпман. Мирзо Улуғбек ҳақидаги асарини ёзиб тугатипти! Ёзиб тугатипти ҳам гапми, ҳатто буюк Шекспирни ҳам доғда қолдирипти!..” – деди.

Шукур ака оғзини тўлдириб сўзлар, Шайх акани кўкларга кўтарар эди. Унинг ҳолати бизга-да юқиб, ҳали бу асарни на ўқиган ва на ушлаб кўрган бўлмасак-да, Шайхзоданинг забардаст санъаткорга манзур бўлган асарни яратганидан чексиз қувондик. Шукур ака бу асарнинг зудлик билан қўйилажагини маълум қилди. Биз шу кундан эътиборан “Мирзо Улуғбек”ни театр саҳнасида кўриш орзуси билан яшадик...

Чамаси, бу воқеа 1958 йилнинг ёз ойларида эмас, балки 1960 йили, камина Тил ва адабиёт институтига ишга ўтганимдан кейин бўлган.

Аmmo не кўз билан кўрайки, Лазиз Қаюмовнинг севимли шоир ҳақидаги хотираларида бундай сўзлар ёзилган эди:

“1958 йилда мен Самарқанд университетида давлат имтиҳон комиссиясига раис эдим. Шайх ака ҳам шу ерда экан.

- Нима қилиб юрибсиз, домла? – дедим.
- Улуғбек образи устида ишлаяпман.
- Ҳамма материаллар, ахир, Тошкентда-ку.
- Йўқ, илмий материални ўрганиб чиқдим, энди бадиий материал керак, - деб жавоб берди домла.

Билсам, у мадрасаларга кириб, Улуғбекнинг чиқишини, эл таъзимини, ўша давр воқеалари қай шаклда рўй беришини тасаввур қилиб олар экан. Бу ишни артистлар образга ё ҳолатга кириш, деб атайдилар. Шундан ўйлайманки, артист бир образга кирса, драматург ўнлаб ҳолатларга кириб чиқади.

“Улуғбек”ни ёзаётганда Москвада ҳам кўришганмиз. “Театрларни кўриб юрибман, Шекспирни, яқинда “Мария Стюарт”ни яна бир бор кўрдим”, - дедилар”.

Бу, атоқли шоирнинг Улуғбек ҳақида саҳна асарини ёза бошлаган пайтига оид дастлабки хабар. Бундан аввал на Шайхзоданинг ўзи, на унинг бирор шогирди бу ҳақда оғиз очмаган. Тўғри, 1956 йилнинг октябрь ойида Тошкентда бўлиб

ўтган Ўзбекистон зиёлилари қурултойида шоир қисқа нутқ сўзлаб:

Илк ёзув ихтиро этилган кундан
Тинчликни унутди изловчан фикри,
Айирмоқ истади ёлғонни чиндан –
Нимаси тўғри-ю, нимаси эгри,

деган сатрлар билан бошланган “Чароғбонларга” деган шеърини ўқиб берган ва бу шеърда қуйидагидек оташин сатрлар порлаб турар эди:

...Яшнасин оналар меҳрибонлиги,
Жанг эмас, ижоднинг қаҳрамонлиги.
Аммо истакларга топмади чора,
“Ҳақ-у, ҳақиқат!” деб бўлди овора.
У олий ниятлар, азиз ҳисларни
Жаллодлар топтади, эзди, сўлдирди.
Ақли зўр, зўри йўқ у ожизларни
“Бизга итоатли банда бўл!” дерди...
Чириди зиндонда Бу Али Сино,
Улуғбекнинг нурли боши кесилди...

Тахмин қилиш мумкинки, Шайхода мазкур қурултойида сўзлаяжак нутқига тайёргарлик кўрар экан, ўзбек халқининг Абу Али ибн Сино, Улуғбек, Машраб сингари мунаввар сиймолари унинг кўзи олдидан бирма-бир ўтган. Ҳаёт йўли фожиа билан яқунланган бу ўтмишдошлари шарафига у “ҳайкал” қўймоқчи бўлган.

Агар ана шу тахайюл ҳаракатига эътибор қаратсак, Шайхода шу йилларда “Мирзо Улуғбек” трагедиясини ёзишни дилига туккан бўлиб чиқади.

Лекин 1961 йили, “Улуғбек юлдузи” фильми экранга чиққанидан сўнг, Шайхода “Кино” журнали мухбирининг

саволларига жавоб бериб, жумладан, бундай ғаройиб маълумотни берган эди:

“...Асримизнинг энг юксак, умумбашарий вазифаларидан бири – жаҳонда тинчлик ва коинотнинг сирли манзилларини фатҳ қилишлик! Бу мавзуда ўзбек халқининг маданий тарихи олижаноб ўрнакларга жуда бой. Ҳатто Х асрлардаёқ учмоқчи бўлиб сунъий қанотлар ясаб, кўкка кўтарилган, осмонда чарх уриб учган фороблик ал-Жавҳарийни эслаш кифоя. Аммо бу ғояни илмий ва ташкилий юксак бир мавқега кўтарган Мирзо Улуғбек бўлди. Бу порлоқ сиймо 1940 йилдан мени безовта қилиб, ёзишга қистай бошлади. Шундан кейин ўртага уруш йиллари тушганига қарамай, кўп ўқиб, излаб, материаллар тўпладим, ниҳоят, 1959 йилда шеърий пьеса ёздим. Албатта, Улуғбек ҳақида фақат фожиа ёзиш мумкин. Чунки унинг ҳаёти ва машаққатли кураши чуқур фожиавий зиддиятларга тўладир”.

Драматургнинг бу сўзларидан маълум бўлишича, Мирзо Улуғбек ҳақида пьеса ёзиш истаги унда 1940 йилдаёқ пайдо бўлган. Мен бу санага янада аниқлик киритиб, драматургда мазкур асарни ёзиш ниятининг пайдо бўлишини 1941 йил, деб белгиллаган бўлардим. Негаки, худди шу йили СССР Фанлар академиясининг Т.Н.Қори-Ниёзий раҳбарлигидаги илмий экспедицияси Самарқандга келиб, Темурийлар хилхонасини очган. Жумладан, Улуғбек жасадини текшириб, унинг боши қилич зарбидан узилганини аниқлаган. Жаҳон астрономия фанининг улуғ намояндаларидан бири, Моварауннаҳр подшоси Улуғбек ҳаётининг шундай фожиа билан якун топгани Шайхзодага қаттиқ таъсир этган. Академик Қори-Ниёзийнинг Улуғбек ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда давом этиб, 1950 йилда “Улуғбекнинг астрономия мактаби” китобини Москвада рус тилида нашр этиши эса Шайхзода шуурида бундан 9 йил аввал пайдо бўлган ижодий ниятнинг уйғонишига сабаб бўлган. 40-йилларда бу ижодий ниятнинг рўёбга чиқишига Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши монелик қилган бўлса, 50-йиллар аввалида шоирнинг қамалиши шу қутлуғ ниятни чиппакка

чиқараёзди. Аммо ўзбек адабиёти бахтига, Шайхзода қатағон гирдобидан омон чиқиб, 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Улуғбекнинг зиддият ва фожиа билан тўла ҳаётини мукамал ўрганди.

Шу йилларда илк дафъа ер сунъий йўлдошининг учирилиши, Юрий Гагариннинг тарихий парвози Шайхзодадан Улуғбек мавзусига ўзгача назар билан қарашни тақозо этди. У “фороблик ал-Жавҳарий” деб тилга олган ўтмишдошимиз бундан ўн аср муқаддам елка-ю қўлларига улкан қанот боғлаб учмоқчи бўлган. Бундан минг йил аввал табиат қонунини енгиб, кўкка парвоз қилмоқчи бўлган бу зот туркистонлик тилшунос олим Абу Наср Исмоил ибн-Ҳаммол ал-Форобий (940-1902) эди.

Шайхзода “коинотнинг сирли манзилларини фатҳ қилиш” ишини бошлаб берган жаҳон олимларидан бири Мирзо Улуғбек ҳақида асар ёзишга жазм қилганида, “уни тўла тасвирлаш трилогия типигаги романларгагина муяссар бўлиши мумкин”лигини яхши билган. Шунинг учун у, киносценарийда бўлганидек, саҳна асарида ҳам уни “инсон - олим - давлат арбоби” сифатида, яъни “учлик доираси”да акс эттиришга интилган. Аммо бунинг ўзи ҳам осон ижодий иш эмас эди. “Бу жуда мушкул вазифа, - деган эди у “Кино” журнали муҳбирига. – Чунки бу хислатлар бир-бирига зид бўлиб тушади. Зероки, олим Улуғбек(нинг) ўйлагани ҳукмдор Улуғбек(нинг) манфаатларига хилоф келади ва инсон Улуғбекнинг севгиси давлат ишларида баъзи ноқулайликлар(ни) вужудга келтиради”.

Шубҳасиз, Улуғбек фожиясини келтириб чиқарган бу ҳаётий масалаларни ўзаро алоқада ва узвий боғлиқликда тасвирлаш Шайхзодадан катта маҳоратни талаб этди. У жаҳон драматургиясининг нафақат “Мария Сьюарт” сингари ўлмас асарлари, балки биринчи навбатда трагедия жанри даҳоси Уильям Шекспирнинг “Отелло”, “Қирол Лир” ва “Ҳамлет” асарларини кунт билан ўрганди. Бу нарса “Мирзо Улуғбек”нинг биринчи кўринишиданоқ яққол сезилиб туради. Расадхона жойлашган тепаликдаги уч посбоннинг ярим кечада чарақлаб

турган юлдузларни кузатиб, уларнинг бирини Мирзога, иккинчисини Улуғ жаҳонгирга, учинчисини эса Шайх ул-исломга ўхшатиб суҳбатлашишлари “Ҳамлет”нинг дебочасидаги арвоҳнинг зоҳир бўлиш олдидаги воқеани ёдга туширади...

* * *

Мирзо Улуғбекнинг ҳам инсон, ҳам олим, ҳам давлат арбоби сифатидаги образини бадий мужассамлаштириш учун кўплаб персонажларни асар тўқимасига олиб кириш ва бу персонажлар ҳаракат этакда сюжет чизиқларини ишлаб чиқиш лозим эди. Бундай персонажлар тарихий воқеликнинг ўзида сероб бўлишига қарамай, драматург уларни саралаб олиши ва шу билан бирга бадий тўқимадан онгли равишда фойдаланиши, яъни тўқима қаҳрамонлар образини асарга дадил жалб этиши зарур эди. Юқорида тилга олинган суҳбатида Шайхзода “Улуғбек юлдузи” фильми сценарийсини назарда тутиб, бундай сўзларни айтган:

“Албатта, сценарий асосига олинган ҳамма ҳодисалар ва биринчи ҳамда иккинчи шахслар тарихда чинакам бўлиб ўтгандир. Масалан, олим Улуғбек, риёкор Хўжа Ахрор, Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим, тарихчи Абдураззоқ, ёш олим Али Қушчи, шайхулислом Бурҳониддин, Улуғбекнинг қотили Аббос (Абдуллатифнинг ясовули) тарихда ўтган шахслардир... Саид Обиднинг асл номи Саид Ошиқ бўлган.. Лекин бу исм унинг атворига тўғри келмагани учун маънога қараб бир қадар ўзгартириб, Саид Обид деб олдик. “Оби” доим ибодатга берилган киши, фидойи, демакдир. Шу билан бирга ҳар бир бадий асарда бўлганидек, бу ерда ҳам баъзи бир тўқима сиймолар бор. Шулар қаторига Феруза, Бобо Кайфий, Бердиёр, Отамурод, Пири Зиндонийлар киради. Лекин уларнинг ҳар қайсисига маълум даражада ўхшаган ва буларга прототип бўладиган бир қанча одамларни тарихий материалда учратиш мумкин”.

Шайхзоданинг бу сўзлари гарчанд фильм сценарийси бўйича айтилган бўлса-да, улар тўла-тўқис сахна асарига ҳам тааллуқли.

Аммо шу ерда нозик бир масала бор. Бу, трагедияда ҳам, фильмда ҳам Хўжа Аҳрор образининг асардаги салбий кучлар раҳнамози сифатида яратилганидир. Тарихчиларнинг сўнги илмий тадқиқотлари Хўжа Аҳрорнинг мазкур асарда нотўғри талқин қилинганидан шаҳодат беради. Чамаси, Шайхзода бу масалада барча дин арбобларини қоралаган совет даври тарихчиларининг измидан бориб, жиддий хатога йўл қўйган. Лекин бу хато туфайли асарни йўққа чиқариш мутлақо тўғри эмас. Ўрта асрларда ҳам, кейинги даврларда ҳам ҳар қандай янгиликка қарши курашган кишиларнинг дин аҳлига магсуб бўлганлиги айтилиши ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам асардаги Хўжа Аҳрор образини бундан кейин Хўжа Аҳрор ёки бошқа бир исм билан аташ тўғри бўлади.

* * *

1960 йили Шайхзода Тил ва адабиёт институтининг бир гуруҳ олимларини 9 январь (ҳозирги Туроб Тўла) кўчасидаги Мутахассислар уйининг тўртинчи қаватидаги хонадонига таклиф этади. Институтнинг ўша пайтдаги директори Азиз Қаюмов билан Жуманиёз Қобулниёзов нима учундир хотинлари билан борган, улардан ташқари, Ҳоди Зариф, Порсо Шамси, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева ва Ҳафиз Абдусаматов ҳам ҳозир бўлган эдилар. Сакинаҳоним ёзган дастурхондан баҳраманд бўлишгач, Шайхзода “Мирзо Улуғбек” трагедиясини ёзаётгани ва ҳатто охирига қолганини айтади. Улуғбек ва унинг фожиали ҳаёти тўғрисида шундай жўшиб сўзлайдики, ҳозир бўлганлар унинг қисқа вақт ичида ўзбек халқи тарихининг бу мусибатли саҳифасини мукамал ўрганганидан ҳайратга тушадилар. Уларда асар билан танишиш истаги оловланиб боради. Буни сезган шоир ижодхонасидан бир даста қоғозни кўтариб чиқиб, асарда Улуғбекнинг зиндонда сақланаётган маҳбуслар олдига кириши ва у ерда эллик йилдан бери занжирбанд бўлиб ётган Пири Зиндоний билан учрашиш саҳнаси борлигини айтади. Сўнгра асарнинг шу кўринишини эҳтирос билан ўқиб беради:

...У л у ғ б е к

Сўзларингда тафаккурдан зуғум ортиқроқ,
Султонлар ҳам худоларнинг навкарлари-ку!
Кеча-кундуз эл ғамида безовта юрган –
Подшоҳлар йўқ, дейсанми? Улар ташвиши
Минг тоштарош заҳматидан оғирроқ, ишон!..

П и р и З и н д о н и й

Умнатларнинг ихтиёрин фақат бир одам
Уҳдасиги олмоқлиги хатарли даъво.
...Абу Наср Форобийнинг бир китобида
Ёзилганки, донишмандлар кенгашиб туриб,
Мамлакатни бошқарсалар, эл бўлур обод!
Бировининг нафси, кайфи, ғарази эмас,
Инсоф аҳлин виждонига қолса идора,
На ҳақсизлик, на фитналар, на фиску фужур,
На мулк учун талаш бўлур, на қонли низо...

У л у ғ б е к

Сен ўйлаган масалалар кўп қизиқарли,
Локин замон ва заминдан узилган хаёл.
Шу учун ҳам бекор кетди ғайратларингиз.
Мамлакатга урфон керак, илму маърифат...
Биринчи гал ориф бўлса султонлар ўзи,
Ғафлат кетиб очилади улуснинг кўзи.

П и р и З и н д о н и й

Эшитганман, ўтакетган фозил экансиз,
Аммо асли шоҳ ўғлисиз, шу учун ҳар дам

Кўзингизни қамаштирар тож ялтироғи.

У л у ғ б е к

Ким билади, бўлмасайдим шу замонада
Бу давлатнинг бошида мен, нелар бўларди!
Балки, диёр зулматларга чўкиб қуларди.
Аммо билинг, гапим холис, Пири Зиндоний,
Фақат тожнинг меҳри эмас шу андишалар.
Мен шоҳликни маърифатга қилдим дастёр...

Асарнинг ўқувчи ва томошабинни ларзага солувчи жойларидан бири худди шу сахна эди. Шунинг учун ҳам драматург Улуғбек билан Темурийларнинг ғоявий рақиби Пири Зиндонийнинг учрашув сахнаси томошабинга қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини билмоқчи ва шу сахнани театрнинг ижодий жамоасидан аввал адабиётшунос биродарларига ўқиб, уларнинг фикр ва мулоҳазаларини билмоқчи эди.

Мумтоз ўзбек адабиёти ва фольклорининг нуктадон билимдонлари Ҳоди Зариф, Порсо Шамси ва бошқа меҳмонлар асардан олган зўр таассуротларини баён қилиш билан бирга айрим жузъий танқидий мулоҳазаларини ҳам баён қиладилар. “Зиндон” сахнасининг меҳмонларда яхши таассурот қолдирганини кўрган шоир асарнинг Бобо Кайфий иштирок этган кўринишини ҳам завқ билан ўқиб беради.

Ушбу гурунгда иштирок этган олимлардан бири Азиз Қаюмов шоир ҳақидаги хотираларида шу оқшомни эслаб, бундай ёзган: “Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” устида қанчалик илҳомли меҳнат билан банд эканларини шунда шахсан тасаввур қилган эдим. Таҳсинлар бўлсин устоз ижодкорга, Шайхзодагаки, унинг самарали меҳнатининг маҳсули ўлароқ, ҳам сахнада, ҳам экранда улуғ олим, мутафаккир Мирзо Улуғбек сиймоси жонланди, олимнинг самолар сирини очган хизматлари ва фоже қисмати миллионлаб одамлар қалбига бориб етади”.

* * *

Шайхзода Мирзо Улуғбек образини Шукур Бурҳон учун, унинг овозини, барча актёрлик имкониятларини ҳисобга олиб ёзган эди. Бинобарин, мазкур асарнинг майдонга келаётганидан унинг беҳабар бўлиши асло мумкин эмас. Афсуски, театршунослар бу беназир актёрдан мазкур асарнинг яратилиш тарихига оид хотираларини ёзиб олмаганлар. Аммо, бахтимизга, ўзбек драма театрининг бошқа бир арбоби – Қудрат Хўжаевнинг “Гўзаллик шайдосиман” (1976) деб номланган китобида бизни қизиқтирган масалага доир бундай хотира билан танишиш мумкин:

“...Авжи қиш чилласида Шукур Бурҳонов менга: “Бугун кечқурун домла Шайхзоданикига борамиз”, - деб қолди. Аммо сабабини айтмади. Домла мени ҳар кўрганларида озарбайжон тилида: “Болам, нега бизникига келмайсан, Сакинахоним сен билан танишмоқ орзусида”, - дерди. “Раҳмат, домла, яхши кунларингизда, албатта, борамиз”, - деб қўя қолардим. Ўша сўзлар эсимга тушиб, эҳтимол бизни меҳмонга айтгандир, - деб ўйладим ичимда.

Хуллас, тўрт киши - Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Саъдихон Табибуллаев ва мен қўлтиқлашиб бордик. Домла Шайхзоданинг ўзи қарши олиб, илиқ сўрашди. Дастурхон ёзилди. Сакинахонимнинг қиш чилласида ток баргига қийма ўраб пиширилган дўлмасидан тановул қилдик. Дастурхон йиғиштирилгач, домла: “Мана энди асар ўқисак бўлади”, - деди. Шунда келишимиздан мақсад асар ўқиш эканини англадим..

“Мирзо Улуғбек” трагедияси ўқилди. Асарни домланинг ўзлари ўқидилар. Ана ўшанда мен Шайхзода замон шоири ва фозилигина эмас, шеърнинг ҳар сўзини, сўзинигина эмас, тинимини, ритм ва оҳангини ўрнига қўйиб, чиройли қилиб ўқийдиган моҳир суҳансоз эканини кўриб, қойил қолдим. Асар ҳаммамизга ортиқ даражада манзур бўлди. Кўламанинг кенглиги, фалсафасининг теранлиги, драматик коллизияларнинг ўткирлиги, характерларнинг мураккаблиги, тилининг гўзаллиги

билан асар ҳаммамизни ҳайратга солди, асир қилди...”

Чамаси, Шукур Бурҳон асар билан илк бор худди шу куни танишган. У шоир Отаёр билан қилган ва таниқли журналист Миад Ҳакимов иштирок этган суҳбатида шу ҳақда бундай деган эди:

“...Шундай қилиб десанг, “Мирзо Улуғбек” пьесасини қўлтиқлаганимча театримизга мурожаат қилдим. Пьеса Шайх аканинг уйида ўқилди. Асарни ўша куни берилиб, ҳаяжон билан тинглаганлар жами етти киши: Александр Гинзбург, Амин Турдиев, Сора Эшонтўраева, Сайфи Олимов, Наби Раҳим, Тўла Хўжаев ва камина эдик. Асарни ҳамма бир оғиздан маъқуллади. Уни ўқиш давомида Шайх аканинг ўзи пьесани Гинзбургга рус тилида аниқ, лўнда қилиб тушунтириб борди. Эртасигаёқ пьесани саҳналаштириш ишлари қизиб кетди...”

Постановкачи режиссёр А.О.Гинзбург Улуғбек ролини Шукур Бурҳонга, Гавҳаршодбегим ролини Сора Эшонтўраевага, Саккокий ролини Қудрат Хўжаевга топширди. Пири Зиндоний образини яратиш Обид Жалиловнинг, Бобо Кайфий образига сайқал бериш Наби Раҳимовнинг, Абдуллатиф ролини ижро этиш эса Зиқир Муҳаммаджоновнинг зиммасига тушди. Саҳна безаклари ва либосларни яратиш ишлари билан Ҳамидулла Икромов машғул бўлди.

Кўп ўтмай, ҳозирги Ўзбек миллий академик драма театрининг мумтоз спектаклларидан бири саҳна юзини кўрди. Бу, ўзбек маданияти тарихининг шавкатли саҳифаларидан бири эди. Буюк Шайхзоданинг буюк асари буюк Шукур Бурҳон ва бошқа ажойиб санъаткорлар ижросида ўзининг янги умрини топди.

1961 йилда “Мирзо Улуғбек” спектаклининг премьераси бўлиб ўтди.

Камина ўша унутилмас кунни эслар эканман, ҳали ҳам ҳаяжон тўлқинлари бутун вужудимни тўлдириб юборгандек бўлади.

Мана, биринчи кўриниш тугаб, иккинчи кўриниш бошланиши арафаси. Сеҳрли сукунат. Қоп-қоронғи саҳна. Секин-аста юлдузлар чамани ёришиб, бу чаман боғбони – Улуғбек - Шукур

Бурҳоннинг улуғвор қиёфаси сизни ўзига маҳлиё қилади. Унинг кўнглида кечаётган ҳис-туйғу ва ўйлар чаппор уриб, сизнинг қулоғингизда акс-садо беради:

...Қирқ йил бўлди, коинотнинг китобин ўқиб,
Маърифатнинг даргоҳига қўйдим ихлосим.
Оғир бўлди қисмат ортган менга вазифа.
Мен султонлар ўртасида бўлдим донишманд,
Донишмандлар тепасида султон саналдим.
Маърифатни ҳукуматга қилиб раҳнамо,
Бу ўлканинг ерида ҳам юлдузлар ёқдим.
Инсонларга айтиб турдим: боққин самога,
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларида.
Шалтоқларда ағнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал...

Асар ана шундай катта фалсафий фикр ва доно ўғит билан бошланади.

Бундай баланд оҳангда бошланган спектакль сўнгги парда тушишига қадар сизни ўтирган курсингизга михлаб қўяди. Сиз энди драматург ва театрнинг ихтиёридасиз. Сиз Улуғбек фожиасини орадан олти аср ўтгандан кейин эмас, балки у билан бир замон ва бир маконда яшаб, уни ҳийла четдан туриб кузатаётгандек бўласиз. Агар драматург ва театр сизни михлаб қўймаганида, балки воқеалар гирдобига тушиб, шоҳ ва олимни душман қиличидан омон олиб қолиш учун уринган бўлармидингиз...

Фақат сўнгги парда тушганидан кейингина зални ларзага келтирган қарсақлар сизни ҳушёр тортишга мажбур қилади. Сиз ҳозиргина кўрганингиз воқеалар чин эмас, балки тарихнинг бадийлашган ҳақиқати эканлигини энди ҳис этасиз.

Спектаклдан кейин

Бу, Шайхзода ҳаётининг юлдузли онлари эди. Маданий Тошкентнинг диққат маркази спектаклга қадалди. Қайси меҳмон Тошкентга келгудек бўлса, тошкентликлар уни, албатта, “Мирзо Улуғбек”ка таклиф эта бошладилар.

Кунларнинг бирида Шайхзоданинг ўзи ҳам театрга кўнғироқ қилиб:

- Озарбойжондан бир меҳмон келган эди. “Мирзо Улуғбек”ни кўриш истаги борга ўхшайди, - деди.

Шайхзода ҳали гапини тугатмаган ҳам эдики, телефон гаштагини кўтарган кишининг овози эшитилди:

- Шайх ака, меҳмонни қачон олиб келмоқчисиз?..

Шайхзоданинг меҳмони – бизнинг танишимиз шоирнинг сингиси Сафурахонимнинг умр йўлдоши, Озарбайжон Давлат университетининг домласи Ҳидоят Афандиев эди. Театрга бориш масаласи равшан бўлгач, Шайхзода озарбайжон адабиётшунослари билан яхши таниш бўлган, озарбайжон тилида гўзал сўзловчи париваш олима Суйима Ғаниевага кўнғироқ қилди:

- Ғани ака қизлари Суйимахон! Бугун кечқурун сизни Ҳамза театрига таклиф қиламиз. Куёвимиз Ҳидоят Афанди сиз билан театрда кўришиш шарафига муяссар бўлмоқчилар. Гарчи афишада бошқа томоша эълон қилинган бўлса ҳам, театр сиз ва биз учун “Мирзо Улуғбек”ни кўйиш ниятида.

Кечқурун, спектакль бошланишидан ярим соат аввал Шайхзода меҳмонлари билан театр ҳовлисига кириб келди. Спектаклда иштирок этажак артистлар грим қилган, олис аждодларимизнинг либосларини кийган ҳолда ҳовлида тўп-тўп бўлиб суҳбатлашиб турар, кимлардир айтажак сўзларини такрорлаб, у ёқдан-бу ёққа юрар, хуллас, ажойиб манзара эди. Шайхзода уларни кўрсатиб, меҳмонларга деди:

- Булар ичида сиз билан биздек ўз ота-онасидан дунёга

келганлари бор. Лекин баъзилари – менинг фарзандларим. Улар менинг миямда дунёга келган. Мен уларнинг дунёга келиш дардларини улар билан барабар чекканман.

Фақат Феруза, Бобо Кайфий, Пири Зиндоний сингари қахрамонларгина эмас, балки Улуғбекнинг ўзи ҳам, бошқалар ҳам Шайхзода миясида қайта туғилган, шунинг учун ҳам том маънода унинг фарзандлари эди.

* * *

“Мирзо Улуғбек” спектаклининг катта муваффақияти яхши маънода кинорежиссёр Латиф Файзиевга ором бермай қўйди. У спектаклни илк бор томоша қилган кунданоқ Шайхзодани қисташга тушди.

“Мен Шайх аканинг буюк мунажжим ва султон Улуғбек ҳақида ижодий иш бошлаганидан хабар топгач, у билан ҳамкорлик қилишга, бадийий фильм яратишга жазм этдим. Ўзбек халқининг ўтмишдаги буюк сиймоларидан бири бўлган Улуғбек ҳақида кинофильм ижод этиш осон иш эмас эди. Аммо яратилаж асарга Мақсуд Шайхзода киносценарийси пойдевор бўлиши бу масъулиятли вазифага дадил қўл уришга журъат берди, фильм яратувчиларни илҳомлантирди”, - деб ёзган эди кинорежиссёр Латиф Файзиев.

Ҳали пьеса ва спектакль устидаги ижодий ишнинг чарчоғи кетмаган шоир Латиф Файзиевнинг даъвати билан 1962-1963 йилларда киносценарий устида қаттиқ ишлашга мажбур бўлди ва киносценарийнинг бир неча нусхаларини унинг эътиборига ҳавола қилди.

Ўша йилларда ҳар қандай киносценарий, қайси миллий республикада суратга олиншидан қатъий назар, Москвадаги тегишли идоралар тасдиғидан ўтиши шарт эди. Шу туфайли Шайхзода уни рус тилида ёзди ва, “Мирзо Улуғбек” трагедиясининг майдонга келиши пайтида кўрганимиздек, уни нафақат Латиф Файзиев, балки кино санъатидан хабардор бошқа кишиларнинг назар-эътиборидан ҳам ўтказди. Ниҳоят, фильмни

суратга олувчи ижодий гуруҳ шаклланиб, ишга тушиб кетди.

Журналист Ҳибзиддин Муҳамедхонов “Улуғбек юлдузи” фильмини яратиш юзасидан 1962 йил ёзида бошланган иш жараёнини бундай хотирлайди:

“Дўрмон қишлоғи шаҳардан бир неча километр олисда бўлганига қарамай, Шайх акани зиёрат қилгани деярли ҳар куни одамлар келиб туришарди. Буларнинг бирон илинжи бўларди, албатта. Радио, телевидение, газета, журнал ходимлари бирор таклиф билан келишар, М.Шайхзоданинг ваъдасини олишар, ундан бирор нарса ундириб кетишарди.

Бир куни чинор тагида суҳбатлашиб ўтирганимизда, “Улуғбек юлдузи” фильмининг постановкачи-режиссёри Латиф Файзиёв фильм рассомлари Э.Калантаров ва Н.Раҳимбоевни, либослар рассоми Чингиз Аҳмаровни бошлаб келиб қолди. Уларнинг қўлида “Улуғбек юлдузи” фильмига ишланган бир даста эскизлар бор эди. Киночилар буларни сценарий муаллифига кўрсатиб, унинг маслаҳатини олгани келишганди. М.Шайхзода фильм персонажлари – Мирзо Улуғбек, Хўжа Аҳрор, Бобо Кайфий, Абдуллатиф, Ферузахонимларга ишланган эскиз расмларни, айрим кадрларнинг манзараларини бирма-бир диққат билан кўриб, персонажлар қиёфаси, либослари, тақинчоқлари ва қолаверса Улуғбек замони муҳитига, ўша замонга хос рангларга доир шу қадар аниқ мулоҳазалар айтдики, биз Мақсуд аканинг билимдонлигига яна бир карра қойил қолдик. У ҳар бир персонажнинг наинки маслағи, характери, табиатини, балки унинг ташқи қиёфаси, қилиқлари, кийиниш тарзини ҳам шу қадар жонли, яққол тасаввур этар эди”.

Чингиз Аҳмаров мазкур фильм учун либослар эскизини чизишга шу қадар меҳр билан киришдики, бу эскизлар Шайхзода томонидан маъқулланмагунига қадар уларни қайта ишлаш ва мукамалтиришда давом этди. “Шарқ тарихини, мумтоз адабиётни, - деб эслаган эди рассом,- Шайх ака пухта билгани учун эскизларимни у киши маъқулламагунча қайта-қайта ишладим... Эсимда, Феруза образини яратишда мен ўнлаб

эскизлар ишлаганман. Улардан баъзилари сарой хонимларига хосроқ, баъзилари халққа яқин руҳда, соддароқ қилиб ишланган эди. Шайх ака халқчил руҳда ишланган суратларни танлаб олди”.

Шундай дастлабки ижодий ишлардан кейин Шайхзода ижодий гуруҳ билан бирга Москва яқинидаги Болошово қишлоғига – киночиларнинг Ижодий уйига борди.

Навоийшунос олима Суйима Ғаниева шу вақтда Москвада илмий сафарда эди. Бундан хабардор бўлган Сакинахоним кунларнинг бирида умр йўлдошининг илтимоси билан унга қўнғироқ қилди:

- Суйимахоним, Мақсуд эртага киночилар билан суҳбат тузар экан. Сизнинг етиб келишингизни сўраяпти.

Суйимахон нима учундир электричкада ёлғиз ўзи боришни истамай, озарбайжонлик дўстларидан бирини етаклаб, белгиланган куни Болошовога етиб боради. Шайхзода, Шукур Бурҳон, Латиф Файзиев, рус киночиларидан иборат катта даврада “Улуғбек юлдузи” фильмининг режиссёрлик сценарийси, рассомларнинг эскизлари, ижодий гуруҳ олдида турган вазифалар муҳокама қилинади. Суҳбат чоғида билдирилган таклиф ва эътирозлар, умид ва ҳаяжонлар ҳаммани ўз домига тартади.

Суҳбат якунлангач, Шайхзода Суйимахонга юзланиб, дейди:

- Сиз бу ерга бекорга таклиф этилмагансиз, Ғани ака қизлари. Биз Латифжон билан келишиб олдик. Фильмда сиз билан Сакинахоним учун кичкина, лекин эсда қоладиган ролча бўлади. Тарихда қоласизлар!

- Бу кутилмаган таклифингиз учун ташаккур, Шайх ака. Лекин биз, - жавоб берди Суйимахон Сакинахонимга имо қилиб, - сизга бўлган муҳаббатимиз билан тарихда қолмоқчимиз.

- Бу ёғи қандай бўлди, - сўзга аралашади Шукур Бурҳон. – Мен саройимда шундай гўзал аёллар бўлган, деб мақтанмоқчи эдим.

Шукур Бурҳоннинг бу лутфидан яна самимий кулги кўтарилди.

* * *

1964 йили “Улуғбек юлдузи” фильми якунланиб, мамлакат экранларига йўлланма олди. Шу йили Москвадаги СССР Кинематографчилари уюшмасида ўзбек фильмлари кўриги бўлиб ўтди. Фильм мутахассислар томонидан ҳам, томошабинлар томонидан ҳам самимий кутиб олинди. Ўша йили Киевда бўлиб ўтган Бутутиттифоқ кинофестивалида “Улуғбек юлдузи” тарихий мавзудаги энг яхши фильм учун таъсис этилган дипломга мушарраф бўлди. Шайхзода сценарийси асосида яратилган бу фильм ўзбек кино санъатининг дурдоналаридан бири бўлиб қолди.

Тахминан ўша йиллари Ўзбек академик драма театрининг Москвадаги гастроллари пайтида “Мирзо Улуғбек” спектакли катта муваффақият билан намойиш этилди. Спектакль ижодкорлари шарафига қарсақ чалган томошабинларнинг талабларига мувофиқ театр пардаси ўн бир марта очилиб ёпилди.

Бу, шахсан шоир ва драматург Мақсуд Шайхзоданинг улкан ижодий тантанаси эди.

Жуманиёз Жабборов ҳикояси

1961 йил охирларида Шайхзода, Одил Ёқубов, мен ва яна бир неча қаламкашлар Хоразмга борадиган бўлдик. Шунда йўл-йўлакай ўзим учун икки нарсани кашф этдим. Аввало домла Шайхзода шу қадар дилкаш, тингловчини шу қадар ром этарлик даражада сўзлар эдики, у билан биринчи бор танишган, биринчи бор суҳбатдош бўлган киши ҳам ўзини Шайхзода билан гўё аввалдан танишдек, аввалдан яхши биладигандек ҳис қиларкан.

Бораётган манзилимиз Хоразм бўлганидан суҳбатимиз шу қадим ва навқирон воҳа ҳақида давом этарди. Суҳбатимиз десам хатодир балки. Чунки фақат домла сўзлар эди. Домланинг сўзини бўлгимиз келмасди. Негаки, домла бизга Хоразмни Хоразмлигича; минг йиллар қадимги воҳалари, Берунийдек, Хоразмийдек буюк

алломалари тақдири, жангу жадаллари, нурли ва нурсиз кечган онларини гўё кўз ўнгимизда тасвирини чизар, биз эса ҳайрат ва ҳаяжон билан тинглар эдик.

Хуллас, ўшанда суҳбат билан бўлиб Хоразмга етиб борганимизни ҳам билмай қолдик. Бизни “Урганч” меҳмонхонасига жойлаштиришди. Домла билан бир хонага тушдик. Учрашувлардан, Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқларидан қайтиб, меҳмонхонада бўлганимизда ҳам тарих ҳақида, шеърят ва ижод сирлари ҳақида суҳбат давом этар, мен эса сабоғи оламга татирлик бундай лаҳзаларнинг охири бўлмаса, деб хаёл қилардим.

Сафаримиз қариб, қайтиш учун ҳозирлана бошладик. Яқшанба куну эди шекилли, тушликни меҳмонхонада, хонамизнинг ўзида тайёрладик. Дастурхон атрофида ҳам асосан шеърят ҳақида суҳбат бошланди. Хаёлимга негадир бир савол келди-ю, ўйлаб ҳам ўтирмай, домлага мурожаат қилдим:

- Домла, мабодо ҳозир суҳбатимизда ҳазрат Навоий бобо пайдо бўлиб қолса, у киши билан қийналмай, бир-биримизни тушуниб гаплаша олармидик?

- Шубҳасиз, гаплашардик, - деди домла қўлини сочиққа арта туриб. – Фақат иккимизга бир оз архаик сўзларни ишлатишга тўғри келарди, холос...

Шундай деди-да, домла дераза ёнига бориб, ташқарини кузата бошлади.

- Ҳа, - дея оғир сўлиш олди бир пайт Шайхзода ва менга юзланди. – Ё Жуманиёз, манови манзарани кўринг.

Деразага яқинлашиб кўчага назар ташладим. Бир тўп оломон елкама-елка тобут кўтариб қабристон томон ўтмоқдайди. Тобутга эргашганлар шошишар, бир-бирларига туртиниб кетишар, марҳумга бир нафас бўлса-да, елка тутиб қолишга интилиб кетишмоқдайди.

- Замонанинг зап қизиқ ўйинлари бор-да, азизим, нима дедингиз? Мана бир бандаси худди шу бугун, келиб-келиб дам олиш куну омонатини топширипти. Ке, дам олсам, бира тўла дам ола қолай, деганмикин?.. Балки ҳафта бошида қанчадан-қанча ширин

ниятларини худди шу бугун амалга оширишни дилига тугиб қўйгандир-у, энди бечора сўнги манзили томон бораётганини ҳатто ҳис этишдан ҳам маҳрум...

Сал туриб домла ҳорғинлик билан давом этди:

- Тобут ортидан кетаётган марҳумга хайрихоҳ анови одамларнинг орасида бечоранинг дилига озор етказганлар йўқ, дейсизми? Энди бўлса...

Олтинчи қисм

ДЎРМОН ОҚШОМЛАРИ

Оқшом пайти хиёбоннинг гашти ўзгача,
Зумрад кўзли илк баҳордан олтин кузгача.
Мақсуд Шайхзода.

Тунги товушлар

“Мирзо Улуғбек”дек улкан сахна асари устида ишлаш учун ёзувчи, билим ва истеъдоддан ташқари, Алпомишдек сиҳат-саломатлик ва жисмоний кучга ҳам эга бўлиши лозим. Шайхзода гарчанд шу йилларда ҳам пьесани, ҳам киносценарийни ёзиб тугатган бўлса-да, сиҳат-саломатлиги ҳавас қиларли даражада эмасди. У шу йилларда ўз уйида дори-дармон олиш билан бирга ҳозир Ипак йўли деб аталган шоҳқўчанинг “Агромактаб” деган бекатидаги ҳукумат шифохонасида, малакали шифокорлар кўлида даволанар эди. Сиҳат-саломатлиги бир оз ўнгангач, Рига денгизи бўйларида жойлашган ёзувчиларнинг Ижод уйига бориб, ижодий режаларига ҳаёт бағишлаш чораларини кўрарди. Дарвоқе, 60-йилларнинг бошларида у рафиқасини олиб, не-не орзу-умид билан Дубултидаги Ижод уйига борганида, роса ёмғир ёғиб, на денгизнинг кумуш ҳавосидан нафас олиш, на-да ижод қилиш имкони бўлди. Бу ҳам озлик қилгандек, Тошкентга қайтиб келганида, хизматчи қиз уйидаги барча қимматбаҳо буюмларни ўмариб, фоний хуштори билан бирга ғойиб бўлган эди. Бу, 52-йилдаги “дўстлар” зарбасидан кейин унинг хаста юрагига санчилган янги бир зарба эди. Бу зарба унинг соғлиғига қанчалик таъсир этганини фақат шифокорлар-у, у ётган койкалар билади..

Шайхзоданинг уйқуси ҳаловатсиз бўлган. У билан ижодий сафарларда бирга бўлган шоирлардан бири Азиз Абдураззоқ устоз ҳақидаги хотирасида ёзганидек, “домланинг уйқусида

ҳаловат йўқ эди. Бир-икки соат ухлаб, кейин уйғониб кетар, чироқ ёқиб, бирор нарса ёзар ёки ўқир эдилар”. Азиз Абдураззоқ Шайхзоданинг нега бир-икки соатгина ухлаб, кейин уйғониб кетиши сабабларини билмаган, албатта. Агар билганида, бу “одат”нинг унда НКВД зиндонларига тушган кунидан бошланганини айтган бўларди. Камина қатағон даври воқеаларини яхши билганим, шу даврда тергов ва қамоқхона азобларини тортган бева-бечораларнинг “қуш уйқуси”ни ўз кўзим билан кўрганим учун бу “одат”нинг “ижодкорлар”и НКВДнинг қонхўр терговчилари-ю назоратчилари эканини айтишим лозим. Улар қўллаган энг даҳшатли жазо усулларида бири маҳбусни ухлаш имкониятидан маҳрум қилиш, уни авжи ширин уйқусида дўқ-пўписа билан уйғотиб, терговга олиб чиқиш, уриш ва қийнаш эди. Ойлаб давом этган шундай қийноқлардан кейин маҳбуслар қоронғиликдан кўрқадиган, шу вақтда қулоқларига чалинган енгил шивирда ҳам жаллод нафасини туядиган бўлиб қолганлар. Шунинг учун ҳам Шайхзоданинг 50-йиллардан кейинги уйқусида ором бўлмаган.

Қадим замонларда Тошкентда Шўртепа деб аталган бир неча жой бўлган. Шундай жойлардан бири юқорида тилга олганимиз “Агромактаб” жойлашган ерда бўлиб, сиҳат-саломатлиги вафо қилмаган пайтларда Шайхзода шу ердаги шифохонада даволанар эди.

Шоир 1961 йилнинг август ойида дардига даво излаб шу ерга келган эди. Кунларнинг бирида у уйқусизлик дардидан азоб чекиб, одатдагидек, қўққисдан уйғониб кетади. Шоир ётган жой болохона айвони бўлгани боис у шу ердан теварак-атрофни кузатиб, узоқ-яқиндан келган турфа товушларга қулоқ туттади.

Шу ерда лирик чекиниш сифатида бир нарсани айтиб ўтмоқчиман. Ўзбек ёзувчиларининг Дўрмондаги Ижод боғида неча асрлар юзини кўрган кекса бир дарахт бор. Бу дарахтнинг асл номи қандай бўлганини, афсуски, ҳеч ким билмайди. Баъзи ёзувчилар уни арғувон деб аташади. Ҳолбуки, унинг гули оппоқ, арғувоннинг гули эса қип-қизил бўлади. Лекин гап бунда эмас.

Гап шундаки, шу дарахт май ойидан бошлаб гулга кирганида, теварак-атроф бол ҳидига тўлади. Бундан зиёд хуш, ёқимли ва шифобахш ҳаво бўлмайди, оламда. Чамаси, Шайхзода шифохонада даволанаётган пайтда ҳам ана шу “асал мавсуми” тугамаган ва Шўртепадан Чирчиққа қадар бўлган кенглик асал бўйига ғарқ бўлган эди. Бу, шоир дардига Оллоҳ томонидан берилган даво эди.

Шу лирик кечинмадан кейин “Товушлар” шеърига назар ташласак.

Шоир уйқусизлик чоғида кўнглида кечган туйғулар шодасини ипга тизишдан аввал бундай ёзади:

Шўртепанинг алоҳида бир гашти бор кечаси,
Алалхусус, август чоғи,
ой сузилиб куларкан.
Гўё асал денгизида бутун водий,
Тоғ ва йўллар нур ичида чўмилар.
Аммо бу ер беморхона,
мен хаста.
Дарду даво пайваста.
Хиёбонлар орасидан яшил йўллар кўринар.
Лекин бунда касалмандлар кезолмайди. Йўқ!
Ой жилмайиб чақиради чаманга,
сой йўталиб чақирар анжуманга.
Булбулу гуллар эса
соҳилдаги меҳмонга.
Аммо... аммо бу йўллардан
хаста киши боролмайди. Кўп аттанг!..

Хаста шоир айвонда ётган ҳолда турли-туман товушларни эшитади. У бу товушларга шунчалик қулоқ осибгина қолмай, уларнинг ҳар бирига хос ҳикмат ва сабаб борлигини билгани учун улардан ана шу ҳикмат ва сабабни ахтаради:

Ана кўппак эснаб-эснаб увиллайди.

Демак, ҳозир ўтиб кетди уйига томон
шаҳардан қайтаётган бир боғбон.
Ана машинанинг ўлчовлик бир нафаси,
бугун шанба:
шаҳардан боққа келди бир меҳмон.
Ана, девор орқасидан,
балки жар ёқасидан
ҳаволанди ашула...

Бу ашула товуши қаердан келяпти? Шоир нима учун унга
алоҳида эътибор қаратяпти? Балки бунини билиш сиз учун ҳам
қизиқдир, ҳурматли китобхон? Агар шундай бўлса, шеърнинг
давомини ҳам бирга ўқийлик:

Уни айтар бир йигит,
ёр кўйида бўлиб хит...

Ашуланинг “ҳикмат ва сабаб”ини очишга ваъда берган шоир
қалбидан бундай лирик садо отилиб чиқади:

Нақадар зулмкорсан, эй муҳаббат!
Ухлатмайсан ошиқни,
Ухлатмайсан қўшиқни,
Ухлатмайсан ошиқ билан қўшиқни, -
Бу майли!
Ухлатмайсан беморларни,
ухлатмайсан мени ҳам,
хотиралар қўзғатганинг туфайли.

Бемор шоир уйқусининг бузилгани ва шу тобда ухлай
олмасдан, азобланиб ётганининг сабабларидан бири ёр кўйида
ўртанган йигитнинг ашуласи ва шу ашуланинг унда хотиралар
қўзғотишидир. Шоир шу дақиқада муҳаббат билан эгизак кечган
ёшлик чоғларини эслаб, умрнинг оқар сувдек тез ўтгани ёки

ўтаётгани ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни туяди. У тун товушларини тинглаб, саралаб ва ҳатто таснифлабгина қолмай, уларнинг “ҳикмат ва сабаб”ларини ҳам шу тарзда очиб ташлайди. Шоир тун бағридаги синчалақ, чигиртка, ҳатто қурбақаларнинг товушларини ҳам унутмайди. Уларни ўзининг танг ҳоли билан қиёслаб, бундай латиф хаёлга боради:

Ажабо, бу шўх махлуқлар,
қай соатда тинч ухлар!
Зотан, бу жониворларни
зўрлаб ётқизадиган
докторлари йўқ, чамаси.
Ё умуман улар касал бўлишмас...

Тун товушлари шоирни уйқудек Оллоҳ яратган беназир оромдан маҳрум этганига қарамай, у товушларсиз ҳаёт йўқлигини, бу товушларни марҳумларгина эшитмасликлари мумкинлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам товушлар шеърда ҳаётнинг, тирик мавжуетнинг бирламчи белгиси сифатида талқин этилади:

Товушлар бор, демак, ҳаёт бор,
Товушлар бор, демак, ўлим йўқ.
Товушлар бор юртнинг тунида,
демак, жон бор унинг танида,
демак, биз ҳаммамиз тирикмиз...

* * *

Каминанинг Обид Каримий деган амаким бўлган. Амаким ўтган асрнинг 20-йилларида Бокудаги юқув юртларидан бирида таҳсил олгани ва узоқ йиллар мобайнида Тошкент педагогика институтида олий математикадан дарс бергани боис Шайхзода билан яқин алоқада бўлган. Амакимнинг Шайхзода ва педагогика институтининг бошқа домлалари билан бирга ҳозирги Абдулла

Қодирий номидаги истироҳат боғида тушган суратлари уларнинг кўпгина қувноқ давраларда бирга бўлганларидан шаҳодат беради. Амакимнинг Рифъат исми ўғиллари Кўчқор Хоназаров, Раис Тузмухамедов ва Баҳодир Абдураззоқов сингари олимлар ва жамоат арбоблари билан бирга СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида (кейинчалик бу институт Халқаро муносабатлар институтига айлантирилган) ўқиган. Рифъат акам ўқишни тугатганидан кейин бир неча йил давомида “Дўстлик” жамиятига раҳбарлик қилиб, Москвада олган билимини амалиётга тадбиқ этган. Унинг дўстлари орасида озарбайжон миллатига мансуб иқтисодчи олим Али Мамедов, удчи Муродбейли ва бошқалар бўлиб, улар айна пайтда Шайхзоданинг ҳам даврадошлари эдилар. Шунинг учун ҳам амаким 1963 йил 13 апрелда Нозим деган набирасининг туғилган кунида Шайхзоданинг ҳам бўлишини истаб, шоирни таклиф этган эди. Аммо Шайхзода бетоблиги туфайли ўша кезларда Шўратепадаги шифохонада даволанаётган эди.

Мен Рифъат акамнинг бу ва бошқа дўстларини яхши билардим. Улар билан кўпгина тўй-ҳашамларда ҳам, мунгли-мусибатли кунларда ҳам бирга бўлганман. Улар 50-йилларнинг энг илғор кишилари бўлишган. Шу туфайли Шайхзода улар билан бир даврада бўлганида, шу даврани гуллаибгина қолмай, ўзи ҳам руҳий озуқа оларди.

* * *

...Шайхзода шифохона айвонида тунги товушларни тинглаб, қуёшнинг дастлабки заррин шуълаларини қарши олар экан, дафъатан яна бир товуш эшитилади. Бу, навбатчи шифокор қадамининг товушлари эди. Бу товуш яқинлаша бошлаши билан у кўзини “чирт” юмиб, ўзини ухлаётган қилиб кўрсатади.

Октябрь шабадалари

1960 йил 20 январь куни Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрининг мухташам залида озарбайжон адабиёти ва санъатининг ўнқунлиги тантанали суратда очилди. Саҳнадан озарбайжон ва ўзбек маданиятининг йирик ва нойирик намояндалари жой олиб, савлат тўкиб ўтирдилар. Лекин ўша пайтда бирор фаросатли раҳбар бўлмадики, ҳар икки халқ ва ҳар икки миллий адабиёт ўртасида олтин кўприк бўлиб турган Шайхзодани ўзбек ёки озарбайжонлик дўстлари ёнида ўтиришга таклиф этсин. Бу ҳар икки халқ ва ҳар икки адабиёт ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш ишига улкан ҳисса қўшган Шайхзода залда, оддий томошабинлар даврасида эзилиб ўтирди. Шунга қарамай, кеча охиrhoғида Шайхзодага сўз берилганида, у машхур озар шоири Сулаймон Раҳмонга қараб шундай шеър ўқидики, бу шеър самимийликнинг тилла сувлари юритилган сатрлари билан ўзбек шоирининг Меҳнат Қаҳрамони Сулаймон Рустам билан бир сафда туришини кўрсатди-қўйди.

Шайхзода ўнқунлик муносабати билан озар дўстининг талайгина шеърларини ўзбек тилига таржима қилди. Ўн кун мобайнида улар билан бирга ётиб, бирга турди. Озарбайжон тилининг шарбатига тўйиб, хумордан чиқди.

У ҳар йили қариндош-уруғлари ва қаламкаш дўстларини кўриш учун Бокуга борарди. Аммо у энг яқин қариндошига ҳам малоллик келтирмаслик истагида унинг уйига қўнмай, Бокудаги меҳмонхоналарнинг биридан жой олиб, шу ерда яшарди.

Кунларнинг бирида мен қандайдир баҳонаи сабаб билан Шайхзоданинг хонадонига борганимда, Сакинахоним Бокудан куни кеча қайтиб келганларини айтди. Унинг айтишича, Шайхзода ёзги таътил ойлари Бокуда, дўст-ёрлари оғушида ўтказмоқчи бўлган, аммо бир ҳафта ўтар-ўтмас Тошкентни соғиниб, қайтиб келган. “Мақсуд Тошкентни бошқаларга ишонмайди”, - деди у ва яна қўшиб қўйди: “Агар мен бўлмасам, Тошкент ҳувуллаб қолади, деб ўйласа керак”.

Ҳа, Шайхзода сафарда бўлган чоғларида Тошкент ҳувуллаб қолар, унинг шогирд ва дўстлари ини бузилган қушлардек

потраб кетишар эди.

* * *

1964 йил 18 октябрь. Шоирнинг содиқ талабаларидан бири уйланадиган бўлиб, куёвжўра билан бирга тонг саҳарда Бешёғоч даҳасида учрашадиган бўлди. Уларнинг нияти тўйнинг бўлажак азиз меҳмони устоз Мақсуд Шайхзодани тўйга биринчи бўлиб таклиф этиш эди. Вақт эрта бўлгани учун улар яқин йўлни узоқ қилиб, пиёда суҳбатлашиб кетдилар. Ниҳоят, ҳозирги Туроб Тўла кўчасидаги Мутахассислар уйига келиб, тўртинчи қаватдаги эшик кўнғироғини босдилар. Сакинахоним эшикни очиб, домланинг шогирдларини одатдагидек самимий билан кутиб олди:

- Келинлар, келинлар, хушвақт келибсизлар! – деди у ва шогирдларнинг саволларига жавобан устознинг уйдалигини айтгач, қўшиб қўйди. – Уйда, балконда нохуш ҳолатда ўтирибди. Кираверинлар, зора сизларни кўриб чехраси очилса.

“Нохуш” сўзини эшитган шогирдлар бир оз тараддудланиб қолдилар, Ноқулай пайтда келиб қолганлари учун ҳижолат чекиб турганларида, Сакинахоним яна балконни кўрсатиб, уларни устоз ҳузурига киришга қистади.

Шайхзода ўша пайтда расм бўлган йўл-йўл уй кийимида креслога суюнганича осмонга қараб радиога қулоқ солиб ўтирарди. Шогирдларини кўриб, чехраси ёришгандек бўлди.

- Тонгги меҳмон – қутлуғ меҳмон, - деди-да, шогирдлари билан кўришди.

Лекин унинг кўзларидан маъюслик ва ғашлик белгилари тарқалмади. Буни сезган Хайриддин Салоҳ секин сўради:

- Домла, тинчликми? Нохуш кўринасиз?

Шайхзода ичдан оғир бир “ух” тортди. Сўнгра секин овоз билан гапира бошлади:

- Хрушчев бетобланиб, нафақага чиқибди. Радиодан шундай хабар айтилди. Марказком пленуми бўлиб, унинг ўрнига Брежнев бош котиб этиб сайланибди, - у шундай деди-да, жимиб қолиб,

яна “ух” тортди. - Хрушчев раҳбарлиги даврида кўп хато қилди. Агар суриштириб кўрсак, ким хато қилмаган?..

Шогирдлар устозни қийнаётган масалага аралашиб, бирор сўз айтиш одобдан эмаслигини сездилар. Бир оз сукутдан сўнг Шайхзода давом этди:

- Каминадек айбсиз жабр-зулм кўрганлар унинг раҳбарлиги даврида озодликка эришган эдик. Агар янги раҳбар Хрушчев бошлаган ишнинг тескарисини қилса, унда бизнинг ҳолимиз не кечади? Яна бизни абадий музликлар ўлкасига олиб бориб ташлашадими?.. Шуларни ўйлаб, бошим қотиб турибди...

* * *

1964 йил ноябрь ойининг бошларида Шайхзодага “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби” фахрий унвони берилди. Бу воқеадан бир оз аввал ҳукуматнинг Ҳамза номидаги республика давлат мукофотларини бериш тўғрисидаги фармони эълон қилинган ва бу фармонга мувофиқ “Мирзо Улуғбек” спектаклида Улуғбек ролини ижро этган Шукур Бурҳонгина давлат мукофотига сазовор бўлган эди. Шайхзода асар муаллифи сифатида гарчанд мукофотланувчилар рўйхатида бўлган эса-да, кимнингдир шафқатсиз қўли унинг номини ўчириб ташлаган эди. Шоирнинг порлоқ истеъдоди ва ижодий меҳнатига нисбатан ҳукумат раҳбарларида бундай совуқ муносабатнинг бўлиши унинг кайфияти ва соғлиғига таъсир этмай қолмасди. Шунинг учун ҳам унинг дўстлари, ниҳоят, шоир манглайига офтоб текканидан ғоят мамнун бўлдилар.

Шайхзода шу вақтда, ўзи айтмоқчи, Шўртепадаги ҳукумат шифохонасида даволанаётган эди. Тил ва адабиёт институтининг Ҳоди Зариф бошчилигидаги бир гуруҳ ходимлари азиз дўстларини юксак мукофот билан муборакбод этиш учун қанот қоқиб бордилар. Шоирнинг рафиқаси ҳам шу ерда экан, у бир зумда дастурхон ёзди. Яқин хоналарнинг бирида ётиб даволанаётган Шукур Бурҳоннинг ҳам табрикловчилар сафига келиб қўшилгани айни муддао бўлди.

Шайхзода дўстларнинг самимий қутлов сўзлари ва эзгу истакларига жавобан ўзига хос нафосат ва топқирлик билан деди:

- “Фан арбоби” билан “санъат арбоби” унвонлари ўртасида жиддий фарқ йўқ. Мен санъаткорлар учун, майли, бугундан бошлаб санъат арбоби бўла қолай. Лекин сизлар илм аҳли бўлгангиз учун бу мукофотни “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби” деб қабул қилишингиз мумкин.

Шоирнинг бу сўзларида “хукумат менга фан арбоби” унвонини берса ҳам асакаси кетмасди”, деган маъно бормиди, ҳар қалай, Суйимахон кулги аралаш луқма ташлади:

- Домлажон, шифохонадан тезроқ чиқинг. Сакинахонимнинг паҳлаваларини уйингизда СССР халқ артисти бўлган кунингизда тановул қилиб, қадаҳ кўтарайлик.

Шу куни хаста шоир ҳам, уни қутлаш учун келган ёр-биродарлар ҳам бир-биридан гўзал истак ва ниятларни изҳор қилдилар. Ўйин-кулги бўлди. Булар ҳаммаси шифохона шароитини ҳисобга олиб адо этилган эса-да, ўта самимий бўлгани туфайли шоирнинг боши кўкка етди.

* * *

Ўша унутилмас кундан бир-бир ярим ой аввал таниқли болгар шоири Йордан Милев Ўзбекистонга меҳмон бўлиб келган эди. Одатда бирор хорижий ёзувчи мамлакатимизга меҳмон бўлиб келса, Ёзувчилар уюшмаси уни бирор вилоят ёки шаҳарга таниқли ижодкорлар ҳамроҳлигида юборарди. Бу сафар уюшма раҳбарияти Йордан Милевнинг Фарғона водийсига қилажак сафарига ҳамроҳлиқ қилишни Шайхзода ва Миртемирдан илтимос қилади. Шайхзода бундан аввал таниқли чех ёзувчиси, адабиётшуноси ва таржимони Иржи Бичканинг Самарқанд сафарига ҳамроҳ бўлгани ва Улуғбек ватанидаги ажойиб учрашувларнинг гувоҳи бўлгани туфайли, сиҳат-саломатлиги яхши бўлмаса ҳам “йўқ”, дея олмади. У тўкинчилик фаслида навқирон болгар шоири билан енгил машинада борар экан, водийнинг ёқимли ва ҳаётбахш шабадаси бағрига сингиб,

хасталик ғуборларини қувиб юборди. Айниқса, пахта далаларидаги самимий учрашувлар, талабалар ва теримчи аёлларнинг кўзларидан отилиб турган бокира туйғулар унинг юрагига малҳам бўлиб қуюлди.

Йўлда Йордан болгар тилидаги шеърларини ўқир, Шайхзода эса Навоий ва Фузулийнинг ёдида сақланиб қолган сатрлари билан бирга ўз асарларини ёд айтиб, уларни рус тилига сўзма-сўз таржима қилиб берар, саёҳат завқи билан шеърият шавқи шу тарзда ўзаро уйғунлашиб, гўзал бир иқлимни ҳосил қилган эди.

Кунни кеча Мирзачўлни бориб кўрган, кимларнингдир хонадонидида меҳмон бўлиб, ўзбек юрти ва ўзбек халқининг табиати билан танишишга улгурган Йордан йўлда бундай деб қолди:

- Мен Ўзбекистонда учта азиз ва муқаддас нарсани кўрдим. Буларнинг бири – сув. Сувсиз Ўзбекистон – Ўзбекистон эмас экан. Унинг гўзаллиги ва бойлиги сув билан. Иккинчи муқаддас нарса – бу аёл. Ўзбек аёлларининг гўзаллигини узоқ даврлар мобайнида паранжи ва чачвон яшириб келган бўлса ҳам, улар чехрасидаги гўзалликни асло сўндирмаган экан. Гўзаллик, пазандалик ва уй маликаси бўлишда ҳеч ким ўзбек хотин-қизларига бас келолмас экан...

- Шунинг учун Шарқ шеърияти, - луқма ташлади Шайхзода, - хусусан ўзбек шеъриятининг асосий ва бош мавзуи - аёлларга муҳаббат. Агар бизнинг шеъриятимиз хазинасидан муҳаббат мавзуидаги шеърлар олиб ташланса, бу хазина бўм-бўш бўлиб қолади... Хўш, сизнингча, учинчи муқаддас фазилатимиз нимада?

- Учинчиси – дўст! Мен Ўзбекистонга келиб кўплаб дўстлар орттиряпман. Ўзбекистонлик дўст бошқача бўларкан. У дўстидан ҳеч нарсани аямайди, зарур бўлса, жонини ҳам беради.

- Самимий сўзларингиз учун ташаккур, Йордан. – деди Шайхзода. -Аммо Ўзбекистонда сиз сезмаган яна бир азиз нарса бор. Бу, халқимизнинг адабиётга, шеъриятга бўлган ўчлиги. Бизда подшолар ҳам, қаландарлар ҳам шоир бўлишган. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг бошқа халқлар фольклорига қараганда

беҳад даражада бойлиги тасодифий эмас. Бизнинг мамлакатимизда ҳамма шеър ёзади. Мана, ҳозир бораётганимиз колхоз раиси ҳам - ёзувчи.

- Чинданми?

- Чиндан бўлганда қандоқ.

“Латвия” кичик автобуси Ўзбекистон туманидаги колхозлардан бирининг идораси олдига келиб тўхтади. Меҳмонлар машиналардан тушиб улгурганлари ҳам йўқ эди, ичкаридан колхоз раиси қучоғини очганича лапанглаб кела бошлади.

- Мана, ўша ёзувчи раисимиз, - таништирди Шайхзода.

Раис аввал Шайхзода ва Миртемир билан қучоқлашиб узоқ кўришди, сўнг бағрини очиб, меҳмон сари юзланди:

- Хуш келибсиз, азизлар! Қадамларингга ҳасанот. Зап иш қилибсизлар-да бизнинг колхозимизга келиб. Чарчамай келдингларми?..

Раис атрофидагиларга имо қилган эди, уларнинг бири меҳмонлар қўлидаги енгил юкни олди, иккинчиси югурганча обдастада сув, бошқаси эса сочиқ олиб келди.

- Узоқ йўлни босиб, толиқиб ва очиқиб келгансиз, - деди раис. – Бир пиёладан чой ичиб, кейин далага чиқамиз. Шийпон атрофида шеърхонлик қиламиз. Колхозчилар сизларни интиқлик билан кутиб туришибди.

Бу, шу ерда, Қўқон шаҳри яқинидаги Оқмачит қишлоғида туғилган, Тошкентдаги педагогика институтини тугатган, Шайхзода муаллимнинг шогирди Исоқ Ўктамов эди. У Москвадаги аллақандай ўқишларни тугатиб, икки-уч йил Фарғона водийсининг Ўзбекистон туманида ижроия комитет раиси бўлиб ишлагач, Тошкентга чақириб олинди. “Ўқитувчилар газетаси” ва “Совет мактаби” журнаliga муҳаррирлик қилди, республика ва телевидение давлат комитетида раис ўринбосари бўлиб ишлади. Шу орада “Кечирилмас гуноҳлар” пьесасини ёзиб, драматург сифатида танилди. 60-йилларнинг аввалида қолоқ жамоа хўжаликларини кўтариш компанияси бошланганда эса, у

барча имтиёзларидан воз кечиб, водийдаги қолоқ хўжаликлардан бирига раис бўлиб борди.

Бу ўта тиришқоқ, серғайрат ва ташаббускор раис аввалдан келишиб қўйганми, шеърхонлик тугаши билан шийпонга бригадир Саидкул Абдурахмоновни таклиф қилиб, унинг бригадаси пахта режасини колхозда биринчи бўлиб бажарганини эълон қилди ва бригада аъзоларини самимий табриклар, уларга янги телевизорни ҳадя қилди.

Аммо бу воқеадан олдин ўзбек ва болгар тилларида шеърлар янгради. Йиғилганлар Шайхзода, Миртемир, Йордан Милев, Азиз Абдураззоқ ва Султон Акбарийнинг шеърларини жон-диллари билан кутиб олдилар. Аммо улоқ теримчи қизлар шаънига самимий қалб сўзларини айтиб, уларни ўйнатган Шайхзодада кетди.

* * *

Орадан бир неча ой ўтди. 1965 йил баҳори, аниқроғи, Наврўз айёми ҳам келди. Худди шу қутлуғ кунларда бир гуруҳ ўзбек шоирлари Чимкент вилоятига таклиф этилди. Ғафур Ғулом, Шайхзода, Миртемир, Жуманиёз Жабборов, Носир Фозилов сингари шоир ва ёзувчилар уч кун мобайнида Чимкент шаҳридаги, колхоз, институт, мактаб ва клублардаги унутилмас шеърят оқшомларида иштирок этдилар. Ҳар сафар, учрашувдан кейин, бирор жойда шарқона тўкин дастурхон ёзилар ва меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам ўзларини замин ташвишларидан холи бир муҳитда ҳис этиб, дилларидаги чигилларини ёзиб, роса яйрар эдилар.

Кунларнинг бирида навбатдаги зиёфатдан қайтгач, Шайхзода Азиз Абдураззоқ билан яна кимнидир хонасига таклиф этди. Чой ва қатиқ ичиб, суҳбат қуришди. Суҳбат шу даражада қизидики, ҳатто соат 3 га яқинлашиб қолгани ҳам сезилмади. Аммо чўпдек озгин ва жисмонан заифроқ бўлгани учунми ёки устознинг соғлиғини ўйлабми, Азиз Абдураззоқ дам олишни таклиф қилди. Дилидаги гапларни айтиб улгурмаган, завқнинг тулпор отини

гижинглатиб турган Шайхзода эса Азизга бундай жавоб берди:

- Эй укаларим, ухлаб нима қиламиз? Бир-биримизга ғаниматмиз, ахир. Уйқунинг ҳам вақти келади. Ҳали ўлганимиздан кейин то қиёматгача ухлаймиз...

Бир неча учрашувлардан кейин толиқа бошлаган меҳмонлар навбатдаги учрашувда ҳаммага сўз бермаслик ва шеърхонлик вақтини қисқароқ қилишга аҳд қилдилар. Лекин Шайхзода раислик қилган бу учрашув аввалгиларига нисбатан ҳам узоқ чўзилди. Ўзбек шоирларининг ширин сўз ва шеърларига ташна бўлган томошабинлар уларни қайта-қайта минбарга чақирдилар.

Шайхзода қаерга учрашувга борса, ўша ерда ўқитувчилик, маориф бўлимига мудирлик қилаётган шогирдларини, улар эса муҳтарам устозларини кўриб, гул-гул очилдилар.

Шундай учрашувларнинг энг сўнггиси Сайрам қишлоғидаги маданият клубида бўлиб ўтди. Шайхзода шу сўнгги учрашувни эслаб, бундай ёзган эди:

“Мен узоқ чўзилган шеър тўйида саҳнада ўтириб, гўё яна бир шоирнинг бу ерда биз билан мажлисда қатнашаётганини сезгандек бўлар эдим. Бу, ўтган асрнинг ўрталарида бу ерда туғилиб, асримизнинг бошларида вафот этган ажойиб шоир ва ҳаким, ўзининг фузулиёна ғазаллари билан ўзбек шеъриятига буюк ҳисса ўшган Юсуф Абдушукур ўғли Сарёмий эди. Сайрамликларнинг шеърга шунчалик ихлосманд бўлганларини кўрганимда ва шеърини сўзнинг улуғвор қудратига шоҳид бўлиб ўтирганимда, мен раҳматлик шоирнинг сўз қудрати ҳақидаги шу байтларини ўзимча ёддан зикр этиб турардим:

Фикр боғида гули рашки гулистон келди сўз,
Равнақ афзон риёзи гулшани жон келди сўз.

Эл аро гавҳар атаб бир тошни дерлар қадрла,
Нуктадон доно қошида дурри ғалтон келди сўз.

Гапнинг рости биз баҳорли Чимкентдан ҳали-ҳали

айрилгимиз йўқ эди...

Биз бу сафаримизни "кичкина ўнкунлик" деб атадикки, бу гапнинг ўзига яраша жони бор..."

Шоир Жуманиёз Жабборов аввалги фаслларнинг бирида Хоразм сафари ҳақидаги ёрқин хотираси билан Шайхзода ҳаётининг номаълум бир саҳифасини ёритишимизга ёрдам берган эди. У устоз шоирларнинг Чимкент сафарида ҳам иштирок этгани туфайли ўша мароқли учрашувлар ва шеърят кечаларини хотирлаб, юрагида товланиб турган туйғуларини бундай қоғозга туширган эди:

"...Ичакузди ҳангомалар, ҳазил-мутойибалар, ижоднинг ҳали биз учун кашф этилмаган жилолари... Эҳ-ҳе, уларни бу кичик хотирага жамлаш мушкул..."

Қай бир сафардан қайтмайлик, албатта, ҳозирги "Ўзбекистон овози" газетасида бир саҳифа бўлиб чиқарди. Умуман, Ғафур Ғулом, Шайхзода ва Миртемир домлалар учун газетамиз иккинчи ижодий лаборатория, ижодий бекат эди. Бу улуғ ижодкорларнинг талай ажойиб асарлари бевосита редакциямизда ёзилганига гувоҳ бўлганман".

Бир куни машҳур рассом Ўрол Тансиқбоевнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан мақола зарур бўлиб қолди. Жуманиёз Жабборов газетанинг адабиёт ва санъат бўлими мудирини бўлгани сабабли ўзини қаёққа уришни билмай тажанг бўлиб турган эди. Шу пайт кутилмаганда Шайхзода газета таҳририятига келиб қолди.

- Э, ўзларидан сўрасак? Бу, дейман, нима, сал асабийроқ кўринадиларми? А?..

Жуманиёз ака вазиятни тушунтириб, устоздан маслаҳат сўради:

- Ўрол Тансиқбоев ҳақида мақола керак бўлиб қолди. Ким тезроқ ёзиб бериши мумкин?

- Э, ҳа, мундоқ демайсизми? Қани, бу ёққа бир даста қоғоз узатсинлар-чи.

Жуманиёз ака ҳайрон бўлди. Шайхзода доимий ҳамроҳи –

“Казбек” қутисидан папирос олиб, қўлидаги ҳали ўчиб улгурмагани билан тутатди. Ўчаётганини кулдонга босиб, стулга ўтирди-да, ёза бошлади.

“Ўша куни, - ёзади Жуманиёз Жабборов, - туни билан ухлай олмадим: редакцияда, столда Ўрол Тансиқбоев ҳақида мақола ёзаётган Шайхзода сиймоси, хатти-ҳаракатлари, ёзаётгандаги ҳолати кўз олдидан сира кетмас ва нуқул ўйлар эдим: наҳотки, ҳаммасини ёддан ёзди?!”

Ҳақиқатан, ўшанда Шайхзода бир ўтиришда машҳур рассом ҳақида ҳеч нарсага қарамай, ҳеч бир факт-рақамни ё асарлари номини ҳеч кимдан сўрамай, ажойиб бир мақола ёзган эдики, унда Ўрол Тансиқбоев ҳаётининг айрим лавҳалари ҳам, биринчи асарининг қачон пайдо бўлгани-ю, Ўрол Тансиқбоев деган санъат мўъжизасининг нима эканлиги, асарларидаги жозиба сирларининг нимадалиги, ҳамма-ҳаммаси мўъжаз бир мақолада мужассамланган эди.

* * *

Замон ўзгарган эди. Тарих ғилдирагини тескари юргизиш иложсиз эди.

1964 йил октябрининг сарин шабадалари мамлакат ва Шайхзода ҳаётига нохуш хабарларни эмас, балки қувончли ва умидбахш хабарларни олиб келаётган эдики, шу туфайли шоир илҳом дарёсида сузиб, янги-янги асарларни яратаётган эди.

Мақсуд Шайхзоданинг бир сирдошига айтган ҳикояси

*Қорақўз оппоғим, эски сирдоним,
Ҳамиша мўралаб боқасан менга.
Бирга кўп ишладик, эй сиёҳдоним,
Ухламай-ухламай ўхшабсан тунга.*

*Байтларнинг ҳарфи-ю ҳар бир нуқтаси –
Меҳнатнинг теридан томган қатралар.
Ҳар қатра – қўз билан тун омуктаси,
Сен билан ўртада бор хотиралар.*

*Топилмай қолганда гоҳо қофия,
Қоғоз чеккасига чизиб рўйхатлар,
Қанотли сўзларни уяма-уя
Ахтариб овладик, туздик луғатлар.*

*Шу узоқ йилларда қора чашмангдан
Оққан сиёҳларни ўлчасак агар,
Қўлласам классик муболаға ман,
Дер эдим: тенг келар Қора денгизга...*

*Ҳали бор қаърингда мен ёзолмаган
Ўтли сарлавҳалар, сўнмас ғоялар,
Балки кўра туриб мен сезолмаган
Нотаниш ташбеҳлар ва ҳикоялар.*

*Сиёҳдон, замонга бизмиз жавобгар,
Йўқса иккимизга ҳақли гап тегар.
Шу учун шоирга йўқ тиним куни,
Йўқ унга таътил ва хасталик узри...*

*Сиёҳдон, омон бўл, ишчан ҳамдамим,
Ишонки, сўққабош бўлмагайсан ҳеч!
Сени қўп безовта қилар қаламим,
Сен ҳам ухлатмагин мени эрта-кеч!*

Икки дўст ҳикояси

Шоир ёки ёзувчининг ҳаёти фақат ижод ва ижодий

учрашувлардангина иборат эмас. Болгар шоири сезганидек, ўзбек юртидаги муқаддас қадриятлардан бири дўстликдир.

Бундан бир неча ой илгари Россия телевидениесининг кўрсатувларидан бирида ҳозир Изроилда яшаб ижод қилаётган машхур ёзувчи Дина Рубинанинг суҳбати берилди. Тошкентда туғилган ва ижоди шу ерда шаклланган Дина Рубинанинг асарлари ҳозир нафақат Изроил ва Россияда, балки Еропанинг бошқа мамлакатларида ҳам севиб ўқилмоқда. У Россия телевидениеси суҳандонининг: “Серқуёш ўлкада туғилган киши билан совуқ минтақада дунёга келган киши ўртасида қандай фарқ бор?” деган саволига тахминан бундай жавоб берган эди: “Қуёшнинг жанубий ўлкалардаги саҳий нурларида инсон табиати ва характериға таъсир кўрсатувчи бошқа моддалар ҳам бўлади. Шунинг учун бу ўлкаларда туғилган кишилар бир-бирлари билан жуда тез иноқлашиб, дўстлашиб кетишади...”

Чамамда, одамохун, инсонпарвар ва дўстпарвар Шайхзоданинг бутун ҳаёти бу сўзларнинг айни ҳақиқат эканлигини исботловчи ёрқин бир мисолдир.

Шайхзоданинг дўст-ёрлари оз бўлмаган. Лекин унинг Ойбек ва Ғафур Ғулом билан дўстлиги мураккаб даврнинг ҳар қандай синовларидан шараф билан ўтган дўстлик эдики, бу муборак мавзунини ёритмай туриб Шайхзода сиймосини тўла тасаввур этиш маҳол.

Шайхзода зулмат чангалидан чиқиб, яна саҳий қуёш остида яшай бошлаган йилларига оид шоҳ асарларидан бири - “Тошкентнома”да бундай ёзган эди:

Бу шаҳар шеъримнинг тиниқ чашмаси,
Яшадим ўттиз йил бунда, чамаси.
Бу ерда туғилган Ғафур ва Ойбек,
Умримнинг бошланғиз мавсумларида
Мени ардоқлашди қучиб оғадек,
Инилик кўрсатдим таъзимларимда.
Бири - шеъримизнинг ўтли юраги,

Бири - наср уйининг баланд тираги.
Очдилар уй билан қалб эшикларин,
Аямай ўғит ва мезбонликларин.

Шу нарса ажойибки, Шайхзода 1928 йили фалакнинг гардиши билан ўзбек диёрига келиб, орадан бир йил ўтмай, ўзбек тилидаги илк шеърини ёзганида, унинг ёнида Ойбек бўлган. Шоирнинг шу даврга оид кундаликларида бундай сўзларни ўқишимиз мумкин: “Бугун ўзбек тилида илк бор “Трактор” шеърини битдим. Уни қисиниб-қимтиниб Ойбекка кўрсатдим. Ойбек шеърни такрор-такрор ўқиб чиққач, айрим калималарнинг тагига чизиб, жуда камтарлик ва мулойимлик билан менга оғир ботмасин, деб ана шу сўзларни бошқачароқ ифодалар билан алмаштирилса, шеърнинг маъноси яна ҳам чуқурлашган бўлурди, деган масдаҳатни берди. Бу мулоҳазалар ва шундан кейинги ана шундай фикр олишувлар мен учун яхши мактаб бўлди”. У яна бир ўринда шу масалага ойдинлик киритиб, бундай деган эди: “Адабий ижоднинг машаққатли ва серташвиш ибтидосини Ойбек ҳамнафаслигида бошладим, десам, муболаға бўлмас”.

Шайхзоданинг ўзбек тилидаги шу дастлабки шеъри билан бошланган дўстлик озар ўғлонининг сўнгги кунига қадар давом этди ва бу дўстлик чинорининг бирорта баргига ғубор қўнмади. Бу икки улкан инсон ва улкан ижодкор ўзбек халқи маданиятининг тараққиёти йўлида баравар ҳалол хизмат қилдилар.

1937 йилнинг мудҳиш кунларида қатағон бўрони Ойбекни ҳам четлаб ўтмади. У камбағал оиладан чиққанлиги ва совет мактаб-интернатида тарбиялангани туфайли омон қолган эса-да, хизмат қилаётгани Тил ва адабиёт институтидан ҳайдалди, Ёзувчилар уюшмасидан ўчирилди, уюшма томонидан берилган уйдан эса кўчини олиб кетишга мажбур этилди. Асарлари ҳатто газеталарда ҳам босилмаган, ярим оч, ярим яланғоч ҳолда яшаётган Ойбек ҳаётининг шу оғир ва машаққатли кунларида “Қутлуғ қон” романини ёзди. Буни қарангки, бу романнинг 1940

йили бўлиб ўтган муҳокамасида аксар нотиқлар асардан сиёсий хато ахтариш билан машғул бўлган бўлсалар, Шайхзода ўз маърузасида бу роман билан бирга ўзбек адабиётида Европа гази билан ўлчана оладиган буюк асарнинг туғилганини баралла айтди ва матбуотда шу ҳақдаги катта мақола билан чиқди.

Шайхзода Ойбек назарида нафақат забардаст шоир, балки катта наср “сир”ларини ҳам яхши билган мутафаккир ёзувчи ва кўнглида кири йўқ, гирди йўқ, мусаффо қалбли инсон ҳам эди. Шунинг учун у уруш йилларида навбатдаги романи - “Навоий”ни ёзиб тугатганида, бошқа носирлар бўла туриб, у Шайхзоданинг шу асар ҳақидаги фикр ва маслаҳатларини эшитишга катта эҳтиёж сизди. У қаламкаш дўстини чақириб, асарнинг бошланғич қисмини ўқиб берди.

“1943 йилнинг қиш фасли кунларининг бирида, - деган эди Шайхзода, - Ойбек мени йўқлатибди. Кўришдик. Эртасига уйига таклиф қилди. Бордим. Салом-алиқдан сўнг Ойбек ўз хонасига кириб кетди.. Андак фурсат ўтгач, бир папка қўлёзма кўтариб чиқди. Папкани стол устига қўйгач, менга сирли бир нигоҳ ташлади-да, папкани очди. Менга юзланиб: “Мақсуджон, мана, ҳазрат Алишер Навоий ҳақида битилаётган роман ҳам ниҳоясига етай деб қолди. Агар рағбатингиз бўлса, романнинг бошланғич қисмини бирга мутолаа қилсак», - деди.

Шубҳасизки, мен бажонидил розилик билдирдим. Бошланғич бобларнинг мутолаасидан сўнг қизгин баҳсимиз ярим тунга қадар давом этди. Бу орада ўнлаб чойнак чой ичилиб, бир неча қути “Казбек” оламдан ўтди. Охири иккимиз ҳам баҳс ва суҳбатдан қолдик.

Алишер Навоий шахсияти талқинига доир анчалигиа мулоҳазалар Ойбекка маъқул тушди. Ана шу суҳбат асносида, роман нашр этилгач, менда роман ҳақида батафсил мулоҳаза билан чиқиш нияти туғилди. Ва, ниҳоят, “Тирик Алишер” деган мақолам “Қизил Ўзбекистон”да эълон қилинди”.

Ойбек “Навоий” романи устида жадал ишлаётган кезларда Шайхзода “Жалолиддин Мангуберди” трагедиясини ёзишга

тараддуд кўраётган эди. Кўп ўтмай, асарнинг дастлабки нусхаси тайёр бўлади. Ойбек дўстининг илтимоси билан асарни ўқиб, фикр-мулоҳаларини билдиради. Асар 1946 йилнинг бошларида сахна юзини кўргач, Ғафур Ғулом билан бирга уни чуқур таҳлил қилиб, матбуотда бундай самимий фикрларини баён қилади: “Кўпдан бери узун умрли, фикрий ва бадий салмоқдор сахна асарларини орзу қилар эдик. “Жалолиддин” бу орзуга жавоб беришга қодир. Шоир Шайхзодани, Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрининг ижодий коллективини бу гўзал асар билан қутлаймиз”.

50-йилларнинг аввалида, Жалолиддин образини миллий қаҳрамон сифатида тасвирлаб, феодал ўтмишни идеаллаштиргани ва бошқа шунга ўхшаш “гуноҳ”лари учун Шайхзоданинг азиз бошига маломат тошлари ёғилди. Шу вақтда инсулт хасталига учраб, тилсиз ётган Ойбек қаламкаш дўстига ёрдам бериш ҳолатида эмасди. Аммо у, хаста ҳолда бўлса ҳамки, Шайхзоданинг озод этилганидан дарак топиб, ўша куниёқ уни қучиб, бағрига босиш ва ўқсик руҳини кўтариш учун унинг уйига борди. Улар бир-бирларини ҳурмат қилувчи ва бир-бирларини қадрлай билувчи самимий дўстлардан эдилар.

1955 йил 10 январда Ойбек 50 ёшга тўлди. Адабий жамоатчилик атоқли адиб юбилейини гарчанд шу куни нишонламаган бўлса ҳам, Шайхзода “Умр ва меҳнат” деган мақола ёзиб, қадрдон дўстини газета орқали муборакбод этди. Мақола бундай шайхона гўзал сатрлар билан яқунланган эди:

Истайманки, эртагини тугатсин бахши,
Нақош ўйсин гунафшани шинам бинога.
“Хўш, тинчликми?” сўроғига дўст десин: “Яхши!”
Самарқандда оқшом борсин қизлар кинога.
Истайманки, Ойбек ёзсин янги бир роман,
Бўз ерларда униб чиқсин бошоқ ва ўрмон!

Одатда мақола бир ўтиришда ёзилади. Шу мақолага илова

қилинган шеър ҳам шу суръатга мосланган бўлади. Эҳтимол, кимгадир бу шеърнинг бир сатри боғдан, бошқа сатри эса тоғдан бўлиб кўринар. Аммо шайхона поэтик тафаккурнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шунда эдики, у турли қутбдаги образ, ранг, тафсил ва тушунчаларни ўзаро боғлаб юборар ва улар учрашган нуқтада поэтик фикр учқунланар, мушак янглиғ рангба-ранг жилолар ҳосил қилар эди. Назаримда, шу бадиҳа шеърча ҳам ана шундай шайхона ижодий жараённинг меваси.

Афсуски, 1951 йил апрелидан бошлаб тўшакбанд бўлган Ойбек сўнгги нафасига қадар хасталик либосини ечмади. Шу даврда Шайхзоданинг ҳам соғлиғи, тароз палласидек, гоҳ у, гоҳ бу томонга оғиб турди. Шу туфайли дўстлик туйғулари сўнгги йилларда улар қалбининг тубларидагина жавоҳир янглиғ яшади. Шайхзода 1965 йилнинг 10 январида, Ойбек 60 ёшга тўлган кунда, шифохонада даволанаётган эди. Шунга қарамай, у дўстига телефон орқали шеърини табрикнома ёзиб йўллади. У бу билангина кифояланиб қолмай, адибнинг 60 йиллиги нишонланган 1965 йил 21 майда, тантанали кечада ўқиб беришлари учун, қуйидаги қутлов шеърини юбилей комиссиясига тақдим қилди:

Адиб Ойбекка

Кечалар илҳомбахш саҳарни кутиб,
Мунаққаш бобларни қоғозга битиб,
Соатни ютқизса, йилларни ютиб,
Аср биносига бир гумбаз қўшиб,
Тиколди ложувард ранглардан адиб...

Шамоллар боғларга ҳаво бағишлар,
Табиблар дардларга даво бағишлар,
Ирмоқлар тупроққа неъмат келтирар,
Муқова китобга зийнат келтирар,
Қадамнинг соғ бўлсин, соғ бўл, эй адиб...

Олтмишда эр йигит келбатли адиб,
Етмишдан ошмоқлик бўлғуси насиб,
Саксонда Чимёнда ўйнаб, сакрашиб,
Элу юрт маънавий юкини ташиб,
Шу қутлуғ ёшида дўстимни қутлаб,
Дегайман: “Хормагил, эй улуғ адиб!”

Орадан кўп ўтмай, Шайхзода бандаликни бажо келтирди. Жамоатчилик севимли шоир билан видолашиш учун Алишер Навоий номидаги театрга оқиб келди. Видолашувчилар орасида хаста Ойбек ҳам бор эди. Вафодор рафиқаси ҳамроҳлигида театр биносига етиб келган Ойбек азиз дўстининг жонсиз вужуди ёнида турар экан, кўзларидан алам ва ўкинч ёшлари тўкиларди. Шу мусибатли дақиқаларда унинг хаёлидан қандай хотиралар ўтди экан? У дўстининг қисқа умри давомида бошига тушган кўргиликларни эслаб, кўз ёш тўқдими ёки у билан бўлиб ўтган нутилмас учрашувларни, Оллоҳ инъом этган саодатли дақиқаларни ёдлаб, шундай буюк дўстидан бир умрга жудо бўлгани учун бағрихун бўлдими, буни ёлғиз Оллоҳнинг ўзигина билади...

Зилзила

60-йилларда Ойбек ва Шайхзода яшаётган жамиятда янгиланиш жараёни бошланган эди. Одатда жамият ҳаётида кечган янгиланиш авлодлар ҳаётида ҳам ўз аксини топади: ёши катта кишилар ҳаётни тарк этиб, ўз ўринларини улғайиб бораётган авлодга бўшатиб берадилар. Шундай жараён фақат жамиятда эмас, балки аввало табиатда ҳам кечади.

1966 йил 26 апрелда Тошкент аҳолиси даҳшатли фожиани бошидан кечирди. 9 балли зилзила пойтахтни вайрон қилиб ташлади. Ернинг бир неча ой мобайнида силкиниб, чала бузилган

уйларнинг қулаб тушиши узоқ давом этди. Бу, кексайган ва юрагида жароҳат билан яшаётган кишилар учун яқинлашиб келаётган ўлим шарпаси эди.

Ўша йилнинг 7 май куни Ўзбекистон компартияси Марказкомининг собиқ биринчи котиби Усмон Юсупов оламдан ўтди. У 37-йилнинг мудҳиш кунларида баррикаданинг нариги томонида турган бўлса ҳам, кейинчалик, айниқса, уруш йилларида ўзбек фани ва маданиятининг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган, шу даврнинг иқтисодий оғир йилларида адабиёт ва санъат намояндаларига, шу жумладан, Шайхзодага меҳр-мурувват кўрсатган, хусусан, 1943 йилга қадар уйсиз-жойсиз сарсон-саргардонликда яшаб юрган шоирга шаҳар марказидан уй олиб берган эди. Шунинг учун ҳам унинг ўлими Шайхзодага қаттиқ таъсир этмай қолмади. Аммо бу ўлим зилзила келтирган офат ва мусибатнинг кичик бир қисмигина эди.

Ўша кезларда вужудга келган вазият адабиёт ва санъат арбоблари олдига халқнинг дардига шерик бўлиш, унга руҳий мадад бериш, шу машаққатли кунларда унинг кўнглини кўтариш вазифасини қўйди. Июнь ойида республиканинг етакчи газетасида Абдулла Қаҳҳорнинг “Тошкент жамоли” публицистик мақоласи эълон қилинди. Уч-тўрт кундан кейин Ғафур Ғулом “Ватандошларимга тасалли” деган мақола билан чиқди. Энди тошкентликлар Шайхзоданинг тасалли сўзларини кута бошладилар.

Зилзила содир бўлиши билан Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа республикалардаги Ёзувчилар уюшмалари ўзбек ёзувчиларини силкиниш тўхтагунга қадар ўз Ижод уйларида яшаб ижод қилишга таклиф қилдилар. Аксар ёзувчилар оилалари билан шу республикалардаги сўлим масканларга бордилар. Шайхзоданинг соғлиғи олис сафарга имкон бермагани боис у рафиқаси билан Дўрмондаги Ижод боғида зилзилавий кунларни ўтказди. У шундай кунларнинг бирида Абдулла Қаҳҳор ва Ғафур Ғулом бошлаб берган ташаббусни давом эттириб, “Жавобгарлик” деган мақоласини ёзди.

Юрак қони билан битилган бу мақоланинг дастлабки жумлалариёқ унинг қандай кайфиятда ёзилганини фош этиб турарди:

“Ер тагидаги қафасда ётган асов йиртқичлар қутурган жонивордек ҳадеб шахримиз сатҳини ўйнатар экан, ҳамиша қалтираб турган ер устида қимирловчи Тошкентни “шаҳри ларзон” дейишга шоирнинг ҳақи бор, албатта! Бироқ бу таъбир сўнгги икки ой ичида Тошкент аҳли кечирган ҳолатларни, оловли кундузларни ва бетинч кечаларни изҳор қилиб беролмайди, асло беролмайди! Тошкентлик, яъни сиз ва биз, азиз ҳамшаҳрим, билаклари ва тилаклари қалтирамаган азмкор ва иродали бир тоифанинг авлодимиз! Бизнинг шахримиз “шаҳри ларзон” эмас, “шаҳри мардон” деб аталишга кўпроқ лойиқдир...”

Шайхзода шу мудҳиш воқеадан етти-саккиз йил аввал “Тошкентнома” лирик достонини ёзиб, унда “тарихлар ва одамлар” билан бирга шаҳарнинг сув-тупроғини ҳам тасвирлаб, унинг ерини жавоҳир, тупроғини эса олтин, деб таърифлаган эди. Унинг бу таъриф ва тавсифига, муҳаббат ва садоқатига Тошкент нима деб жавоб берди? Уйларни хароб, дилларни хуноб этиш биланми?.. Шайхзоданинг фикри ана шу йўналишда ҳаракатланар экан, у давом этиб, бундай ёзади: “Бу – сен умринг бўйи меҳр қўйиб, хизмат қилган севгилинг кутмаган маҳалингда қайрилиб, сенга бир тарсаки шапалоқ туширишига ўхшамайдими? Ҳа, албатта, ўхшайди. Лекин ўхшаса нима қилибди? Севган кишининг жабру жафосига бардош бериб, муҳаббатда вафони намоён қилдиришга бизни ҳаёт устозлари, ишқ котиблари, садоқат куйчилари доимо ундаб тургани эсимизда-ку, ахир!..

Яна бир томони ҳам аниқки, инсоннинг ва умуман бир халқнинг ва нари борса, бутун бир жамиятнинг матонати, аслиги, олижаноблиги ва ҳаётчанлиги кескин синовларда, қаттиқ машаққат ва мусибатларда исбот ва намоён бўлади...”

Шайхзода ана шундай гоҳ шоирона ташбеҳлари, гоҳ фалсафий фикр-мулоҳазалари билан ҳамшаҳарларига тасалли беришга интилди.

Ватандошларининг руҳияти ва кайфиятини кўтариш нияти билан яшаган Шайхзоданинг ўзи ўша кезларда дўст-ёрларнинг меҳрига, тасалли берувчи сўзларига муҳтож эди.

“Ўша йили кўкламда юз берган Тошкент зилзиласи, - деб эсланган эди марҳум шоир Мамарасул Бобоев, - бизни шаҳардан Дўрмонга, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ижод боғига улоқтирган эди. Иккимиз ҳам бир-бирига ўхшаган касал билан оғрир эдик... У жисмонан оғир касал эди. Бу бедаво дард уни кундан-кунга енгиб борар, буни ўзи ҳам сезарди. Лекин у ҳеч қачон ҳаётдан умидини узмади, тақдирини шифокорлар қўлига ишониб топшириб қўйди-ю, ўзи тинмай ижод қилаверди. Газета ва журналларда кейинги пайтдаги ҳозиржавоб шеърларини, кенг мулоҳазали мақолаларини ўқиб, тафаккури ва завқидан баҳраманд бўлган кишилар мазкур асарлар ёзилган пайтда муаллиф оғир дарддан қай даражада қийналаётганидан ва булар қандай вазиятда қоғозга тушаётганидан беҳабар эдилар...”

Зилзиланинг ташвиш ва ваҳимасидан қочиб, Дўрмондан паноҳ топган шоирлардан бири Азиз Абдураззоқ Мамарасул Бобоевнинг юқоридаги сўзларини янада аниқлаштириб, бундай ёзади:

“Мақсуд муаллим ўша кезлари қаттиқ бетоб бўлиб, юрак астмасидан озор топиб турганлари кўнгилни хижил қилар эди. Ҳакиму ҳамширалар тез-тез бориб, дори-дармон қилишар, баъзи кунлари қон олар эдилар. Муаллим қон олдирган кунлари қоронғи уйга кириб, кечгача ётар эдилар. Бундай вақтда бизга ҳеч нарса татимас, ҳаммамиз оёқ учида юриб, имо-ишора билан ёки жуда паст овозда гаплашар эдик. Эртаси эрталаб муаллим ётоқдан яна қадимгидай қувноқ ҳолда чиқиб, нонуштагача боғда олма еб юрар эдилар...”

* * *

Ғафур Ғулом мақоласини “Ватандошларимга тасалли” деб номлаган бўлса ҳам, аслида унинг ўзи тасаллига муҳтож эди. Унинг бу ҳолати мазкур мақоланинг дастлабки сатрлариданоқ

сезилиб турибди:

“Бизнинг мунажжим олимларимизнинг фикрича, куёш системасига қарашли планеталардан Миррих – қари, Ер – ўрта ёш, Зуҳро - ёш сайёра эмиш. Марс чарчаган, унда ҳаёт йўқ даражасида, сув ва қислород ғоятда оз, ошини ошаган, ёшини яшаган бўлиб, Ерда эса тирик жонлар (ўсимликлар ҳам шуларга киради) яшамоғи учун бутун имкониятлар мавжуд, қирқ ёшида қирчиллама йигитдай барқ уриб турган ўз эрасида яшаётибди. Венера – Зуҳрода эса ҳали ҳарорат 400 даражадан паст тушмаган, кўп моддалар эриган ёки буғ ҳолида, ёппаси вулқонлар пишқириб турган, демак, ҳали ҳаёт бошланмаган бир даврини кечириб турар экан...

Шундан қиёс қилиб айтиш мумкинки, бизнинг Еримиз ҳам миллион йил илгари Зуҳро ҳолатида бўлган ва миллиард йиллар сўнг қариб, Марс аҳволига келади. Демак, Еримиз данаги – ядросидаги тамоман эриган ҳолатлардаги магмаларда тинчлик барқарор эмас. Ер қаъридаги бу улуғ қудрат баъзан катта вулқонлар шаклида, янги тоғлар вужудга келиши шаклида, ер қобиғининг ҳалидан-ҳали қабариб, тўлқинланиб туриши натижасидаги турли-туман катта-кичик зилзилалар шаклида намоён бўлиб турар экан. Ер қаъри ҳали тинчиган эмас. Бунга миллиард йиллар керак. Тинчиса - Ерда ҳаёт тугар экан...”

Ғафур Ғулом бу сўзларни олимларнинг энг сўнгги илмий кашфиётларидан хабардор киши сифатида айтади. Бинобарин, у зилзиланинг физиканинг темир қонунлари асосида кечаётганини яхши билади. Аммо уч ойдан бери узлуксиз давом этаётган ва қачон тўхташи номаълум бўлган зилзила унинг ич-ичини силкитиб, асаб томирларини ўйнатиб юборган эди. Зилзила унинг кўзига фарзанд ва невараларини тириклайин ютиб юборажак аждаҳо бўлиб кўринган эди. У шундай ҳадик билан оиласини олиб, украин ёзувчиларининг Одессадаги Ижод уйига борган. Шундай ҳадик билан Қозонга, Абдулла Тўқайнинг юбилейига кетган. Қозондан яна Одессага қайтиб, шундай ҳадик билан Муҳаррам аяга билдирмай, Тошкентга, бу ерда қолган

фарзанд ва неваралари бағрига ошиққан эди... 10 июль куни эса Одессага улуғ шоирнинг вафот этганлиги хабари етиб борган эди...

* * *

Яна Мамарасул Бобоевнинг ўша кезларга оид хотираси билан танишишда давом этсак.

“Мен куни билан юрак сиқишидан қийналиб ухломмаганимга қарамай, ижодий уйда, қўшни хоналардан бирида радионинг мунгли овози қулоғимга чалинди. Қўл радиосини излаб, хонадан топа олмадим. Ҳайрон бўлдим...”

Миллий оркестрнинг чалаётган оғир куйидан ташвишланаётганимни сезиб ётган Мавжудахон кўзларини очиб:

- Ҳа, вақтли уйғонибсиз? – деб сўради...

- Радиода мотам куйи чалиняпти, бирор ҳодиса юз бердимикин? Радио қани?

- Кеча кечқурун Сакинахоним сўраб олган эди.

Тездан олиб келишни илтимос қилдим. Хоним эса вазмин кўзғолиб ўрнидан турди, ювинди ва анча вақт ойнага қараб ўзига оро берди. Шундан кейингина индамай радиони олиб келгани чиқиб кетди.

Кўлимга олиб бурашим билан радио йиғлаб юборди. “Чўли Ироқ” оғир мусибатдан дарак берарди. Бураб, бошқа тўлқинларни тинглаб кўрдим. Ҳамма ёқда қувноқ ялла ва қўшиқ. “Демак, бу ҳодиса фақат Тошкентда...”

Бу мусибатли хабарни мен куннинг иккинчи ярмидагина кимдандир эшитдим. “Наҳот?” – тилимга келган сўз шу бўлди. Аввал ишонмадим, чунки, Ғафур акани ўлмайдиган одам деб ўйлардим, унинг ўлимини хаёлимга ҳам келтириб кўрмаган эдим...

...Бу ғамни бўлишишга, енгиллатишга Мақсуд аканинг хонаси томон юрдим.

Эшикни очсам, Мақсуд ака ёзув столида, буғ бурқираб турган стакандан лимонли чой хўплаб, Сакинахоним билан гаплашиб

ўтирибди. Мен кириб салом беришим билан:

- Аҳволи бугун оғирлашиб қолибди-да, Ғафур аканинг, - деди Сакинахоним Мақсуд акага бепарво қараб.

- Мен бу огоҳлантиришни дарҳол тушундим. Демак, у ҳам оғайниси Ғафур аканинг вафот этганини ҳали эшитмаган. Калта-калта нафас олиб, хотинининг сўзларига қулоқ соларди. У дўмбоқ лабларидан чой юқини ялаб, энди менга тушунтира бошлади:

- Ғафурнинг аҳволи жуда оғирлашган эмиш. Юз бермасин, агар бирор нарса бўлса, яхши бўлмайди...

Мақсуд ака худди оламдан беҳабар ёш болага ўхшаб кўринди кўзимга.

Мен унга мотам хабарини айтмай, Ғафур аканинг қизиқ-қизиқ ишларидан гапиришиб ўтириб, бир пасдан кейин кетишга рухсат сўрадим.

Мени кузатадиган бўлиб йўлакка чиққан Сакинахоним:

- У ҳали эшитгани йўқ. Ўзининг аҳволини кўриб турибсиз, жуда оғир. Аста-аста, ётиғи билан эшиттираман, - деди.

- Хайрлашдик...

Эртасига эрталаб Шайхзода машина чақиртириб, дўстининг мотам маросимига, шаҳарга ҳаммадан олдин тушиб кетганини айтишди”.

* * *

Воқеа бундай кечган эди.

Орадан бир-икки кун ўтгач, Шайхзодани зиёрат қилиш учун Дўрмонга ёш ёзувчи Баҳодир Абдуллаев чиқиб боради. Шайхзода ўша пайтда сув бўйидаги ёзувчилар арғувон деб атовчи икки азим дарахт тагида ўтирар эди.

- Шаҳарда қандай янгиликлар бор? – деб сўрайди шоир.

- Тинчлик, - дейди Баҳодир гапни нимадан бошлашни билмай. – Газеталар чиқиб турипти. Радио гапириб турипти..

- Кимдир гапирмай қолди-ку, - сўрайди Шайхзода. У шаҳарда нимадир рўй берганини сезиб турарди. – Мендан яширяптилар.

Шайхзода бу гапни айтиши билан Мамарасул Бобоев ўзини

тутолмай, бирдан хўнграб йиғлаб юборади. Шайхзода Тошкентда рўй берган катта мусибатдан шу тарзда хабар топган эди...

* * *

Ғафур Ғуломдек буюк шоирнинг, ўта ҳаётсевар, хушчақчақ, ҳазилкаш, XX аср Афандисининг ўлиши мумкинлигини Шайхзода ҳам хаёлига келтирмаган эди. Ғафур Ғуломнинг вафот этганлиги ҳақидаги хабар унинг бутун вужудини титратиб юборди. У дўсти билан кечган бир-биридан ибратли воқеалар, бир-биридан ғаройиб ҳангомаларни кўз олдидан ўтказар экан, қизиқ-қизиқ воқеаларни эслаш орқали мусибат пилигини пасайтирмоқчи бўлди...

...Ғафур Ғулом билан сўнгги дийдорлашувлардан бири 1964 йил баҳорида бўлиб ўтган эди. Шу куни Шайхзода дўстининг таклифига кўра, рафиқаси Сакинаҳоним ва тоғаси Поша Ғаниевни олиб, шоирнинг Арпапоя кўчасидаги уйига борди. Уй эгаси навоийшунос олим Порсо Шамси ва ношир Рустам Комилов билан чақчақлашиб ўтирган экан. Бошқа меҳмонларнинг келишидан беҳабар бўлган Порсо Шамси йиғилишнинг баҳонаи сабабини билмай гаранг бўлиб қолди. Сўнг Ғафур Ғуломдан ушбу йиғилишнинг қандай маврут билан тузилганини сўради. Ғафур Ғулом тантанали оҳангда жавоб берди:

- Набира кўрдим. Уни буюк шоиримиз шарафига Дурбек деб атадим. Шу қутлуғ воқеа туфайли сизларни йиққан бўлсам, йиғибман-да.

Меҳмонлар уй соҳиби билан уй бекасини янги набиранинг дунёга келиши билан чин қалбдан қутлаб, унга узоқ умр тилашди.

Ушбу оилавий байрамга яна бир хушхабар тўғри келган эди. Ўзбекистон ҳукумати Ғафур Ғуломнинг 50 ёшга тўлгани муносабати билан унинг беш жилдлик асарлар тўпламини нашр этиш ҳақида қарор қабул қилган ва бу хайрли вазифани бажаришни Фанлар академиясига топширган эди. Ғафур Ғулом бир ўқ билан икки қуённи овлашнинг ҳаддини олган эмасми,

набиранинг туғилган қунига уч сирдошини таклиф этиб, уларнинг бири - Порсо Шамсига тузувчилик, иккинчиси - Рустам Комиловга муҳаррирлик, учинчиси - Шайхзодага эса сўзбоши ёзишлик вазифасини топширди. Меҳмонлар мезбоннинг анойилардан эмаслигини айтиб, ҳам кулишди, ҳам бу вазифаларни ўзлари учун шараф деб қабул қилишди...

Шайхзода хаёлидан шундай қувноқ хотиралар кино тасмаси янглиғ бирма-бир ўтса-да, унинг қалбини мусибат алами кемирар эди...

* * *

Шу куни Шайхзода Дўрмонга қайтиб, ёзаётгани Навоий ҳақидаги асарини давом эттиришга уринди. Аммо содиқ қалам бу сафар унинг раъйига итоат этмади. Унинг бутун вужудини аллақандай кўринмас оғирлик эзди. Теварак-атрофдаги девор-у дов-дарахтлар бир зумда ғойиб бўлиб, кисасиз бўшлиқ пайдо бўлгандек туюлди. Унинг вужудини эзаётган оғирлик, юрагини қисаётган бўшлиқ, бу - Ғафур Ғуломдан қолган чексиз-худудсиз ғариб майдон эди.

Орадан бир-икки ой ўтгач, Шайхзода Москванинг ям-яшил ўрмонлари орасида жойлашган шифохонада даволанар экан, марҳум дўстини эслаб ва кўмсаб, машҳур “Ғафурга хат” марсиясини ёзади.

...Абдулғафур, мавлоно, шошдим зовталаб,
Хабарларми янглишган, йўқса қулоқлар!..
Ғафур Ғулом ва ўлим - қовушмаган гап,
Мисоли қиш ва райҳон, дашт ва булоқлар.
Ғафур Ғулом ва сукут – икки ёв лашкар,
Нукул урушаётган душман тарафлар.

“Хайр!” демай кетганинг не деганинг у?
“Тез қайтурман бемухлат!” деганингми у?
“Ўлим асли ўткинчи бир ҳодиса-ю,

Ҳаёт мангу бир ҳолат!" деганингми у?
Қайдин сени қидирай, адресинг қаер?
Кимдан сени сўраин? Одамлар не дер?..

Ўзбек шеърятини хазиначисида не-не шоирларнинг яқин кишилари вафоти муносабати билан йиғлаб ёзган марсиялари бор. Агар Шайхзоданинг "Ғафурга хат" деган бу шеъри шу марсиялар орасида энг таъсирчани, кўз дарёсини оқизиб, кўнгилини вайрон қиладигани ва айни пайтда бадиий жиҳатдан энг мукаммали, десак, муболаға бўлмас.

Шукрулло ҳикояси

1966 йилнинг октябри бўлса керак, Москвага боришга тўғри келди. Ўша кезларда Тошкент зилзиласига бағишланган "26. Тонг отар" дostonим "Огонёк" журналида чоп этилиш арафасида эди. Шайх ака Кремль касалхонасида даволанар эди. Уни кўргани бордик. Ҳол-аҳвол сўрашгач, мен сафарим қариганини ва Тошкентга қайтишимни айтдим. Шунда Шайх ака менга: "Ҳозирча кетмай туринг. Докторлар қабул қилинган дориларнинг таъсирини аниқлаб, сўнгра менга жавоб беришмоқчи. Бирга бўлайлик", - деб қолди. Шу муносабат билан мен Москвада қолдим. У киши "Метропол"да, мен "Москва" меҳмонхонасида турардик. Ўша пайтда унинг "Мирзо Улуғбек" шеърий драмасини Наум Гребнев рус тилига таржима қилаётган эди. Сухбат пайтида у киши менга алақандай қувонч билан Тошкентдан хат олганини ва дўсти хотирасига бағишлаб ёзган "Ғафурга хат" шеъри газетада чиққани ҳамда уни ўқувчилар яхши кутиб олишганини айтди. Шунда мен у кишига: "Ғафур акани эслаб қуйиб ёзибсиз. Аммо мен эшитган эдимки, сиз қамалган пайтингизда у киши сизга ҳам, Сакинахонимга ҳам яхши муносабатда бўлмаган", деб. Шайхзода: "Сиз, шоир, ажойиб одамсиз-да, Юсуф эмчи ўғиллари. Бунинг учун Ғафурдан гина қилиб бўладими? Унинг ихтиёри ўзида

бўлмаган”, - деди.

Мен буни шунинг учун айтяпманки, биз гуноҳларни, нуқсонларни келтириб чиқарган омилларни ўйламасдан, баъзан кимлардандир хафа бўлиб юрамиз. Шайхзоданинг буюклиги ҳам шунда эдики, ёмонлик қилган ҳар қандай инсонни ёмонотлиққа чиқариб қўймасди. Уни бу йўлга бошлаган сабабларни изларди. Одамларга нисбатан шунга қараб муносабатда бўларди.

- Урушдан кейинги йилларда, - деб гап бошлаган эди у бир куни, - Сталинни шеърларимизда илоҳийлаштирган пайтларимиз кўп бўлган. Бу борада, айниқса, Мулла Абдуғафур илғор эди. Сталин бўлмаса, ер юзида ҳаёт бўлмайди, деб юрган пайтимиз. Бир куни менга телефон қилиб, уйига Абулқосим Лоҳутийнинг келганини билдириб, таклиф қилиб қолди. Гаплашиб ўтирганимизда, бирдан Ғафур Ғулом ўрnidан турганича, қирғин келтирган уруш учун Гитлерни ҳам, Сталинни ҳам онаси қолмай, ҳақорат қилиб кетди. Ўша кезларда бу сўзлари учун етти пуштимизни йўқ қилиб юборишлари ҳеч гап эмас эди. Тахтадек қотиб қолдик. Бир вақт ўзимизга келгач, Лоҳутий: “Шайх, бу гапни Ғафур айтмади, биз эшитмадик”, - деди. Бир неча кун хавфсираб, ухламай юрдик. Кўп ўтмай, Ғафур Ғуломнинг Сталинни ардоқлаган шеъри газетада босилди. Баъзан унинг шунақа одати ҳам бор эди: гуноҳни қилишга қиларди-ю, дарров унинг олдини оларди. “Унинг ихтиёри ўзида бўлмаган”, деганимнинг маъноси шуки, у бошқача йўл тутишга ожиз эди. Аммо ҳибсдан келганимдан сўнг у келиб қучоқлаганича: “Шайх, сен йўқлигингда ўлай деб қолдим”, - деб бағрига босганди. Мен бунга ишонаман.

Замон оғир эди. Ана шунақа ҳолатлар кўп бўларди. Буни яхши тушунган Шайхзода гина-қудуратни билмайдиган шахслардан эди. У ҳеч кимга ёмонликни раво қўрмасди. Унга зуғум ўтказганларга бирор марта ҳам буни юзига солмаган.

Шу муносабат билан бир воқеа эсимга тушди.

1964 йили аллақандай ғайритабиий бир ҳолда юрганида, уни кўриб қолдим. “Уй беришди, беш хонали”, - деди у аллақандай хомушлик билан. “Қутлуғ бўлсин! Яқинда ҳовли тўйи қилиб ҳам

қоларсиз?” - десам, у: “Йўқ, уйдан воз кечишга тўғри келади. Бизга теккан ҳукумат уйи ўзини отган министрники экан. Мен ҳеч қачон бировнинг қулфати устига бахтимни қура олмайман”, - деди.

Кейин билсам, Шайх ака рад жавобини бериб юборибди.

Москвадан хатлар

1966 йил июль ойининг сўнгги кунларида Шайхзода тошкентлик шифокорларнинг маслаҳати билан Москвага борди. У борган Кремль хастахонаси Москванинг ташқарисида, қалин ўрмон орасидаги мухташам бир бинода жойлашган эди. Шифокорлар шу ерда беморнинг юрак ва жигар касалликларини бир йўла даволаганларидан сўнг у Москва яқинидаги санаторийларнинг бирида саломатлигини мустаҳкамлаб олиши лозим эди. Ҳар ҳолда улар шоирга шуни маслаҳат берган эдилар.

Дўст-ёрлар ва шогирдлар қуршовида яшашга қўниккан шоирнинг улардан айрилиб, улар меҳрини сезмай яшаши ғайритабиий эди. Шайхзода даволаниш билан бирга Тошкент ва Боқудаги дўст-ёрларига хат ёзиб, улардан ҳам хат олиб турди. Шундай хатлардан бирини у 24 август куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ўша кезлардаги котиби Асқад Мухторга йўллади. Ҳар бир шогирдининг исм-шарифини талқин қилишни хуш кўрган Шайхзода Асқад Мухторни “Асъад” деб атар, бу араб сўзи эса “бахтли” деган маънони англатар эди. Бу хатда ҳам у Асқад Мухторга шундай деб мурожаат этган эди:

“Азиз иним ва бетиним Асъаджон!

Салом, дуо, эҳтиромларимизни қабул қилгайсиз!

Сизнинг ва Сизларнинг ташаббусингиз билан бошланган тадбир¹ яхши ва унумли натижаларга олиб келди. Мен ҳозир,

¹ Шайхзода Ёзувчилар уюшмасининг саъй-ҳаракати билан Кремль шифохонасида даволанаётганини назарда тутмоқда. Ғафур Фулом вафотидан кейин республика раҳбарияти Шайхзодани Кремль шифохонасида даволатиш чораларини www.ziyouz.com kutubxonasi

ўзларига маълум, Кремль шифохонасида муолажа қилинмоқдаман. Разъятим, шукр, анча тузалиб кетди. Сентябрнинг ўрталарида Тошкентга қайтурман ва ёхуд Малеевқа²га жўнарман. Ҳали кўрамиз.

Ўзлари қалай? Раҳмат Файзий³га ёзган мактубимда Сизни сўраган эдим. Лекин ўзингиз Тошкентда бўлишингизни аниқ билмас эдим⁴.

Ҳозир баъзи бир маълумотларга кўра, Тошкентга қайтиб келибсиз. Шу хатни ўша имон ва умид билан ёзаябман...

Соғлик ва саломатлик тилаб, ўзларининг бевосита ўнг кўлларини сиқамиз ва жасорат билан:

- Шахсан ўзларидан сўрасак! – дейман.

Оилангизга ва ёру дўстларга саломлар!

Соғиниб Сизни кучоқловчи ва ўпгучи

Шайх акадурман.

P.S. Иттифоқ ёзувчилари қурултойига намоянда масаласи⁵даги маслаҳат хотирдами, йўқми?"

Шайхзода Москвада даволанаётган пайтида Сакинахоним, келишувга кўра, унинг номига келган хатларни Москвага йўллаб турар эди. Шундай хатлардан бири боқулик адабиётшунос Жамол Муҳаррамлидан келган бўлиб, у бир қанча вақтдан бери Мақсуд Шайхзоданинг ҳаёти ва ижоди билан шуғулланаётган ва ўқтин-ўқтин унга мурожаат этиб, биографик мазмундаги турли

кўрган.

² Москва атрофидаги ёзувчиларнинг Ижод уйи.

³ Раҳмат Файзий ўша йилларда Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раисининг ўринбосари бўлиб хизмат қилган.

⁴ Асқад Мухтор 1966 йилнинг июль-август ойларида Кўктепа (Коктебель, Қрим) даги ёзувчиларнинг Ижод уйига бориб, “Чинор” романи устида ишлаган.

⁵ Ўша йилнинг куз ойларида собиқ СССР ёзувчилари қурултойини ўтказиш режалаштирилган бўлиб, Шайхзода қурултойга делегат бўлиб сайланишни истаган эди. Аслида, у ушбу мактубни шу масаланинг қандай ҳал қилинганини билиш мақсадида ёзган.

саволларга жавоб ёзиб юборишни илтимос қиларди. Ўз навбатида Шайхзода ундан илк шеърларининг фотонусхаларини олиб юборишни сўрар ва бу шеърларнинг яқинлашиб келаётган 60 йиллиги муносабати билан нашр этилажак асарлари мажмуасига киритишни истарди. Ҳар икки томоннинг манфаати билан бошланган ёзишма шу тарзда бир неча ой давом этди. Шайхзода Жамол Муҳаррамлига йўллаган навбатдаги ва, афсуски, санасиз мактубида қаламкаш дўсти, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Комил Яшиннинг Москвага келиб, атайин шифохонага бориб кўрганини катта мамнуният билан ёзади. Ўша кунлари Боқуда Осиё ва Африка ёзувчилари билан алоқа қилувчи совет комитетининг кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтган ва Яшин мазкур йиғилишда қатнашган эди. Шайхзоданинг ёзишига кўра, Яшин, йиғилиш тугагач, Москвага икки кунга келган экан.

Яшин ака ўша куни бемор шоирнинг палатасида бафуржа ўтириб, йиғилишнинг қандай ўтгани, совет ёзувчиларининг ташаббуси билан бошланган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг бирдамлик ҳаракати тобора куч олиб бораётгани ва шу хайрли ишда ўзбек ёзувчиларининг ҳам муносиб ҳиссалари борлигини фахр туйғуси билан гапирди. Унга Мирза Иброҳимов, Мамед Раҳим, Сулаймон Рустам каби озарбайжон ёзувчиларининг дуойи саломини етказди. Шайхзода эса Яшин акани Жамол Муҳаррамлидан келган хат билан ҳам таништириб, сўнг шифохонада ёзган янги шеърларини унга ўқиб берди.

Шифохонанинг бош врачидан тортиб ҳамшираларигача Шайхзодани севиб қолишган эди. Айниқса, бемор шоирга қаровчи шифокор аёл ҳар сафар эрталаб уни палатага кириб кўрганида, латиф овози билан соғлиғи ва кайфиятини сўрарди. Шундай кунларнинг бирида Шайхзода унинг навбатдаги анъанавий саволига жавобан бундай дейди:

- Состояние мое лучше, чем вчера, но хуже чем завтра. (Бугун аҳволим кечагига нисбатан яхши, аммо эртангига қараганда ёмонроқ.)

Шоирнинг сўз ўйинини сезмаган шифокор кутилмаганда безовталаниб кетади:

- Нега? Нима бўлди? Нима сизнинг соғлигингизга таъсир этди?

У шундай деб ҳамшираларга қарайди. Шифокорнинг шайхона “ўйнатма нутқ”ни тушунмаганини сезган бемор:

- Садағангиз кетай, хоним, гапимга бир оз эътибор беринг-а, - дейди ва бояги иборани яна айнан такрорлайди.

“Хуже” сўзидан чўчиб кетган шифокор беморнинг шоирона ифодасини энди тушуниб, хохолаб кулиб юборади.

* * *

Шайхода 9 сентябрь куни Асқад Мухтордан жавоб хатини олади. Комил Яшин билан бирга Бокудаги йиғилишда иштирок этган Асқад Мухтор Шайходанинг она-ватанида бўлганлигини билдириш ва уни ҳайратга солиш мақсадида ўз хатини озарбайжон тилида ёзган эди. Ўша куннинг эртасига, шифохонадан чиқиши арафасида, Шайхода Асқад Мухторга қуйидаги иккинчи хатини йўллайди:

“Асъаджон, азизим!

Салом, дуо ва дароғушлар!

Кеча мактубингизни олиб, бағоят хурсанд бўлдимки, буни изоҳлашга, фикри ожизонамча, эҳтиёж йўқдир.

Зотан, мактуб мазмунидаги самимият, чин тилаклар, хушxabарлар, дўстлар хотирасида ва азизлар даврасида мени тилга олганликлари тўғрали¹ сўзларингиз ҳазрат Масиҳ²нинг нафасидек ўликларни ҳам тирилтиришга қодирдирлар. Ваҳоланки, ушбу сатрлардан кўринганидек, мен ҳануз тирикман ва, бинобарин, мактубингиз нур алан нур бўлди. Яна тўғриси, бир

¹ Тўғрисида, демокси.

² *Масиҳ* – Исо пайғамбарнинг лақаби. Афсоналарга караганда, Исо пайғамбар ўз нафаси билан ўлганларни тирилтириш, уларга жон бағишлаш қобилиятига эга бўлган.

он Сиз билан кўришган ва сўзлашгандек бўлдим. Башар зеҳнининг энг буюк ихтирои – ёзувнинг ажиб жодугарлиги, бўлак фазилатлар билан бир қаторда, масофаларни яқинлаштириш ва дўстларни бир нав кўриштиришдан иборат эмасми?..

...Дарвоқе, ёзилган мактубдаги сўзлар ва ҳарфлар устига икки кишининг кўзлари тикилиб туриши ўзи икки шахснинг кўришишидек гаштли ҳодисадир. (Албатта, агар мактуб дўстона бўлса!) На телефон бунинг ўрнини боса олади, на телеграф!

Аттанг, ҳазор аттанги, сўнгги ўн йилларда ўзингизга маълум сабабларга (“шояд”, “мабодо”, “эхтиёт шарт”...) ва ҳамда ҳар уйда телефон жанобларининг пайдо бўлиши мактуботни қаламнинг бир жанри сифатида тугатиб қўйди. Қаранг, энди: ярим асп мобайнида ўзбек шеъри майдонининг шерри жаёни³ бўлиб наъра тортган унутилмас дўстимиз Абдулғафурнинг менда, сизда ва бўлак дўстларида биронта мактуби борми, ёзилганми ўзи ёки ёзилган бўлса, сақланганми?

Ишлар шундай, азизим мулла Асъаджон!

Соғлиқ яхши! Бироқ бу ердан Малеевками ёхуд бўлак муҳтарамроқ санаторийгами жўнаш масаласи эрта-индин ҳал бўлса керак! Бу ердаги ҳозиқ-табиблар, албатта, бирданига жануб ўлкаларига эмас, бир ойча тиббий назорат остида, яъни яхши санаторийда бўлишимни тавсия этадилар...

...“Қурултой вакили” мавзуи мусбат ҳал бўлгани учун Сизга яна, бакылылар тили билан айтганда, “Чох сағ ол!” дейман. Гап бу ерда “шон-шуҳрат”да эмас, албатта. Гап маънавий қаноатда! Ахир 1934 йилда Ёзувчилар уюшмасига (“союз” дейилса, “касабалар союзи” тушунилади ўзбекларда!) аъзо бўлганлардан неча киши қолди? Мен турли сабаблар ва замоналарнинг зайли билан биронта ёзувчилар қурултойига боролмай қолишим инсоф юзасидан қандай бўлар эди? Муштлару, муштумлару, муштумзўрлар ҳа деб ҳамма иттифоқ қурултойларига борсалар-у, биздек фуқаройи косиба бу даргоҳлардан маҳрум бўлиб қолса, бунга Мильчаков қандай жавоб беради, рўзи қиёматда?..

³ *Шерри жаён* – даҳшатли шер.

...Мен бу ерда бир сира шеърлар ёзиб ташладим. Раис ноиб сифатида Сизга арз этмоғим даркор. Ғафур ҳақида битта оптимистик марсия ёзиб, “Совет Ўзбекистони”га юбордим. Сиз ҳам бир вақтингиз бўлганида редакцияга қўнғироқ бериб, бу шеърнинг тақдирига қизиқсангиз ва ҳамда Ғафур мавзуи ўткинчи компания (маърака) эмаслигини, бинобарин, ҳеч қачон Ғафур ҳақидаги асарлар кечикмайдиганини (албатта, агар шеър лойиқ бўлса!) дўстона эслатсангиз, Сиздан миннатдор бўлурман...

...Дуои салом Равзия бону¹га!

Темур²бек, яъни менинг пожажирим ўз киракашини биладими? Умрида илк маротаба у кимга пожажир бўлганини Равзия бону унга эслатса, ёмон бўлмас, балки шу баҳона билан 20 ларга кирганда унинг 6 юлдуз коньякидан нуш этармиз...

....Яна салом, дуо, эҳтирому интизом билан,

Имзо.

Шаҳри Москва”.

Агар диққат-эътибор билан ўқисак, Шайхзоданинг Асқад Мухторга ҳар иккала хатни ёзишдан мурод-мақсади битта: СССР ёзувчиларининг Москвада ўтажак IV курултойида делегат сифатида иштирок этиш. У собиқ СССР Ёзувчилар уюшмасининг 1934-1935 йиллардан бери аъзоси, ўзбек адабиётининг Ойбек ва Ғафур Ғулумдан кейинги забардаст намояндаси, Яшин ва Абдулла Қаҳҳорнинг тўлақонли сафдоши бўлишига қарамай, шу вақтга қадар иттифоқ ёзувчиларининг бирор курултойига делегат этиб сайланмаган эди. У уюшма раҳбариятининг ва бу раҳбариятга таъсир кўрсатувчи кучларнинг ўзига нисбатан бундай ҳақоратли муносабати билан келиша олмайди. Бу лоқайдликнинг метин деворини бузишда Асқад Мухторнинг ёрдамига умид қилади.

¹ *Равзия бону* – Асқад Мухторнинг рафикаси.

² *Темур* – Асқад Мухторнинг тўнғич ўғли, шарқшунос олим..У туғилганида, Шайхзода туғруқхонадан уни онаси билан бирга шахсий автомобилида хонадонига олиб борган.

Камина Асқад Мухторнинг Шайхзоданинг илтимоси бўйича нима қилгани ёки нима қила олганидан хабарсизман. Аммо Шайхзода кутган ва делегат сифатида иштирок этишни орзу қилган иттифоқ ёзувчиларининг IV қурултойи 1967 йил 22-27 май кунларида Москвада ўтказилганида у фоний дунёни тарк этиб, боқий дунёга рихлат қилган эди...

* * *

Москвада даволанаётган кезларида Шайхзода Жамол Муҳаррамли ва Асқад Мухтордан ташқари, Жуманиёз Жабборовга ҳам бир неча хат ёзган. Унинг 2 сентябрда ёзган хатида юқорида қайд этилган маълумотларга аниқлик киритувчи муҳим фикрлар мавжуд. Шу вайдан бу хатнинг ҳам айрим давҳаларини Сиз, муҳтарам китобхонлар эътиборига ҳавола этсам, деган фикрдаман.

“Мен Москвадаман, - деб ёзади Шайхзода. - Кремль хастахонасида. Аҳволим анча яхши! Сентябрнинг охириларигача Москва атрофидаги санаторийлардан биттасида бўлурмен. Аммо 12-15 гача бу ердаман. Бу ер аслида хастахона эмас, балки ғоят серсафо бир санаторийдан устундир. Ҳамма шароит муҳайё. Муолажа ҳам, ётоқлар ҳам, муомала ҳам манзаралар (ўрмон, хиёбонлар) ҳам, ирмоқ ҳам жойида. Мана шу шароитда яна шеърни машқ қилиб, бир “даста” ёзилди. Илк шеър кўпдан бери ўйлаб юрганим Ғафур Ғулом хотирасига бағишланган шеър бўлди. Ғафур ҳақида бир нарса ёзиш ҳар Ғафур дўстининг виждоний вазифасидир! Айниқса, мен жим туролмас эдим. Ўша мусибат юз берган кунларда шеър ёзишга тоқат ва қудрат йўқ эди. Зеро, боғда касалманд бўлиб ётдим.

Шеър узунроқ туюлса, адабиёт саҳифасида ёки (газетанинг – *Н.К.*) яқшанба сонларидан бирида берсаларинг ҳам бўлади...”

Шайхзоданинг “Ғафурга хат” шеъри, айрим хотиранавислар қайд қилганларидек, шоир вафот этган кунларда Дўрмонда ёзилмаган. Шунинг учун ҳам бу марсиянинг Туроб Тўла томонидан қабр тепасида ўқиб берилгани ва йиғилганларнинг

уни эшитиб, юм-юм йиғлаганлари тўғрисидаги сўзлар ҳақиқатга мутлақо зиддир. Аммо ҳамма гап шундаки, муаллиф нафақат ўз лирикасининг, эҳтимол, XX аср ўзбек шеъриятининг дурдоналаридан бири бўлган бу асар республика газетасига катталик қилиши мумкинлигини ўйлаб, уни газетанинг қайси сониди тўла ҳолда бериш мумкинлиги устида бош қотирган. Жуманиёз Жабборовдан унинг қачон босилгани ва газетхонларда қандай таассурот қолдиргани ҳақида хабар беришни кутган. Аммо ўта маданиятли Жуманиёз Жабборов эса иш билан банд бўлибми ё бирор мулоҳазага борибми, Шайхзодага бу ҳақда икки энлик хат ёзишга журъат этмаган.

Шайхзода 24 сентябрда ёзган навбатдаги хатида уни озгина чимчилаб олиб, ёзади:

“Мен узоқда бўлсам-да, фикрим-зикрим юртга банд! Илгари юборган шеърим чиқибди ва одамларда анча яхши таассурот қолдирибди шекилли. Раҳмат! Бироқ, бунини мен шу кунлардагина бу ерга келган министрлардан билиб қолдим. Ё шоир! Ахир менга шу тўғрида икки энлик хат ёзишга ижодий фурсат тополмадингизми? Хўп, майли. Бу асосий гап эмас!..

Мен ҳозир яхши, дуруст бўлиб қолдим. Ойнинг охирларида Москва атрофидаги санаторийлардан биттасига бориб, 24 кун дам олинади. Сўнгра “Шаҳри ларзон”га қайтаминиз!..”

Шайхзода сентябрь ойининг охирларида шифохона ҳамда унинг олижаноб врач ва ҳамширалари билан хайрлашиб, Москва шаҳридаги “Метрополь” меҳмонхонасига келиб жойлашади.

* * *

Шайхзода қўлида шеърият алифбосини ўрганган шогирдлардан бири Юсуф Шомансур шу вақтда Москвадаги Олий адабиёт курсларида таҳсил олаётган эди. У устознинг Москва касалхонасида даволанаётгани ҳақидаги хабарни Тошкентга таътилга келган кунларида эшитиб, Москвага қайтиши биланоқ уни излаб, “Метрополь” меҳмонхонасида бир оз соғайиб, дам олаётган ҳолатда топади. Юсуф қарийб ҳар куни устозни зиёрат

этиб, унга дастёрлик қилади.

“Ҳали, - деб ёзган эди Юсуф Шомансур, - оғир касалликнинг асорати сезилиб турарди. Қовоқлари салқиган, кўзлари ҳорғин кўринарди. Аммо дардни ортиқча писанд қилмай, кунига бир-икки шеър ё “Беруний” фожиасидан бир саҳифа ёзар эдилар. Ҳеч бўлмаганда, бир китоб ўқиб туширар ё мени бирор янги спектаклга бошлаб олиб борар эдилар.

Врачлар Москвадан бир неча километр наридаги, Шчёлково қишлоғидаги санаторийга йўлланма беришганда ҳам, Шайх ака уч-тўрт кунгача шаҳарда юравердилар. Охири Шчёлковога мен кузатиб кўядиган бўлдим. Худди шу кунни домла тўқсон жилдлик машҳур бир эски луғатга ёзилдилар. Оғир касал ҳолатдаги одамнинг маърифатга ташналиги мени ҳайратда қолдирди”.

(Ушбу хотирада тилга олинган “90 жилдли луғат” Ф.А.Брокгауз ва И.А.Ефроннинг машҳур “Энциклопедик луғат”и бўлса ажаб эмас. 1890-1907 йилларда шу нашрнинг 82 та асосий ва 4 та қўшимча жилдлари чоп этилган эди. 60-йилларнинг ўрталарида мазкур нашрни қайта амалга ошириш режаси тузилиб, унга обуна эълон қилинган. Аммо бу нашрнинг амалга оширилгани ёки оширила бошлангани тўғрисида бирор жойда маълумот учрамайди.)

Шайхзода Шчёлково, Ойбек ифодаси билан айтсак, қасабасидаги санаторийда истироҳат қилган чоғларида, Жамол Муҳаррамлига шу ҳақда хабар бериб, бундай ёзган:

“Азизим Жамолбек!

Салом ва дуо! Мен ҳали Москвадаман. Кремль хастахонасидан чиққач, 20 кунга қадар Москва шаҳрида(ги) “Метрополь” отелида истиқомат қилдим. Кўҳна аҳбоблардан баъзиларини кўрдим: кўришдик, суҳбатлашдик, тез-тез “Боку” ресторанига бориб, унда тор ва қовол¹ эшитиб, бир оз Ватанни хотирладик.

Энди бўлса, беш кундирки, Москвадан 45 километр наридаги “Горький” санаторийсига жойлашдим. Бу ер ажойиб ва гўзал маскан. Нима истасанг муҳайё. Мен 27 октябрга қадар бўламан.

¹ Қовол – озарбайжонлилар сурнайи.

Ҳар ҳолда у вақтга қадар бир неча бор мактуб ёзишамиз...”

Бу хатлардан маълум бўлганидек, аҳволи оғирлашиб қолган шоир уч ой мобайнида Москвадаги хастахона ва санаторийларда даволаниб, сиҳат-саломатлигини бир қадар яхшилаб олди.

Юсуф Шомансур ҳикояси

*Олтмиш олтинчи йилнинг октябрида
Москвада кўришдим устозим билан.
Оқшомлари сайр этдик қуз ёмғирида,
Шчёлково ўрмонларин яшил бағрида,
Суҳбатимиз обод шеър, назм билан.*

*Гоҳ тўсатдан тутарди мия санчиғи,
Суялганча қоларди домла қайинга.
Жон деганинг қасдида шум ажал тиғи,
“Тузукмисиз, домлажон?” – устоз дард чоғи
“Ўзларидан сўрасак”, - деярди менга.*

*Бир қўлида хапдори, бир қўлда қалам,
Кейин оппоқ тонггача ёзар эди шеър.
Ёноқлари оқарар оқ қоғоздан ҳам,
Аммо дардни енгарди раҳмсиз илҳом,
Тирик сичқондан афзал ўлик арслон, шер.*

*Касалхонадан чиққан домла Шайхзода
Тўғри келди Кузнец кўприги томон.
- Шомансур ўғиллари, - деди, - дунёда
Тўқсон жилдли китоб бор ноёб, зиёда,
Мутолаа этмоқлик юракда армон.*

*Китобхонага кирсак, ўша луғатга
Хардорларни ёзарди нозанин бир қиз.*

*Домла дер: “Лутфан қўшинг мени навбатга
Ва лутфан йўлланг уни тезроқ Тошкантга,
Етмиш етти йил турсин шундоқ... хуснингиз...”*

*...Ўлим олдида шоир қўшиқ айтса шод,
Тўқсон жилдлик китобга кетса талпиниб.
Бўғзида жон талашса ажал ва ижод,
Жангмасми бу? Оловга, ўққа на ҳожат,
Аталмасми бу ҳаёт қаҳрамонлик, деб?*

“Беруний” ёзиб тугалланганми?

1960 йили Шайхзода рафиқаси билан Карлови Варига бориб, пича даволанганидан кейин, 1961 йилнинг март ойида Ҳиндистонга сафар қилган эди. Ҳар икки хорижий мамлакатга қилган сафари, гарчанд “Осиё девони” шеърлар китоби яқунланмай қолган бўлса-да, шоирнинг шу йилларга оид шеърларида ўз ифодасини топган.

Ҳиндистон – Бобур ва бобурийлар томонидан уч юз йил давомида идора қилинган мамлакат. Шунинг учун ҳам Совет давлатининг “темир дарвоза”лари очилган бир даврда бу мамлакат ўзбек шоирининг эътиборини тортган ва унда Ҳиндистонга сайёҳ сифатида бориш истаги уйғонган эди. Аммо оддий сайёҳ эмас, балки шоир сайёҳ Ҳиндистонга бориб, Бобур сингари ватандошларимиз қадамжоларини зиёрат қилган экан, демак, унда бирор ижодий ниятнинг туғилган бўлиши табиий эди.

Шубҳасиз, “Ҳиндистон” деганда шоирнинг кўз олдига даставвал Бобур келган бўлиши шубҳасиз. Аммо ўша йилларда Бобур номини тилга олиш ва у ҳақда йирик асар ёзиб нашр этиш иложисиз эди. Шунинг учун у Бомбай кўчалари бўйлаб кезинганида бошқа бир жаҳонгашта ўзбек шоирини эслайди:

Нималарни ўйладим, билсангиз у дам,
Эсладимки, етмиш йил бундан муқаддам –
Бу ерда жағонгашта битта саргардон
Хўқандлик бир мусофир юрган экан-ку!
Шу музейлар, шу денгиз, бу боғи майдон
Гувоҳдай у йўлчини кўрган экан-ку!..
...Уни юртдан қувганди “фалакнинг чархи”,
У фақирди. Шеърнинг маълумдир нархи.
Шоир эди, шу учун балки ноилож –
Чайнар эди виждонни дунёнинг дарди.
“Майда пул”га, афсуски, доимо муҳтож,
Кўз ёшин сиёҳ қилиб ғазал битарди.
Бомбайда уни эслаб мен бўлдим диққат,
Ўзим меҳмон бўлсам-да эсимни фақат –
Меҳмон бўлиб банд этди Зокиржон Фурқат.

Шайхзода 50-йилларнинг иккинчи ярмида Фурқат ҳаёти ва ижодини кунт билан ўрганишга киришган эди. Ҳиндистонга қилган сафари чоғида эса жаҳонгашта шоирнинг фожиали тақдири унинг ижодий ҳаёлларини забт эта бошлади. Аммо 1960 йилда Туроб Тўла ва Михаил Мелкумов сценарийси асосида суратга олинган “Фурқат” фильмининг экранга чиқарилгани, Иззат Султон қаламига мансуб “Шоир қалби” опера либреттоси ва “Россия нури” киносценарийсининг ёзилганлиги унинг ижодий режаларига маълум даражада раҳна солди. Бироқ у 1963 йили “Мирзо Улуғбек” трагедияси устида ишлашда давом этар экан, илмий доираларда, яна ўн йилдан кейин Абу Райҳон Беруний туғилган кунга 1000 йил тўлиши ва шу муносабат билан буюк ўзбек олими юбилейини нишонлаш масаласи кўтарилди. Бундан воқиф бўлган Шайхзода “Мирзо Улуғбек”ни тугатар-тугатмас, Беруний ва у яшаган тарихий даврни ўрганишга киришади.

Ўша йилларда “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетасининг масъул котиби бўлиб ишлаган Миад Ҳақимов 1964 йилда “Гўзаллик навқари” деган

репортаж-мақоласини ёзиш учун Шайхзода билан учрашиб, унга: “Шайх ака, театр шинавандаларига яна нималар тортиқ қилмоқчисиз?” - деган савол билан мурожаат этган.

Мана, Шайх аканинг бу саволга берган жавоби:

“Дастлаб шуни айтишим керакки, биз тарихни тарих учун эмас, балки замонамиз учун ўрганамиз. Ўтмишда юз берган воқеалардан хулоса чиқариш, ижтимоий тараққиёт қонуниятларини ўрганиш, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашни очиб бериш бизнинг вазифамиздир. Шу важдан ҳам ўтмишда яшаган ва маълум даражада даврнинг зиддиятларини ўзида акс эттирган монументал инсонлар, улкан характерлар ҳамда даҳшатли фожиалар ҳамиша мени қизиқтириб келган. Шу вақтгача ёзган икки асаримнинг мавзуси ҳам шу билан изоҳланади. Ҳозир мен улўғ олим ва мутафаккир Беруний ҳақида бир нима ёзиш ниятида юрибман, шунга материаллар тўплаяпман”.

Шайхзоданинг Беруний тўғрисида асар ёзмоқчи бўлганлиги ҳақидаги илк босма маълумот - мана шу.

Шу йилларда шоир билан яқин алоқада бўлган, унинг вафотидан сўнг адабий меросини ўрганиш ва тарғиб этиш билан машғул бўлган Муҳсин Зокировнинг маълумот беришича, Шайхзода Беруний ҳаётини ўрганишга катта иштиёқ билан киришиб, араб, форс, турк ва рус тилларидаги мавжуд манбаларни ўрганибгина қолмай, халқ ўртасида тарқалган ривоятлар билан ҳам астойдил қизиққан. Унинг Беруний даври ва ҳаётига оид манбалардан олган нусхалари ўндан зиёд микрофильмни, кўчирмалари эса икки катта дафтарни ташкил этган.

Шайхзода Ҳиндистонга қилган сайёҳлик сафари вақтида Деҳлида Хумоюн Мирзонинг қасри ва қабрини, “Қутб минор” деган 235 фут узунликдаги минорани, 1191 йилда бунёд этилган “Масжиди қуввати Исломи”ни, милоддан уч аср муқаддам қад кўтарган Ашоқа Стунини кўриб, ҳайратланган, Ҳиндистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай ғаройиб тарихий обидалар ва

маиший турмуш манзаралари билан танишган эди. У “Ҳиндистон сафари” деган мўъжаз мақоласида сафар таассуротлари билан ўртоқлашиб, бундай ёзган эди:

“Мен яна бир кун сизларга Мадораснинг косибларидан, кўм-кўк шакарзабон тўтиларидан, Шиванинг баланд бутхонасидан, хушбўй ва чарос кўзли ҳинд қизини эслатувчи оқпар чойларидан, машҳур ҳинд артисти, бизнинг дўстимиз Раж Капурдан, пальма хиёбонларидан, омоч билан ер ҳайдаб турган деҳқонлардан, март ойининг бошларида биз еган тарвузлардан, “Филлар ғори” деб аталган оролда, қояларда ўйилган суратлардан, махоражаларнинг кўшки, айвонларидан ва хонумонсиз рикшаларнинг катакка ўхшаган кулбаларидан, Банголия кўрфазида, яъни Ҳинд океанида чўмилганимиздан нақл қилиб берарман.

Биз ўн беш кун мобайнида издиҳомли Калкуттани, илонбозларни ва сеҳргарларни, Рабиндранат Тагорнинг уйини, ажойиб косибларнинг ижодини, олти юз йил яшаб, бир неча гектар ерга томир ва бутоқ солган банян дарахтини, турли дин ва мазҳабдаги тоифаларнинг ғалати одат ва маросимларини... кўрдик.

Биз Банорас шаҳридаги бутхоналарни, Ганг дарёсидаги ибодатларни, бир неча тонналик олтиндан ясалган ибодатгоҳ гумбазларни, Будданинг туғилган жойларини кўрдик...”

Жайпур, Фатихпур, Агра ва бошқа шаҳарларда Шайхзода кўрган аксар тарихий жойлар ва халқ турмуши манзаралари Берунийнинг “Ҳиндистон” асарида ўз тасвирини топган, улар Беруний даврида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди.

Афсуски, Шайхзоданинг Ғазна шаҳрига бориб, улуғ олим ҳаётининг сўнгги даврини бевосита у яшаган ерда ўрганиш орзуси хасталиги туфайли рўёбга чиқмади.

Тарихий мавзудаги асарда давр руҳини ҳаққоний акс эттириш – энг муҳим масала. Агар тарихий давр асарда ўзининг ҳаққоний ифодасини топмаса, унда тасвирланган тарихий шахс образининг ишонарли бўлиши маҳол. Тарихий жанрнинг шу “темир”

қонунини яхши билган Шайхзода Тошкентда яшаб туриб ҳам олис асрлар билан уланувчи ришталарни топишга интилди. Юқорида номи тилга олинган адабиётшуноснинг айтишича, Шайхзода 1965 йилнинг баҳор ойларида ундан қуръа ва фол очиш ҳақидаги китобларни топиш мумкин ё мумкин эмаслигини сўрайди. У ўша йилларда ҳаёт бўлган кекса саҳҳофлар билан учрашиб, улар ёрдамида шундай китобларни топиб, шоирга етказди. Бу китоблар билан танишган Шайхзода, модомики, шундай китоблар сақланиб қолган экан, балки фолчи ва қуръачиларни ҳам топиш мумкиндир, деб ўйлайди. Чиндан ҳам, бундай “ноёб” соҳа вакиллари ҳали анқонинг уруғига айланмаган эдилар. Шайхзода улар билан учрашиб, фолбиндан фол очиш усуллари диққат-эътибор билан ўрганади. Сўнгра ўзининг бундай “бидъат” билан қизиқаётганини кўриб ажабланган шогирдига бундай дейди:

“Ажабланманг, Беруний ҳақида ёзилажак пьесада олимнинг қуръачилар, мунажжимлар ва фолбинлар билан бўладиган қизғин мунозара саҳнаси бўлади. Мен буларни Ҳиндистонда ҳам кузатдим. Мусулмон қуръачи ва фолбинларни ҳам ўз кўзим билан кўриб, улар иш услабини бир-бирига таққослаб, фарқи бор-йўқлигини аниқламоқчи эдим. Бундан ташқари, (мақсадим) олим яшаган давр қуръачиларининг иш услуби билан (бу нарса “Қуръа” ва “Фол” китобида муфассал тасвирланган) ҳозиргилари орасида қандай ўзгариш борлигини билиш эди – фарқ унчалик катта эмас экан. Шарқ – Шарқ-да. Айтганча, Бериунийнинг ўзи ҳам “Ҳиндистон” китобида бу урф-одат ва эътиқодларнинг хилма-хил турларига алоҳида эътибор беради, батафсил баён қилади. Пьесада Берунийнинг илмий-материалистик қарашларини бўрттириш борасида, гарчанд ғалат ва бидъат туюлса-да, бу урфий эътиқодларни четлаб ўтиб бўлмайди. Шу туйғайли мазкур манзарани тасвирловчи махсус саҳна киритиш ниятим ҳам йўқ эмас...”

Шайхзоданинг бадиий ниятидан хабардор мазкур адабиётшуноснинг айтишига кўра, асар беш парда, етти ёки

тўққиз кўринишдан иборат тарихий драма бўлиши лозим эди. “Суҳбатлардан бирида, - деб ёзади у, - пьесанинг композицион қурилишини тахминан қуйидагича баён қилган эдилар:

Биринчи ва иккинчи пардалар - Беруний илмий фаолиятининг Хоразм даври (олимнинг ўз ватанига қайтиши); унда Беруний ва Ибн Сино муносабатлари; илмий ҳамкорлик ва улар орасидаги илмий мунозаралар; Беруний ва Шоҳ Маъмун; Берунийнинг улуғ олим сифатида донг таратиши; Султон Маҳмуднинг Хоразмга босқини; Хоразм осмонида қора булутлар.

Учинчи парда – Ғазна; Беруний ва Султон Маҳмуд; олим илмий фаолиятининг Ғазна даври.

Тўртинчи парда (энг катта пардалардан) – Беруний Ҳиндистонда; қадимий Гужорат; Беруний ва ҳинд олимлари; “Ҳиндистон” китобининг дунёга келиши.

Бешинчи парда – яна Ғазна; олим ҳаётининг кейинги палласи; Беруний ва Султон Масъуд; “Қонуни Масъуд” китобининг ёзилиши.

Эпилог (хотима) – устознинг ниятича, юлдузлар порлаб турган кўк гумбази фонида улуғ олимнинг мужассам сиймоси; унинг нуроний сиймосидан ҳар тарафга заррин зиё таралиб кетган; у авлодларга мурожаат тарзида васият-монологини ўқийди. Парда бекилади”.

Агар замондошларнинг Шайхзодадан эшитиб, баён қилган шу сўзлари ҳақиқатга яқин бўлса, пьеса шундай композицияга асосланган беш пардали тарихий драма сифатида майдонга келиши лозим эди.

* * *

Шайхзода 1966 йил 18 июль куни Жамол Муҳаррамлиги йўллаган хатида мазкур асар устида ишлаётганлиги тўғрисида хабар бериб, бундай ёзган эди: “Бу кунларда Х асрнинг машҳур олими ва фозили хоразмлик Абу Райҳон Беруний тўғрисида ёзилажак пьеса борасида ишламоқдаман. Аммо саломатлигимнинг бир оз мазаси йўқ. Муолажага ва дам олишга

эҳтиёж сезмоқдаман”.

Биз юқорида 1966 йил июлининг сўнгги кунларида шоирнинг Москва яқинидаги касалхоналардан бирида даволангани, К.Яшиннинг шу ерга келиб, уни кўргани ва Шайхзоданинг унга янги шеърларини ўқиб бергани ҳақида сўзлаган эдик. Шайхзода Москвадан Асқад Мухтор ва Жуманиёз Жабборовга йўллаган хатларида ҳам бир неча шеърлар ёзиб, уларни Тошкентдаги газета ва журналга юбораётганини айтган. Берунийга бағишланган асар тўғрисида эса бу хатларда бир оғиз ҳам сўз йўқ. Шундан маълум бўладики, шоир Москвадалик пайтида мазкур асар устида ишлаш имкоига эга бўлмаган.

Бу асар тўғрисидаги сўнгги маълумотлардан бири шоир Шухратнинг хотираларида берилган. У Шайхзодани, чамаси, 1966 йилнинг январь-февраль ойларида кўрганини эслаб, ёзган:

“У билан охирги учрашувим шифохонада бўлди. Палатада Сакинахоним билан икковлари экан. Хона ёруғ, файзли, бир чекада иш столи. Столда қўл соати ва иккита катта қалин дафтар. Ҳол-аҳволни сўрагач:

- Шу ерда ҳам ишляпсиз, шекилли? – деб, дафтарга ишора қилдим. Мен яхши билардимки, шоир ана шунга ўхшаган катта дафтарга ёзишни яхши кўрар, “йиғинчоқ туради”, дер эди.

Сўнгги йилларда унинг Абу Райҳон Беруний ҳақида тарихий драма ёзаётганидан хабарим бор эди. Чиндан ҳам дафтарлар ўша драманинг қораламаси бўлиб чиқди. Менинг сўзимдан кейин Шайхзода битта дафтарнинг устига папкасини қўйиб деди:

- “Беруний”. Озроқ иши бор”.

* * *

Афсуски, Шайхзода ҳаётининг сўнгги йилларида ёзила бошлаган “Абу Райҳон Беруний” тарихий драмасининг кейинги тақдири номаълум.

Ҳозирча қўлимизда асарнинг М.Зокиров томонидан эълон қилинган кичик бир парчасигина бор, холос.

Қуйида улуғ шоирнинг ана шу энг сўнгги асаридан олинган

парча сиз, муҳтарам китобхонлар эътиборига ҳавола этилади:

БИРИНЧИ ПАРДА Биринчи кўриниш

Девонхона. Ш о ҳ М а ъ м у н; а ъ ё н л а р, з а м о н а л л о м а л а
р и. Х о р и ж и й ў л к а э л ч и л а р и: Фаранг, Рум, Ҳинд, Ғазна,
Бағдод халифаси, Миср, Юнон элчилари ўз мавқеларига мувофиқ
заррин курсиларда ўтиришибди. Мажлисдагилар кимнидир
кутиб, ўзаро суҳбатлашмоқдалар. Шоҳ Маъмун гоҳ элчилардан
бирига, гоҳ олимларга савол ташлаб, ҳар тўғрида сўзлашиб
ўтирибди.

ЭШИК ОҒАСИ (*кириб, шоҳга таъзим қилиб*). Дарвозада бир
дарвешифат одам кириш учун изн сўрайди.

МАЪМУНШОҲ. Кирсин, майлига, ҳузуримга.

Девонхона эшигидан ичкари қадам қўйган д а р в е ш с и ф а т
к и м с а аввал шоҳга, сўнгра ўтирганларга одоб билан таъзим
қилгач, тўғри Маъмуншоҳнинг ўнг тарафидаги фахрий
ўриндиққа бориб ўтиради. Мажлисдагилар ҳайратда. Ўзаро
пичир-пичир бошланади. Шунда Дарвеш унга таънаомиз боққан
аъёнларга, бир неча элчиларга, ҳар бирининг она тилида
сўздлайди.

Д а р в е ш

Таъна қилманг, мен ҳаддимдан ошганимча йўқ,
Тайинланган ўз ўрнимга келиб ўлтирдим.
Аллома-ю аъёнлар ҳам бўлсин кўнгли тўқ,
Мен сизларга ҳақойиқдан тухфа келтирдим.

М а м у н ш о ҳ

Уламо-ю фузало-ю аъён, элчилар,
Мен сизларга танитишга улгуролмаган
Абу Райҳон ибн Аҳмад Беруний ҳазрат.
Ардоқланган Хоразмнинг улуғ фарзанди,
Шухрат топган элимизнинг асл дилбанди.
Тақдир унинг бошин силаб, ардоқламади.
Кўп юртларни кезмишдур у сарсон-саргардон,
Аммо илм хазинасини у хўб тополган.
Алломаи замонани биз кўп ахтардик,
Фармон олий бериб уни юртга қайтардик.
Чандон-чандон у сазовор иззат-ҳурматга,
Тайинланди саройга у олий хизматга.

Мажлисдагиларнинг барчаси Берунийга таъзим қилиб, уни
қутлайдидар. Баъзилар ҳижолат тортиб, ерга қарайди.

Б е р у н и й

Олампаноҳ Маъмуншоҳдан кўп миннатдорман.
Илм бобида эришдигим бу мақоматдан
Азиз тупроқ, эл қошида кўп бурчдордурман.
Жаҳонгашта юртлар кездим, юрдим саргардон,
Аммо умрим соатлари ўтмади бекор.
Қатъ¹ айлаган умматларга не бўлса даркор,
Жаҳду жадал этиб доим ўргандим, уқдим,
Тафаккурга неки келди, китобга битдим.
Маърифатнинг дарёсидан жавоҳир излаб,
Маъхазлардан, санад²лардан инжулар излаб,
Аждодларим ҳадя этган ҳазони топдим,
Баҳол қудрат унча-мунча китобот битдим.
Бироқ қайга ташламасин тақдир шамоли,
Дилда бўлди ҳамишалик юртим жамоли.

¹ *Қатъ* – қаттиқ интилиш.

² *Санад* – энг қадимий кийик терисига битилган қўлёзмалар.

Азиз Гурганж боғларидан тебранган еллар
Мадор берди юрагимга, бут бўлди диллар.
Баҳамдиллоҳ, она юртга етишдим яна!
Она-юртнинг жамолидек жамол бормукин!
Она-юртнинг камолидек камол бормукин!
Алломалар хўб етишди Хоразм элидан,
Одамларга ҳадя этди инжу дилидан.
Риёзиёт, фалакиёт, илми хандаса,
Илми нужум, илми тиббдан не аъло бўлса.
Хоки покнинг фарзандидур буро сўзлаган,
Илму амал уммонидан гавҳар излаган.
Бу борада сўзлайверсак адо бўлмайди,
Илму амал тоифаси гадо бўлмайди.

М а ъ м у н ш о ҳ

Баҳамдуллоҳ, Хоразмнинг зар тупроғида,
Не-не зотлар етишмади чаман боғида.
Ҳар бириси илм бобида Арастуга тенг,
Биллоҳ, алар нигоҳига жумла жаҳон кенг.
...Хазинадан неки зарур бўлса берурмиз,
Камина ҳам алломага шогирд бўлурмиз.

Б е р у н и й

Шаҳаншоҳим, лутфингиздан кўп мамнундурман,
Элу элат қаршисида, бас, бурчдордурман...

* * *

Аксар хотиранавислар Беруний ҳақидаги драманинг ёзиб тугалланганлиги, ҳатто айрим парчаларини шоир ижросида эшитганларини нақл қиладилар. Бизнингча, агар асар яқунланган ёки яқунланиш арафасида бўлган бўлса, Шайхзода унинг айрим лавҳаларини эълон қилган ёки шу лавҳалардан

бирортаси машинкаланган шаклда бизгача етиб келган бўларди. Шоир Шухрат хотирасида тилга олинган “икки қалин дафтар” мазкур асарнинг тугалланмаган қоралама нусхасидан иборат, десак, янглишмаган бўламиз.

Шайхзода билан бир марта ҳамкорлик қилган киши у билан ижодий алоқани яна давом эттиришни орзу қилиб яшаган. Шундай кишилардан бири кинорежиссёр Латиф Файзиев “Мангулик” номли шоир ҳақидаги видолашув сўзида бундай сўзларни ёзган эди: “Мақсуд Шайхзода асари асосида фильм яратиш кино ходимига ижодий лаззат бахш этарди, уни илоҳомлантирарди. Шунинг учун ҳам биз Шайх ака билан биргаликда яна бир фильм яратиш орзусида эдик. Мақсуд Шайхзода кўпдан бери буюк олим Беруний ҳақида драма ва киносценарий ёзиш устида иш олиб борарди. Асарлар битгач, мен улардан бирини Ҳамза номли театрда, иккинчисини “Ўзбекфильм” студиясида саҳналаштирмоқчи эдим...”

Афсуски, ҳамма эзгу орзуларимиз ҳам амалга ошмай қолаверади.

Еттинчи қисм

АЛВОН ШАФАҚЛАР

Қуёш ботар эди маъюс ва ҳорғин...

Мақсуд Шайхзода

Шоирлар хиёбонида

Шайхзода Москванинг гўзал ва мусаффо масканлари билан хайрлашиб, октябрь ойининг сўнгги кунларида Тошкентга келди. Тошкентни соғинган шоир икки-уч кун уйида яшаб, сўнгра рафиқаси билан Дўрмонга йўл олди. Дўрмон олтин куз бағрида эди. Қуёшнинг чиқиши ва ботиши олдида дарахтлар, заррин либосларга бурканган келинлардек, айниқса, гўзал кўринар, ёзнинг жазирама кунлари қайтиб, қушлар ҳавонинг майин ва салқин мавжлари бағрида ором олар ва шу шойи бағрдан бир оз силжишга ҳам эринар эди.

“Беруний” устида ишлаш истаги билан келган Шайхзода салқин кунларнинг бирида шамоллаб қолиб, бирдан иситмаси кўтарилди. Уч-тўрт кун ошхонага ҳам чиқишга мадори бўлмади.

Шундай нохуш кунларнинг бирида, кечга томон ёзувчилар боғида бойўғли пайдо бўлиб қолди. Унинг совуқ товушини эшитган Шайхзода бойўғлининг келишида хунук ва мудҳиш бир белгини сизди. Худди шу дақиқаларда Абдулла Қаҳҳор боғ ҳовлисидан чиқиб, хаста шоирни кўргани кирган ва суҳбат эндигина жонлана бошлаган пайт эди. Шайхзоданинг кайфияти бузилганини кўрган адиб, ундан ижозат сўраб, хонадан чиқди. Хонадан чиқди-да, ҳовлининг у ер-бу ерида ётган тошу кесакларни отиб, бойўғлини ҳайдамоқчи бўлди.

Бойўғлининг товуши, келганига бир-икки кун бўлганига қарамай ҳали эшикка чиқмаган Туроб Тўлани уйғотиб юборди. У дастлаб “келишни билган бойўғли кетишни ҳам билади”, дея ялқовлик қилиб бир оз ётди. Аммо совуқ товуш унинг бағрига

зангли пичоқ янглиғ санчилаверди. У ҳам ҳовлига чиқиб, кесагу тош топди-да, бойўғлини қувлашга тушди. У қувлаб-қувлаб, Абдулла Қаҳҳорга дуч келиб қолди. Абдулла Қаҳҳор деразалардан бирига имо қилиб, олдига йиғиб қўйган “ўқ”ларни кўрсатди. Туроб Тўла бу “ўқ”ларни олиб, бойўғлини яна қува кетди.

Орадан бир қанча вақт ўтганидан кейин у боққа қайтиб келганида, қаердандир пайдо бўлган Сакинахоним унга миннатдорчилик билдириб:

- Туробжон, сизга домлангизнинг раҳматларини олиб чиқдим. Саломат бўлинг, - деди..

Маълум бўлишича, Абдулла Қаҳҳор кўрсатган деразали хонада Шайхзода хаста ҳола ётган экан.

Бойўғлининг “кук-ку”си қаердандир ҳамон эшитилиб турарди. Абдулла Қаҳҳор уйдан ов милтиғини олиб чиқиб, Туроб Тўланинг қўлига берди:

- Бор, йўқот бу бадбахтни! Ўсаллар тепасида пайдо бўлади, деб бежиз айтмаганлар, шекилли.

Туроб Тўла милтиқни олиб, бойўғлини катта кўчага қадар қувиб кетди...

...У эрталаб ёлғиз ўзи боғ хиёбонида хаёлланиб юрган эди, Сакина опа кўриниб қолди:

- Домла сизни сўраяптилар, - деди у.

Шайхзоданинг чехраси рангпар бўлса ҳам, тоза эди. Соқол-мўйловини ҳозиргина олгани учун атир ҳиди анқиб турарди. У Туроб Тўланинг кечаги бойўғли билан қилган “жанг”ини эслаб: “Ғолиби мутлақ сарбоз, муваффақият муборак!” – деган ҳазил сўзлар билан қарши олди. Сакинахоним бур зумда дастурхон ёзди. Шайхзода Боқудан келган ширинликларни меҳмоннинг олдига суриб қўйди:

- Мана. сизнинг яхши кўрадиган ширинликларингиз. Марҳамат, мулла Туробиддин!

Бу ширинликлар Шайхзоданинг уйдан аримас, унинг уйига тез-тез бориб турадиган шоирбаччалар биринчи бўлиб қўлларини шу ширинликларга узатар, уларни соғиниб

қолганларида эса бирор баҳонаи сабаб билан қадамларини унинг уйи томон тезлатар эдилар. Боқудан келиб турадиган “Ҳадя”, “Чинор”, “Гуллаш” деган конфетларнинг мазаси оғиздан кетмасди. Айниқса, лаззатда “Роҳатлукум”га етадиган ширинлик дунёда йўқ эди. Шайхзоданинг ўзи ҳам шу ширинлик билан бир пиёла чой ичганидан кейин, ёқимли мусиқага мақом қилиб кетаверадиган раққосдек, қўлига қалам олиб, ижод оламига шўнғиб кетарди. Уни хасталик пайтида ижод столига яқинлаштирмасликнинг бирдан-бир йўли “Роҳатлукум”ни яшириб қўйиш эди.

Сакинаҳоним бу сафар ҳам “Роҳатлукум”ни яшириб ташлаган эди. Аммо эрининг ёлбориши билан яширилган “анқонинг уруғи”ни топиб, дастурхонга қўйишга мажбур бўлди. Хуллас, шу куни “Роҳатлукум” баҳонасида устоз ва шогирд ширин суҳбат қуриб, узоқ ўтиришди.

Орадан бирор ҳафта ўтар-ўтмас, Шайхзода ҳовлига чиқди. Озгина юриб, дарвоза томон борди-да, ортига қайтди. Шу пайт устозни олисдан кўриб қолган Туроб Тўланнг саволига жавобан:

- Ҳаёлот скамейкаси банд экан. Юринглар, Шоирлар хиёбонида сайр қиламиз, - деди шоир.

Шайхзода ўша йилнинг ёзида, ҳали Москвага шифолангани бормай, Дўрмонда ишлаб, хордиқ олганида, Мамарасул Бобоевнинг ариқ бўйидаги скамейкада хаёл оғушига чўмиб ўтирган ҳолда кўриб қолган эди. Бу скамейкада ўтирган кишининг хаёли кўпинча қаерларгадир қочар, шундай пайтларда у ёнига ким келди-ю, ким кетганлигини сезмас эди. Ўша куни Мамарасул Бобоев ҳам Шайхзоданининг ёнига келганини сезмай, хаёл денгизида сузиб юраверди. Шундан бери бу скамейка Ҳаёлот скамейкаси номини олган, кимнинг қалами юришмаса, шу ерда ўтириб, хаёлот оламида парвоз қилганидан кейин хонасига кириб, шатир-шутур қилиб ёзиб кетаверарди. Шоирлар хиёбони эса, Туроб Тўла айтмоқчи, “ниҳоятда гўзал, узоқ, икки томони гилос, олча ва олмалар билан сафланган”, ёнида муздек сув шилдираб оқиб турувчи боғкўча эди. Шайхзоданинг “енгил қўли

билан” бу кўча Шоирлар хиёбони деб атала бошлади.

Орадан яна бир мунча вақт ўтиб, Шайхзода тузалиб кетди. “Роҳатлукум” ҳам дастурхонда пайдо бўлиб қолди.

Туроб Тўла Шайхзода хонасидан ширинлик ҳиди анқиб турган кунларнинг бирида йўлакдан ўтиб борар экан, очиқ эшикдан ҳозирги Ўзбекистон Миллий театрининг ўша пайтдаги бош режиссёри Тошхўжа Хўжаевнинг шоир хонасида ўтирганини кўриб қолади. Туроб Тўла уларга халақит бермаслик учун йўлида давом этаётган эди, аммо Шайхзода таклиф қилиб қолди.

Сухбат бошланганига анча бўлган эди. Шунинг учун ҳам Туроб Тўла дастлаб баҳс нима тўғрисида бораётганини илғамади.

- Ўзи қай аҳволда? Тайёргарлик ишларини бошлайверсам бўладими? Рассом келсинми? – сўради Тошхўжа Хўжаев.

- Асар тайёр, - деди Шайхзода. Кейин бир оз ўйлаб, давом этди. – Озгина қолди. Бир ойгина вақт керак...

Режиссёр бу гапдан қаноат ҳосил қилиб, яхши кайфиятда кетишга ижозат сўради.

Мезбонлар меҳмонни кўчагача кузатиб қўйдилар. Қайтишда Туроб Тўла сўради:

- Домла, асар тайёр бўлган бўлса, ўқиб берайми?

Шайхзода бир оз ўйланиб, юришда давом этди. Боққа киргач:

- Асар битган. Энди фақат ёзилиши қолган. Қоғозга туширилиши, - деди.

- Тошхўжага битди, дедингиз-ку, - қўймади Туроб Тўла ҳайрон бўлиб.

- Асарнинг битгани рост. Аммо ҳаммаси бошимда. Ҳар бир саҳнаси бошимда айланиб юрибди. Диалоглари ҳам тайёр. Фақат қоғозга туширишигина қолган.

Шу савол-жавобдан кейин Шайхзода жим бўлди-қолди. “Ота-бола” “чурқ”этмай, Шоирлар хиёбонининг охирига қадар боришди. Сўнг қайтишар экан, Шайхзода драмани саҳнама-саҳна ҳикоя қилиб берди. Шундай ҳикоя қилдики, Туроб Тўла асарни театр саҳнасида кўраётгандек эди.

Туроб Тўла ҳикояси

Асар шундай бошланарди:

Шарқ мамлакатларидан бирининг подшоси қабул маросимини ўтказди. Маросимда ҳинд, араб, фаранг, рум, юнон каби мамлакатларнинг элчилари, алломалари, уламо-ю фузалолари иштирок этадилар. Подшо замоннинг муҳим масалаларини ўртага ташлаб, мажлис қурмоқда.

Шундай қизғин пайт остонада Эшикоға пайдо бўлади. Зийрак подшо суҳбатдан узилиб, унга ўгирилиб қарайди: нима демоқчисан, дегандек. Эшикоға: “Эшикда бир дарвеш суҳбатингизда қатнашишни тилаб турибди. Сиздан ижозат беришнигизни сўрамоқда, шаҳаншоҳ”, - дейди. Шоҳ ўйлаб-нетиб ўтирмай: “Майли кирсин, суҳбатимизга халал бермас”, - дейди ва суҳбатни давом эттиради. Оз ўтмай, “дарвеш” остонада пайдо бўлади ва ўтиришга рухсат сўрайди. Шоҳ бир ўгирилиб қарайди-ю, гадосифат бу меҳмонни кўриб, ижозат берганига ачиниб, ноилож: “Ўтиринг”, - дейди ва тағин суҳбатида давом қилади. “Дарвеш” жой излаб бир дақиқа туради-да, меҳмонлар ўтирган муҳташам саройни айланиб ўтиб, тўғри подшонинг ўнг томонида бўш турган вазир курсисига бориб ўтиради. Меҳмонлар ҳайрат билан бир-бирларига қарашади. Кимдир аччиғланиб, койинади. Подшо атрофига, меҳмонлар назари тикилган томонга ўгирилади ва севимли вазириининг курсиси банд бўлганига кўзи тушади. Ҳинд элчиси: “Бетавфиқ”, дейди ўз тилида. Араб элчиси: “Айтмаган жойга – йўнмаган таёқ”, - дейди тўнғиллаб. Юнон уламози: “Сийлаганни сигир билмас”, - деб қулади ўз тилида. “Дарвеш” ҳаммаларига ўз тилларида жавоб қилади.

Элчилар-у уламонинг мусоҳабаларини кузатиб турган подшо: “У ўз ўрнига келиб ўтирди, койинмангиз. У боятдан бери китобини муҳокама қилаётганингиз Абу Райҳон Беруний”, - дейди. Ҳамма ўтирганлар бирин-кетин ўринларидан туриб, қуллуқ қилади. Беруний ўзининг ўлмагани, Маҳмуд Ғазнавий таъқибидан қочиб, бу

ерга келгани, Хоразм тупроғи ер билан яксон бўлгани тўғрисида ҳикоя қилиб, барчанинг қалбини ларзага солади.

Шундан кейин Хоразм ва Ғазна корчалонларининг қилмишлари саҳнаси кетади...

Шайх ака ҳикоясини давом қилар экан, шундан кейин Берунийни тополмай гаранг бўлган, жаҳолат отига минган Маҳмуд Ғазнавийнинг саҳнада пайдо бўлишини айтади...

Шайх ака “Беруний” билан, ҳақиқатан ҳам, банд эди. “Беруний”, ҳақиқатан ҳам, унинг бошида “пишиб”, тайёр бўлган эди. Ҳар ҳолда менга шундай бўлиб кўринди.

Шоирлар хиёбонида борар эканмиз, Шайх ака асар воқеаларини пардама-парда ҳикоя қилиб бўлгач:

- Шунча ёшга етиб, шунча шеър ёзиб, саҳна сеҳридек қудратли кучнинг борлигини билмаган эканман, - деди. - Мен - “Мирзо Улуғбек”нинг премъераси куну буни ҳис қилдим. Шу вақтга қадар бу роҳатдан баҳраманд бўлиб келган ўртоқларимга ҳавасим келди, азбаройи шифо!”

- Мен, - деди у бир оз жимликдан кейин, эсиб турган шабадаларга кўрагини очиб, - ана шу мазанинг тотини соғиниб қолдим. “Беруний”ни ёзиб бўлиб, бу мувозабатни давом эттирмоқчиман. Шукурлар, Набилар, Шарифлар, Зайнаблар санъатига тағин бир қойил қолиб, керилиб ўтирмоқчиман... Билмадим, Берунийни ким ўйнаса бўлади? Ҳар ҳолда шу айтган санъаткорларимдан биттаси ўйнаса яхшийд...

Шайх ака қутилмаганда, Шукур Бурҳон бош ролни ўйнаган биринчи пьесасини эслади.

- Жалолиддин эсингда-я, - деди у бирдан, - Жалолиддин образига яна қайтмоқчиман. Уни тикламоқ керак... Жалолиддин - халқимизнинг ажойиб фарзанди. У босқинчи бўлмаган, аксинча, босқинчини болаб урган. Кучи етмай қолганда қардош халқлардан нажот сўраган, топган ҳам. Энди муҳокамаларга келсак (“мулоҳаза” дегиси келмади, назаримда), баҳслашиб кўрамиз. Нега бекордан-бекор ватанпарвар аждодларимиздан воз кечишимиз керак? Мен биламанки, Жалолиддин ҳимоя қилса арзигулик, ҳатто

*қўтарса арзигулик шахс. У шахзода, аммо қаҳрамон шахзода!
Халқпарвар, ватанпарвар шахзода! Шундай парадокс ҳам бўлиши
мумкинми? Менимча, мумкин! Бу масалага қайтамиз ҳали.
Тарихни титиб кўрамиз...*

*Шайхзоданинг ўша куни Шоирлар хиёбонида айтган бу сўзлари
ҳали ҳам қулоғимда жаранглаб турибди.*

Яна Шоирлар хиёбонида

Одатда Шайхзода Шоирлар хиёбонини, нари борса, ўн марта айланарди. Бу сафар у чарчамай, шахсий “жаҳон рекорди”ни қўйган бўлса-да, айланишда давом этди. Ҳатто етти буржи соғ Туроб Тўланинг кўнглидан: “бу, сўнгги айланиш бўлса керак”, деган фикр ўтган бўлса-да, Шайхзода яна ортга бурилди. У хиёбон сари эндигина икки-уч қадам ташлаган ҳам эидики, орқадан кимнингдир “Шайх”, деб чақирган овози эшитилди. Бу, Шайхзода уч кундан бери кутаётган, уни ҳозир ҳам хиёбон бўйлаб бўзчининг моксидек юришга мажбур этган эски бир таниши эди. Шайхзода у билан қучоқлашиб кўришди-да, шу заҳоти сўради:

- Олиб келдингми, баттол? “

- Кейинги сафар олиб келаман, бир оз ёзув-чизувдан дам ол. Сихат-саломатлигингни ўйла, - деди “Баттол”.

Туроб Тўла “Баттол”нинг кимлигини, нимани олиб келиши лозимлигини билмасди. У келгунга қадар бўлган суҳбат Ҳиндистон устида, Калкутта устида боргани боис, балки, шу масалага доир бирор илмий асарни олиб келмоқчи бўлгандир, деб ўйлади. Нақ шу гапнинг устига келиб қолган Сакинаҳоним: “Худди Ғафур аканинг ўзи бу одам!” - деди кулиб. Шайхзода ҳам мириқиб кулди. Сакинаҳонимнинг бу сўзидан ҳеч бир нарсани тушунмаган “Баттол” Шахзодага қараб аланглади. Шайхзода:

- Нега менга қарайсан, бу сўзни Сакина айтди-ку! Ундан сўра, ниманг Ғафурга ўхшар экан?, - деди.

“Баттол” Сакинахонимга қаради. Сакинахоним илжайганча ҳикоя қила бошлади:

- Ғафур ака бизнинг оиламизда учинчи ўғил ҳисобланардилар. Домлангизнинг дадалари Ғафур акани яхши кўрардилар. Улар билан суҳбатлашиб, баҳслашиб хумордан чиқардилар. У киши кўп илмли одам бўлганлари учун Ғафур ака билан нард ўйнаб туриб ҳам, турли илмий мавзуларда гаплашиб, кунни кеч қилардилар. Бир куни Ғафур ака домлангизнинг дадалари билан нард ўйнаб ўтириб, яҳудийларнинг муқаддас китоби - “Таврот” ақидаларидан гапириб кетдилар. Ғафур аканинг бу соҳадаги билимларидан ҳайратга келган домлангизнинг дадалари нард ўйнашни ҳам унутиб, оғизларини очганларича эшитиб ўтирдилар. Ўзларининг гапларидан ўзлари завқланган Ғафур ака эса:

- Бу китоб менинг кутубхонамдаги жавоннинг энг муқаддас китоблар сақланаётган тоқчасида туради, - дедилар-у тилларидан илиндилар.

Домлангизнинг дадалари: “Тез шу китобни олиб келасан”, - деб Ғафур акани ҳоли-жонига қўймадилар. Ғафур ака, албатта, олиб келажакларини айтдилар. Аммо бир келдилар – олиб келмадилар. Икки келдилар – олиб келмадилар. Уч келдилар – олиб келмадилар. Домлангиз дадаларининг тўрт бўлиб турган кўзларига қараб:

- “Таврот” ҳам китоб бўптими! Мен сизга бундан ҳам яхшисини олиб келаман, дада! – дедилар Ғафур ака.

Ғафур аканинг феълени яхши билган домлангиз қаҳқаҳа уриб, роса кулдилар. Ғафур ака бошқаларнинг ноёб китобларини олсалар олардилар-у, аммо ўзларининг китобларини асло шамолатмасдилар. Шундан кейин домлангизнинг дадалари териб қўйилган нардни четга суриб қўйиб:

- Шошма, мулла Ғафур, мен сенга бир латифани айтиб берай, - деб ҳикоя қила бошладилар. - Биз дадамиздан уч ўғил эдик. Худонинг иродасини қарангки, учаламиз уч хил бола бўлиб ўсдик. Дадам раҳматлик қариб, оғир касалга дучор бўлиб қолганларида

учаламизни чақирдилар. Бизлар бирин-кетин ота хонадонига не-не хаёлга бориб, етиб келдик. Билишимча, дадам бизлар билан ризолашмоқчи бўлган эдилар. Мен оилада тўнғич фарзанд эдим. Дадам менга қараб: “Болам, сендан мингдан-минг розиман. Умрингда бирор марта ёлғон гапирганингни эшитмадим. Омон бўл, болаларингга бош бўл», - дедилар. Сўнгра ўртанча укамга юзланиб: “Сендан ҳам розиман, болам. Сен ҳам ёлғон-яшиқ гапиришни билмадинг. Сен ҳам омон бўл”, - дедилар. Ниҳоят, кенжа укамга мурожаат қилиб: “Аmmo сендан рози эмасман, болам. Сен эрка бўлиб ўсганинг учунми, мени ҳам, онангни ҳам алдаб юришни канда қилмадинг. Ёлғон гапириб, уялмадинг. Сенинг рост гапингга ҳам, ёлғон гапингга ҳам ишониш қийин бўлди. Ёлғонга ўрганган одам бетайин бўлади”, - дедилар. - Ана энди, мулла Ғафур, ўзинг ўйлаб кўр: сен дадамнинг қайси бир ўғлига ўхшайсан?..

Ҳамма, шу жумладан, “Баттол” ҳам изза бўлганини сездирмай, қаҳқаҳа отиб кулди...

Шайхзода “Баттол” билан Хаёлот скамейкасида узоқ ўтирди. Туроб Тўла улар билан бирга ўтирай, деса, ноқулай: уларнинг суҳбатларига халал бериши мумкин. Туриб кетай, деса, ширин суҳбатдан бебаҳра қолгиси йўқ. Бунинг устига, улар Туроб Тўла учун ғоят қизиқ бўлган мавзу - Фурқатнинг Ҳиндистонга қилган сафари тўғрисида ҳеч ким билмаган ва ҳеч ким эшитмаган гаплардан гаплашиб ўтирибдилар. Шунинг учун ҳам у икки дўстнинг, айниқса, устознинг сўзларини диққат билан тинглаб ўтирди.

- Фурқат 1894 йили Ҳиндистонда эди, - деди Шайхзода “Баттол” билан суҳбатлашган экан. - Робиндранат Тагорнинг машҳур бўлган пайти. Инглиз мустамлакачиларнинг қамчисидан қон томган давр. Худди шу даврда Тагор “Нурлар ва соялар” деган асар ёзиб, мустамлакачиларнинг Ҳиндистонда қилган даҳшатли қилмишларини фош этиб ташлаган. Фурқатнинг ўша ерда туриб, бу оламшумул воқеалардан бебабар қолганига ишонмайман. Шунинг учун сизнинг ҳалиги мулоҳазангиз тўғри. Шу мулоҳазани

тасдиқлайдиган ҳужжатлар қаердадир ётибди, чанг босиб. Топинг! Фурқатнинг Остроумовга ҳам, Тошболтуга ҳам ёзган хатларини текшириб чиқинг. Агар унинг шу ҳақдаги фикр-мулоҳазалари Остроумовнинг газетасида босилмаган бўлса (Остроумов инглизлар мустамлакачилик сиёсатининг фош этилишидан манфаатдор бўлмаган, албатта), бирор хатида ўз ифодасини топгандир. Агар Остроумов билан Тошболтуга ёзган хатларида бўлмаса, тошкентлик дўсти Муҳиддинхон қозига йўллаган хатидан топилар. Аммо, барибир, “Туркистон вилоятининг газети”ни ҳам қараш лозим. Агар шу газетанинг 28 ноябрдаги 45-сонда босилган мақолада бирор ишора бўлмаса, бошқа сонлардаги мақолаларни синчиклаб текшириш лозим. Ахир газета 1905 йилдагина Фурқат билан алоқасини узган.

- Фурқатнинг Бомбайда яшаган маҳалласини топдим, - Шайхзоданинг фикрини давом эттирди “Баттол”. – Бистарий деган маҳаллада Ҳожи Аҳмаджон Соҳибнинг уйида яшаган экан. Аҳмаджон Соҳиб эса кўп билимдон одам бўлган. Унинг уйида билимдон одамлар йиғилиб турган. У Тагорни билмаган бўлиши асло мумкин эмас...

- Баракалла, - суҳбатни давом эттирди шоир. - У Дехлида туркистонлик тақдирдош шоирларни излаган. Ўз қисматини Дехлавий, Тажаллий, табризлик Шамсутдиннинг қисматларига қиёс қилган. У Калкуттада ҳам шундай кишиларни ахтарган. Ўша пайтда Киплинг ҳиндларнинг “Песаи ахбор” газетасида кўп чиқар, мактабдоши ва дўсти Тагор билан кўп баҳслашар эди. Фурқат буни ҳам билмаган бўлиши қийин. Кўрдингизми, бизнинг Фурқат Ҳиндистонга қандай пайтда ва қандай тарихий силсилалар пайтида бориб қолган! У Баҳри муҳит денгизи тўққиз баллик пўртанасининг қоқ ўртасида бўлган, дейиш мумкин...

Фурқат тўғрисида шу тарзда қизғин давом этган суҳбатдан кейин “Баттол” бу сафар учинчи ўғилга ўхшамаслик ҳақида ваъда бериб чиқиб кетди. Шайхзода ва Туроб Тўла уни катта кўчага қадар кузатиб чиқдилар. Улар “Баттол” билан хайрлашиб қайтар эканлар, Туроб Тўла Фурқат ҳақидаги суҳбатнинг давом этишини

истаб, Шайхзодан “қитиқлаб” қўйди.

- Фурқатнинг Тагор билан учрашган бўлишига шубҳа қолмайди, - суҳбатни келган жойидан давом эттирди шоир. – Бундай дейишимга етарли асос бор. Бунинг биринчиси – Ҳожи Аҳмаджон. Тагор ҳар сафар Бомбайга келганида унинг меҳмони бўлмай қайтмаган. Ҳожи Аҳмаджон ҳам ҳар сафар Калкуттага борганида, Тагор билан учраганини ҳисобга олиб йўлга чиқар экан. Нима дейсиз, Бомбайда сал кам икки йил яшаган, бундан ташқари, Деҳли ва Калкуттада истиқомат қилган Фурқат, наҳотки, бу машҳур ҳинд ёзувчиси билан учрашмаган бўлса?!

Шайхзода Фурқатнинг Ҳиндистон билан Олтишаҳар учрашувларидан иборат китоб ёзганлиги, аммо бу китобнинг қўлимизда йўқлигини айтиб, армон билан деди:

- Мана, қанча манбалар сизни кутиб турибди, мулла Туроб!

Туроб Тўла Шайхзоданинг билим ва қизиқиш доираси ниҳоятда кенглигини яхши биларди. Аммо “учинчи ўғил” билан суҳбати чоғида ундаги билимнинг чексиз-чегарасиз эканлигини кўриб, ҳайратга тушди. Шундай билим уммонида яшаган ижодкорнинг тарихий асар устида узоқ ишлаши табиий эди. Зеро, у бу асарда фойдаланилган ҳар бир тарихий фактни мўътабар манбалар асосида текшириб чиқар ва аниқ тарихий фактларга асосланган ҳолда тарихий давр ва тарихий шахс образини ҳаққоний тасвирлашга интилар эди.

Ижодий орзулар чамани

- Мана, қанча манбалар сизни кутиб турибди...

Шайхзоданинг бу сўзлари нафақат Туроб Тўлага, балки унинг ўзига ҳам тўла тааллуқли эди. У соғлиғи дарз кетгани ва умрининг санокли кунлари қолганини сезгани сайин тўйиб ижод қилгиси, янги-янги ижодий режаларни амалга оширгиси келарди. Ҳатто катта бир асарга қўл уриш олдида яна бир мавзунини ижодий режасига киритишни ўйларди. Чунончи, у 1965 йил 12 февраль

куни Санъат ишлари бош бошқармасига бориб, ўша кунларда ўйлаб юргани “Абу Райҳон Беруний” тарихий пьесасини ёзиб бериш ҳақидаги шартномани тузиш билангина кифояланмай, “Сахрога бахт” деган пьесани ёзишга ҳам ваъда бериб, шу ҳақда ҳам шартнома тузган.

Сўнгги асар Мирзачўлнинг ўзлаштирилишига бағишланган саҳна асари бўлиб, пахта яккаҳоқимлигини таъминлаш ва давлатга 500-600 миллион тонна пахта бериш учун кураш бошланган ўша йилларда бу масала энг долзарб ва муҳим замонавий мавзулардан бири ҳисобланар, Шайхзоданинг ўзи ҳам шу ҳақда қатор публицистик мақолалар ёзган эди. Давр буюртмаси тарзида ёзилажак бу тўрт пардали, пролог ва эпилогли драмани Шайхзода куйидагича тасаввур этган эди:

П р о л о г. Саҳна ортидаги экранда қадимги карвон йўли гавдаланади. “Чўли Ироқ» куйининг мунгли садолари остида сувсиз, қақраб ётган Мирзачўлнинг даҳшатли манзаралари кўринади. Сувсиз дашт: “Сув! Сув!! Сув бер!!” дегандек бўлади.

Б и р и н ч и п а р д а. Инқилобнинг бўронли йиллари. Москва, Кремль. Лениннинг иш кабинети. Деворда Туркистон харитаси. РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг йиғилиши. Лениннинг Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги декретга имзо чекиши.

И к к и н ч и п а р д а. Мирзачўлни ўзлаштириш учун кураш бошланиши. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва Йўлдош Охунбобоевнинг бу борада олиб борган фаолияти. Дастлабки иш режаларининг тузилиши.

У ч и н ч и п а р д а. Мирзачўлни ўзлаштириш учун умумхалқ юриши. “Ўз кўзим ва ўз оёғим билан Мирзачўлга саёҳат” (Шайхзода эскартмаси). Кураш ва қийинчиликлар.

Т ў р т и н ч и п а р д а. Мирзачўлнинг ҳозирги қиёфаси. Пахта майдонларининг чаман бўлиб очилиб туриши. Теримчилар. Меҳнат завқи билан яшаётган одамлар.

Э п и л о г. Асар қаҳрамонларининг пахта режасини тўлдириб, ўз мақсадларига эришишлари.

Шайхзода Беруний тўғрисидаги асарини якунлаб бўлгач,

“Саҳрога бахт” деб номланган ана шу драмани ёзмоқчи бўлган. Ўша йилларда тарихий мавзудаги бир-биридан мухташам асарларни ёзиш орзуси билан яшаган шоирнинг бу мавзуга қўл уриши, бизнингча, Шароф Рашидовнинг иштирокисиз бўлмаган. У эҳтимол Шайхзодага яқинлашиб келаётган 60 йиллигини замонавий мавзудаги шу драма билан кутиб олишни маслаҳат берган ва шундай йўл билан Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвонига сазовор бўлиши мумкинлигини айтган.

Шайхзода “Абу Райҳон Беруний”дан кейин тарки ватан қилишга мажбур бўлган Бобур ва Фурқат ҳамда уларнинг Ҳиндистон билан боғлиқ ҳаётлари ҳақида ҳам асар ёзмоқчи эди. Миад Ҳакимовнинг гувоҳлик беришига кўра, у “ажойиб зиёлилар ҳақида” саҳна асарини ёзиш ниятида бўлган.

Ҳамиша янги фикр ва ғоялар билан яшаган шоир яна бир ажойиб ният билан “чангланган” эди. У 60-йилларда Тошкентда бўлиб ўтган катта йиғинлардан бирида Шарқнинг ўтмиши, маданияти ва инсоният тарихидаги ўрни ҳақида сўзлаб, “Шарқ энциклопедияси” – “Қомуси Шарқия”ни нашрга тайёрлаш ва чоп этиш ғоясини ўртага ташлаган эди.

Қанийди Оллоҳ Шайхзодадек фозил ва ҳар томонлама истеъдодли ижодкорга яна бир неча йил умрни ато этиб, шу гўзал орзуларининг рўёбга чиқишига имкон берган бўлса...

Дўстлар даврасида

Камина қўлингиздаги асарни ёзиш учун узоқ йиллар мобайнида тайёрланиб, Шайхзодани яхши билган шоир, ёзувчи ва олимларнинг хотираларидан баҳраманд бўлишга, борларини эса тўплашга ҳаракат қилганман. Шундай пайтларда асл ниятимни ошкор қилмаган ҳолда, улар даврасида суҳбат нишобини бу улуғ шоирга бурар ва улар бир зумда мен ташлаган “қармоқ”қа илиниб, Шайхзода ҳақидаги бир-биридан ғаройиб хотираларини сўзлаб берардилар. Ҳозир ёзишни орзу қилганим

китобни яқунлаш арафасида турар эканман, шу азиз инсонлар ҳамон ёнимда барҳаёт тургандек ва ўз дилларида муҳрланиб қолган Шайхзода ҳақидаги хотираларини ушбу китобга киргиз, деб тургандек бўладилар.

...Дўрмоннинг ёз фаслидаги сўлим оқшомлардан бири. Ариқ бўйидаги сўрида хордиқ олиб ўтирар эканмиз, даврамиз секин-аста кенгайиб борди. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси Шайхзодани яхши билган, у ҳақдаги хотираларини соатлаб айтиб бера оладиган ижодкорлар эди. Шунинг учун ҳам суҳбат “жилов”ини айна мақсадга буришгина қолган эди. Камина бу ишни уҳдалаганимдан кейин суҳбатни, аниқроғи, шайхзодахонликни доим гуруннга шай бўлиб келадиган ёзувчи Омон Мухтор бошлаб берди:

- Бир куни мавлоно Шайхзоданинг ўз уйида ишлаб ўтиргани ёдимга тушди. Хона ўртасидаги стол ниҳоятда катта ва уйни бутунлай банд қилиб қўйганди. Стол устида турли сиёҳ билан қораланган варақлар кўзга ташланар, бир даста китоблар ҳам бўлиб, булар ичида ўзбекчаси ҳам, Кавказ халқлари тилларида босилганлари ҳам, форсий тилда ёзилганлари, русча ва туркча китоблар ҳам бор эди. Шайхзоданинг талай юмушлар билан банд бўла туриб, яна бундай турли тилдаги китобларни мутолаа қила олганига ҳайрон қолдим. “Форсча билан ҳам шуғулланасизми, Шайх ака?” – азбаройи ҳайрон қолганимдан сўрадим.. “Бўлмасамчи!” – деди у ўз юмушларининг барини зарурат деб билган одам оҳангида. Шунда унинг кўзларига қарадим ва шу куни нега унинг кўзлари уйқудан қонмаганига, нега кўпинча тунд, ўйчан, ғамгин ва ёки ташвишли бўлиб кўринганига яхши тушундим...

Омон ҳали хотирасини тугатмаган ҳам эдики, даврага Шуҳрат ака қўшилиб қолди. Гап нима ҳақда бораётганини кўриб, Омон бошлаган гурунгни давом эттирди:

- Улуғ грузин шоири Шота Руставелининг 800 йиллик юбилеи арафаси эди. Мен у вақтда “Шарқ юлдузи” журналида ишлардим. Журналда шоир юбилейини нишонламоқчимиз. Шу ҳақда мақола ёзишни Шайх акадан илтимос қилмоқчи бўлдик.

Шайх ака ўша кунларда жуда банд экан. Шундай бўлса ҳам журъат этиб унинг ҳузурига бордик. Ҳол-аҳволини сўраб бир оз суҳбатлашиб ўтиргач, мақсадга кўчдим. “Модомики, зарур экан, бажарамиз”, - деди Шайх ака. Биз хурсанд бўлиб қайтдик. Эртасига эшитсак, домланинг кайфияти ўзгариб, юраги безовта қилибди. “Энди бу ёғи нима бўлади?” – деб ташвишда эдим. Мўлжал қилинган вақтдан икки-уч кун аввал домла қўнғироқ қилиб қолди. Унинг товушини дарров таниб, ҳол-аҳволини сўраб эканман, юрагим пўкиллаб турибди, ҳозир: “Мақола бўлмади, бетоб бўлиб қолдим”, - деса-я, деган фикр хаёлимда чарх урарди. Йўқ, акси бўлиб чиқди. “Мақола ёзилди! Келиб олиб кетсангиз яхши бўларди”, - деди домла. Жуда қувониб кетдим. “Сизни қийнаб қўйдик-да, домла!” – деб узр сўрагандек бўлган эдим, дарров жавобини олдим. “Биз ҳам журналистмиз. Аҳволни тушунамиз”, - деди у. Шайх ака ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай шароитда ваъдасини бажарадиган, субутли одам эди.

Шу пайт боғ тарафдан “Шухрат!” деб чақирган овоз келди. Бу, Мамарасул Бобоевнинг овози экан. Шухрат ака уни чақириб, ёшларга Шайх ака тўғрисидаги хотираларини ҳикоя қилиб бераётганини айтди. Мамарасул ака ҳам “шайхзодахонлик”ка ўз ҳиссасини қўшиш истагида даврага келиб қўшилди.

- Мақсуд аканинг, - деб гап бошлади у салмоқланиб, - назокат ва фасоҳат билан айтган ҳар бир сўзи, ёдакай айтган ҳар бир тўртлиги кишилар ақлига ақл, одобига одоб, завқига завқ қўшарди. У тасанно айтишга арзийдиган доно одам эди. Мен унинг мана шу фазилатларини кичик бир шеърда тасвирлаб, устозни бир лаҳза хурсанд қилганимдан ҳали-ҳали ифтихор қиламан. “Ҳавас” деган бу шеърим, агар эсимда қолган бўлса, бундай бошланарди:

Зарғалдоқлар баҳслашар боғда,

Бири сўрар:

- Ким у, Шайхзода?

Бири деди: - Менман Шайхзода?

- С-а-а-н?

- Ўзларидан сўрасак?

- Йўқ, мен Шайхзода!..

Бу тортишув тонгдан қулоқда.

Кўшганим йўқ мен бир сўз, дўстлар.

Ё бир оҳанг қуш таъбирига.

Не таажжуб,

Сайроқи қушлар

Ҳавас қилса доно шоирга!

- Бу шеър менинг “Шаббода ва япроқлар” деган шеърий туркумимга кирган. Туркум тўла битгач, Ёзувчилар уюшмасининг шеърият шўъбаси шу ерда, Дўрмонда, уни муҳокама қилган эди. Бу шеърдан беҳабар бўлган Шайхзода муҳокама йиғилишига раис бўлиб қолди. Унинг таклифи билан мен туркумга кирган шеърларнинг ҳаммасини ўқиб бердим. Навбат ушбу шеърга келганда, уни секин-аста ўқий бошладим. Аммо Мақсуд ака нима деркин ва қандай баҳо бераркин, деган фикр хаёлимдан ўтарди. Шеърни ўқиб тамомлашим билан унинг юзларида мамнуният балқиди...

- Мен ўша муҳокамада қатнашган эдим, - гурунгни давом эттирди Шукрулло. – Мамарасул ака, сиз ўша куни шеърларингни ўқиганингизда Шайх ака нималарнидир ёзиб ўтирганди. Сизнинг шеърларингиз тўғрисидаги фикрларини ёзиб ўтирган бўлса ажабмас. Муҳокамада айтиш учун. Мен Шайх аканинг ўша пайтдаги ҳолатини эслаганимда, бошқа бир учрашув ёдимга келди. Шайх ака ўша учрашув пайтида ёнидан бир қути папирос олиб, менга тутди. Лекин қути бўш эди. Шунга қарамай, уни ташлаб юбормасдан, яна ёнига солди-да, иккинчи чўнтагидан тўласини олди. Мен бўш қутини ташламаганига ҳайрон бўлиб турган эдим. Буни сезган Шайх ака орқа-ўнги ғиж-ғиж ёзув билан тўлган “Казбек”ни кўрсатиб: “Бу бизнинг кундалик, кўча дафтаримиз. Уйга бориб кўчириб оламиз”, - деган жавобни қилди. Шайх ака ҳақиқий ижодкор бўлгани учун кўча-кўйда бошига

келган фикрларни, сиз билан менга ўхшаб унутиб қўймаслиги учун, “Казбек” қутисига ёзиб юраркан. Унинг шундай қутиларга ёзган фикрлари кейин шеър бўлиб, драмаларидаги монологлар бўлиб дунё юзини кўрган...

Шукрулло сўзини давом эттиришга оғиз жуфтлаган эди, навбатни Азиз Абдураззоқ илиб кетди:

- Сизларнинг суҳбатларингни эшитган одам Шайх ака жуда-жуда зерикарли ҳаёт кечирган экан, деб ўйлаши ҳеч гапмас. Бундоқ қизиқ-қизиқ гаплардан ҳам гаплашайлик.

- Мана, навбатни тортиб олдинг. Қизиқроқ гапинг бўлса, гапира қол! – деди Шукрулло. – Сенинг оғзингни боғлаб ўтирган одам йўқ.

- Бўлмаса, эшитинглар. Тошкентда Девонбеги маҳалласи бор эди. Шўролар ҳокимияти йилларида уни “Казанская” деб ўзгартиришган. Ана шу Казанская деган маҳалла чойхонасида улфатчилик қилишиб, кейин шатранж ўйнай бошлабдилар. Шунда улфатлардан бири – эзмароғи - ҳаддан ташқари кўп гапириб, ҳамманинг миясини ачитибди. Охири гапиравериб чарчабди шекилли: “Энди мен кетаман, - дебди-да, ҳамма билан бирма-бир қўл олишиб, хайрлаша бошлабди. Навбат Шайхзода домлага етганида, қўлини ушлаб туриб: “Ия, сиз кетсангиз, ким гапиради?” – дедилар. Шунда аввал бир лаҳзалик сукунат ҳукм сурди-ю, кейин тоғ портлатилгандай зўр кулгу кўтарилди.

- Азизжон, менинг ҳам ёдимга бир воқеа тушиб қолди. Агар даврадошлар рухсат беришса, айтсам, - деди ҳамманинг гап-сўзларига жим қулоқ солиб ўтирган адабиётшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов.

- Айтинг, домла. Сиздан кейин яна бир воқеани айтиб берарман.

- Ҳўп бўлади, Азизжон. Кунларнинг бирида мен Шайх ака билан шифохонада учрашиб қолдим. У киши ҳам, мен ҳам у ердаги бемор ҳамкасб дўстларни кўргани борган эдик. Уларни касалхонанинг ҳовлисида учратдик. Даволанишдан кейин биров, сиз айтгандек, шатранж ўйнаган, кимдир биллиард сураётган,

кимдир ўриндиқда ўтириб китоб ўқиётган, ўзаро суҳбатлашаётган эди. Уларнинг ичида столнинг тўрт тарафини тўлдириб, картада “пирра” ўйнаётганлари ҳам бор эди. Бемор ўртоқлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганимиздан кейин биз ҳам “пирра” ўйнаётганларга қўшилиб кетдик. Мен Шайх ака билан шерик бўлиб қолдим. Қўлимиз жуда устун келиб, рақибларимиз билан ҳисобимиз 3:8 га чиқиб кетди. Бундан руҳланган Шайх ака: “Энди буларни биз чиллингга қолдирамиз. Ўйин ҳам, карта ҳам олмаймиз”, - дедилар. Карта ҳам, ўйин ҳам олмай ўйнаётган эдик, икки юришда рақибларимиз биздан ўзиб кетишди ва учинчи юришда ўзимиз ютқазиб қўйдик. Шунда Шайх ака: “Биз ўз олижаноблигимиз қурбони бўлдик”, - деб ўйинга якун ясаган эдилар.

- Абдуқодир ака, ҳикоянгиз жуда ажойиб экан. Энди мен келган жойидан яна бир воқеани айтиб берсам. ...Бир куни шу ерда, боғда, турганимизда қимизхўрлик қиладиган бўлдик. Тонг саҳарда боғимизнинг қоровули Йўлдош ака йўлбошчилигида бир қозоқ овулига бориб, ўн литрлик шиша идишда қимиз олиб келдик-да, бир жуфт жўка тагидаги оқар сувга солиб қўйдик. Ижодкорлар эндигина уйғониб, боғда сайр қилиб юришган экан. Шайхзода домла билан Мамарасул Бобоевга рўпара бўлдик-да: “Қимиз олиб келдик”, - дедик. Мамарасул ака яйраб кетдилар-у, аммо Мақсуд муаллим: “Бизга бўлмайди-да, қон босимимиз бор”, - деб қўлларидаги олмани охирги марта тишлаб, пўчоғини бир чеккага улоқтириб юбордилар-да: “Ичамиз”, - дедилар. Улфати чор жўка тагида ўтириб олиб, қимизхўрликни бошладик. Бир маҳал рўпарамиздаги хонадан Сакина опа чиқиб қолсалар бўладими. “Мақсуд, ичма!” – дедилар зўр ташвиш билан. Опа бизнинг ёнимизга етиб келгунларигача Мақсуд муаллим қўлларидаги косани бўшатиб улгурдилар ва: “Бу-да гатиг-да!” (“Бу ҳам қатиқ-да!”), дедилар бамайлихотир.

Шу пайт ёш-у катта ёзувчиларнинг гўзал бир давра қуриб ўтирганини кўрган бир аёл даврага яқинлашиб келди-да, баҳс ким ҳақида бораётганини билиб, кетолмай қолди. Ўртага жимлик

тушиб, ҳамма аёлга қаради.

- Келинг, келинг, Маҳбуба опа, - деди Шухрат ака ўрнидан туришга уриниб. Кейин даврадаги ёшларга таништирди. - Бу киши Фитрат домланинг синглиси бўладилар. Шоира. Агар акалари “халқ душмани”га чиқарилмай, бу киши шеър ёзишда давом этганларида, Зулфия опадан ё олдинги, ё кейинги шоира бўлардилар. Маҳбуба опа - Поша Ғаниевнинг рафиқалари. Поша Ғаниев эса Шайхзода домланинг тоғаси бўлган.

Шундай таништирув сўзидан кейин Шухрат ака бир давра бўлиб устоз Шайхзодани эслаётганларини айтди.

- Ундай бўлса, мен Мақсуд билан (мен уни шундай деб қақирардим) сизларга бир учрашувимни айтиб берай. Эсимдан сира чиқмайди. Урушдан кейинги қийинчилик даври эди. Мен кечки педагогика институтининг охириги курсида ўқир, ишламас эдим. Тўғрироғи, Фитратнинг синглиси бўлганим учун ишга олишмас эди. Моддий жиҳатдан жуда қийналган эдим. Шу аҳволим чехрамдан намоён бўлган бўлса керак, Шайхзода мен билан кўришар экан, тоғасини сўради. Мирзачўлда ишда эканини ва иши кўплигидан бу ҳафта келолмагани айтдим. У кўлимга 100 сўм берар экан, “Буни тоғам келгунча ишлатиб туринг”, - деб кафедраси томон кетди. У бир менгамас, бошқа камбағалроқ талабаларга ҳам кўлидан келганча ёрдам бериб турарди. Шунинг учун талабалар уни ўз оталаридек кўриб, хурмат қилардилар. Эсимда бор, бир куни редакцияда ўтирган эдим, бир йигит ёнимга келиб: “Опа, Мақсуд акам қачон келар эканлар, билмайсизми?” – деб сўради. “Кечагина хат олган эдим, Москва ёнидаги кардиоология санаторийсида экан. Қачон келишини ёзмаган. Фақат тез кунда дийдор кўришамиз, - дебди, дедим ва: “У кишида ишингиз бормиди?” – деб сўрадим. Йигит қизариб, ерга қаради-да: “Уйланиш тўйимизни шу кишига қаратиб турибмиз. У киши тўйда бўлмасалар, бизга татимайди..” - деди...

Суҳбат шу оқшом узоқ давом этди...

Ғазал мулкининг султони

1966 йилда буюк Алишер Навоий туғилган кунга 525 йил тўлиши муносабати билан, бошқа навоийшунослар сингари, Мақсуд Шайхзода ҳам шу муборак айёмни муносиб совға билан кутиб олмоқчи бўлди. Афсуски, тансоғлик имкон бермагани туфайли у узоқ йиллардан бери навоийшунослик бобида олиб бораётган изланишларини яқунлай олмади. Шунинг учун ҳам бутун беморлик кучини жамлаб, Навоийга бағишланган илмий мақолани ёзмоқчи бўлди. У ҳатто шу ҳақда ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетасининг муҳаррири Мақсуд Қориевга қўнғироқ қилиб, газетадан жой олиб туришни сўради. Орадан бирор ҳафта ўтгач. Муҳаррир газета ходимлари Анвар Юсупов билан Маҳкам Маҳмудовни чақириб, хаста шоирдан хабар олиб туришни буюрди:

- Анваржон ва Маҳкамжон, ўзларингиз биласиз, - деб гап бошлади у, - Шайх ака анча ойлардан бери бетоб, аҳволи шу кунлари анча оғирлашган. Қандай қилиб бўлсаям домладан тез-тез хабар олиб, кўнглини кўтариб туриш керак. Гап бундай: ҳозир иккалангиз Шайх аканинг уйига борасиз. Соғлиқларини сўраб, салом дейсиз. Ҳол-аҳволларига қарайсиз. Кайфиятлари яхши бўлса, газетамизнинг илтимосини айтасиз. У киши Алишер Навоий ижодини сувдай биладилар. Ўтган ҳафта менга қўнғироқ қилиб, “Ғазал мулкининг султони” деган бир машқ бошлаб қўйибман”, - деган эдилар. У кишининг машқларини анча-мунча академик ҳам ёзолмайди. Домланинг кўнглини кўтариб, мақола битган бўлса, олиб келиб, тез босмага тайёрланглар.

Анвар Юсупов билан Маҳкам Маҳмудов бу топшириқни бажонидил қабул қилиб, Шайхзоданинг ўша пайтда Тупроққўрғон (ҳозирги Президент Девони) яқинидаги Анҳор бўйида жойлашган Мутахассислар уйига қанот қоқиб бордилар...

Маҳкам Маҳмудов Шайхзода билан бўлиб ўтган ушбу илк учрашувини эслаб, бундай ҳикоя қилади:

- Шоирнинг рафиқаси, беғубор қалбли Сакина опа эшикни

очиб, бизни лутфан ичкарига бошлади. Опанинг хотиржам чехрасидан домланинг аҳволи анча тузуклигини сезиб, қувондик. Шайх ака ҳамма тарафи лиқ тўла китоб тоқчалари билан ўралган чоғроқ ижодқонасида ишлаб ўтирган эканлар. Чехралари ҳорғин, лекин мамнун. Қувониб қарши олдилар. Думалоқ стол устида керакли саҳифалари очилган китоблар сиғмаганидан айқаш-уйқаш бўлиб ётибди.. Дераза тоқчалари, кресло, курсилар устида ҳам саҳифалари очилган, оқ қоғозлардан белгилар қўйилган китоблар. Симсавадда ёзилиб, ғижимлаб ташланган варақлар...

Кейинчалик биз, ёшлар, навийшунослар, тарихчилардан Ҳамид Сулаймон, Эргаш Рустамов, Азиз Қаюмов... ва бошқалар билан ҳамсуҳбат бўлиб, Навоий шахсини, унинг буюк замондошлари ҳаётини иқтидоримиз етганча ўргандик. Аммо ўша куни биз Шайх акадан Навоий ижоди, ғазалларининг қудрати ҳақида бир дунё маърифат олдик... Қизиғи шундаки, буюк ўзбек мутафаккири ҳақида бир дунё китоб ўқиган Шайх ака суҳбатдошлари олдида ўзини билимдондай тутмас, баъзи ажойиб далилларни гапираётганда эса биз билан барабар ҳайратланарди...

Афсуски, Маҳкам Маҳмудов Шайхзоданинг уйига қачон борганини аниқ эслолмайди. Аммо ушбу мақоланинг ёзилиш жараёнидан ҳийла хабардор бўлган Фитрат домланинг синглиси Маҳбуба Раҳим қизи эса шоир ҳақидаги хотирасида шу ҳақда қуйидаги маълумотни беради:

“Мен Мақсуд Шайхзоданинг энг сўнгги “Ғазал мулкининг султони” номли илмий мақоласининг ёзилиш тарихи гувоҳиман.

Мақсуднинг Кремль касалхонаси ва Москва ёнидаги кардиологик санаторийда даволаниб келганидан кейин, бир-икки ой ҳам ўтмасдан, зотилжам билан касал бўлганини эшитиб, кўргани бордим. У иситмаси бўлгани ҳолда ниманидир ёзиб ўтирар эди. Мен кўришиб, ҳол-аҳвол сўраб, ошхонадаги Сакинахонимнинг ёнига чиқдим.

- Мақсуднинг тоби йўқ, деб келсам, ишлаб ўтирибди экан. Халал бермаслик учун бу ерга чиқдим, - дедим.

Сакинахоним фиғони ошиб гапира кеди:

- Иситмаси баланд. Йўталапти. Эрталабдан бери температураси 38 дан тушмаётир. “Мақолани битирмасдан ётмайман”, - деб ўжарлик қилаётир. Эртага редакцияга топшириши лозим экан. Кечаси яна температураси кўтарилиб кетишидан қўрқаман...

Кечга бориб, Мақсуднинг иситмаси 39 градусга кўтарилди. У ўзида ортиқ даражада ҳорғинлик сезса, бир оз бошини қўяр, бирикки соат ўтгач, карахтлиқ билан кўзини очиб, яна гандираклаган ҳолда стол олдига келиб ёзар эди. Шу кўйи у соат 2 ларда мақолани ёзиб тугатди-ю, жойига узанди ва тезда донг қотиб ухлаб қолди...”

Ваъда қилинган мақола қарийб битган бўлса ҳам, Шайхзода уни газетага беришга шошилмади. Мақолада тилга олинган ҳар бир адабий фактни, ҳар бир ҳаволани хасталигига қарамай, манбалар асосида текшириб чиқди. Шундан кейингина у газета таҳририятига қўнғироқ қилиб, мақолани олиб кетишлари мумкинлигини айтди.

Номи кейинчалик машҳур бўлиб кетган “Ғазал мулкининг султони” мақоласи ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетасининг 1966 йил 15 декабрь сонида эълон қилинди.

Мақола бундай илмий-хулосавий ва айни пайтда бадииятнинг биллур қатралари порлаб турган фикрлар билан бошланган эди:

“Шуниси аниқки, Ўрта, Яқин ва Марказий Шарқдаги мамлакатларнинг шеърят тарихи тадқиқ этилса, текширувчи бу халқларнинг шеърий ижодида ғазал деган турнинг асосий роль ўйнаганига қойил қолади.

Дарҳақиқат, зилол чашмани биллур сувларсиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, шеърий девонни ҳам ғазалсиз кўз олдига келтириш амри маҳолдир.

Тақрибан ўн асрдан берли шарқли ошиқнинг, шарқли ҳақиқатжўларнинг юрак майлларига ва фикрий изланишларига таржимон бўлиб келган ғазал халқларимизнинг энг севимли ва маҳрам сирдоши, улфати бўлиб қолди.

Халқларнинг лирик симфониясига ўзбеклар ҳам бегона бўлиб қолмади ва бу соҳада ўзларининг ўлмас тароналарини яратдиларки, бу санъаткорларнинг илғор нуқтасида Алишер Навоий турибди”.

Шайхзода Навоийнинг ғазал мулкида тутган ўрнига бир қадар назар ташлаганидан кейин бизни ғазалнинг пайдо бўлиш жараёнлари билан таништириб, ёзган:

“ Ғазал арабча сўз бўлиб, Шарқ поэтикасида ҳар калимага икки маъно берилганидек, бу ҳам икки маънони билдиради. Биринчиси луғавий, иккинчиси истилоҳий (терминологик) маънолардир. “Ғазал” ва ундан ясалган “муғозала” сўзининг бевосита луғавий маъноси аёллар билан ўйнаб-кулиш, улар суҳбатидан файз олиш, демакдир. Ғазал сўзининг иккинчи, яъни терминологик (истилоҳий) маъноси эса, маълум шартлар ва қоидалар билан муҳаббатга доир ёзилган лирик шеър демакдир. Қизиғи шуки, на ғазал ва на худди ғазалдай араб поэзиясида пайдо бўлган рубоий турлари араб муҳитида равнақ тополмади...”

Шайхзода Шарқ мумтоз шеъриятининг гултожи - ғазал жанрининг араб шоирлари ижодида пайдо бўлиши ва улар ижодидан Ўрта Осиё шоирлари ижодига кўчиб, айниқса, Алишер Навоий ижодида камол нуқтасига эришишидек мураккаб илмий муаммони шундай содда ва нафис сўзлар билан тасвирлаб берган эдики, адабиётшунослик илмининг кўчасига кирмаган киши ҳам шу мақола орқали ғазал жанри нима-ю бу жанрнинг, яъни ғазал мулкининг султони қандай буюк шоир бўлганини аниқ тасаввур эта олган. Навоий ғазалларини мукаммал ўрганган Шайхзода бу кичик бир илмий-оммабоп асарида ғазалнинг бадиий вазифаси, турлари, лирик сюжетни яратиш усуллари ва ҳоказолар ҳақида қимматбаҳо маълумотлар берган ва ўз фикрини ёрқин мисоллар билан асослаган эдики, шуларга асосланиб, мазкур мақолани Навоий ғазалиётининг том маънодаги юксак поэтик таҳлили сифатида баҳолаш адолатдан бўлади. Шайхзода шу мақоласи билан навоийшунос олимларнинг энг олдинги сафига ўтиб олган эди.

Шайхзода, кутилмаганда, мазкур мақолани бутунлай бошқа оҳангда тугатган:

“Ҳозир Навоийнинг юксак юбилей кунларида, - деб ёзган у, - бизни бўлак нарсалар кўпроқ қизиқтирмоғи лозим.

1. Бизнинг замонавий шеър маҳсулимиз кўп, ҳаддан ошиқ кўп ва сўлғун мисралар китоб бозорини қоплаб ётибди. Ҳолбуки, уларга қўйилатурган талабларимиз бўш, ғайри ижодий, адабий малака даражасидан анча пастдир. Навоий даврида битта ғазални баҳолаш учун устозлар унинг 10-15 белгисини текшириб кўрар эди. Бизнинг шеършуносларимизга, тақризчиларимизга ва шоирларимизнинг ўзларига бу талабчанлик етмайди...”

Мақоладаги шунга ўхшаш танқидий мулоҳазалар бизни Шайхзоданинг бу сўнгги мақоласини унинг илмий васияти сифатида қабул қилишга, бизни ҳозирги ўзбек шеърятини Навоий эришган бадий юксакликдан туриб баҳолашга ундагандек бўлади.

Сўнгги дийдорлашув

Янги 1967 йил шиддат билан кириб келди. Ким учундир бу йил Октябрь тўнтариши ва Совет давлати ўрнатилганининг 50 йиллиги, ким учундир 1937-1938 йиллардаги Катта қирғиннинг 30 йиллиги эди. Аммо жамиятда кечаётган ислохотлар, хусусан, “Гулистон” журналининг шу йил январь ойида қайта нашр этила ҳамда мазкур журнал саҳифаларида “Темур тузуклари”-ю “Доғистоним менинг” каби асарларнинг эълон қилина бошлаши йилнинг хайрли келишига бир белгидек эди. Шайхзода бу йилни катта умид ва орзулар билан кутиб олган эди.

Январь ойининг бошларида Суйимахон Шайхзодани рафиқаси билан уйига таклиф этди. Азиз меҳмонни қандай кутиш илмини яхши билган хоним чиройли дастурхон ёзди. Шоир ёқтирган ноз-неъматлардан қўйди. Меҳмонлар келиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар ва бир пиёла чой ҳам ичдилар. Суйимахон ошхонага чиқиб, суюқ

таомни сузиш ниятида куймакланиб юрган эди, Сакинахоним кириб қолди.

- Суйимахон, кўп овора бўлманг. Биз узоқ ўлтирмаймиз. Домлангизнинг аҳволи яхшимас. “Чиқиб айт, кўп безовта бўлмасин”, - деяпти домлангиз.

Сакинахоним шундай деди-ю, кўзларидан беихтиёр ёш қуйилиб келди. Суйимахоннинг ўзи ҳам маъюсланиб қолган бўлса-да, ўзини йиғиб олиб, Сакинахонимга таскин беришга тушди. Сўнг икки аёл Шайхзоданинг ҳузурига ҳеч қандай нохуш ҳол рўй бермагандек, кулиб чиқиб келдилар. Шайхзода мезбон олиб келган таомдан озгина тотингач, янги шеърларидан бирини, сўнгра Самад Вурғундан қилган таржимасини ўқиб берди. Суйимахон яқинда ўз таржимасида нашрдан чиққан “Калила ва Димна” қиссаси билан бирга “Алишер Навоий” рисоласини устозга совға қилди. Шайхзода бу китоблар эвазига ўзининг яқинда босмадан чиқажак “Хиёбон” шеърлар тўпламини совға қилажагини ва шу тўпланда Суйимахонга бағишланган шеърлар ҳам, албатта, бўлажагини айтиб, кетишга ижозат сўради...

Шундай ғанимат кунлар бўладики, уларнинг ҳар биринигина эмас, ҳар бир дақиқасини ҳам хотирада бир умрга сақлаб қолиш лозим. Қани энди Шайхзоданинг янги кириб келган йилдаги ҳар бир куни ҳақида оз бўлса ҳам. бирор маълумотга эга бўлсак, унинг шу вақт мобайнида нималар ёза олгани, кўнглида қандай орзу ва армонлар жавлон ургани ва, албатта, “Беруний”нинг кейинги тақдири қандай кечганини билолсак...

* * *

1967 йил 9 февраль. Ёзувчилар уюшмаси раиси Комил Яшин “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги Ўзбекистон адабиёти ва санъати) газетаси муҳаррири Лазиз Қаюмов билан бирга хаста шоирни кўргани борадилар. Афсуски, Лазиз Қаюмов шоирнинг сўнгги кунлари ҳақида “телеграф услуги”да маълумот бериб, бундай сўзларнигина ёзган: “Дарди оғир бўлса керагу, аммо ҳеч

зорланмади. Яшин ака: “Москвадан доктор чақирайликми?” – деб сўраса: “Йўқ, доктор яхши, малакаси баланд-у, аммо беморнинг юраги заиф”, - деди”.

Яна шу хотиранависнинг сўзларидан маълум бўлишича, Шайхзода докторлар ёзиб берган дориларни “Ичим дорихона бўлиб кетди”, деб ичмас экан. Сакинахонимнинг шу ҳақдаги таъналарини эшитган Яшин ака Шайхзодага қараб: “Хотинларнинг гапларига кириш керак. Сакинахон нафақат сизнинг вафодор рафиқангиз, балки кирои шифокор ҳам. Доридармонларнинг фойдали эканини сиз билан менга қараганда яхши билади”, - деди. Шунда хаста шоир Яшиннинг сўзларига жавобан бундай жавоб беради:

- Мулла Нуъмон ўғиллари, машойихларнинг айтишларича, қадим замонда бир одам яшаган экан. У менга ўхшаб хаста бўлгани учунми ёки бошқа бирор сабаб биланми, ҳар ҳолда тўшакда ётганида пашша келавериб, уни талайвериб тинкасини қуритипти. Шунда бояги одам пашшаларнинг бирини ўлдириб, бирини қуваверган экан, пашшаларнинг подшоси шу одамнинг устидан худога арз қилибди. Худо адолатпарвар эмасми, пашшаларнинг ёнини олиб, бояги одамга: “Сени ҳам, пашшани ҳам мен яратганман. Сенинг пашша ҳайдашга ҳеч қандай ҳақинг йўқ. Бундан кейин бундай номаъқул ишни асло қила кўрма”, - деб буйруқ берибди. Шунда бояги одам осмонга қараб икки қўлини очиб, дебди: “Эй қудратли Парвардигор, сен етти иқлимда яшаётган одамзодни ҳам, жонзодни ҳам яратгансан. Уларга ўз ҳукмингни ўтказасан. Агар мен битта хира пашшага сўзимни ўтказа олмасам, унда мени яратиб нима қилардинг?” – деган экан. Шунга ўхшаб мен ҳам ўз сўзимни ақалли хотинимга ўтказа олмасам, Парвардигор мени яратиб нима ҳам қиларди.

Шайхзода ҳатто оғир хасталик пайтида ҳам биродарларининг гина-кудуратларига шундай ҳазил-мутойиба билан жавоб бера оладиган ирода соҳиби эди.

* * *

1441 йилнинг 9 февралда Ҳиротда буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳазратлари туғилган. Мана, олтмиш йилдан зиёд вақт ўтдики, ҳар йили улуғ шоирнинг таваллуд куни Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида анъанавий навоийхонлик анжуманлари тарзида нишонланиб келади. Бу йилги анжуманда иштирок этиш учун Озарбайжондан таниқли навоийшунос олим Ҳамид Орасли таклиф этилган эди. Афсуски, VIII анжуман (1964 йил) ишида озарбайжон олими Содиқ Китобдорнинг “Мажма ул-ҳавос” тазкираси ҳақидаги маърузаси билан қатнашган Шайхзоданинг бу сафар хасталиги туфайли анжуманга келиши амри маҳол эди. Ватандошининг хасталигидан хабар топган боқулик олим, анжуман ўтганидан кейин, институтнинг ўша пайтдаги директори Азиз Қаюмов ва унинг биродари Лазиз Қаюмов билан бирга шоирни кўриб, сиҳат-саломатлигидан хабар олиш учун Шўртепа (Луначарск) даги шифохонага боради.

Шундай қилиб, **1967 йил 12 (13) февраль.**

Азиз Қаюмов Шайхзода ҳақидаги хотираларида ушбу дийдорлашув кунини бундай эслайди:

“Шифохонанинг мўъжаз бир хонаси. Шайхзода домла карават устида баланд ёстиққа суяниб ўлтириптилар. Ранглари кетган. Озганлар. Шоирнинг муҳтарам рафиқалари ёнларида хизматда. Улар бизни очиқ чеҳра билан қарши олишди. Озгина суҳбат қурдик. Шайхзода аҳволи қанча оғир бўлса ҳам, биз билан хуш кайфиятда сўзлашар, ҳатто гоҳо кулиб ҳам қўяр эдилар. Биз у кишига тезроқ соғаймоқ истагини билдириб, хайрлашдик...”

Азиз Қаюмовнинг бу хотираси бизда шундай таассурот қолдирадидики, Шайхзода билан дийдорлашиш учун келган олимлар унинг хаста ҳолатини кўриб, узоқ ўтирмасдан, хайрлашиб кетганлар. Лекин Лазиз Қаюмов акаси ва Ҳамид муаллим билан бирга шоирни зиёрат қилган кунни эслаб: “Уларнинг суҳбати ширин, бамаъни эди”, - дейдики, бу мухтасар хотира сўзларидан зиёратчиларнинг шу кунни шоир ҳузурда узоқ вақт бўлмаганларига қарамай, ширин суҳбат қурганлари маълум

бўлади.

1967 йил 13 (14) февраль.

Озод Шарафиддинов шогирди адабиётшунос Умарали Норматов билан бирга хаста шоирни кўргани шифохона томон йўл оладилар. Улар Шайхзода билан яқин ойлар ичида дийдорлашмаганлари учун хасталик ушоирнинг соғлиғини анчамунча кемириб қўйганини кўриб ўксинадилар. Ҳаётсевар шоир руҳий тетиклигини сақлаб қолгани туфайли зиёратчиларни, айниқса, Озод Шарафиддиновни кўриб, чеҳраси очилиб кетади.

“У тўлиб-тошиб турар, юракдаги дил розларини тўкиб солишга шошиларди, – деб хотирлайди Умарали Норматов ўша нутилмас кунни. – Бошдан кечган қизиқ-қизиқ хангомалар, саргузаштлардан, ушалмаган орзу-армонлардан сўзлади. Айниқса, зилзиладан кейин Боку сафари вақтида мумтоз шеърят поэтикасига оид қандайдир ноёб илмий асар қўлёзмасини қай тариқа қўлга киритгани, “Казбек”ка андармон бўлиб такси мишинасида унутиб қолдиргани, сўраб-суриштиришлари зое кетгани ҳақида шу қадар батафсил, қизиқарли қилиб афсус-надоматларлар билан ҳикоя қилдиларки, бу ҳикоя суратга олинса, аломат бир саргузашт фильм чиқиши мумкин эди.

Дийдорлашув охирида Озод ака: икки кишилик хонадаги йиғиштириб қўйилган караватга ишора қилиб: “Палатада ёлғиз ўзингиз экансиз, бу ерда кўп гўзал ҳамширалар бор, деб эшитаман, “шўхлик” қилиш учун имкониятлар муҳайё-ку”, - деб ҳазил-мутойибага ўтди.

Озод аканинг бу ҳазилини эшитиб, Шайхзода қаҳ-қаҳа отиб кулади. Сўнгра кулиб шундай жавоб қилади: “Дарвоқе, бу бўш карават тарихини айтиш ёддан кўтарилибди. Биласиз, бизда андак хурракдан бор... Бу жой аслида ғоят одоб-андишали марғилонлик бир раҳбар ходимники эди. Бу одам каминаи камтарин билан танишгани, ҳамхона ва ҳамсуҳбат бўлгани учун мамнун бўлиб, доимо атрофимда парвона бўлиб юрарди. Кунларнинг бирида тунги соат икки-учлар орасида уйғониш

одатим бор. Тунда уйғониб, ҳамхонаминг караватига назар ташласам бўш, ҳожатга турган бўлса керак, деб эътибор бермай, яна оромга кетдим. Эртасига ҳам, индинига ҳам тунда уйғониб қарасам, яна шу аҳвол. Тўртинчи сафар турдим-да, кийиниб йўлакка чиқдим. Не кўз билан кўрайки, ҳамхонам йўлакда оҳиста сайр қилиб юрибди.. Мени кўрди-ю тез ва беозоргина ёнимга келиб, тавозе ила: “Тинчликми, домла? Нега уйқунгиз бузилди?” - дея шивирлаб сўради... Ҳаммаси равшан бўлди. Аён эдики, биз ёстиққа бош қўйиб, хурракни бошлашимиз биланоқ ҳамхонам секингина йўлакка чиқиб, тунги сайрни бошлар эканлар... Қаранг, қандай аломат, одобли, андишали одамларимиз бор-а! Уларнинг шарқона одоб ва маданиятини кўриб, кўнглинг яйраб кетади, киши!..

Аммо.. Уч-тўрт кундан бери шундай аҳвол давом этса-ю, на камина бу воқеадан беҳабар бўлсам, на бу андишали марғилонлик йигит шу ҳақда биз, Отабекнинг фарандларини огоҳ этмаса... Хуллас, бош шифокорга учрашиб, бу йигитни бизнинг тунги нағмаларимиздан халос қилишларини илтижо қилдим. Ҳамхонамни аранг бошқа палатага кўчиришди...”

Шайхзода ҳатто хасталик пайтида ҳам ҳамсоясига бир оз “озор” бергани учун ўзидан ўксиниб қўйди...

1967 йил 16 февраль. Шу куни шоир ижодининг тарғиботчиларидан бири Муҳсин Зокиров икки-уч киши бўлиб, устозни зиёрат қилишди. Шайхзода бошқа шогирдларига қараганда қўлёзмаларини кўпроқ шу кимсага ишонгани учун, суҳбат орасида, мўъжаз стол устида турган иккита катта дафтарни кўрсатиб, деди: “Пьеса ҳам қораламада қиёмига етди, деса бўлади. 22-23 февраль кунларида уйга қайтмоқчиман. Бир ҳафтача хордиқ олиб, сўнгра уни оққа кўчириш ниятидаман. Биласиз-ку, мен жуда тез ишлайман. Агар тангри ҳазратлари имкон берсалар, узоғи билан апрель ойининг охирларида машинкадан чиқади. Тўлаҳўжаев шошилтиряпти, байрам режаларига кирган, деб. Спектакль устидаги ишни бошлаб юборишлари керак экан. Агар Абу Райҳон Беруний ҳазратлари

ҳақидаги асарни эгаларига эсон-омон топширсам, сўнг навбат Бобур Мирзога келади...”

1967 йил 18 февраль. Шайхзоданинг озарбайжон миллатига мансуб дўст-ёрлари орасида Али Мамедов исм-шарифли иқтисод фанлари доктори ҳам бўлган. Амакимнинг тўнғич фарзанди Рифъат Каримов Али Мамедов билан қалин дўст бўлиб, байрам ва тўй кунларида бир-бирларисиз тура олмас эдилар. (Камина ҳам акам билан бирга Али Мамедовнинг “Пушкин” бекати яқинидаги уйида бўлиб, бу ажойиб инсон ва олим тўғрисида яхши тасаввур ҳосил қилганман...) Хуллас, шу куни Али Мамедов бир неча дўсти билан бирга ватандошлари Мақсуд Шайхзодани кўргани боришади. Озар тилининг жарангини соғинган шоир улар ташрифидан беҳад қувониб, ҳатто хаста эканлигини ҳам унутиб юборади. Уларга ҳам тўрт-беш кундан кейин уйга қайтажаги, аммо бу сафар бир қават пастдаги хонадонга боражаги ва дўстларини янги хонадонда кутажани айтиди. (Ҳукумат шоирнинг қўшниси, университет филология факультети декани Георгий Владимировга янги уй берганлиги сабабли, Шайхзода унинг Мутахассислар уйидаги хонадонига кўчиб ўтмоқчи эди.) Шундай шодон ва қувноқ даврада яхши кайфиятда суҳбатлашиб ўтирган шоир дафъатан ўзини ёмон ҳис этиб қолади. Қон босими зиёд даражада ошиб кетгандек эди. Зиёратчилар дарҳол навбатчи шифокорни чақириб келишади. Бир зумда хона шифокорлар билан тўлиб кетади: бири қон олган, бири қон босимини ўлчаган, бири укол қилган...

1967 йил 19 февраль. Якшанба. Соат 11. 30. Қорли, қаҳратон қиш куни. Мақсуд Шайхзоданинг жабрдийда юраги уришдан тўхтади. Агар шоир юраги яна бир ярим йил чидаб берганида, сўнгги йилларда олиб борган мардона ижодий меҳнатининг натижаси - “Абу Райҳон Беруний” сахна юзини кўрган, адабий жамоатчилик 60 йиллик тўйини муносиб нишонлаган, беҳисоб мухлис ва шогирдлари эса бу азиз инсонни яна бир ярим йил моайнида кўриш, ажойиб суҳбатларини тинглаш, ёзган шеърларини ўқиш бахтига муяссар бўлган бўлардилар. Афсуски,

“уч рақамли сон”да яшамоқчи бўлган шоир бир кам олтмишда ёруғ дунё билан абадий хайрлашди. У бир кам олтмиш йил яшади, холос.

У ҳаёти ва ишлари ҳамиша “бир кам” бўлганидан ўксинар ва умр косасининг тўла бўлишини орзу қиларди.

Шайхзода “Мирзо Улуғбек” трагедиясини яқунлаб, бош қахрамоннинг қуйидаги монологини ёзаётганида, кўз ёшлари беихтиёр маржон бўлиб тўкилган эди.

Хайр сизга, шўх юлдузлар, сенга ғамли ой!
Хайр сизга, дўстлар, хайр, жамъи инсонлар!
Хайр сенга, оҳ, Ферузам, қалбим синглиси!..
Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени,
Аммо сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку!
Ёруғ кунда, бахт айёми, мени ёд айла.
Битди нафас. Йиғламайман. Сиз ҳам йиғламанг!

Азиз Қаюмов Шайхзода билан сўнгги учрашуви чоғида руҳий изтироб тўлқинлари тебраниб турган шу сатрларни эслаб, уларнинг ўз ўрнида ва ғоят таъсирли ёзилганини айтганида, шоир тахминан бундай деган экан: “Агарда Улуғбек шу пайтда мен кетаман, аммо менинг номим ўчмайди, авлодлар мени ёдлаяжаклар... каби баландпарвоз гапларни айтганида, у қуруқ ва сийқа пафос бўлар эди. Бу ерда эса Улуғбек оддий бир инсон сифатида гавдаланмоқда. У ҳам бир инсон сифатида яшамоқ истайди ва яшашга муносиб. Аммо тақдир ўзгача ҳукм чиқарган. Шунинг учун у ўз аччиқ қисматини койийди...”

Камина Улуғбекнинг шу монологини ўқир эканман, Шайхзоданинг ўз овозини, ўзининг видо сўзларини эшитгандек бўламан.

Видолашув

Шу куни кечқурун Ўзбекистон телевидениесининг ахборот дастури ўз кўрсатувларини мунгли куй билан бошлади. Улуғ инсон ва шоир Шайхзоданинг узоқ давом этган оғир касалликдан сўнг вафот этганлиги ҳақидаги хабарни сухандон йиғлаб ўқиди. Бу хунук хабарни эшитган шоир ижодининг минглаб мухлислари айрилиқ ҳиссида ўртандилар. Шу соатнинг ўзидаёқ Шайхзоданнг уйи ҳукумат идоралариннг ходимлари, қариндош-уруғлар ва ёрдўстлар билан тўлиб кетди. Уларнинг бир қисми Сакинахонимга ҳамдардлик билдиргани, бошқаси мотам маросими билан боғлиқ тадбирларни маслаҳатлашиб олиш учун келишган эди...

1967 йил 20 февраль. Эрталаб. Шоира Зулфия билан Суйима Ғаниева Шайхзоданинг уйига қора либос кийиб етиб бордилар. Сакинахоним Шайхзоданинг боши узра фарёд чекиб турарди. У аёлларнинг юпанч сўзларидан кейин бир оз ўзига келгач: “Мақсуд, уч кун аввал бир чўқим ош егим келяпти”, - деди. Шунда мен: “Сенга ҳозир ош ботмайди. Бир оз дуруст бўл, кейин тайёрлаб бераман”, - деган эдим, дея кўзига ёш олди. Бир оз тин олгач, яна сўзлади: “Мақсуд сўнгги кунларда Қуръон сасини эшитгим келяпти”, - дерди”. Сакинахонимнинг бу сўзларини эшитган Зулфия опа билан Суйимахон додлаб юбордилар..

Шу куни Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри фойэсида шоир билан видолашув бўлиб ўтди. Куни кеча қалин дўсти Ғафур Ғуломдан жудо бўлган Ойбек яна бир азиз дўсти билан видолашар экан, нафақат хаста қўллари, балки юзидаги маржон шода ҳам титраб турарди. Тобут атрофида шоирлар Шайхзодага бағишлаб ёзган марсияларини кўз ёшлари билан ўқидилар. Миллий чолғу ансамбли уларга жўрлик қилди. Сўнгра мотамсаро карвон Форобий қабристонини сари йўл олди. Ёзувчилар уюшмаси раиси, шоирнинг дўсти Комил Яшин видо сўзларини айтар экан: “Азиз дустлар, биз бугун икки буюк халқнинг - ўзбек ва озарбайжон халқларининг улуғ шоири, драматурги, адабиётшунос олими ва таржимони Мақсуд Шайхзодани қимматбаҳо дуру гавҳарлар билан тўла олтин сандиқ янглиғ ерга қўймоқдамиз. Унинг ўзи эса ҳамиша бизнинг қалбимизда,

бизнинг миннатдор хотирамизда абадий яшайди...” - деди.

Шу куннинг эртасига, 21 февраль куни, Тошкентда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан ҳамкорлик қилувчи совет комитетининг йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилиш ўз ишини Мақсуд Шайхзода хотирасини бир дақиқа сукут сақлаб, ёд этиш билан бошлади.

Шу куни республика газеталарида Шайхзоданинг ўлими ҳақидаги қуйидаги медицина хулосаси эълон қилинди:

Мақсуд Шайхзоданинг ўлими ҳақида
медицина хулосаси

Мақсуд Шайхзода атеросклероз, сурункали интерстициал зотилжам, атеросклерозга хос кардиосклероз касалликлари билан узоқ оғриб келди, юрак қон томирлари камчилиги ва мияда қон юришмаслиги аломатлари ҳам бор эди.

1967 йил 9 февралда беморнинг аҳволи оғирлашди, қилинган дори-дармонларга қарамай, ўпкасида қон юришмаслик аломатлари кучаяверди, юрак камчилиги ва мияда қон юришмаслиги аломатлари кўпая борди. 1967 йил 19 февралда кундуз соат 11 дан 30 минут ўтганда юрак тепиши жуда ҳам сусайиб, бемор вафот этди.

О.Н.Павлова,
медицина фанлари доктори,
Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган
фан арбоби, профессор.

Н.С.Скородумова,
Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш
министрлиги 1-марказий касалхона-
сининг бўлим мудир.

В.А.Распопова,

врач”.

Туроб Тўланинг мотам маросимида сўзлаган нутқидан

Куёшжиға кўҳна Шарқимизнинг ардоқли тупроғи, боли пар юртим, азиз ва муҳтарам Она Ер! Тенгсиз бир инсонни олиб келдик бағрингга, қаламда, санъатда, илмда, дард ва муҳофазада тенгсиз одамни, мураббийликда, меҳр ва муҳаббатда, ҳаммадан ҳам инсонийликда тенгсиз... буюк одамни келтирдик бағрингга, Она Ер!

Сабухий пок қалби билан, қайноқ ва ўткир нафаси билан, ҳалол ва бурро тили билан сени кўйлаб толмаган, бутун умри ва борлиғини сенинг йўлингга, сенинг бахтингга, сенинг чаманингга бағишлаган, эзгу муҳаббатини мажнундек йўлингга қурбон қилган бебаҳо фарзандинг келди бағрингга, Она Ер!

Сенинг азиз ва муборак номингни кўкларга кўтарган, сени оёқ-ости қилганларни тарих тавқи лаънат дорига осган, сенинг кўҳна ва мўътадил тарихингни, кўкларга жар солиб турган минораларингдек мангу ва йўқотиб бўлмас маданиятингни ардоқлаб, буюк фарзандларингни ёрлақанг фозил фарзандинг келди, бағрингга, Она Ер!..

...Нега инсон ўзини аямайди, азиз Момо Ер? Ахир бор-йўғи биргина жони бор-ку унинг, иккитамас-ку. Ундан буни ҳеч ким талаб ҳам қилмайди-ку, ахир!..

...Нега шундай фидойилар ўлади? Нега ер ўпирилиб, осмон узилиб тушмайди инсон ўлганида, инсон йиқилганида?!

* * *

Улуғ инсонлар юлдузлар янглиғ ёниб дунёга келадилар. Бутун умрлари мобайнида ёниб ва дунёни ёритиб яшайдилар. Ёниб туриб сўнадилар. Аммо улар нури вафотларидан кейин ҳам узоқ йиллар мобайнида таралиб, кишилар қалби ва шуурига

маърифат ва маънавият ёғдуларини, эзгуликнинг камалак рангларини тарқатиб туради.

Мақсуд Шайхзода ўзбек ва озарбайжон халқларининг шундай ўлмас сиймолардан бири эди. Бундай сиймолар ўлмайдилар, улар биз билан, келуси авлодлар билан яшашда давом этадилар.

Жонрид Абдуллахонов ҳикояси (Хотима ўрнида)

Кунларнинг бирида Ёзувчилар уюшмаси ташаббуси билан “Бардош” номли янги романим қўлёзмасининг муҳокамаси ўтказилди. Бирин-кетин сўзга чиққанлар асосан маъқуллашди. Аммо номига эътироз билдирдиганла ҳам бўлди. “Бардош” – бу очеркнинг номи эмиш, бадий асарга мос келмасмиш. Мен барча айтилган камчилик ва маслаҳатларга қўшилсам ҳам, номи ҳақидаги фикр билан қўшила олмадим. Чунки, романда инсоннинг бардоши ҳақида юракдан қайнаб-тошиб битилган монолог бор эди. Ана шу монологга урғу бериш мақсадида китоб ҳам шу ном билан аталишини жуда-жуда истардим.

Ўша пайтлар Ёзувчилар уюшмасининг Дўрмондаги ижод боғида яшаб, “Халқим мени суд қилсин” номли янги роман устида ишлаётган эдим. “Бардош”нинг тақдирини ҳал қилиш билан банд бўлганим учун у ҳам чала-яримлигича ётарди. Бир куни ишим яна юришмай, ниҳоятда ҳориб-чарчаб келдим-да, хонамга кириб, ўртада турган қизил жилдли ўриндиққа ўзимни ташладим. Таъбим тирриқ.

Учинчи қават, ўттиз биринчи хона. Боғ томонга қараган айвон деразаларидан ям-яшил дарахтлар, дам олсанг, жонинг ҳузур топадиган соя-салқин жойлар, баланд-баланд ишқомлар кўзга яққол ташланиб туради. Зилол сувли ҳовузда чўмилаётган ёш-ялангнинг шовқин-сурони эшитилади. Худди шу маҳал ўзимдан ихтиёр кетиб, андак кўзим илиндими ёхуд чуқур хаёлга ботдимми, билмайман. Аммо кўзим очиқлиги эсимда. Ҳеч қутилмаганда,

негадир йўлакдан кириладиган эшикдан эмас, айнан ўша боғ томондаги айвон деразаси ёқдан кимдир кириб келди, денг. Балки, айтсам ишонмасиз, мен учун сўз салтанатининг султони, илмда ҳам, шеърятда ҳам камолот дарёсининг қимматбаҳо инжуси ҳисобланган устоз Мақсуд Шайхзода...

- Ўзларидан сўрасак? – дедилар салом-аликдан сўнг. – Руҳингиз нечукдир паст, нима гап, тинчликми?

- Э, Шайх ака, нимасини айтасиз? – дейман уларга жавобан, ниҳоят, ҳасратимни эшитувчи топилганидан суюниб. – Муҳаррирларнинг ўзбилармонлигидан куйиб бўлдим-ку! Унисига борсам ҳам бир гапни такрорлайди, бунисига борсам ҳам асарингнинг номини ўзгартир, дейишади нуқул.

Шайх ака гапимни шартта бўлдилар.

- Ўзгартир, дейишса, ўзгартиринг қўйинг-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами? Сиз қандай бўлмасин, асарингизнинг тезроқ нашр этилишини ўйланг. Акс ҳолда эрта-индин нима гап, фақат худога аён. “Ушбу дамдир, ўзга дамни дам дема!” – деганлар Аҳмад Яссавий бобомиз. Сиз шу мисранинг мағзини чақиб юринг, доим. Бу гапда ҳикмат кўп!

- Хўп, майли, шундай бўла қолсин, лекин нима деб ўзгантирай? Шунга бошим қотяпти-да!

- “Суиқасд” деб қўйинг, - дедилар устоз ҳеч иккиланмай. – Ҳа, “Суиқасд” асарингизга жуда мос тушади. Китобингиз тезда босилиб чиқади ҳам, бозоргир ҳам бўлади.

Тўсатдан дилим равшан тортиб, завқланиб кетдим. Қаршимда сўз иқлимининг хоқони турганини ҳам унутиб, ўриндиқдан сапчиб турдим-да, биринчи қаватга югурдим. Телефон олдида ҳеч ким йўқ экан, шошиб Ўткиржонга сим қоқдим. Гўшакни унинг ўринбосари Омон Мухтор олди. Шундай-шундай деб, унга асаримнинг янги номини айтдим.

- Бўпти, энди романингиз, албатта, чиқади, - дея ваъда берди у. – “Суиқасд” ўқувчининг диққатини тортадиган ном. (Ҳақиқатан, ҳам асар “Шарқ юлдузи”нинг ўша йили 7 ва 8-сонларида чоп этилди.) Ўша маҳал Нормурод Нарзуллаевга ҳам телефон қилиб,

суюнчи олгандай бўлдим.

- Яшанг, дўстим, - деди у ҳам мамнун бўлиб, - наشريёт режасига киритамиз энди. Ҳозироқ бўлим бошлиғи Хуршид Давронга айтаман, таҳрирни тезлаштирсин!

Шу гаплар тугаши билан хонамга югуриб чиқдим... Шайх акани кўрмадим. Кейин ўзимга келгандай бўлиб, ўйласам.. Ахир, у бундан бир неча йиллар муқаддам вафот этган эди-ку?.. Демак, унинг руҳи билан юзма-юз гаплашган эканман-да...

Эртасига ишга келиб (у пайтлари Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлигида хизмат қилардим), хонам эшигини очар эканман, йўлакда олисдан ўша маҳаллар “Ёзувчи” нашриётининг директори вазифасида ишлаётган Шоир Усмонхўжаев келаётганига кўзим тушди. Саломлашамиз. Шу заҳотиёқ дафъатан гап бошлайди у:

- Жонрид ака, шу кечаси туш кўрувдим. Тушимда сиз яхши бир асар ёзганлигингиз огоҳ бўлди, мабодо шу рост бўлса, кўлёмангизни беринг. Мен бир ой ичида нашрдан чиқариб бераман.

Бир ой ичида-я? Аввалига ҳазиллашяпти, деб ўйладим Ҳар эҳтимолга қарши, унинг айтганига кириб, “Камалак” нашриётига бордим. Асарни қайта ишлаб бериш баҳонаси билан кўлёмани олдим-да, келтириб Шоир Усмонхўжаевга бердим. Қарангки, ишимиз ўнгидан келиб, салкам бир ой деганда китобнинг илк нусхаси кўлимга тегди. Боз устига, қирқ беш минг нусхада босилган романнинг ҳаммаси жуда тез тарқаб, китоб магазинларида топилмай қолди. Буларнинг бари ўша мен билан юзма-юз гаплашган тонг нуридай беғубор меҳр соҳиби, кўзларидан олий саховат шуъласи уфуриб турган улўф мутафаккир аллома руҳининг шарофати туфайли рўёбга чиққан эди.

Мундарижа

Муқаддима	3
<i>Биринчи қисм. Булутли тонг</i>	5
Шоирнинг болалик кунлари	-
Дорилмуаллимин	13
Доғистон	16
<i>Иккинчи қисм. Гуллар баргидаги шабнам</i>	26
Ассалом, Тошкент!	-
<i>Мирзакалон Исмоилий ҳикояси</i>	32
Ижод майдонини ахтариб	35
Сакина исмли гул	42
Чимён тоғларида	46
<i>Мақсуд Шайхзода ҳикояси</i>	52
Қонли тўлқин	53
<i>Учинчи қисм. Момагулдиракли йиллар</i>	56
Янги майдон	-
<i>Ҳаким Назир ҳикояси</i>	61
Навоий гулшанида	63
Оловли йиллар	69
Қилич ва райҳон	73
“Жалолиддин Мангуберди”	81
<i>Сора Эшонтўраева ҳикояси</i>	84
“Жалолиддин Мангуберди” (давоми)	85
Зафар саодати	94
Байрамдан сўнг	99
Шингил воқеалар	106
<i>Марям Ёқубова ҳикояси</i>	111
Моцарт ва Сальери	112
<i>Тўртинчи қисм. Бўрон гурлаганда</i>	117
Кўёш тутилган кунлар	-
Алвидо, китобхон! Алвидо, офтоб!	120
Дастлабки айбнома	123
Қора ханжарлар ўйини	127

Суд.....	133
Лагеръ	–
Умид ва сароб	136
<i>Ҳафиз Абдусаматов ҳикояси</i>	138
Машаққатли ғалаба	139
<i>Бешинчи қисм. Яшил хиёбон</i>	142
Эски кўчалар	–
Кечки институт	144
<i>Икки шогирд ҳикояси</i>	147
Шифохонадаги учрашув	149
Яшил чироқ	152
<i>Лазиз Азизоданинг Шайхзодага мактуби</i>	156
Малҳам истаб... ..	158
Дунёнинг бир куни	161
“Мирзо Улуғбек”нинг яратилиши	166
Спектаклдан кейин	174
<i>Жуманиёз Жабборов ҳикояси</i>	177
<i>Олтинчи қисм. Дўрмон оқшомлари</i>	178
Тунги товушлар	–
Октябрь шабадалари	183
<i>Мақсуд Шайхзоданинг бир сирдошига айтган ҳикояси</i> ..	189
Икки дўст ҳикояси	190
Зилзила	194
<i>Шукрулло ҳикояси</i>	200
Москвадан хатлар	202
<i>Юсуф Шомансур ҳикояси</i>	207
“Беруний” ёзиб тугалланганми?”	209
<i>Еттинчи қисм. Алвон шафақлар</i>	216
Шоирлар хиёбонида	–
<i>Туроб Тўла ҳикояси</i>	218
Яна Шоирлар хиёбонида	220
Ижодий орзулар чамани.....	223
Дўстлар даврасида	224
Ғазал мулкининг султони	229

Сўнгги дийдорлашув	231
Видолашув	236
<i>Жонрид Абдуллахонов ҳикояси</i>	238